

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського

Департамент культури і туризму, національностей та релігій
Чернігівської облдержадміністрації

Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України. Чернігівське відділення

Чернігівська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць
Випуск 16

Чернігів
2015

УДК 94 (477)
ББК 63.3. (4 УКР)
С 42

Редакційна колегія: О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Лаєвський,
Л.П. Линюк (відповідальний редактор),
С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Комп'ютерний набір І.П. Цикунова

Фото музейних колекцій: В.М. Вермієнко

Комп'ютерна верстка: В.М. Лозовий

Дизайн обкладинки: М.М. Анненков

Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 16/Чернігівський С 42 історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України, Чернігівська обласна організація Національної спілки краєзнавців України; Редколегія: О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2015. – 232 с.:12 іл.

ISSN 1996-1502

У шістнадцятому випуску збірника наукових праць вміщені матеріали про історію музею та його колекції, дослідження з краєзнавства, а також доповіді і повідомлення, виголошені на Третій науковій конференції “Чернігівщина і чернігівці в Українській революції 1917–1921 років”, яка відбулась у музеї в 2013 році.

Для наукових працівників, викладачів, музейників і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією і культурою України.

УДК 94 (477)
ББК 63.3. (4 УКР)

ISSN 1996-1502

© Чернігівський історичний музей
імені В.В. Тарновського, 2015

ЗАЙЧЕНКО В.

Жіночі головні убори у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог

Жіночі головні убори, представлені в колекції Чернігівського історичного музею, досить широко репрезентують не тільки варіантність самих виробів, але й соціальну приналежність їх власниць. Убір голови включає в себе як безпосередньо предмет, так і зачіску.

Найдавнішою дівочою зачіскою, яка існувала ще й у XVIII ст., було розпущене по плечах волосся. Це підтверджують малюнки Т. Калинського, вміщені у книзі О. Рігельмана¹, де дівчата всіх станів зображені з розпущеними кучерями. Наприкінці XVIII ст. волосся вже заплітали в коси. Ось як пише про це О. Шафонський: “Дівки всі, міщанські і сільські, голови відкритими носять, волосся ззаду міцно зв’язують і, заплівши дві коси, їх навкруг голови укладають достоту так, як у німецькій землі біля річки Рейн..., а тільки у свята нав’язують на косах різні стрічки, а влітку городні квіти натикають; стрічки від самої голови до ніг висять. Знатні раніше золотими чи срібними сітками (мереживом – В.3.) і позументами коси обвивали і до ніг розвішували”². Підтвердженням цьому є зображення групи вірян на іконі “Введення Богородиці до храму” іконостасу Спасо-Преображенської церкви у Великих

1

2

3

Сорочинцях на Полтавщині, побудованої гетьманом Д. Апостолом (освячена в 1732 році)³. Серед молільників виділяються заможні дівчата у коштовних уборах голови зі стрічок та квітів, з голівками, пов’язаними, ймовірно, срібним мереживом, дівчинка-підліток у віночку. А вже десь на задньому плані – прості дівчата, голівки яких пов’язані стрічками. За такі стрічки та інші вінкоподібні конструкції затикали живі або паперові квіти. Знатні пані – у великих шапках на головах, які з часом зазнали змін у крої. І вже ці головні убори – шапки-кораблики представлені у збірці музею (3 од.)⁴. Мабуть, кораблики носили і жінки, і дівчата. “А раніше, – як пише О. Шафонський, – носили прості і знатні жінки

великі кокошники ... серпанком або тонкою кисією обвиті, котрих довгі ззаду кінці висять і котрі кибалки називаються; але нині вже їх рідко, а благородні й й зовсім вже не використовують”⁵.

Зазначимо, що в різноманітних описах і реєстрах майна козацької старшини знаходимо згадки про шиті золотом і сріблом “верхи”, які пришивалися до кибалок. Спираючись на опис О. Шафонського, малюнок Т. Калинського та портрет Євдокії Жоравко, можна припустити, що кибалка мала форму шапки, високої спереду й нижчої біля потилиці, з плоским декорованим денцем (вершком)⁶. Так, в описі майна Павла Полуботка налічується майже 40 таких “верхів”, які ми зараз, враховуючи і думку попередніх дослідників, звемо денцями кибалок⁷. Їх у збірці музею маємо 26 одиниць у вигляді заготовок або вирізаними з кибалок і нашитими на різноманітні церковні речі і облачення⁸. Якщо кибалки, як пише О. Шафонський, носили і прості жінки, то навряд чи денця їхні гаптувалися, але вишитими могли бути. На нашу думку, обвита серпанком кибалка була убором голови заміжніх жінок.

О. Шафонський у своїй праці не згадує про такий зручний головний убір, як хустка (платок). Хоч є джерела, які вказують на її існування ще в XVII ст. Член шведського посольства до Богдана Хмельницького в 1656–1657 роках К.Я. Гільдебрант описував побут українського народу та вбрання і зазначав, що жінки носять на голові білі хустки⁹.

4

Безліч хусток згадується і в описах майна заможних людей XVII ст. Ми не можемо стверджувати, що це саме головні убори, адже хустками (на півночі області – хустами) називали один з найпоширеніших зразків обрядових тканин. Проте, у щоденнику генерального підскарб'я Якова Марковича під 1733 роком записана

інформація про “платки”, привезені з Астрахані (360 штук), мабуть, на продаж¹⁰. Купував їх у Москві й генеральний хорунжий Микола Ханенко, були вони й у скринях П. Полуботка¹¹. Тож висновки деяких дослідників народного вбрання про появу хусток тільки у другій половині XIX ст. – помилкові. Як пов'язувалися хустки у XVII–XVIII ст., нам невідомо. У XIX – дівчата, склавши хустку по діагоналі у широку стрічку, наклали її на голову спереду назад, а потім повертали на чоло і зав'язували “калачиком”. Жінки пов'язку з хустки робили не складаючи її у смугу, а спереду зав'язували “гулею”, тим'я закривали кутом хустки – “листом”.

З кінця XIX ст. хустки і косинки стали улюбленими головними уборами жіноцтва. Різноманітними способами їх пов'язували і жінки, і дівчата. Розмаїття фабричних хусток давало змогу і молодим, і старшим задовольняти свої естетичні смаки у комплекті вбрання. Особливою популярністю користувалися хустки Прохорівської Трьохгорної мануфактури, яка працювала в Підмосков'ї (Павлов Посад) з кінця XVIII ст. Виготовлені з тонкої чорної вовни, вони гарно декорувалися “гулецьким” орнаментом з “огірками” і дрібними квітами по периметру та кутах виробу. Їх носили ще в 1950-ті роки. Але

5

6

більш модними були квітчасті хустки, що випускалися з 1930-х років фабрикою імені Х-ої річниці Червоної армії, правонаступницею Трьохгорної мануфактури¹². У холодну пору року жінки поверх теплового одягу “обпиналися” величезними гарусними, сукняними, тонкими вовняними, так званими “барашковими”, хустками. Для осені фабриками випускалися невеликі хустки, які отримали назву “матрьошки”, оскільки їхні розміри дозволяли зав’язування тільки “під бороду”. А влітку жінки та дівчата вбиралися у крепдешинові, шовкові, синтетичні хустки з набивним орнаментом. Їх було у продажу дуже багато. А вже з 1968 року в Чернігові почала працювати галантерейна фабрика, основною продукцією якої та її дільниці у селі Пенязівка Куликівського району були хустки¹³.

Хустки стали настільки популярними, що були включені до комплекту весільного вбрання. Ось який головний убір нареченої з села Псарівка Кролевецького повіту (тепер – Свердловка Коропського району) зберігається в Санкт-Петербурзькому етнографічному музеї: на картонний обруч пов’язана складена у широку стрічку червона квітчаста хустка, на яку спереду прикріплено три ряди “квіток” – великі у середньому ряду та менші обабіч. “Квітки” виготовлені з різноколірних стрічок, закріплених на кружках картону. Висота убору – 14–16 см. Музей має муляж такого убору.

Під час експедиції музею до Ніжинського району в селі Переяслівка було знайдено шовкову лілову хустку (місцеві називали тканину шамриком), яка також була складовою частиною убору молодої. Її по діагоналі склали “гармошкою”, зв’язували шворкою кінці, щоб “гармошка” не зруйнувалась, і зав’язували ззаду. Потім “гармошку” розтягували від чола до потилиці і вона, завдяки жорсткості тканини, утворювала за вухами трикутні виступи. По краю пов’язки над чолом попід виступами одягали вінок. Весільним убором бувала і кольорова квітчаста хустка, складена як вінок, на якій спереду закріплювався віночок.

Заможні родини купували для весілля своїм донькам гарні вінки з воскових квітів, як от у молодої з села Хоробичі Городнянського повіту.

У ХХ ст., особливо в повоєнний час, вінок з простих паперових квітів набув популярності не тільки як атрибут вбрання нареченої, а й як убір голови дівчат. Поряд з цим весільним головним убором стала біла вишита хустка або косинка.

Головні убори заміжніх жінок були усталеними. Старовинний звичай вимагав, щоб волосся заміжньої жінки було закрите, бо “світити грішним волоссям проти святого сонця” або ходити простоволосою вважалося непристойним. Щодо цього згадується народна пісня:

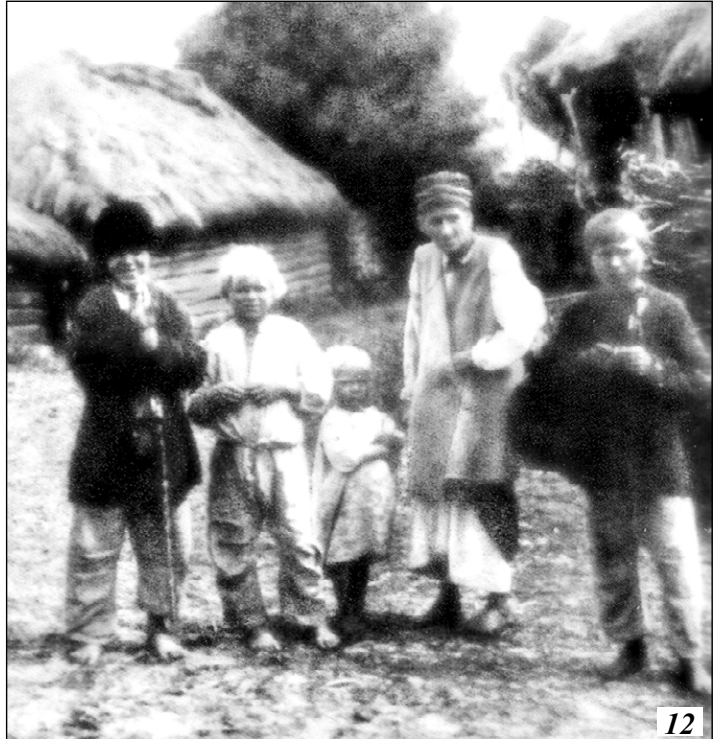
Ой, пила, пила, чіпок згубила,
прийшла додому, мужа побила.
Ой, била, била, вигнала з хати,
ой, іди, муже, чіпка шукати,
ой, іди, муже, чіпка шукати,
не знайдеш чіпка – не йди до хати.

Прийшов у шинок:

“Добрий день, люди,
добрий день, люди, могорич буде,
могорич буде – кварта горілки,
хто знайде чіпок моєї жінки.
Кварта горілки, ще й мірка проса,
бо моя жінка простоволоса.

Відомо, що в часи Гетьманщини жінки козацької старшини носили шапки. Та й то не завжди, бо в описах їхнього майна крім шапок є й “чепцы”, золотом гаптовані і шовком шиті. Прості жінки на другий день весілля вдягали червоний або вишитий очіпок та накручували намітку або зав’язку. Чепок, очіпок, зборчик, сорока – різні назви і різноманітні форми мають очіпки Чернігівщини. Невисокі круглі і яйцеподібні, сідлоподібні і з піднятим спереду причільником, жорсткі і м’які, вишиті і декоровані кольоровою смужкою, з простих ситців, вовни і бавовняної парчі, вони досить широко представлені у збірці музею. Традиція вдягати молодицям очіпок під хустку існувала ще й у 1920-х роках. Але вже у повоєнний час очіпків майже не носили, хіба яка старенька не хотіла розлучатися зі звичним убором.

О. Шафонський так згадує головний убір заміжніх жінок Чернігівщини: “Голови у заміжніх жінок завжди покриті шапочкою круглою, котра чепец... називається, а зверху... обертають голову білою довгою полотниною... спеціально для цього тканною, котра *наміткою*, а тонша *серпанком* називається”¹⁴. Намітки ХІХ ст., які зберігаються у колекції ЧІМ, мають розмір від 300 до 380 см у довжину і від 60 до майже 90 см у ширину. З-поміж 13 предметів представлені як прості, хоч тонкі та все ж грубуваті намітки, так і прозорі розріджені серпанки. Не кожна жінка могла виткати серпанок, а тільки велика майстриня. Такою, мабуть, була Мокрина з м. Погар, у якої в 1732 та 1733 роках неодноразово замовляв серпанки генеральний хорунжий М. Ханенко¹⁵. Традиція пов’язувати (на північному заході Чернігівщини – завивати) намітку збереглася аж до кінця ХІХ ст. Молоду обряджали в очіпок і намітку зранку другого дня весілля, і це було ознакою не просто переходу до іншої соціальної групи, а й зобов’язувало бути статечною та розсудливою. У дослідженні Бориса Познанського про одяг знаходимо такі свідчення: “А ми ще пам’ятаємо ті часи, коли заміжня господиня вважала непристойним піти до церкви без намітки, пов’язаної хусткою. – Хіба я солдатка чи покритка яка, – говорила така добродійка. Старі і навіть літні жінки вважали за необхідність закручуватися у намітку, йдучи на весілля, хрестини і т. ін.”¹⁶ Проте, на-

родний фольклор дає зразки весільних пісень, які свідчать про негативне ставлення до намітки (завивайла), ймовірно, як до предмета, що символізує кінець дівочтва. Пантелеймон Куліш у Чернігівському повіті записав таку весільну пісню:

Бережись, молода, бережисе,
вже ж твоя матюнка з військом іде, (мати молодої з
родичами на другий день весілля відвідувала дочку – В.З.)
да білее завивайло на війську несе,
да білее-біленькеє,
да вічнеє, вічненькеє¹⁷.

Ще одним старовинним головним убором заміжніх жінок була зав'язка – рушникового типу убір, декорований на кінцях та на “лобику” вишитим геометричним орнаментом. Він побутував на Правобережжі Десни, пов'язувався по очіпку.

Не можна не згадати про такий рідкісний тип головних уборів, представлених у збірці, як ковпаки. Вони мають вигляд плетеного спицями конуса з геометричним орнаментом по краю і китицею на верхівці. Цей міщанський атрибут носили, мабуть, і представниці інших верств. Якщо мешканці м. Коропа вони в середині XIX ст. дісталися у посаг від матері, то донька читця з с. Кархівка навіть вінчалася у ковпаку¹⁸.

Колекція традиційних українських жіночих головних уборів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського складається із зав'язок, ковпаків, наміток, очіпків, хусток, капелюшків та їхніх деталей, віночка, стрічок, шапочок, денець кибалок.

У каталозі описано 173 предмети: зав'язки (41 од.), ковпаки (6 од.), намітки (14 од.), очіпки (42 од.), хустки (70 од.). Не увійшли до нього шапочки-“кораблики” і денця кибалок, оскільки ці головні убори виникли і побутували як елемент вбрання представниць верхнього прошарку суспільства, були притаманні не всім соціальним групам (тим більше, що вони вже введені до наукового обігу, про що згадувалося на початку вступу), різноманітні капелюшки городянок, шарф, а також сучасні віночок і стрічки. Не включені до каталогу й 27 набивних хусток і 2 шарфи Чернігівської галантерейної фабрики, виготовлені у 1980-х роках переважно з ацетатного шовку, бавовни, інколи – з крпедешину. Вони цікаві лише як масова продукція місцевого виробництва.

Найдавнішими уборами голови, представленими в каталозі, є ковпаки, намітки та зав'язки. Ці пам'ятки мають задовільний стан і можуть експонуватися.

14 однакових за формою і матеріалом очіпків дозволяють говорити, що ймовірно, в Чернігові у другій половині XIX ст. існувала майстерня з їх виготовлення, а до музею вироби потрапили після її закриття через зміну жіночих уподобань.

Найчисельнішу групу головних уборів складають хустки, головним чином фабричні, теплі

і легкі, з набивними і вишитими орнаментами. Серед теплих хусток виділяється група (6 од.) так званих “барашкових”, ознакою яких є петельчаста облямівка у тон хустки, але місце виготовлення їх встановити не вдалося. Легкі вовняні хустки (16 од.) московської Прохорівської Трьохгорної мануфактури, оздоблені облямівкою з чудового “турецького” орнаменту з “огірками” та дрібними квітами по чорному тлу, на жаль, дуже постраждали від молі. Мануфактура з 1930-х років отримала назву “Фабрика імені X-річчя Червоної Армії” і випускала гарні хустки з квітковими орнаментами (4 од.). Представлені вироби також московської мануфактури Лабзина і Грязнова (6 од.).

Опис головних уборів зроблений групами за абеткою назв (косинки включені в одну групу з хустками), в межах групи – за хронологією. Подаються такі каталожні відомості про пам’ятки:

Назва. Датування.

Інвентарний номер.

Автор (якщо є відомості).

Місце виготовлення (якщо є відомості).

Матеріал; техніка.

Короткий опис.

Розмір.

Старі інвентарні номери.

Коли і звідки надійшла до музею.

Наявна бібліографія.

Доданий іменний покажчик.

1. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и её народе и козаках вообще. – М., 1847. – Приложения.
2. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием малой России. – К., 1851. – С. 34.
3. Дорофієнко Л., Міляєва Л., Рутковська О. Сорочинський іконостас. – К., 2010. – С. 110.
4. Зайченко В. Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського //Скарбниця української культури: зб. наук. праць. – Вип. 10. – Чернігів, 2007–2008. – С. 44–45.
5. Шафонский А. Указ. соч. – С. 33–34.
6. Білецький П. Український портретний живопис XVII–XVIII ст. – К., 1968. – С. 128.
7. Студенець Н. Марія Новицька. Життєвий шлях і наукова діяльність //Студії мистецтвознавчі. – 2005. – № 3. – С. 112.
8. Зайченко В. Гапти XVII–XIX століть. – Чернігів, 1991. – С. 26–28.
9. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1991. – С. 30.
10. Дневные записи малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – С. 408.
11. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727–1753 г. //Киевская старина. – Т. V: Приложение. – 1884. – С. 39; там же. – Т. XIV. – 1886. – С. 272; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и его детей Андрея и Якова Полуботков. – Б/м, б/г. – С. 15, 21.
12. Рудин Н. Павловские шали. – Москва, 1979. – С. 7, 17.
13. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 866.
14. Шафонский А. Указ. соч. – С. 33.
15. Дневник генерального хорунжего...//Киевская старина. – Т. V: Приложение. – 1884. – С. 40; там же. – Т. X. – 1884. – С. 104.
16. Познанский Б. Одежда малороссов //Труды археологического съезда в Харькове. – Т. III. – Москва, 1905. – С. 184.
17. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край... Т. IV. – СПб., 1877. – С. 352.
18. Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии. Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 82.

Ілюстрації

1. Ікона “Введення Богородиці у храм”. Дівчата та жінки в головних уборах 1730-х років (Дорофієнко Н., Міляєва Л., Рутковська О. Сорочинський іконопис. К., 2010, С. 110).
2. Знатна пані в кибалці і намітці (Ригельман А. Летописное повествование о малой России и казаках вообще. М., 1847).

3. Дівчина в шапочці-«кораблику» (Ригельман А. Летописное повествование о малой России и казаках вообще. М., 1847).
4. Жінка у хустині, зав'язаній гулею (Васько Г. Портрет Черкес. Село Сокиринці Срібнянського району, 1860-ті роки //Величко В. Чернігівський художній музей. К., 1988, С. 52).
5. Дівчина в хустці, пов'язаній вінкоподібно. Кінець XIX ст. Село Лемеші Козелецького району (Н. Степовой. Малорусская народная одежда. Козелецкий уезд //Киевская старина, 1893, № 5).
6. Дівчата у квітчастих хустках. Село Масани Чернігівського району. 1940-і роки.
7. Наречена у восковому вінку. Село Хоробичі Городнянського району. 1908 р.
8. Молодята. Село Киріївка Сосницького району. 1947 р.
9. Дівчина у віночку. Село Новий Білоус Чернігівського району. Початок XX ст.
10. Дівчата у вінках. Село Масани Чернігівського району. 1950-ті роки.
11. Дівчина у восковому вінку. Село Богданівка Прилуцького району. 1950-ті роки.
12. Літня жінка в очіпку та хустці з онуками. Село Хоробичі Городнянського району. 1908 р.
13. Літня жінка в очіпку. Село Пакуль Чернігівського району. 1908 р.
14. Козачка в намітці поряд з чоловіком. Село Хоробичі Городнянського району. 1908 р.
15. Жінка в очіпку та зав'язці. Початок XX ст. Північна Чернігівщина.

Каталог

1, 2. Зав'язки (дві, зшиті краями). Друга половина XVIII ст.

И-159.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка лічильною гладдю.

Орнамент геометричний: на кінцях – ромбічна сітка з геометризваними рослинними мотивами, підкреслена смугою з трикутників і ламаної лінії (на одній), та смуга з прямих кутів вершиною догори, обрамлена геометризваною гірляндою і стилізованими гілочками (на другій). Вишивка виконана білими нитками. До кінців пришиті смуги кумачу.

180 x 41 см.

Старі номери: ЧДМ інв. 1935 р. № 27244; № 527.

3. Зав'язка. Друга половина XVIII ст. (?), друга половина XIX ст.

И-555.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням, лічильною гладдю.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга з ромбів і ромбів з відростками, обрамлена смужками з чарункових ромбів; вздовж краю – ламана лінія, обабіч неї – смуги ромбічно-хрещатого орнаменту (друга половина XIX ст.). Вишивка виконана малиновими, білими і синіми нитками. До кінців прикріплені торочки.

168 x 17 см.

Старі інвентарні номери: “Ч.Г.З. музей украин. древн. В.В. Тарновского № – Р 17.VI.12 куплен № 14”; ЧДМ відд. ЕМ. Акт ист. отд. 25/XI 1926 г. № 41; ЧДМ інв. 1935 р. № 27923; 139, МФУ 3117, 270”.

Надійшла у 1912 р. до музею В.В. Тарновського.

4. Зав'язка. Перша половина XIX ст.

И-133.

Село Кархівка Чернігівського району.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний – “однолычка восьмырога”: на кінцях – смуга із зірок та чарункових ромбів, обрамлена смужками з ламаних ліній та кутів. Вишивка виконана малиновими і синіми нитками. До кінців прикріплені торочки.

152 x 18 см.

Старі номери: 3152, 162; 3224; ЧДМ інв. 1935 р. № 27924.

Надійшла до 1905 р. із с. Кархівка Чернігівського району до музею ЧАК.

Каталог виставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Этнографический отдел. – С. 18, № 403; Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 83, № 3225.

5. Зав'язка. Перша половина XIX ст.

И-540.

Село Кархівка Чернігівського району.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням, набируванням.

Орнамент геометричний – “парасачки” (верхня смуга), “кривуля з палочками” (центральна смуга), “вочки” (орнамент вздовж краю): на кінцях – смуги з ромбів, трикутників, прямих і ламаних ліній, хрещатих мотивів (композиція на кожному кінці різна); вздовж краю – смужка ромбічно-хрещатих мотивів. Вишивка виконана малиновими і синіми нитками.

184 x 18 см.

Старі номери: 16; 200/3229.

Надійшла до 1905 р. із с. Кархівка Чернігівського району до музею ЧАК.

Каталог виставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Этнографический отдел. – С. 19, № 415; Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 83, № 3221.

6. Зав'язка. Перша половина XIX ст.

И-542.

Село Кархівка Чернігівського району.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний – “роговашка с палочками”: на кінцях і вздовж краю – смуги ромбів з відростками. Вишивка виконана малиновими і синіми нитками.

162 x 16 см.

Старі номери: 637; 10; ЧДМ інв. 1935 р. № 27949; 226; МФУ 3029.

Надійшла до 1905 р. із с. Кархівка Чернігівського району до музею ЧАК.

7. Зав'язка. Перша половина XIX ст.

И-543.

Село Кархівка Чернігівського району.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний – “роговашка”: на кінцях – смуги з ромбів з відростками та хрещатих мотивів; вздовж краю – прямокутники і вертикальні лінії. Вишивка виконана малиновими і синіми нитками.

145 x 17 см.

Старі номери: ЕМ 406; 645 а; 3227; 936; 18; ЧДМ інв. 1935 р. № 27922; 243, МФУ 3042.

Надійшла до 1905 р. із с. Кархівка Чернігівського району до музею ЧАК.

Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии...

Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 83, № 3227.

8. Зав'язка. Перша половина XIX ст.

И-544.

Село Кархівка Чернігівського району.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний – “кривуля”, “роговашка”: на кінцях – смуга ребристих ромбів з хрестом у центрі, обрамлена смужками перехрещених ромбів; вздовж краю – ромби з відростками. Вишивка виконана малиновими і синіми нитками. До країв пришиті смужки кумачу.

178 x 18 см.

Старі номери: ЕМ 401; 19; 3222; 543, 27379.

Надійшла до 1905 р. із с. Кархівка Чернігівського району до музею ЧАК.

Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 83, № 3222.

9. Зав'язка. Перша половина XIX ст.

И-550.

Село Кархівка Чернігівського району.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням, набируванням.

Орнамент геометричний – “луска” (на кінцях), “роговашка с палочками” (вздовж краю): на кінцях – смуга з чарункових ромбів, обрамлена смужкою з розетками; вздовж краю – такий самий орнамент з

розетками. Вишивка виконана малиновими і синіми нитками. До кінців пришиті смужки кумачу.
166 x 17 см.

Старі номери: ЕМ 4478; ЧДМ інв. 1935 р. № 27375; 142, 585.

Надійшла до 1905 р. із с. Кархівка Чернігівського району до музею ЧАК.

Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 83, № 3229.

10. Зав'язка. Перша половина XIX ст.

И-557.

Село Кархівка Чернігівського району.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний – “роговашка”: на кінцях – смуга ромбів з відростками, обрамлена смужками ромбічно-хрещатого орнаменту; вздовж краю – такий самий ромбічно-хрещатий орнамент. Вишивка виконана червоними і синіми нитками.

168 x 17 см.

Старі номери: 646; ЕМ 407; 17; 3228; ЧДМ інв. 1935 р. № 27941; МФУ 3101; 141.

Надійшла до 1905 р. із с. Кархівка Чернігівського району до музею ЧАК.

Каталог выставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Этнографический отдел. – С. 19, № 407; Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 83, № 3228.

11. Зав'язка (два фрагменти). Перша половина XIX ст.

И-1110.

Село Кархівка Чернігівського району.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний – “кручечки”: смуга ромбів з гачками, обрамлена смужками ромбів з відростками. Вишивка виконана малиновими і синіми нитками.

9,5 x 15 см (кожний).

Старі номери: 22, 23; 3231, 3232; МФУ 3090, 104; ЧДМ інв. 1935 р. № 27953.

Надійшла до 1905 р. із с. Кархівка Чернігівського району до музею ЧАК.

Каталог выставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Этнографический отдел. – С. 19, № 408; Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 83, № 3231, 3232.

12. Зав'язка. Перша половина XIX ст.

И-559.

Село Кладьківка Куликівського району.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням, набируванням.

Орнамент геометричний – “цыпанка”, “кривули зашпиленные”: на кінцях – смуги з ромбами, обрамлені лініями хрещатих мотивів; вздовж краю – лінія хрещатих мотивів. Вишивка виконана малиновими і синіми нитками.

150 x 17 см.

Старі номери: 15; 3215; ЧДМ інв. 1935 р. № 27371; 139, 578.

Надійшла до 1905 р. із с. Кладьківка Куликівського району до музею ЧАК.

Каталог выставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Этнографический отдел. – С. 18, № 393–395; Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 83, № 3214–3216.

13. Зав'язка. Перша половина XIX ст.

И-131.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга з ромбами, заповненими дрібними мотивами, обрамлена смужками з трикутниками. Вишивка виконана малиновими нитками. До кінців прикріплені торочки.

200 x 22 см.

Старі номери: 3119, 1574, 27971.

14. Зав'язка. Перша половина XIX ст.

И-541.

Лляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга з розміщених у шаховому порядку ромбів і дрібних мотивів; вздовж краю – ромби з відростками. Вишивка виконана малиновими і синіми нитками.

171 x 17,5 см.

Старі номери: “Ч...україн. В.В...арновска., куп... 12”; ЧДМ інв. 1935 р. № 27373; 102, 309.

Надійшла у 1912 р. до музею В.В. Тарновського.

15. Зав'язка. Перша половина XIX ст.

И-546.

Лляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний: на кінцях та вздовж краю – смуги ромбів та ромбів з відростками. Вишивка виконана малиновими і синіми нитками.

160 x 15 см.

Старі номери: 1543, КВ 674, МФ 3281; ЧДМ інв. 1935 р. № 27251; 338, 367.

16. Зав'язка. Середина XIX ст.

И-553.

Село Кархівка Чернігівського району.

Лляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний – “раковка”: на кінцях – смуга ромбів з відростками, обрамлена смужками ромбічно-хрещатого орнаменту; вздовж краю – смужка ромбічно-хрещатого орнаменту. Вишивка виконана малиновими нитками. До кінців пришиті смужки кумачу.

150 x 18 см.

Старі номери: 3226; 27927 (інв. 1935 р.).

Надійшла до 1905 р. із с. Кархівка Чернігівського району до музею ЧАК.

Каталог виставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Этнографический отдел. – С. 18, № 404; Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 83, № 3226.

17. Зав'язка. Середина XIX ст.

И-554.

Село Кархівка Чернігівського району.

Лляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний – “ребра палочками”: на кінцях і вздовж краю – смуги з чарунковими ребристими ромбами. Вишивка виконана малиновими і синіми нитками.

170 x 17 см.

Старі номери: ЧДМ інв. 1935 р. № 27377; 130, 510.

Надійшла до 1905 р. із с. Кархівка Чернігівського району до музею ЧАК.

Каталог виставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Этнографический отдел. – С. 19, № 412; Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 83, № 3224.

18. Зав'язка. Середина XIX ст.

И-560.

Село Кархівка Чернігівського району.

Лляне домоткане полотно, заповоч; вишивка мережкою, занизуванням, хрестиком.

Орнамент геометричний – “соколка вырезная”: на кінцях – смуги мережки з ромбами і трикутниками; вздовж краю – у рамці прямокутники із зірками. Вишивка виконана малиновими і білими нитками. До кінців прикріплені торочки.

160 x 19 см.

Старі номери: 157, 3127; 27926.

Надійшла до 1905 р. із с. Кархівка Чернігівського району до музею ЧАК.

Каталог виставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Этнографический отдел. – С. 19, № 410; Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 83, № 3233.

19. Зав'язка (фрагмент). Середина XIX ст.

И-775.

Село Кархівка Чернігівського району.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний – “луска”: смуга ромбів, заповнених прямокутниками, обрамлена смугами розеток. Вишивка виконана малиновими і синіми нитками.

8 x 16 см.

Старі номери: 25; 477; 3234; ЧДМ інв. 1935 р. № 27931.

Надійшла до 1905 р. із с. Кархівка Чернігівського району до музею ЧАК.

Каталог виставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Этнографический отдел. – С. 19, № 411; Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 83, № 3234.

20. Зав'язка. Середина XIX ст.

И-129.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка набируванням, занизуванням.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга з ламаних ліній та дрібних прямокутників, обрамлена смужками з трикутників. Вишивка виконана малиновими нитками. До кінців прикріплені торочки.

166 x 15 см.

Старі номери: ЧДМ інв. 1935 р. № 27384; 105, 125, 308.

21. Зав'язка. Середина XIX ст.

И-258.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка хрестиком, ретязем.

Орнамент геометричний: на кінцях – стилізовані фігури; унизу – смуги з хрестів, трикутників та ромбів з відростками. Вишивка виконана червоними і блакитними нитками.

195 x 20 см.

Старі номери: 515, 27378.

22. Зав'язка. Середина XIX ст.

И-548.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга з ромбами, заповнена дрібними мотивами; вздовж краю – ламана смуга та дрібні мотиви у шаховому порядку. Вишивка виконана малиновими нитками.

160 x 12 см.

Старі номери: МФ 1908; ЧДМ інв. 1935 р. № 27944; 219, МФУ 3112, 126.

23. Зав'язка. Середина XIX ст.

И-549.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням, хрестиком, ретязем.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга з ромбів з відростками і перехрещених ромбів, обрамлена прямими лініями. Вишивка виконана малиновими нитками.

144 x 14 см.

Старі номери: МФ 9437, Акт 26/Х-27 р.; ЧДМ інв. 1935 р. № 27919; 211, МФУ 2996; 86.

24. Зав'язка. Середина XIX ст.

И-552.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням, хрестиком, ретязем.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга з ромбами, обрамлена прямими лініями. Вишивка виконана малиновими нитками.

144 x 12 см.

Старі номери: Акт 26/Х-1927 р. МФ 2488; ЧДМ інв. 1935 р. № 27916; 3174 МФУ, 3144, 134.

25. Зав'язка. Середина XIX ст.

И-556.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням, хрестиком.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга з ромбами, підкреслена прямою лінією; вздовж краю –

ромби з відростками у прямокутній рамці. Вишивка виконана малиновими і синіми нитками. До кінців прикріплені торочки.

142 x 15 см.

Старі номери: ЧДМ відд. ЕМ, КВ ЕМ 1186, Акт цен. отд. ЧДМ 25/ХІ 1926 № 8; кн. покуп. 1911 г. 26-III стр. 53 (№ 8 по описи передачі); ЧДМ інв. 1935 р. № 27928; МФУ 3032, 128.

Надійшла у 1911 р. до музею В.В. Тарновського (?).

26. Зав'язка. Середина ХІХ ст.

И-562.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням, набируванням.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуги з ромбами, обрамлені смужками з дрібних мотивів; вздовж краю – ромбічно-хрещатий орнамент. Вишивка виконана малиновими і синіми нитками.

150 x 18 см.

Старі номери: ЧДМ інв. 1935 р. № 27380; 27, 455.

27. Зав'язка. Середина ХІХ ст.

И-563.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга із зірок та чарункових ромбів, обрамлена смужками з розеток та ромбів з відростками; вздовж краю – ламана лінія. Вишивка виконана малиновими і синіми нитками. До кінців пришиті смуги кумачу.

175 x 16 см.

Старі номери: “Ч.Г.З музей украин. древн. В.В. Тарновского куплен 17.VI.12, № 6”; 794; ЧДМ інв. 1935 р. № 27387; 570.

Надійшла у 1912 р. до музею В.В. Тарновського.

28. Зав'язка. Друга половина ХІХ ст.

И-558.

Явдоха Кучерна.

Село Будище Городнянського району.

Бавовняна фабрична тканина, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний: на кінцях – смужка розеток; вздовж краю – смуга з ромбів, заповнених дрібними мотивами. Вишивка виконана малиновими нитками.

138 x 11 см.

Старі номери: “Сведения о 22-68, 108. Название предмета – завязка (скиндячка), назначение предмета – головной убор, место изготовления – с. Будище Городнянского уезда, наименование лица, изготовившего предмет – Явдоха Кучерна, место и время приобретения – с. Будище в 1911 г., цена (2 штуки) 30 к.”; 108, ЕМ КВ 637; 3630, 27952.

Надійшла у 1911 р. із с. Будище Городнянського району до музею В.В.Тарновського.

29. Зав'язка. Друга половина ХІХ ст.

И-132.

Село Кархівка Чернігівського району.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний – “кривуля ребраста”: на кінцях – смуга ребристих ромбів з хрестом, обрамлена смугами з розетками. Вишивка виконана малиновими нитками.

155 x 17 см.

Старі номери: 27920 (інв. 1935 р.); 3038, 128.

Надійшла до 1905 р. із с. Кархівка Чернігівського району до музею ЧАК.

Каталог виставки ХІV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Этнографический отдел. – С. 18, № 401; Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 83, № 3220.

30. Зав'язка. Друга половина ХІХ ст.

И-547.

Село Кархівка Чернігівського району.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний – “кручки”, “роговашка”: на кінцях – смуга ромбів з гачками, обрамлена смужками ромбів з відростками; вздовж краю – ромби з відростками. Вишивка виконана червоними нитками. До кінців пришите фабричне мереживо.

174 x 16 см.

Старі номери: ЕМ 409, 648; 11; 3220; ЧДМ інв. 1935 р. № 27914; 227; МФУ 3111, 156.

Надійшла до 1905 р. із с. Кархівка Чернігівського району до музею ЧАК.

Каталог виставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Этнографический отдел. – С. 19, № 409; Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 83, № 3230.

31. Зав’язка. Друга половина XIX ст.

И-561.

Село Кархівка Чернігівського району.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний – “ребра”: на кінцях – смуги чарункових ребристих і перехрещених ромбів; вздовж краю – ромбічно-хрещатий орнамент. Вишивка виконана малиновими і синіми нитками. До кінців пришите фабричне мереживо.

164 x 17 см.

Старі номери: ЧДМ інв. 1935 р. № 27383; 16, 355.

Надійшла до 1905 р. із села Кархівка Чернігівського району до музею ЧАК.

Каталог виставки XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Этнографический отдел. – С. 18, № 402; Черниговский соединенный исторический музей городской и ученой архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 83, № 3223.

32. Зав’язка. Друга половина XIX ст.

Ит-383.

Стеченко Агафія Актистівна.

Село Козероги Чернігівського району.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга ребристих ромбів, обрамлена смужками дрібних ромбів. Вишивка виконана малиновими нитками. У кінці XIX ст. пришиті смуги з рослинним орнаментом і торочки, відрізані від фабричної скатерки.

164 x 18 см.

Надійшла у 1976 р. із с. Козероги Чернігівського району.

33. Зав’язка. Друга половина XIX ст.

Ит-1751.

Село Погорільці Семенівського району.

Бавовняна фабрична тканина, заповоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга з розетками; вздовж краю – ромби з відростками. Вишивка виконана малиновими нитками. До кінців прикріплені торочки.

136 x 16 см.

Надійшла у 1984 р. із с. Погорільці Семенівського району.

34. Зав’язка. Друга половина XIX ст.

И-128.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка мережкою, хрестиком.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга мережки з ромбами, над нею – лінія з дрібних мотивів. Вишивка виконана білими і малиновими нитками. До кінців пришите фабричне мереживо.

150 x 19 см.

Старі номери: № 27925, 3095, 222.

35. Зав’язка. Друга половина XIX ст.

И-161.

Ляне домоткане полотно, заповоч; вишивка лічильною гладдю, мережкою.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга з прямокутників і ламаних ліній, обрамлена смужками з дрібних мотивів; унизу – мережка. Вишивка виконана малиновими нитками. До кінців прикріплені торочки.

89 x 19 см.

Старі номери: 1554 KB 765; ЧДМ інв. 1935 р. № 27943; 3108 МФУ; № 92.

36. Зав'язка. Кінець XIX ст.

И-595.

Село Кархівка Чернігівського району.

Бавовняна фабрична тканина, заполоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга ромбів з гачками, обрамлена смугами ромбів з відростками та ромбічно-хрещатих мотивів; вздовж краю – ламана лінія. До кінців пришите фабричне мереживо.

163 x 15 см.

Старі номери: 27285.

37. Зав'язка. Кінець XIX ст.

И-6642. *Кольор. вкл. 1.*

Село Макишин Городнянського району.

Бавовняна фабрична тканина, заполоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга з хрещатих мотивів і ромбів; вздовж краю – ламана лінія. Вишивка виконана малиновими нитками. До кінців прикріплені торочки.

152 x 13 см.

Надійшла у 1969 р. із с. Макишин Городнянського району.

38. Зав'язка. Кінець XIX ст.

И-6643.

Село Макишин Городнянського району.

Бавовняна фабрична тканина, заполоч; вишивка занизуванням, мережкою.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга ромбів з відростками, обрамлена смужкою з дрібних мотивів, унизу – мережка. Вишивка виконана червоними нитками. До кінців прикріплені торочки.

160 x 12 см.

Надійшла у 1969 р. із с. Макишин Городнянського району.

39. Зав'язка. Кінець XIX – початок XX ст.

И-545.

Явдоха Кучерна.

Село Будище Городнянського району.

Бавовняна фабрична тканина, заполоч; вишивка занизуванням, хрестиком.

Орнамент геометричний: на кінцях і вздовж краю – смуга ромбічно-хрещатих мотивів. Вишивка виконана червоними нитками.

132 x 12 см.

Старі номери: ЕМ KB 636; И-68; МФУ 3027, 163; ЧДМ інв. 1935 р. № 27921; 234.

Надійшла у 1911 р. із с. Будище Городнянського району до музею В.В. Тарновського.

40. Зав'язка. Кінець XIX – початок XX ст.

И-551.

Марфа Чурак.

Село Дроздовиця Городнянського району.

Бавовняна фабрична тканина, заполоч; вишивка занизуванням.

Орнамент геометричний: на кінцях – смужка з розміщених у шаховому порядку прямокутників; вздовж краю нашита смуга тканини з ромбічним орнаментом. Вишивка виконана червоними нитками.

142 x 12 см.

Старі номери: 21-68, 8-138, № 109; “Сведения о № 21-68, 109. Название предмета – завязка, назначение предмета – головной убор, место изготовления – Дроздовица Городнянского уезда, наименование лица, изготовившего предмет, Марфа Чурак, место и время приобретения – Дроздовица 20 августа 1911 г., цена – 30 коп.”; ЧДМ інв. 1935 р. № 27915; 217; МФУ 3154, 112.

Надійшла у 1911 р. із с. Дроздовиця Городнянського району до музею В.В. Тарновського.

41. Зав'язка. Початок ХХ ст.

Ит-42.

Тюня Наталія Марківна.

Село Макишин Городнянського району.

Бавовняна фабрична тканина, заплоч; вишивка лічильною гладдю, хрестиком.

Орнамент геометричний: на кінцях – смуга з розеток; вздовж краю – ламана лінія з половинками розеток. Вишивка виконана червоними нитками. До кінців прикріплені торочки.

148 x 12 см.

Надійшла у 1974 р. із с. Макишин Городнянського району.

42. Ковпак. Початок ХІХ ст.

И-582.

м. Короп.

Бавовна; ручне плетіння на спицях.

Білий, укорочений (вирізна середина), з приплетеною у тім'яній частині підкладкою. Декорований ромбічним орнаментом із зірками у ромбах.

44 см x 27 см.

Старі інвентарні номери: 389, 193; ЧГИМ № 798, МФУ 3165.

Надійшов у 1911 р. з м. Короп до музею ЧАК.

Черниговский соединённый исторический музей городской и учёной архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – № 3202–3204.

43. Ковпак. Початок ХІХ ст.

И-583. *Кольор. вкл. 1.*

м. Короп.

Бавовна; ручне плетіння на спицях.

Білий, з приплетеною у тім'яній частині підкладкою. Декорований смугою білого ромбічного орнаменту, обрамленого смугами з червоних розеток; вершок – смугою з розеток, обрамленою смугами білого орнаменту, та поліхромною китицею.

Довжина з китицею 85 см + підкладка 25 см x 23 см.

Старі інвентарні номери: 388, 147; 3202, ЧГИМ № 797, 136; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27937.

Надійшов у 1911 р. з м. Короп до музею ЧАК.

Черниговский соединённый исторический музей городской и учёной архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 82. – № 3202.

44. Ковпак. Початок ХІХ ст.

И-585.

м. Короп (?).

Бавовна; ручне плетіння на спицях.

Білий, із закотом наверх у тім'яній частині. Декорований на закоті смугою білого ромбічного орнаменту, обрамленого смугами з червоних зірок; вершок – смугою білого і червоного орнаменту та білою китицею.

Довжина з китицею 43 см + закат 20 см x 24 см.

45. Ковпак. Початок ХІХ ст.

И-581.

Бавовна; ручне плетіння на спицях.

Білий, з приплетеною у тім'яній частині підкладкою. Декорований у тім'яній частині та на вершку ромбічним орнаментом, угорі – китиця.

Довжина з китицею 81 см + підкладка 31 см x 25 см.

Старі інв. номери: МФУ 3046, ЄМ. кв. 48, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27936.

46. Ковпак. Початок ХІХ ст.

И-584.

Бавовна; ручне плетіння на спицях.

Білий, з приплетеною у тім'яній частині підкладкою. Декорований у тім'яній частині та на вершку гус-

тим орнаментом з дрібних трикутників, угорі – китиця, над нижнім орнаментом – ініціали СФП.
Довжина з китицею 78 см + підкладка 31 см x 21 см.
Старі інвентарні номери: 195, МФУ 3040, ЄМ.КВ 49, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27939 ЄМ кв. 49.
З колекції етнографічного музею.

47. Ковпак. Початок XIX ст.

И-586.

Село Кархівка Чернігівського району (?).

Бавовна; ручне плетіння на спицях.

Білий, з приплетеною підкладкою у тім'яній частині. Декорований у тім'яній частині та на вершку дрібним ромбічним орнаментом, угорі – китиця.

Довжина з китицею 74 см + підкладка 24 см x 19 см.

Старі інвентарні номери: 90, МФУ 3109; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27935.

Надійшов із с. Кархівка Чернігівського району до музею ЧАК.

Черниговский соединённый исторический музей городской и учёной архивной комиссии... Каталог музея. – Чернигов, 1915. – С. 82. – № 3201.

48. Намітка (серпанок). XIX ст.

Ит-911.

Село Макишин Городнянського району.

Льон; ручне ткання.

Біла. На кінцях – червоно-малинові смуги з двох подвійних ліній, між якими – квіткоподібні мотиви і прямокутники.

400 x 83 см.

Надійшла у 1979 р. із с. Макишин Городнянського району.

49. Намітка (серпанок). XIX ст.

Ит-1367.

Село Макишин Городнянського району.

Льон; ручне ткання.

Біла. На кінцях – червоно-малинові подвійні смуги.

386 x 83 см.

Надійшла у 1982 р. з м. Чернігів.

50. Намітка. XIX ст.

Ит-1463. *Кольор. вкл. 1.*

Село Макишин Городнянського району.

Льон; ручне ткання.

Біла. На кінцях – дві червоні подвійні лінії, між якими – мотиви трикутників.

366 x 83 см.

Надійшла у 1982 р. з м. Чернігів.

51. Намітка (серпанок). XIX ст.

И-534.

Льон, ручне ткання.

Біла. На кінцях – червоно-малинові подвійні смуги.

370 x 84 см.

Старі інвентарні номери: 393, 223, 248, МФУ 3120. Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 26036.

З колекції етнографічного музею.

52. Намітка (серпанок). XIX ст.

И-536.

Льон, ручне ткання.

Сіра. На кінцях – червоно-малинові смуги з двох подвійних ліній, між якими – дрібні розетки і прямокутники.

400 x 80 см.

Старі інвентарні номери: к-I-III-12, KB CM-1187 відд. EM № 335 акт 25/I-1926 № 9.
З колекції етнографічного музею.

53. Намітка. XIX ст.

И-537.

Льон; ручне ткання.

Руда. На кінцях – червоно-малинові смуги з двох подвійних ліній та білих штрихів між ними.
196 x 63 см.

Старі інвентарні номери: 152, 497, МФУ 3105, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 26042.

З колекції етнографічного музею.

54. Намітка. XIX ст.

И-538.

Льон; ручне ткання.

Сірувата. На кінцях – подвійні червоно-малинові лінії.

320 x 78 см.

Старі інвентарні номери: 640, 394, МФУ 3107, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 26024.

З колекції етнографічного музею.

55. Намітка (серпанок). XIX ст.

И-539.

Льон; ручне ткання.

Жовтувата. На кінцях – червоно-малинові смуги з подвійних ліній, дрібних розеток і прямокутників.
212 x 79 см.

Старі інвентарні номери: 400, 3173. МФУ 159, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27973.

З колекції етнографічного музею.

56. Намітка (серпанок). XIX ст.

И-647.

Льон; ручне ткання.

Жовтувата. На кінцях – червоно-малинові смуги з подвійних ліній та дрібних прямокутників.
365 x 83 см.

Старі інвентарні номери: № 84, МФУ 106, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 26025.

З колекції етнографічного музею.

57. Намітка. XIX ст.

Ит-1213.

Льон; ручне ткання.

Сірувата. На кінцях – червоно-малинові смуги з двох подвійних ліній, дрібних хрещатих мотивів і штрихів між ними.

380 x 92 см.

Надійшла у 1981 р. з м. Чернігів.

58. Намітка. Друга половина XIX ст.

Ит-3163.

Село Вербичі Ріпкинського району.

Льон; ручне ткання.

Жовтувата. На кінцях – по одній червоній смужці.

300 x 86 см.

Надійшла у 2009 р. з м. Чернігів.

59. Намітка. Друга половина XIX ст.

Ит-3164.

Село Вербичі Ріпкинського району.

Льон; ручне ткання.

Жовтувата. На кінцях – потрійна червона смужка.

290 x 75 см.

Надійшла у 2009 р. з м. Чернігів.

60. Намітка. Друга половина XIX ст.

Ит-3165.

Село Вербичі Ріпкинського району.

Льон; ручне ткання.

Жовтувата. На кінцях – по одній червоній смужці.

290 x 76 см.

Надійшла у 2009 р. із м. Чернігів.

61. Намітка. Кінець XIX ст.

И-6641.

Село Макишин Городнянського району.

Бавовна (?); ручне ткання.

Біла. На кінцях – червоні подвійні смуги.

440 x 80 см.

Надійшла у 1979 р. із с. Макишин Городнянського району.

62. Очіпок. Кінець XVIII ст.

И-588.

Бавовна, льон, шовк; ручне пошиття, вишивка гладдю.

Круглий, пошитий з вишитої речі невідомого призначення, декорованої рослинним поліхромним орнаментом по тлу гірчичного кольору. Причільник прямовислий, по краю обшитий чорною тканиною. Вершок круглий, плоский, спереду і ззаду призбираний.

Д – 18 см.

Старі інв. номери: № 413; Ч.Д.І.М. інв. 1935 р. № 27348, 315.

З колекції етнографічного музею.

63. Очіпок. Початок XIX ст. (?).

И-596.

Бавовна, льон; ручне пошиття.

З оранжевої тканини з контурними слідами вишивки, на полотняній підкладці. Причільник високий, з жорсткою прокладкою, по краю обшитий широкою смугою чорної тканини. Вершок спереду у двох місцях призбираний, ззаду – розпоротий.

25 x 15 см.

Старі інв. номери: Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27896, 2566.

З колекції етнографічного музею.

64. Очіпок. Початок XIX ст.

И-603.

Бавовна, льон, намисто; ручне пошиття.

З бавовняної тканини гірчичного кольору, на полотняній підкладці, виготовлений з вишитої речі з поліхромним рослинним орнаментом. Причільник спереду прикрашений золотною тасьмою, обшитий широкою чорною смугою, ззаду не зшитий, має застібку та металеві гачки і петельки. Вершок м'який, простьобаний.

20 x 18 см.

Старі інв. номери: № і 509, Ч.Д.І.М. інв. 1935 р. № 27910, 2568.

З колекції етнографічного музею.

65. Очіпок. Перша половина XIX ст.

И-593.

Вовна, льон; ручне пошиття.

З червоної тканини, на полотняній підкладці. Причільник високий, підкладений полотном з рукава жіночої сорочки з фрагментом вишивки. Вершок жорсткий, сідлоподібний, дрібно зібраний спереду і ззаду та простьобаний.

25 x 30 см.

Старі інв. номери: 2546, 27889.

З колекції етнографічного музею.

66. Очіпок. Перша половина XIX ст. (?)

И-612.

Льон, шовк; ручне пошиття.

З червоної шовкової тканини на полотняній підкладці. Причільник високий, угорі прикрашений золотою тасьмою, ззаду не зшитий, з чорними шворками. Вершок м'який, простьобаний.

22 x 26 см.

Старі інв. номери: № 124, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 26030, 2989, МФУ 1181.

З колекції етнографічного музею.

67. Очіпок. Друга половина XIX ст.

И-574.

Бавовняна напівпарча, бавовна, льон; ручне пошиття.

З жовтої з поліхромно-золотистим орнаментом тканини. Причільник на полотняній підкладці, по краю обшитий широкою смугою темно-коричневої тканини. Вершок на м'якому підстеленні з сірою підкладкою, простьобаний над причільником, оздоблений золотистою тасьмою.

22 x 23 см.

Старі інв. номери: № 500, 844; 2559, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27882.

З колекції етнографічного музею.

68. Очіпок. Друга половина XIX ст.

И-575.

Бавовняна напівпарча, бавовна, льон; ручне пошиття.

З жовтої із синьо-золотистим рослинним орнаментом тканини. Причільник на полотняній підкладці, по краю обшитий смугою темно-коричневої тканини. Вершок на м'якому підстеленні з чорною підкладкою, простьобаний, над причільником оздоблений золотистою тасьмою.

22 x 21 см.

Старі інв. номери: 2552, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27839.

З колекції етнографічного музею.

69. Очіпок. Друга половина XIX ст.

И-576.

Бавовняна напівпарча, бавовна, льон; ручне пошиття.

З жовтої із синьо-золотистим рослинним орнаментом тканини. Причільник на полотняній підкладці, обшитий широкою смугою темно-коричневої тканини. Вершок на м'якому підстеленні з чорною підкладкою, простьобаний, над причільником оздоблений золотистою тасьмою.

22 x 21 см.

Старі інв. номери: № 508, 2549, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27846.

З колекції етнографічного музею.

70. Очіпок. Друга половина XIX ст.

И-577.

Бавовняна напівпарча, бавовна, льон; ручне пошиття.

З жовтої з поліхромно-золотистим рослинним орнаментом тканини. Причільник на полотняній підкладці, по краю обшитий широкою смугою темно-коричневої тканини. Вершок на м'якому підстеленні з сірою підкладкою, простьобаний, над причільником оздоблений золотистою тасьмою.

23 x 22 см.

Старі інв. номери: № 507, 851; 2562; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27844.

З колекції етнографічного музею.

71. Очіпок. Друга половина XIX ст.

И-578.

Бавовняна напівпарча, бавовна, льон; ручне пошиття.

З жовтої з поліхромно-золотистим рослинним орнаментом тканини. Причільник на полотняній підкладці, по краю обшитий широкою смугою темно-коричневої тканини. Вершок на м'якому підстеленні з білою підкладкою, простьобаний, над причільником оздоблений золотистою тасьмою.

24 x 21 см.

Старі інв. номери: № 505, 2560, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27883, 20883.

З колекції етнографічного музею.

72. Очіпок. Друга половина XIX ст.

И-589.

Бавовняна напівпарча, льон, папір; ручне пошиття.

З жовтої з поліхромно-золотистим рослинним орнаментом тканини, на полотняній та паперовій підкладці. Причільник високий, по краю обшитий коричневою тканиною. Вершок по периметру зафіксований жорстким обручем.

20 x 23 см.

Старі інв. номери: 2556.

З колекції етнографічного музею.

73. Очіпок. Друга половина XIX ст.

И-590. *Кольор. вкл. 1.*

Бавовняна напівпарча, бавовна, льон; ручне пошиття.

З жовтої з поліхромно-золотистим рослинним орнаментом тканини. Причільник на полотняній підкладці, по краю обшитий широкою смугою темно-коричневої тканини. Вершок на м'якому підстеленні з бежевою підкладкою, простьобаний, над причільником оздоблений золотистою тасьмою.

23 x 21 см.

Старі інв. номери: 2561; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27847.

З колекції етнографічного музею.

74. Очіпок. Друга половина XIX ст.

И-591.

Бавовняна напівпарча, бавовна, льон; ручне пошиття.

З жовтої з поліхромно-золотистим рослинним орнаментом тканини. Причільник на полотняній підкладці, по краю обшитий широкою смугою коричневої тканини. Вершок на м'якому підстеленні, простьобаний, над причільником оздоблений золотистою тасьмою.

24 x 21 см.

Старі інв. номери: 2554.

З колекції етнографічного музею.

75. Очіпок. Друга половина XIX ст.

И-592. *Кольор. вкл. 1.*

Бавовняна напівпарча, льон; ручне пошиття.

З коричневої з поліхромно-золотистим рослинним орнаментом тканини, на полотняній підкладці. Причільник високий, м'який, ззаду не зшитий, по краю випущена смуга полотна.

23 x 28 см.

Старі інв. номери: ЕМ 10, 27841.

З колекції етнографічного музею.

76. Очіпок. Друга половина XIX ст.

И-594.

Бавовняна напівпарча, бавовна, льон; ручне пошиття.

З жовтої із синьо-коричнево-золотистим рослинним орнаментом тканини. Причільник на полотняній з червоними смугами підкладці, по краю обшитий чорною тканиною. Вершок на м'якому підстеленні з чорною підкладкою, простьобаний, над причільником оздоблений золотистою тасьмою.

22 x 23 см.

Старі інв. номери: 2548, Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27880.

З колекції етнографічного музею.

77. Очіпок. Друга половина XIX ст.

И-599.

Бавовняна напівпарча, бавовна, льон; ручне пошиття.

З жовтої із синьо-коричнево-золотистим рослинним орнаментом тканини. Причільник на підкладці з полотна з червоними смугами. Вершок на м'якому підстеленні з білою підкладкою, простьобаний, над причільником оздоблений золотистою тасьмою.

23 x 24 см.

Старі інв. номери: Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27845, 2555.

З колекції етнографічного музею.

78. Очіпок. Друга половина XIX ст.

И-600. *Кольор. вкл. 1.*

Бавовняна напівпарча, бавовна; ручне пошиття.

Із зеленої з поліхромно-золотистим рослинним орнаментом тканини, на грубій полотняній рудій підкладці. Причільник високий, м'який, ззаду не зшитий, по краю обшитий синьою тканиною. Вершок сідлоподібний, жорсткий, призбираний спереду і ззаду.

Старі інв. номери: № 395, 457; Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27885, 2550.

З колекції етнографічного музею.

79. Очіпок. Друга половина XIX ст.

И-601.

Бавовна, льон, солома, картон; ручне пошиття.

Із синього ситцю з орнаментом у вигляді гілок з горошинами, на полотняній підкладці з залишками вишивки. Причільник високий, підкладений картоном, по краю обшитий смугою коричневої тканини, ззаду зшитий. Вершок близько до трикутної форми, зафіксований жорстким обручем з соломи.

18 x 26 см.

Старі інв. номери: 23, 2552, 27889.

З колекції етнографічного музею.

80. Очіпок. Друга половина XIX ст.

И-602.

Бавовняна напівпарча, льон; ручне пошиття.

З жовтої із золотисто-синім рослинним орнаментом тканини, на полотняній підкладці. Причільник по краю обшитий широкою смугою чорної тканини, ззаду не зшитий. Вершок на м'якому підстеленні, простьобаний, біля причільника оздоблений золотистою тасьмою.

26 x 23 см.

Старі інв. номери: Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27842, 2553.

З колекції етнографічного музею.

81. Очіпок. Друга половина XIX ст.

И-608.

Бавовняна напівпарча, бавовна, льон; ручне пошиття.

З жовтої з поліхромно-золотистим рослинним орнаментом тканини. Причільник на полотняній підкладці, по краю обшитий широкою смугою коричневої тканини. Вершок на м'якому підстеленні, простьобаний, біля причільника оздоблений золотистою тасьмою.

25 x 29 см.

Старі інв. номери: Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27848.

З колекції етнографічного музею.

82. Очіпок. Друга половина XIX ст.

И-610. *Кольор. вкл. 2.*

Бавовна, льон, папір, солома; ручне пошиття.

З малинової з чорним дрібним орнаментом тканини, на полотняній підкладці. Причільник високий, прокладений картоном, по краю обшитий чорною тканиною. Вершок трикутний, прокладений папером, зафіксований жорстким обручем з соломи.

25 x 25 см.

Старі інв. номери: 2572.

З колекції етнографічного музею.

83. Очіпок. Початок ХХ ст.

И-587. *Кольор. вкл. 1.*

Городнянський район (?).

Бавовна; ручне пошиття, вишивка хрестиком.

З білої тканини. Причільник по краю оздоблений смугою ромбічного орнаменту та зубчиками, ззаду пришиті вишиті шворки. Вершок дрібно призбираний спереду і ззаду, вкритий вишитими букетиками.

Вишивка виконана червоними і чорними нитками.

Старі інв. номери: 27890.

84. Очіпок. Початок ХХ ст.

Ит-384.

Село Козероги Чернігівського району.

Бавовна; ручне пошиття.

Зі світло-сірої дрібно-картагої тканини.

Причільник низенький, спереду оздоблений смугою темно-синіх пухликів. Вершок призбираний спереду, вкритий застроченими складочками, ззаду зібраний у куліску зі шворкою.

27 x 20 см.

Надійшов у 1976 р. із с. Козероги Чернігівського району.

85. Очіпок. Початок ХХ ст.

Ит-40. *Кольор. вкл. 1.*

Село Макишин Городнянського району.

Льон, бавовна; ручне і машинне пошиття, вишивка хрестиком.

З білого полотна. Причільник з закотом, ззаду – розріз. Вершок призбираний спереду і ззаду, декорований вишитим ромбічним орнаментом, виконаним червоними і синіми нитками.

28 x 28 см.

Надійшов у 1974 р. з м. Чернігів.

86. Очіпок. Початок ХХ ст.

Ит-41. *Кольор. вкл. 1.*

Село Макишин Городнянського району.

Льон, бавовна; ручне пошиття, вишивка хрестиком.

З білого полотна, декорований вишитим рослинним орнаментом, виконаним червоними і чорними нитками.

Довжина 27 см.

Надійшов у 1974 р. з м. Чернігів.

87. Очіпок. Початок ХХ ст.

Ит-1935. *Кольор. вкл. 1.*

Село Макишин Городнянського району.

Льон, бавовна; машинне і ручне пошиття, вишивка лічильною гладдю, хрестиком, зерновим виводом.

З білого полотна. Причільник по краю декорований вишивкою, ззаду закінчується шворками. Вершок призбираний спереду і ззаду, декорований ромбічним орнаментом, виконаним червоними і сірими нитками.

30 x 28 см.

Надійшов у 1985 р. з м. Чернігів.

88. Очіпок. Початок ХХ ст.

И-579.

Південна Чернігівщина.

Шовк, бавовна; ручне і машинне пошиття.

З вишневої шовкової тканини на підкладці зі смугастого ситцю. Причільник зі складками і вузликом спереду імітує пов'язку з хустки. Вершок плоский, зібраний дрібнесенькими складками.

23 x 17 см.

Старі номери: Акт 29 І 26 г. 39, 27895.

З колекції етнографічного музею.

89. Очіпок. Початок XX ст.

И-6605.

Гапон М.Г.

Село Синявка Менського району.

Шовк, бавовна; машинне та ручне пошиття.

З рожевої тканини на синій ситцевій підкладці. Причільник обшитий чорним плюшем. Вершок на ваті, густо вистрочений на машинці.

20 x 17 см.

Надійшов у 1969 р. із с. Синявка Менського району.

90. Очіпок. Початок XX ст.

И-611.

Сосницький повіт.

Бавовна, льон; ручне пошиття.

З червоного у біло-чорних букетах ситцю. Причільник на полотняній підкладці, угорі підкреслений чорним кантом, по краю обшитий коричневою тканиною, яка ззаду переходить у шворки. Вершок при-збираний спереду і ззаду.

24 x 34 см.

Старі інв. номери: № 265, 508 “Сосницький повіт”; 27848.

З колекції етнографічного музею.

91. Очіпок. Початок XX ст.

И-605.

Бавовна; ручне пошиття.

З вишневого ситцю. Причільник на синій у крапочку підкладці, ззаду не зшитий; по периметру денця вшитий синій кант. Вершок дрібно зібраний спереду і ззаду.

27 x 27 см.

Старі інв. номери: № 415, Ч.Д.М. інв. 1935 г. № 27911, 2564.

З колекції етнографічного музею.

92. Очіпок. Перша чверть XX ст.

И-595.

Бавовна; ручне пошиття.

З червоного ситцю, на коричневій квітчастій та білій у крапочку (причільник) підкладці. Причільник по краю обшитий синьою тканиною, ззаду не зшитий, до одного кінця пришита широка зав'язка, яка при одяганні обкручувалася навкруг голови по причільнику і закріплювалася ззаду. Вершок дрібно при-збираний спереду і ззаду.

25 x 26 см.

Старі інв. номери: Ч.Д.М. інв. 1935 р. № 27285.

З колекції етнографічного музею.

93. Очіпок. Перша чверть XX ст.

И-604.

Бавовна; ручне пошиття.

З бордового ситцю, без причільника, на білій підкладці.

Вершок спереду і ззаду дрібно при-збираний, кінці зборів вшиті у розрізи тканини біля країв.

26 x 26 см.

Старі інв. номери: 2563.

З колекції етнографічного музею.

94. Очіпок. Перша чверть XX ст.

И-607. *Кольор. вкл. 1.*

Бавовна, льон; ручне пошиття.

З червоної тканини. Причільник на підкладці з грубого полотна, по краю обшитий чорною тканиною. Вершок на підкладці з синьої з білим узором тканини, дрібно при-збираний ззаду і спереду.

24 x 28 см.

Старі інв. номери: 2565.

З колекції етнографічного музею.

95. Очіпок. Перша чверть XX ст.

И-609.

Бавовна; ручне пошиття.

З білого в синю крапочку ситцю, на білій підкладці. Причільник по краю оздоблений зубчиками, ззаду не зшитий, пришта коричнева тасьма. Вершок дрібно призбираний спереду і ззаду.

28 x 29 см.

Старі інв. номери: 5889 (2569?), ЕМ 444.

З колекції етнографічного музею.

96. Очіпок. Перша чверть XX ст.

И-1914.

Бавовна; ручне пошиття.

З вишневого ситцю на білій підкладці. Причільник відсутній, вершок дрібно зібраний спереду і ззаду, кінці зборів вшиті у розрізи тканини біля країв.

27 x 26 см.

Старі інв. номери: № I 458.

З колекції етнографічного музею.

97. Очіпок. 1920-ті роки.

И-6028.

Село Верба Коропського району.

Бавовна; ручне пошиття.

З вишневого ситцю. Причільник на підкладці з синьої квітчастої і чорної тканин, спереду зібраний у пухлики, ззаду – зшитий. Вершок укладений складочками.

27 x 27 см.

Надійшов у 1962 р. із с. Верба Коропського району.

98. Очіпок. 1920-ті роки.

И-7336.

Чаус Анастасія Антонівна.

Село Вербівка Ріпкинського району.

Бавовна; ручне пошиття, вишивка ланцюжком.

З червоного ситцю, по краю на чорній підкладці. Причільник відсутній. Вершок дрібно призбираний спереду і ззаду. Спереду збори вшиті в розріз тканини, ззаду – пришиті до куліски. Край обшитий сірою тканиною з зеленою смужкою вишивки ланцюжком.

28 x 28 см.

Надійшов у 1973 р. із с. Вербівка Ріпкинського району від майстрині.

99. Очіпок. 1920-ті роки.

И-6042.

Селище Дмитрівка Бахмацького району.

Вовна, бавовна, атлас; ручне пошиття.

З чорної тканини, на бежевій підкладці. Причільник спереду піднятий і зафіксований жорстким валиком, декорований смугою з бежевих трикутників, ззаду – куліска. Вершок зібраний у складочки.

25 x 22 см.

Надійшов у 1962 р. із смт Дмитрівка Бахмацького району.

100. Очіпок. 1930-ті роки.

И-6653.

Село Локнисте Менського району.

Бавовна; ручне пошиття.

1. Жіночі головні убори

№37 И-6642

№73 И-590

№75 И-592

№78 И -600

№50 Ит-1463

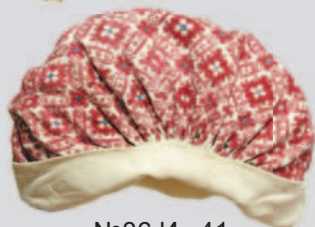
№83 И-587

№43 И-583

№85 Ит-40

№86 Ит-41

№87 Ит-1935

№125 Ит-1114

№101 Ит-1485

№94 И-607

№121 Ит-2022

2. Жіночі головні убори

№168 ИТ-3293

№82 И-610

№169 ИТ-2958

№107 ИТ-1133

№ 109 И-6633

№120 ИТ-1636

№155 ИТ-2574

№171 ИТ-2776

З коричневого з білим орнаментом ситцю. Причільник низенький, по краю обшитий чорною тканиною. Вершок спереду призбираний, ззаду – куліска зі шворкою.

20 x 14 см.

Надійшов у 1969 р. із с. Локнисте Менського району.

101. Очіпок. 1940-і – 1950-ті роки.

Ит-1485. *Кольор. вкл. 1.*

Вернигор Олена Федотівна (1890–?) .

Село Шептаки Новгород-Сіверського району.

Бавовна; ручне пошиття.

З червоного сатину, по краю обшитий чорною тканиною. Причільник відсутній. Вершок зрідка вкритий складками – защипами, спереду вшитий в розріз тканини, ззаду пришитий до куліски. Спереду сформована з червоної і синьої тканини декоративна смуга і пришита біла хвиляста тасьма.

27 x 27 см.

Надійшов у 1983 р. з м. Новгород-Сіверський від доньки майстрині.

102. Очіпок. 1980-ті роки.

Ит-2450.

Село Жукля Корюківського району.

Бавовна, шовк; машинне пошиття.

Із тканини з поліхромним орнаментом на підкладці з ситцю з жовтим орнаментом. Причільник сформований тільки спереду з пришитої смуги тканини, зібраної угорі у пухлики, нижче нашита чорна стрічка. Вершок укладений складками, ззаду – куліска зі шворкою.

34 x 33 см.

Надійшов у 1990 р. із с. Жукля Корюківського району.

103. Хустка. Середина ХІХ ст.?

Ит-122.

м. Москва. Прохорівська Трьохгорна мануфактура.

Вовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – широка облямівка з поліхромного “турецького” орнаменту з “огірків” та квітів. По краях – торочки. На звороті одного кута – невеликий круглий штамп з розмитим текстом, читається: “... Москва...”

Надійшла у 1974 р. із с. Скорінець Чернігівського району.

104. Хустка. Остання чверть ХІХ ст.

Ит-199.

м. Москва. Прохорівська Трьохгорна мануфактура.

Вовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – облямівка поліхромного “турецького” орнаменту з “огірків” і квітів. На звороті одного кута – круглий великий штамп із зображенням орла на горах і написом: “Москва” – у центрі, “Товарищество Прохоровской Трехгорной мануфактуры” – по колу.

143 x 155 см.

Надійшла у 1975 р. із с. Красне Чернігівського району.

105. Хустка. Остання чверть ХІХ ст.

Ит-529.

м. Москва. Прохорівська Трьохгорна мануфактура.

Вовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – широка облямівка з поліхромного “турецького” орнаменту з “огірків” і квітів. На звороті одного кута – круглий великий штамп із зображенням орла на горах і написом: “Москва” – у центрі, “Товарищество Прохоровской Трехгорной мануфактуры” – по колу.

164 x 164 см.

Надійшла у 1977 р. з м. Чернігів.

106. Хустка. Остання чверть XIX – початок XX ст.

Ит-530.

м. Москва. Прохорівська Трьохгорна мануфактура.

Вовна, фарба; набивання.

Чорна. По периметру – червона облямівка з поліхромним “турецьким” орнаментом з “огірків” та квітів.

На звороті одного кута – трикутний штамп з текстом (не читається).

164 x 164 см.

Надійшла у 1977 р. з м. Чернігів.

107. Хустка. Остання чверть XIX ст.

Ит-1133. *Кольор. вкл. 2.*

м. Москва. Прохорівська Трьохгорна мануфактура.

Вовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – облямівка з поліхромного “турецького” орнаменту з “огірків” і квітів. На звороті одного кута – круглий великий штамп з зображенням орла на горах і написом: “Москва” – у центрі, “Товарищество Прохоровской Трехгорной мануфактуры” – по колу.

140 x 140 см.

Надійшла у 1980 р. із с. Ладинка Чернігівського району.

108. Хустка. Остання чверть XIX – початок XX ст.

И-6611.

м. Москва. Мануфактура Лабзина і Грязнова.

Вовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – широка облямівка з поліхромного густого геометризованого орнаменту, по краях – торочки.

120 x 110 см.

Надійшла у 1964 р. із с. Синявка Менського району.

109. Хустка. Остання чверть XIX – початок XX ст.

И-6633. *Кольор. вкл. 2.*

м. Москва. Прохорівська Трьохгорна мануфактура.

Вовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – широка червона облямівка з поліхромним “турецьким” орнаментом з “огірків”, деревоподібних мотивів, овалів. По краях – торочки.

170 x 160 см.

Надійшла у 1969 р. із смт Седнів Чернігівського району.

110. Хустка. Остання чверть XIX – початок XX ст.

И-6654.

м. Москва. Прохорівська Трьохгорна мануфактура.

Бавовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – червона облямівка з “турецьким” поліхромним орнаментом з великих “огірків” з потрійними хвостиками та дрібних квітів.

150 x 150 см.

Надійшла у 1969 р. із с. Локнисте Менського району.

111. Хустка. Остання чверть XIX – початок XX ст.

И-7038.

м. Москва. Прохорівська Трьохгорна мануфактура.

Вовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – червона облямівка з “турецьким” поліхромним орнаментом з одиночних і подвійних “огірків” та квітів.

140 x 140 см.

Надійшла у 1972 р. із с. Скорінець Чернігівського району

112. Хустка. Остання чверть XIX – початок XX ст.

И-7097.

м. Москва. Прохорівська Трьохгорна мануфактура.

Вовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – червона облямівка з “турецьким” поліхромним орнаментом з діагонально розміщених у ряд “огірків” та квітів, по краю – торочки. На звороті одного кута – круглий великий штамп з зображенням орла на горах і написом: “Москва” – у центрі, “Товарищество Прохоровской Трехгорной мануфактуры” – по колу.

Надійшла у 1972 р. із с. Киїнка Чернігівського району.

113. Хустка. Остання чверть XIX – початок XX ст.

И-7099.

м. Москва. Прохорівська Трьохгорна мануфактура.

Вовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – червона облямівка з поліхромного “турецького” орнаменту з діагонально розміщених у ряд “огірків” та квітів. На звороті одного кута – круглий великий штамп з зображенням орла на горах і написом: “Москва” – у центрі, “Товарищество Прохоровской Трехгорной мануфактуры” – по колу.

Надійшла у 1972 р. із с. Киїнка Чернігівського району.

114. Хустка. Остання чверть XIX – початок XX ст.

И-7307.

м. Москва. Прохорівська Трьохгорна мануфактура.

Вовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – широка смуга поліхромного “турецького” орнаменту з “огірків” та дрібних квітів, по краю – торочки.

154 x 154 см.

Надійшла у 1973 р. із с. Красне Чернігівського району.

115. Хустка. Остання чверть XIX – початок XX ст.

И-7311.

м. Москва. Прохорівська Трьохгорна мануфактура.

Вовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – широка поліхромна облямівка з “турецьким” орнаментом з попарно зібраних “огірків” та дрібних квітів. На звороті одного кута – круглий великий штамп з зображенням орла на горах і написом: “Москва” – у центрі, “Товарищество Прохоровской Трехгорной мануфактуры” – по колу.

Надійшла у 1973 р. із с. Скорінець Чернігівського району.

116. Хустка. Остання чверть XIX – початок XX ст.

Ит-100.

м. Москва. Прохорівська Трьохгорна мануфактура.

Вовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – широка облямівка поліхромного “турецького” орнаменту з “огірків” і квітів.

156 x 147 см.

Надійшла у 1974 р. із с. Скорінець Чернігівського району.

117. Хустка. Остання чверть XIX – початок XX ст.

Ит-102.

м. Москва. Прохорівська Трьохгорна мануфактура.

Бавовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – широка облямівка з поліхромним “турецьким” орнаментом з “огірків” і квітів.

145 x 145 см.

Надійшла у 1974 р. з м. Чернігів.

118. Хустка. Остання чверть XIX – початок XX ст.

Ит-1265.

м. Москва. Мануфактура Лабзина і Грязнова.

Вовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – вузька облямівка з поліхромних геометризованих мотивів.

150 x 150 см.

Надійшла у 1981 р. із с. Велика Кошелівка Ніжинського району

119. Хустка. Остання чверть XIX – початок XX ст.

Ит-1331.

м. Москва. Мануфактура Лабзина і Грязнова.

Вовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – широка облямівка з густого рослинного поліхромного орнаменту (троянди), по краю – торочки.

133 x 133 см.

Надійшла у 1982 р. із с. Комарівка Борзнянського району.

120. Хустка. Остання чверть XIX – початок XX ст.

Ит-1636. *Кольор. вкл. 2.*

м. Москва. Прохорівська Трьохгорна мануфактура.

Бавовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – червона облямівка з поліхромного “турецького” орнаменту з “огірків” і квітів.

145 x 145 см.

Надійшла у 1983 р. із с. Красилівка Козелецького району.

121. Хустка. Остання чверть XIX ст. – початок XX ст.

Ит-2022. *Кольор. вкл. 1.*

м. Москва. Мануфактура Лабзина і Грязнова.

Вовна, фарби;

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – широка облямівка з поліхромного геометризованого густого орнаменту, по краях – торочки. На звороті одного кута – овальний штамп з написом: “Лабзинь 1883 года Грязновъ”.

Надійшла у 1986 р. із с. Чорнотичі Сосницького району.

122. Хустка. Остання чверть XIX – початок XX ст.

Ит-2453.

м. Москва. Мануфактура Лабзина і Грязнова.

Вовна, фарба; набивання.

Чорна. По периметру – оранжево-зелена облямівка зі стилізованих, геометризованих рослинних мотивів. По краях – торочки.

124 x 124 см.

Надійшла у 1990 р. із с. Жукля Корюківського району.

123. Хустка. Початок XX ст.

Ит-101.

м. Москва. Прохорівська Трьохгорна мануфактура.

Бавовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – широка червона облямівка з поліхромним “турецьким” орнаментом з великих, розміщених у ряд, “огірків” та квітів. По краях – торочки. На звороті одного кута – трикутний штамп.

170 x 162 см.

Надійшла у 1974 р. із с. Скорінець Чернігівського району

124. Хустка. Початок ХХ ст. (?)

Ит-634.

Вовна; фабричне виготовлення.

Бежеве тло з білими рельєфними дрібнесенькими картками. По краях з ниток основи і піткання сукані торочки.

60 x 60 см.

Надійшла у 1978 р. з м. Ічня.

125. Хустка. Початок ХХ ст.

Ит-1114. *Кольор. вкл. 1.*

м. Москва. Мануфактура Лабзина і Грязнова.

Вовна, фарба; набивання.

З чорної тканини саржевої фактури. По периметру – вузька облямівка з геометризованих поліхромних мотивів, на кінцях – торочки.

121 x 121 см.

Надійшла у 1980 р. із с. Головеньки Борзнянського району.

126. Хустка весільна. Початок ХХ ст.

Ит-2376.

Шовк.

Шматок тканини синього кольору.

105 x 105 см.

Надійшла у 1988 р. із с. Забілівщина Борзнянського району.

127. Хустка. Початок ХХ ст.

Ит-2652.

м. Іваново-Вознесенськ. Товариство Покровської мануфактури П.М. Грязнова.

Бавовна, фарба; набивання.

Чорна. По периметру – поліхромний орнамент з дрібних квіток, обрамлений смужками із зірочок, по полю – дрібнесенький горошок, по краю – текст: “Тво Покровской М^{рм} П.Н.Грязнова въ Иваново-Вознесенскѣ. Рисунок № 3” та два двоголових орлики.

85 x 88 см.

Надійшла у 1991 р. із с. Криски Коропського району.

128. Хустка. Початок ХХ ст.

Ит-2682.

Росія.

Шовк; машинне плетіння.

Плетена хвилястим орнаментом у жовто-зелених тонах. До країв пришиті зелені довгі торочки.

100 x 93 см.

Надійшла у 1991 р. із смт Радуль Ріпкинського району.

129. Косинка. Початок ХХ ст.

Ит-2704.

Росія.

Шовк; машинне плетіння.

Бежевого кольору, трикутна, з довгими кінцями, ажурна.

55 x 13 см.

Надійшла у 1993 р. із смт Седнів Чернігівського району.

130. Хустка. Перша чверть ХХ ст. (?)

Ит-67.

Бавовна; машинна вишивка.

З білої тканини. Один кут оздоблений великим стилізованим букетом, вишитим білими нитками.

141 x 139 см.

Надійшла у 1974 р. із с. Красне Чернігівського району.

131. Хустка. Перша чверть XX ст.

Ит-281.

Вовна; фабричне виготовлення.

Вишневого кольору. По периметру – облямівка з рельєфних смуг. До країв пришиті сукані торочки.
170 x 150 см.

Надійшла у 1975 р. із с. Красне Чернігівського району.

132. Хустка. Перша чверть XX ст.(?)

Ит-294.

Вовна; фабричне виготовлення.

Чорна. По периметру – облямівка з пасом рельєфних смуг, по краях з ниток основи і піткання – сукані торочки.

150 x 120 см.

Надійшла у 1975 р. із с. Красне Чернігівського району.

133. Хустка. Перша чверть XX ст.

Ит-316.

Вовна; фабричне виготовлення.

Синя. По периметру – облямівка з рельєфних смуг.

115 x 115 см.

Надійшла у 1975 р. з м. Чернігів.

134. Хустка. Перша чверть XX ст. (?)

Ит-2253.

Вовна; фабричне виготовлення.

Чорного кольору. По периметру – облямівка з рельєфних смужок такого самого кольору. До країв пришиті сукані торочки.

150 x 140 см.

Надійшла у 1987 р. із с. Кошівка Чернігівського району.

135. Хустка. Перша чверть XX ст. (?)

Ит-2544.

Вовна, шовк; фабричне виготовлення.

Синя. Поле вкрите невеликими картками, утвореними чорними шовковими та оранжевими (штрихи) нитками. До країв пришиті сукані торочки.

103 x 101 см.

Надійшла у 1990 р. із с. Переяслівка Ніжинського району.

136. Хустка весільна. 1910-ті роки.

Ит-2351.

Шовк.

Шматок тканини темно-вишневого кольору.

102 x 102 см.

Надійшла у 1988 р. із с. Забілівщина (побутувала на хут. Кукуріківщина) Борзнянського району.

137. Хустка весільна. 1910-ті роки.

Ит-2563.

Шовк.

Шматок тканини лілового кольору.

97 x 95 см.

Надійшла у 1990 р. із с. Переяслівка Ніжинського району.

138. Хустка. Середина 1910-х років.

Ит-3215.

Бавовна; фабричне виготовлення.

Кремовевого кольору. По периметру оздоблена пасмами (6) тонких прямих ліній.

85 x 91 см.

Надійшла у 2009 р. із с. Вербичі Ріпкинського району

139. Хустка. 1915–1917 роки.

Ит-3125.

Бавовна; фабричне виготовлення.

Хустка з білої тканини, по периметру оздоблена пасмами (6) тонких прямих ліній.

85 x 91 см.

Надійшла у 2008 р. із с. Трудове Ріпкинського району.

140. Хустка. 1920-ті роки.

И-7312.

Село Скорінець Чернігівського району.

Коноплі; ручне ткання і фарбування.

Чорна, у дві пілки. По краях з ниток основи і піткання нав'язані торочки.

135 x 135 см.

Надійшла у 1973 р. із с. Скорінець Чернігівського району.

141. Хустка. 1920-ті роки.

Ит-27.

Село Скорінець Чернігівського району.

Вовна; ручне ткання, кустарне виготовлення.

Чорна. По краях нитками основи і піткання сукані торочки.

130 x 130 см.

Надійшла у 1974 р. з м. Чернігів.

142. Хустка. 1920-ті роки.

Ит-1144.

Сочивець Марія Борисівна.

Село Ладинка Чернігівського району.

Вовна; ручне ткання.

Чорна, у дві пілки. По краях з ниток основи і піткання – сукані торочки.

130 x 120 см.

Надійшла у 1980 р. із с. Ладинка Чернігівського району.

143. Хустка. 1920-ті роки.

Ит-1944.

Вовна; фабричне виготовлення.

Сіра. По периметру – широка малинова облямівка. По краях з ниток основи і піткання сукані торочки і пришита хвиляста салатова тасьма.

140 x 140 см.

Надійшла у 1985 р. із с. Макишин Городнянського району.

144. Хустка. 1920-ті роки.

Ит-2602.

Вовна; фабричне виготовлення.

З тканини полотняного переплетення. Суцільно вкрита оранжево-червоним орнаментом з “огірків” і дрібних листків. По краях з ниток основи і піткання нав'язані оранжево-червоні та чорні торочки.

145 x 143 см.

Надійшла у 1991 р. із с. Гмирянкa Ічнянського району.

145. Хустка. 1920-ті–1930-ті роки.

Ит-62.

Вовна, шовк; фабричне виготовлення.

Синя. По периметру – облямівка з пасом чорних смуг шовком, по краях з ниток основи і піткання сукані торочки.

118 x 118 см.

Надійшла у 1974 р. із с. Красне Чернігівського району.

146. Хустка. 1930-ті роки.

И-4606.

Бавовна, шовк; вишивка гладдю.

Грязно-бежевого кольору. Один кут декорований смугою рослинного орнаменту та букетом, виконаними темно-сірим шовком. До країв прикріплені торочки.

100 x 100 см.

Надійшла у 1946 р. з Корюківського району.

147. Хустка. 1930-ті роки.

Ит-66.

Село Красне Чернігівського району.

Бавовна, шовк; вишивка двобічною гладдю, стебловим швом.

З білої тканини. Один кут оздоблений смугою рослинного поліхромного орнаменту і букетом. По краях – торочки.

97 x 90 см.

Надійшла у 1974 р. із с. Красне Чернігівського району.

148. Хустка. 1930-ті роки.

Ит-233.

м. Москва. Фабрика імені Х річниці Червоної Армії (?)

Вовна, фарба; набивання.

Чорна. По периметру – широка смуга поліхромного рослинного орнаменту, по полю – дрібні троянди, по краях – шовкові торочки.

150 x 150 см.

Надійшла у 1975 р. з м. Чернігів.

149. Хустка. 1930-ті роки.

Ит-248.

Ніколаєнко Олександра Андріївна.

Село Красне Чернігівського району.

Бавовна; вишивка хрестиком.

Біла. Один кут декорований вишитим рослинним орнаментом (троянди) червоними і чорними нитками.

84 x 92 см.

Надійшла у 1975 р. із с. Красне Чернігівського району.

150. Хустка. 1930-ті роки.

Ит-254.

м. Москва. Фабрика імені Х річниці Червоної Армії (?)

Вовна, фарба; фабричне виготовлення.

Чорна. По периметру – широка смуга поліхромного квіткового орнаменту, по полю – пасма світло-сірих смуг. До країв прикріплені торочки. В орнаменті одного кута – чорний штамп “100”.

150 x 150 см.

Надійшла у 1975 р. із с. Красне Чернігівського району.

151. Хустка. 1930-ті роки.

Ит-352.

Вовна; фабричне виготовлення.

З коричневої тканини полотняного переплетіння. По периметру – бежева смуга, по краях – торочки.

135 x 135 см.

Надійшла у 1976 р. із смт Олишівка Чернігівського району.

152. Косинка. 1930-ті роки.

Ит-1273.

Сочивець Марія Борисівна (1905–?).

Село Ладинка Чернігівського району.

Бавовна; машинна вишивка “рішельє”.

З білого коленкору. По краях визублена, широкий кут оздоблений ажурним напіввіночком з великою

квіткою з серцеподібними пелюстками у центрі, гострі кути – ажурною гілкою, очілля – симетрично поздовжньою композицією. Вишивка виконана білими нитками.

125 x 62 см.

Надійшла у 1982 р. з м. Чернігів.

153. Хустка. 1930-ті роки.

Ит-1524.

м. Москва. Фабрика імені Х річниці Червоної Армії (?).

Вовна, фарба; набивання.

Чорна. По периметру – широка смуга поліхромного орнаменту з великими трояндами, по полю – квітки.

95 x 95 см.

Надійшла у 1984 р. із с. Анисів Чернігівського району.

154. Хустка. 1930-ті роки.

Ит-2247.

Шовк; фабричне виготовлення.

Вишневого кольору. По краях – торочки.

95 x 95 см.

Надійшла у 1987 р. із с. Глузди Куликівського району.

155. Хустка. 1930-ті роки.

Ит-2574. *Кольор. вкл. 2.*

м. Москва. Фабрика імені Х річниці Червоної Армії (?).

Вовна, фарба; набивання.

Чорна. По периметру – облямівка з подвійних гірлянд у коричнево-блакитних тонах, обрамлених гірляндами з червоних троянд. До країв прикріплені шовкові торочки.

130 x 130 см.

Надійшла у 1990 р. із с. Синдаревське Ніжинського району.

156. Хустка. 1940-ві роки.

Ит-894.

Шовк, фарба; набивання.

З рожевої тканини. По периметру – облямівка з поліхромних рослинних мотивів, по краях – торочки.

96 x 94 см.

Надійшла у 1979 р. із с. Сокиринці Срібнянського району.

157. Хустка. 1947 р.

Ит-895.

Шовк, фарба; набивання.

Біла. По периметру – облямівка з поліхромних рослинних мотивів, по краях – торочки.

Надійшла у 1979 р. із с. Сокиринці Срібнянського району.

158. Хустка. 1940-ві роки.

Ит-2566.

Шовк; фабричне виготовлення.

З білої тканини. По краях – жовті торочки.

91 x 88 см.

Надійшла у 1990 р. із с. Переяслівка Ніжинського району.

159. Хустка. 1930-ті–1950-ті роки.

Ит-2223.

Вовна; фабричне виготовлення.

Темно-зелена. По полю – лінії з незафарбованих білих мотивів у вигляді неправильних розмитих хрестів на світло-зеленому тлі. До країв пришиті сукані торочки.

150 x 150 см.

Надійшла у 1987 р. із с. Глузди Куликівського району.

160. Хустка. 1940-ві–1950-ті роки.

Ит-2224.

Вовна, шовк; фабричне виготовлення, машинна вишивка.

Біла. По периметру – подвійна смуга дрібного рослинного орнаменту, у кутах – букети з “огірком”.

Вишивка виконана білими нитками.

115 x 105 см.

Надійшла у 1987 р. із с. Глузди Куликівського району.

161. Хустка. 1930-ті роки.

Ит-641.

Вовна; фабричне виготовлення.

Чорна. По полю – потрійні смуги бежевого і сірого кольорів, які, пересікаючись, утворюють великі картки, по краях – суکانі з ниток основи і піткання торочки.

165 x 165 см.

Надійшла у 1978 р. із с. Масани Чернігівського району.

162. Косинка. 1940-ві роки.

Ит-638.

Зайченко Одарка Іванівна.

Село Масани Чернігівського району.

Бавовна; машинна вишивка “рішельє”.

З білого батисту. По краях визублена, по периметру – гірлянда з багатопелюсткових квіток з ажурною серединкою, ажурних дрібних квіток і листків. Вишивка виконана білими нитками.

122 x 80 см.

Надійшла у 1978 р. із с. Масани Чернігівського району.

163. Хустка. 1940-ві роки.

Ит-1255.

Осачая Домнікія Григорівна.

Село Рівчак-Степанівка Носівського району.

Бавовна; вишивка ланцюжком, стебловим швом, однобічною гладдю.

З білої тканини. Половина поля вкрита дрібними мотивами з двох ягід, вздовж двох країв – гірлянда з ягід і вусиків, кут оздоблений букетом з ягід, вусиків і двох листків. Вишивка виконана червоними і чорними нитками.

До країв прикріплені торочки ручної роботи.

100 x 95 см.

Надійшла у 1981 р. із с. Рівчак-Степанівка Носівського району.

164. Хустка весільна. 1940-ві роки.

Ит-1499.

Село Черниш Чернігівського району.

Бавовна; машинна вишивка “рішельє”.

З білого батисту. По краях визублена, один кут декорований великим стилізованим букетом з літерою Ш, два – мотивом з багатопелюстковими квітками. Вишивка виконана білими нитками.

105 x 100 см.

Надійшла у 1983 р. з м. Чернігів.

165. Хустка. 1950-ті роки.

Ит-176.

Село Скорінець Чернігівського району.

Вовна; фабричне виготовлення.

Сірого кольору. По полю – пасма смуг чорного і бежевого кольорів, які, пересікаючись утворюють картки. По краях – суکانі з ниток основи і піткання торочки.

160 x 152 см.

Надійшла у 1975 р. із с. Скорінець Чернігівського району.

166. Хустка. Початок 1950-х років.

Ит-224.

Село Красне Чернігівського району.

Бавовна; гладь.

З білої тканини. Один кут декорований вишитим рослинним орнаментом, виконаним червоними і чорними нитками.

85 x 85 см.

Надійшла у 1975 р. із с. Красне Чернігівського району.

167. Хустка. 1950-ті роки.

Ит-3090.

Село Новий Білоус Чернігівського району.

Вересняк Любов Михайлівна (1934–?).

Бавовна; машинна вишивка “рішельє”.

З білого коленкору. Один кут декорований рослинним орнаментом у вигляді напіввіночка. Вишивка виконана білими нитками.

76 x 79 см.

Надійшла у 2008 р. із с. Новий Білоус Чернігівського району.

168. Косинка. 1950-ті роки.

Ит-3293. *Кольор. вкл. 2.*

Село Брусилів Чернігівського району.

Бавовна; машинна вишивка “рішельє”.

З білої тканини. Краї дрібно визублені та оздоблені вузьким рослинним орнаментом і фестончастою ажурною лінією, у кутку – великий ажурний букет. Вишивка виконана білими нитками.

114 x 55 см.

Надійшла у 2011 р. з м. Чернігів.

169. Хустка. 1950-ті – 1960-ті роки.

Ит-2958.

Гришай Анастасія Прокопівна (1895–1984).

Село Макишин Городнянського району.

Бавовна; вишивка двобічною гладдю, стебловим швом.

З білої тканини. Один кут оздоблений вишитим великим букетом стилізованих квітів. Вишивка виконана червоними і чорними нитками. По краях – торочки.

91 x 89 см.

Надійшла у 2006 р. із с. Макишин Городнянського району.

170. Косинка. Середина ХХ ст.

Ит-2907.

Село Юр’івка Чернігівського району.

Бавовна; машинна вишивка “рішельє”.

З білого батисту. По краях визублена, по периметру – лінія орнаменту з круглих квіток двох типів та дрібного листя, широкий кут оздоблений напіввіночком з таких самих мотивів. Вишивка виконана білими нитками.

123 x 59 см.

Надійшла у 2004 р. із с. Юр’івка Чернігівського району.

171. Хустка. 1960-ті роки.

Ит-2776. *Кольор. вкл. 2.*

Богдан Параска (1910–?).

Село Красилівка Козелецького району.

Бавовна; вишивка двобічною гладдю, стебловим швом, мереживо.

З білої тканини. Один кут оздоблений гірляндою стилізованих квітів, по полю – букет та дрібні букетики. Вишивка поліхромна. По краях – саморобні торочки з використанням плетіння гачком.

98 x 91 см.

Надійшла у 1998 р. з м. Чернігів.

172. Хустка. 1960-ті роки.

Ит-2777.

Богдан Параска (1910–?).

Село Красилівка Козелецького району.

Бавовна; хрестик.

З кремової тканини. Один кут оздоблений кутовими смугами рослинного орнаменту, великою гілкою з трояндою і пуп'янком та в шаховому порядку – дрібними квітками. Вишивка поліхромна. По краях – торочки.

94 x 88 см.

Надійшла у 1998 р. з м. Чернігів.

173. Косинка. 2005 р.

Ит-2999.

Степаненко Надія Денисівна (1925–2011).

Село Новий Білоус Чернігівського району.

Бавовна; машинна вишивка “рішельє”.

З білого батисту. По краях визублена і оздоблена широкою смугою орнаменту, укладеного з гілочок з квіткою, у куті – великий букет з двома багатопелюстковими квітками та гілочками. Вишивка виконана білими нитками.

100 x 49 см.

Надійшла у 2006 р. із с. Новий Білоус Чернігівського району.

Географічний покажчик

Анисів, село Чернігівського району 153

Брусилів, село Чернігівського району

Будище, село Городнянського району 28, 39

Велика Кошелівка, село Ніжинського району 118

Верба, село Коропського району 97

Вербичі, село Ріпкинського району 58, 59, 60, 138

Вербівка, село Ріпкинського району 98

Городнянський район 83

Глузди, село Куликівського району 154, 159, 160

Гмирянка, село Ічнянського району 144

Головеньки, село Борзнянського району 125

Дмитрівка, смт Бахмацького району 99

Дроздовиця, село Городнянського району 40

Жукля, село Корюківського району 102, 122

Забілівщина, село Борзнянського району 126, 136

Іваново-Вознесенськ, місто, Російська Федерація, з 1932 р. – Іваново

Ічня, місто Чернігівської області 124

Кархівка, село Чернігівського району 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 16, 17, 18, 19, 29, 30, 31, 36, 47

Киїнка, село Чернігівського району 112, 113

Кладьківка, село Куликівського району 12

Козероги, село Чернігівського району 32, 84

Комарівка, село Борзнянського району 119

Короп, місто Чернігівської області 42, 43, 44

Кошівка, село Чернігівського району 134

Красилівка, село Козелецького району 111, 172

Красне, село Чернігівського району 104, 114, 130, 131, 132, 145, 147, 149, 150

Криски, село Коропського району 127

Ладинка, село Чернігівського району 107, 142
Локнисте, село Менського району 100, 110, 166

Макишин, село Городнянського району 37, 38, 41, 48, 49, 50, 61, 85, 86, 87, 143, 169
Масани, село Чернігівського району 162
Москва, столиця РФ 103–123, 155

Новий Білоус, село Чернігівського району 167, 173

Олишівка, смт Чернігівського району 151

Переяслівка, село Ніжинського району 135, 137, 158
Південна Чернігівщина 88
Погорільці, село Семенівського району 33

Радуль, смт Ріпкинського району 128
Рівчак-Степанівка, село Носівського району 163
Росія, країна

Седнів, смт Чернігівського району 109, 129
Синдаревське, село Ніжинського району 155
Синявка, село Менського району 89, 108
Скорінець село Чернігівського району 103, 111, 115, 116, 123, 140, 165
Сокиринці, село Срібнянського району 157
Сосницький повіт 90

Трудове, село Ріпкинського району 139

Черниш, село Чернігівського району 164
Чернігів, обласний центр 105, 106, 117, 133, 141, 148, 152, 164, 168, 172
Чорнотичі, село Сосницького району 121

Шептаки, село Новгород-Сіверського району 101

Юр'ївка, село Чернігівського району 170.

ГОНЧАРЕНКО В.

Ічнянська кераміка у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог

Ічня розташована на півдні Чернігівщини на обох берегах невеликої річки Іченька, яка й дала назву місту. У другій половині XVIII ст. Ічня разом з Ніжином стала значним гончарським осередком Чернігівщини [1; 2]. О. Шафонський у своїй праці “Черниговского наместничества топографическое описание...” зазначав: “Ичня по Малой России особенно славится печными изразцами, которые во многие места покупаются; однако они чистотою и цветом до Калужских и Московских еще далече не дошли” [5, 296].

Крім кахлів, ічнянські майстри виготовляли різноманітний посуд: різних розмірів горщики з вузьким денцем та широким округлим тулубом, близькі до них за формою макітри, глечики, гладішки (місцева назва – “кринки”), високі циліндричні “слої” (банки для варення), миски – від великих і глибоких (м.н. – “соусники”) до майже пласких “полумисків”, зооморфні посудини, іграшки [4, 51–52].

Дорога на Глинище.

особливо ретельною обробкою глини та розписами, що надавали їм більшої привабливості. Свою продукцію ічнянські гончарі продавали в Чернігівській та Полтавській губерніях, її залюбки купували німецькі колоністи.

Умови праці, технологічні процеси, інструменти, якими користувалися ічнянські гончарі, майже нічим не відрізнялися від решти гончарських осередків України. Майстри не мали майсте-

Центральна вулиця. Кінець XIX – початок XX ст.

Розвитку гончарства в Ічні сприяли насамперед природні умови: поклади високоякісних гончарних глин та ліси, які оточували містечко і давали необхідну для випалювання гончарних виробів сировину. Велике значення мало і розташування Ічні на перехресті торговельних шляхів, що забезпечувало гончарів ринком збуту, внаслідок чого гончарський промисел зберігся тут набагато довше, ніж у сусідньому Ніжині. За даними М. Фріде у 1926 р. посуд у Ніжині виготовляли лише три родини гончарів, в Ічні – близько десяти, причому багато з них були переселенцями з Ніжина [4, 46, 51].

Ічнянські гончарні вироби славилися своєю якістю, яка досягалася

Вулиця Гончарівка сьогодні.

На глечиках, гладішках, макітрах орнамент наносили побілом (розведеною водою білою глиною) по сирому черепку, не знімаючи виріб з гончарного круга. Прямі та ламані лінії розміщували переважно навколо шийки. Складнішим був поліхромний розпис на мисках. Найчастіше зображували квітучі гілки, птахів, рибу; геометричний орнамент майже не зустрічається. Розпис виконували на підсушеній поверхні за допомогою різка, який робили з коров'ячого рогу, встромляючи з вузького кінця соломинку або ж пір'їнку, через яку витікала фарба. Кольорову гаму складали білі, чорні, зелені, жовті, червоно-коричневі барви.

Після розпису виріб ще раз підсушували, а потім вкривали прозорою поливою, складовою частиною якої був свинець. Для її виготовлення зливки свинцю перепалювали у казані, спеціальною ложкою з отворами, що мала довгу ручку, знімали окисли, перетирали на жорнах у порошок та змішували у рівних пропорціях з розтертим на порошок кварцовим піском. В Ічні використовували суху поливу. Це було обумовлено насамперед тим, що при сухій поливі виріб випалювали лише один раз, а при рідкій – двічі: до і після покриття поливою ("скленія"). Щоб порошок поливи вкривав поверхню виробу рівним шаром і не обсіпався, посуд попередньо змащували "добрим" (чистим) березовим дьогтем. В Ічні з цією метою використовували легкий розчин клейстеру ("жур"). Він мав перевагу перед дьогтем, бо до нього прилипав лише один тонкий рівний шар порошку поливи, яка при випалюванні рівно, без потьоків, покривала виріб [4, 49]. Посуд випалювали у горнах, для облаштування яких робили ями глибиною до двох метрів, стіни обкладали цеглою. І лише верхня частина його висотою трохи більше 30 см виступала над землею [4, 51].

Найскладнішим у технічному відношенні було виготовлення кахлів. Не кожний, навіть досвідчений, майстер брався за цю справу. Процес їх виготовлення описала М. Фріде [4]. Важливе значення в кахельному виробництві мало ретельне очищення глини. Підготовлену сировину складали у стовпчики висотою 75 см розміром з кахлю. Дерев'яною лінійкою "пальцеткою" відміряли

реш чи окремих приміщень для роботи: працювали просто у житлових приміщеннях, тут же зберігали і сиру глину.

На відміну від оleshнянців, які існували майже винятково завдяки гончарству, ічнянські гончарі продовжували займатися сільським господарством. Тож влітку вони змушені були скорочувати гончарське виробництво, але ніколи не припиняли його зовсім.

Селилися гончарі неподалік глинища на окремій вулиці, яка називалася Гончарна (сучасна назва Гончарівка). У виробничому процесі були задіяні усі члени родини. Але тільки хлопчиків навчали роботі на гончарному крузі. Жінки допомагали заготовляти та очищувати глину, розписувати посуд.

Типова забудова кінця XIX – початку XX ст.

товщину плитки і відрізали тонким металевим дротом. На дерев'яній дошці – “формі” обрізали краї. Клубук, або румпу, тобто задню виступаючу частину кахлі, якою вона вмуровувалася у піч, формували на гончарному крузі у вигляді кільця, а потім руками, розтягуючи, приліплювали до країв плитки. Залежно від місця розташування на печі кахлі мали різні форми, а кутові – ще й бічні стінки.

Розписи на ічнянських кахлях робили за допомогою різка: підсушену поверхню обливали побілом, коричневою глиною робили контур малюнка, потім окремі місця заповнювали ангобом коричневого, зеленого, жовтого кольорів, покривали поливою і випалювали у горні. Вони вирізняються надзвичайною різноманітністю та оригінальністю композиції, легкістю і виразністю малюнка. На них зображували квіти, птахів, коней, побутові сцени: пряля за куделею, музика грає на скрипці, вершники, солдати з рушницями, молодиця сидить на лавці біля столу тощо. Часто в центрі пічної композиції розміщували зображення двоголового орла, яке виконували на 6–10 кахлях. Зразком для нього слугували російські монети. В кінці XIX ст. на ічнянських кахлях найчастіше малювали ампірний вазон з букетиком дрібних квіточок синього та зеленого кольорів.

Готову продукцію ічнянські гончарі реалізовували самотужки, не звертаючись до послуг перекупників. У звичайні базарні дні торгували жінки, під час великих ярмарків – або сам гончар, або його старший син.

Посуд в Ічні виготовляли ще у середині XX ст. Виробництво ж кахлів припинилося на початку Першої світової війни, що було пов'язано з економічними негараздами та падінням добробуту селян і міщан – головних замовників продукції.

На сьогодні в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського зберігається 66 виробів 7 ічнянських гончарів. Формувалася вона завдяки виїздам працівників музею до гончарського осередку у 1962, 1964, 1978 та 1991 роках. Більшість робіт була придбана у самих гончарів або їхніх родичів, решта – надійшла від мешканців Ічні.

Найдавнішими серед ічнянських виробів є 10 кахлів із зображенням закомпонованого у коло двоголового орла і написом, з якого відомо, що вони були виготовлені у 1870 році гончарем Іваном Іващенком на замовлення селянина Власія Маринчика. Про ці кахлі є згадка у щоденнику відомої дослідниці українського народного мистецтва Євгенії Юрїївни Спаської (1892–1980), яка у 1923 р. відвідала Ічню і збрала багато відомостей про місцевих гончарів. Коли кахлі у 1962 р. потрапили до музейної збірки, частина напису була втрачена. Повний текст його міститься у щоденнику Є. Спаської: “Иеты кахлі съ орломъ первого номера принадлежат собственному крестьянину Власию Марынчику конецъ 1870 года месяца Іюня 23 мастера Ивана Иващенко. Подписаль сынъ его Роман Иван” [3, 356].

Того ж року дві кахлі із зображенням ампірного вазона надійшли до музею від жительки Ічні Є.Л. Панасенко. Єлизавета Лаврентіївна розповіла, що вони були виготовлені її батьком, гончарем з діда-прадіда Лаврентієм Дмитровичем Панасенком (1874–1940). Є.Ю. Спаська згадує імена трьох представників цієї династії: Йосипа Кириловича, його сина Дмитра та онука Лаврентія. Панасенки були знаними в Ічні гончарями, виготовляли різноманітні вироби, в тому числі й кахлі. Йосип Кирилович на кахлях зображував людей, тварин, візки, коричневі чи сині квіточки із зеленим листям. Для Дмитра та Лаврентія типовою була “кафля – с рисунком – амфирный вазон с цветком синим или зеленым” [3, 358]. У хаті Лаврентія Панасенка дослідниця бачила піч та припічок, облицьовані кахлями роботи самого Лаврентія та його батька. Одна з них – із зображенням ампірного вазона мала підпис: “Д.П.1902 – 4 авг.” [3, 357]. Тож можна припустити, що і дві кахлі, передані до музею Є.Л. Панасенко, були виготовлені її батьком також у 1902 році.

Найбільш повно в музейній збірці ічнянського гончарства представлені вироби трьох поколінь Піщенків. Є.Ю. Спаська наводить відомості про цю родину, отримані від Олександри Петрівни Сукаш, дружини засновника династії Хоми Савича.

Хома Савич Піщенко (1843–1918) народився у Ніжині. 1863 року переїхав до Ічні. Гончарській справі навчався у Й.К. Панасенка. Пізніше вони разом виготовляли посуд і кахлі, які продавали, переважно, німецьким колоністам із с. Пруси Борзенського повіту [3, 357]. Місцеві гончарі віддавали належне здібностям Хоми Савича і вважали його найкращим майстром в Ічні. Дві роботи Хоми Савича були придбані в Анастасії Хомівни Хохи (вірогідно, доньки гончаря): форма

Х.С. Піщенко.

Я.А. Піщенко.

для випікання бабки та великий глек з опуклим тулубом і високою шийкою, декорований традиційними для Ічні зображеннями – риба, сонце, хрест та напис. Якість виконання, досконалість форм, простий, але виразний декор, свідчать про талант та художній смак майстра.

У 20-х роках ХХ ст. в Ічні активно працювали син Х.С. Піщенка – Яків Хомич (1887 – після 1962) та онук, син доньки Степаниди Хомівни, Григорій Іванович Кузьменко (1903 або 1905–1970). Вони, на думку Є.Ю. Спаської “вполне унаследовали способности “Хомки” (так називали Хому Савича ічнянські гончарі – прим. автора), делают вещи прекрасные по форме, качеству, рисунку” [3, 356]. Яків Хомич працював разом з дружиною. Григорію Івановичу допомагала мати Степанида Хомів-

М. Я. Піщенко.

С. Х. Піщенко і Г.І. Кузьменко (праворуч). 1913 р.

на, яка дуже гарно розписувала посуд.

В колекції музею зберігається одна робота Г.І. Кузьменка – великих розмірів макітра, виготовлена у традиціях ічнянського гончарства, та 11 виробів Я.А. Піщенка, різноманітних як за формою, так і за декором. Особливу увагу привертає посудина для напоїв “Півень”. Реалістично трактоване зображення птаха з високим гребенем, пишним хвостом та довгими “сережками”, суцільно декороване гравірованими колами, крапками, рисками, розетками і вкрите зеленою поливою насиченого кольору, милує око своєю вишуканістю та красою. Фігурний посуд у вигляді тварин, традиційний для Ічні, виготовлявся ще у 1920-х роках. У А.Х. Хохи, крім робіт Х.С. Піщенка, було придбано ще кілька гончарних виробів. Серед них – молочник, який має нетипову для народного гончарства форму і більше нагадує заводську продукцію. На його денці простим олівцем написана дата “1918”. Цілком ймовірно, що молочник був виготовлений Я.А. Піщенком. На користь цього припущення свідчить і те, що написання цифр на молочнику і виробів гончаря з продряпанними по сирому черепку датами, цілковито співпадають.

Доробок Миколи Яковича Піщенка (1911–1974) репрезентують 38 робіт. Як і інші народні майстри, він виготовляв різноманітний посуд: глечики, горщики, макітри, розписані побілом, миски з поліхромним розписом, декоративні вази, свічники тощо. Пізніше Микола Якович захопився виготовленням народної іграшки, зокрема, свищиків у вигляді птахів та тварин. Це давало можливість найповніше розкрити пластичні можливості глини і втілити власну фантазію. Зберігаючи традиційну, усталену, майже застиглу форму, автор концентрує увагу на одній окремій деталі: пишні віялоподібні хвости у птахів, круто закручені у кілька обертів роги баранів, підняті угору хвостики песиків, красиві вигини рогів цапів, що надає їм особливої привабливості та яскравої індивідуальності. Свищики Миколи Яковича підкреслено декоративні. Майстер щедро оздоблював їх гравірованими розетками, кружечками, крапочками, рисками, “сосонками”, вкривав різнокольоровими поливами, розписував ангобами жовтого, коричневого, зеленого, сірого кольорів. У 1960-х роках твори М.Я. Піщенка зацікавилися мистецтвознавці. Він був прийнятий до Співки художників України. Його твори неодноразово експонувалися не тільки на всеукраїнських виставках, а й у Москві, Вільнюсі, Монреалі, Празі. Земляк Миколи Яковича С.Г. Маринчик зняв про нього аматорський фільм. Твори М.Я. Піщенка увійшли до скарбниці українського народного мистецтва, зберігаються в Національному музеї українського народного декоративного мистецтва, Ічнянському районному краєзнавчому музеї, приватних колекціях.

М. Я. Піщенко.

Каталог виробів ічнянських гончарів є наступним розділом “Каталогу сучасної авторської кераміки в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського”. Твори розміщені за алфавітом авторів і речей у хронологічному порядку. У каталозі містяться: назва, відомості про час створення, короткий опис, матеріал і техніка, розмір, інвентарний номер. Розміри подаються у сантиметрах: Н – висота, Д – діаметр вінців, d – діаметр денця, N x N x N – висота, ширина, глибина. Всі речі виготовлені у приватних майстернях в Ічні. Ілюстрації див.: *кольор. вкл. 3–6*.

Висловлюємо подяку зберігачу фондів Ічнянського районного краєзнавчого музею Ємець Людмилі Олександрівні за надані світлини родини Степаниди Хомівни Кузьменко та краєвідів Ічні кінця XIX – початку XX ст.

1. Лашук Ю.Ф. Українські кахлі. – Ужгород, 1997. – С. 76.
2. Сокович І.В. Народна керамічна скульптура. – К., 1970. – С. 87.
3. Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині; уривки з щоденників, р.р. 1921–1926, головним чином про гончарство Чернігівське //Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник за рік 1994. – Опішне: Українське народознавство, 1995. – Кн. 2. – С. 337–373.
4. Фриде М. Гончарство на юге Черниговщины //Материалы по этнографии. – 1926. – Т. 3. – С. 45–58.
5. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая Россия. – К.: Университетская тип., 1851. – С. 396.

Каталог

Іващенко Іван

1–10. Кахлі, утворюють зображення двоголового орла. 1870 р.

Композиція хрестоподібна, складається з 10-ти прямокутних кахлів з румпами. Гло – жовтувате. Всі разом кахлі утворюють у колі двоголового орла і напис: “Иеты кахлі сьорломь пер...го номера /принадлежать Собственному крестьянину/ власію Марын...ыку/ Конець”. Унизу “1870 года = Мьсяця. Їуня 2...я./ ...си его/ Ром... Ива...”.

Глина, полива, ангоб; формування на крузі, підполивний розпис, ліплення, випалювання.

63 x 64,5 x 4.

И-6075/1–10. Кольорова вкл. 3.

Кузьменко Григорій Іванович (1903 або 1905–1970)

11. Макітра. 1960-ті роки.

Тулуб округлий, звужений до денця, вінця плескати, з двома невеликими петлеподібними ручками. Зовні – теракотова, всередині вкрита прозорою поливою. Декорована під вінцями концентричними прямими лініями білого кольору.

Глина, ангоб, полива; формування на крузі, розпис, ліплення, випалювання.

Н – 30, Д – 42, d – 20.

Ик-706. *Кольорова вкл. 4.*

Кузьменко Микола Петрович, 1931 р. н.

12. Горщик. 1971 р.

Тулуб опуклий, різко звужений до денця, видовжений, вінця прямі. Зовні – теракотовий, всередині вкритий коричневою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 22, Д – 14, d – 10,2.

Ик-702. *Кольорова вкл. 4.*

13. Скульптура декоративна “Песик”. 1950 р.

Фігурка песика, що сидить. Вкрита суцільно темно-зеленою поливою.

Глина, полива; ліплення, випалювання.

8,0 x 2,8 x 8,3.

Ик-703. *Кольорова вкл. 4.*

Панасенко Лаврентій Дмитрович (1874–1940)

14–15. Кахлі. Початок ХХ ст. (1902? р.).

1. Прямокутна, з румпою. Декорована розписом: на жовтуватому тлі зображена ваза на фігурній підставці з букетом 5-пелюсткових квітів. Кольори розпису: синій, зелений.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, ліплення, випалювання.

19,8 x 15,2 x 5.

И-6091/1. *Кольорова вкл. 4.*

2. За формою та оздобленням подібна до И-6091/1.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, ліплення, випалювання.

19,9 x 15,2 x 5.

И-6091/2. *Кольорова вкл. 4.*

Піщенко Микола Якович (1911–1974)

16. Ваза. 1963 р.

На невисокій фігурній підставці з круглою основою. Тулуб видовжений, розширений догори і заокруглений на плечах, шийка невисока, розширена до вінців, вінця потовщені зубчасті. Вкрита суцільно поливою. Декорована розписом: по всій поверхні на жовтуватому тлі – концентричні прямі та хвилясті лінії, крапки, стилізовані гілочки, квіти. Кольори розпису: коричневий, зелений.

На денці по сирому черепку по колу продряпаний напис: “Ічня Піщенко М.Я. 1963 р.”

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, гравірування, підполивний розпис, випалювання.

Н – 41,5, Д – 10,8, d – 10,3.

И-6392. *Кольорова вкл. 4.*

17. Ваза. 1963 р.

На невисокій фігурній підставці з круглою основою; тулуб циліндричний, трохи розширений догори і заокруглений на плечах, шийка коротка, розширена до вінців, вінця потовщені. Вкрита суцільно

поливою. Декорована гравіруванням та розписом: на жовтуватому тлі на тулубі та шийці – стилізовані гілочки, на плечах розміщені ряди нігтьових заглиблень, розетки, кружечки з крапками всередині. Кольори розпису: коричневий, зелений.

На денці по сирому черепку по колу продряпаний напис “П.М.Я. Ічня/1963 р.”

Глина, ангоби, полива; формування на крузі, гравірування, підполивний розпис, штампування, випалювання.

Н – 33,4, Д – 8,6, d – 8,1.

И-6393. *Кольорова вкл. 4.*

18. Ваза. 1963 р.

На невисокій основі; тулуб округлий присадкуватий, шийка висока широка, розширена угорі, вінця прямі, з двома 8-подібними ручками. На шийці та під вінцями гравіровані прямі смуги. Вкрита суцільно зеленою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

Н – 12, Д – 6, d – 5.

И-6387. *Кольорова вкл. 4.*

19. Ваза. 1963 р.

На невисокій основі; тулуб округлий, присадкуватий, шийка висока широка, розширена угорі, вінця хвилясті; з двома спіралеподібними ручками. На шийці та під вінцями гравіровані прямі смуги. Вкрита суцільно зеленою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

Н – 13, Д – 5,5, d – 5,5.

И-6388. *Кольорова вкл. 4.*

20. Глечик. 1949 р.

Тулуб кулястий, звужений до денця, шийка коротка широка з рельєфним пояском, вінця валикоподібні; з носиком та ручкою. Вкритий суцільно коричневою поливою. Декорований гравірованим орнаментом: на плечах – концентричні прямі лінії, короткі хвилячки, крапки, на шийці – смуга крапок. На тулубі по сирому черепку продряпано: “1949 5/4”.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, ліплення, випалювання.

Н – 18,6, Д – 9,4, d – 8,7.

Ик-61. *Кольорова вкл. 4.*

21. Глечик. 1963 р.

На невисокій основі; тулуб кулястий, шийка висока широка, вінця прямі; з носиком та ручкою. Вкритий суцільно зеленою поливою. Декорований на шийці гравірованими концентричними прямими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, ліплення, випалювання.

Н – 9,5, Д – 4,3, d – 3,2.

И-6389. *Кольорова вкл. 4.*

22. Глечик. 1960-ті роки.

Тулуб кулястий присадкуватий, шийка висока широка, вінця потовщені, трохи відігнуті назовні. Зовні – теракотовий, всередині вкритий коричневою поливою. Декорований розписом: біля шийки – прямі концентричні смуги білого кольору.

Глина, ангоб, полива; формування на крузі, розпис, випалювання.

Н – 23,7, Д – 10,4, d – 9.

Ик-709. *Кольорова вкл. 4.*

23. Глечик. Початок 1970-х років.

Тулуб присадкуватий, округлий, плавно переходить у високу широку шийку, вінця валикоподібні. Теракотовий. Декорований розписом: на плечах та під вінцями прямі концентричні смуги білого кольору.

4. Ічнянська кераміка

№11 Ик-706

№12 Ик-702

№ 13 Ик-703

№ 17 И-6393

№14 Ик-6091/1, №15 Ик-6091/2

№16 И-6392

№ 18 19 И - 6387-6388

№20 Ик-61

№ 21 И-6389

№22 Ик-709

№23 Ик-49

№27 Ик-48

№28 Ик-55

Глина, ангоб; формування на крузі, розпис, випалювання.

Н – 26,5, Д – 11,8, d – 8.

Ик-49. *Кольорова вкл. 4.*

24. Горщик. Початок 1970-х років.

Тулуб округлий, звужений до денця, вінця прями заокруглені. Вкритий на плечах та вінцях сірувато-зеленою з темно-коричневими крапками поливою, решта – теракотова. Декорований під вінцями розписом у вигляді білої концентричної смуги.

Глина, ангоб, полива; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 16,5, Д – 12,5, d – 8,3.

Ик-52. *Кольорова вкл. 4.*

25. Макітра. 1950-ті роки.

Тулуб округлий, звужений до денця, вінця потовщені. Вкрита, крім основи, зеленувато-коричневою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 19,8, Д – 23,3, d – 11,4.

Ик-707. *Кольорова вкл. 4.*

26. Макітра. 1950-ті роки.

Тулуб округлий, звужений до денця, вінця широкі плескаті. Зовні – теракотова, всередині вкрита коричневою поливою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 15, Д – 16, d – 7,8.

Ик-708. *Кольорова вкл. 4.*

27. Макітра. 1961 р.

Тулуб видовжений, у вигляді розширеного догори циліндра, заокруглений на плечах, вінця потовщені. Вкрита, крім основи, світло-зеленою з коричневими крапками поливою. Декорована на плечах розписом у вигляді прямих концентричних ліній білого кольору; на їхньому тлі по сирому черепку продрапана дата “1961”; по краю вінців – смуга дрібних гравірованих рисок.

Глина, полива, ангоб; формування на крузі, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

Н – 30,5, Д – 14, d – 16,5.

Ик-48. *Кольорова вкл. 4.*

28. Макітра. Початок 1970-х років.

Тулуб опуклий, звужений до денця, вінця валикоподібні. Вкрита, крім основи, зеленою з темно-зеленими та коричневими крапками поливою. Декорована на плечах розписом у вигляді концентричних прямих смуг білого кольору.

Глина, полива, ангоб; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 17, Д – 20,8, d – 55.

Ик-55. *Кольорова вкл. 4.*

29. Макітра. Початок 1970-х років.

Тулуб округлий, звужений до денця, вінця широкі плескаті. Зовні – теракотова, всередині вкрита світло-коричневою поливою. Декорована на плечах та вінцях розписом у вигляді концентричних смуг білого кольору, на їхньому тлі – дрібні заглиблення.

Глина, полива, ангоб; формування на крузі, розпис, гравірування, випалювання.

Н – 32,5, Д – 40,5, d – 24,5.

Ик-57. *Кольорова вкл. 5.*

30. Миска. 1958 р.

Глибока, з маленьким дзеркалом, високим бортиком, вінця відігнуті назовні. Декорована розписом: на зеленувато-коричневому тлі на дзеркалі зображена риба, кружечки, під рибою – дата “1958”, на

бортику – прямі концентричні лінії. Кольори розпису: коричневий, темно-зелений, жовтуватий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 8, Д – 21,2, d – 8.

Ик-50. Кольорова вкл. 5.

31. Миска. Початок 1970-х років.

Глибока, з маленьким дзеркалом, широким високим бортиком, прямими плескатими вінцями. Вкрита всередині коричневою поливою, зовні на вінцях гравірована смуга.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, випалювання.

Н – 6,5, Д – 18,4, d – 7,5.

Ик-51.

32. Свічник. 1973 р.

На круглій основі; стоян циліндричний з 4-ма балясинами, чаша циліндрична з прямими вінцями і піддоном конусоподібної форми з круглими отворами. Вкритий суцільно зеленою поливою. На денці по сирому черепку по колу продряпаний напис: “1973 р. Ічня М.Я.П.”

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 18, Д – 3,4, d – 7,8. Д піддона – 11.

Ик-54. Кольорова вкл. 5.

33. Свищик “Баран”. 1963 р.

Стилізована фігурка барана на 4-х ніжках, з крутими загнутими уперед рогами. Вкрита суцільно зеленою поливою. Декорована на грудях гравірованими горизонтальними та навкісними рисками, кружечками та подвійними кружечками, на рогах – навкісними рисками.

Глина, полива; ліплення, гравірування, випалювання.

11 x 5,6 x 9,1.

И-6376. Кольорова вкл. 5.

34. Свищик “Баранець”. 1963 р.

Стилізована фігурка барана на 4-х ніжках, з крутими загнутими уперед рогами. Вкрита суцільно темно-зеленою поливою. Декорована рельєфним орнаментом: на грудях – стилізовані розетки в оточенні кружечків з крапками, на передніх ногах та на голові між рогами – стилізовані розетки.

Глина, полива; ліплення, гравірування, штампування, випалювання.

16,3 x 9,3 x 12,5.

И-6379. Кольорова вкл. 5.

35. Свищик “Ведмідь”. 1963 р.

Стилізована фігурка ведмедя, що сидить на задніх лапах та грає на гітарі. Вкрита зеленою з жовтуватим блиском поливою. Декорована на шії смугою кружечків, на гітарі – стилізованою розеткою.

Глина, полива; ліплення, гравірування, штампування, випалювання.

13,8 x 6 x 7,8.

И-6385. Кольорова вкл. 5.

36. Свищик “Індик”. 1963 р.

Стилізована фігурка індика на 3-х коротких ніжках, з віялоподібним хвостом, великими трохи розгорнутими крилами. Вкрита суцільно коричневою та зеленою поливою. Декорована на грудях та крилах стилізованими розетками і рисками, що імітують пір'я, на хвості – кружечками.

Глина, полива; ліплення, гравірування, штампування, випалювання.

11 x 8 x 11,3.

И-6370. Кольорова вкл. 5.

37. Свищик “Індик”. 1963 р.

Стилізована фігурка індика на 3-х коротких ніжках, з віялоподібним хвостом, великими трохи

розгорнутими крилами. Вкрита суцільно світло-коричневою з жовтими плямами поливою. Декорована на грудях, крилах та спині стилізованими розетками, на хвості – кружечками.

Глина, полива; ліплення, гравірування, штампування, випалювання.

10 x 9,3 x 11.

И-6377. *Кольорова вкл. 5.*

38. Свищик “Коник”. 1963 р.

Стилізована фігурка коника на 4-х ніжках, з круто вигнутою гривною та сідлом на спині. Вкрита суцільно жовтою та коричневою поливою. Декорована розписом у вигляді плям, смужок, потьоків зеленого та темно-зеленого кольорів.

Глина, полива, ангоби; ліплення, підполивний розпис, випалювання.

14,5 x 5 x 10,4.

И-6381. *Кольорова вкл. 5.*

39. Свищик “Коник”. 1963 р.

Стилізована фігурка коника на 4-х ніжках, з круто вигнутою гривною і сідлом на спині. Вкрита жовтою та коричневою поливою. Декорована розписом у вигляді кружечків, крапок, рисок, плям сіро-зеленого кольору; на грудях рельєфна стилізована квітка.

Глина, полива, ангоб; ліплення, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

15 x 5 x 12,5.

И-6382. *Кольорова вкл. 5.*

40. Свищик “Павич”. 1963 р.

Стилізована фігурка павича на 3-х коротких ніжках, з віялоподібним хвостом, маленькими крилами та короноподібним гребенем. Вкрита суцільно коричневою та різних відтінків зеленою поливою. Декорована на грудях стилізованою розеткою, на хвості – кружечками з крапками всередині та вертикальними рисками, що імітують пір'я, на тулубі – розписом у вигляді рисок та плямок світло-зеленого кольору.

Глина, полива, ангоб; ліплення, гравірування, штампування, підполивний розпис, випалювання.

11,2 x 5,9 x 11.

И-6369. *Кольорова вкл. 5.*

41. Свищик “Півник”. 1963 р.

Стилізована фігурка півня на 3-х коротких ніжках з пишним гребенем та довгими “сережками”. Вкрита суцільно коричневою та темно-зеленою поливою. Декорована на грудях та “сережках” стилізованими розетками, на гребені – горизонтальними рисками та крапками, розміщеними у два ряди, на крилах – риси, що імітують пір'я.

Глина, полива; ліплення, гравірування, випалювання.

12 x 6,8 x 9,3.

И-6371. *Кольорова вкл. 5.*

42. Свищик “Півник”. 1963 р.

Стилізована фігурка півня на 3-х коротких ніжках, з високим зубчастим гребенем та довгими “сережками”. Вкрита суцільно зеленою поливою. Декорована розписом у вигляді плям, рисок та крапок коричневого, жовтого, темно-зеленого кольорів.

Глина, полива, ангоби; ліплення, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

12 x 6,2 x 8,8.

И-6372. *Кольорова вкл. 5.*

43. Свищик “Птах”. 1963 р.

Стилізована фігурка птаха на 3-х коротких ніжках, з довгою шиєю і нахиленою головою, з високим округлим чубиком. Вкрита суцільно жовтою, коричневою, зеленою поливою. Декорована на грудях стилізованою розеткою, на тулубі – розписом у вигляді крапок та рисок темно-зеленого кольору.

Глина, полива, ангоб; ліплення, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

9,0 x 6,2 x 10,1.

И-6373. *Кольорова вкл. 5.*

44. Свищик “Птах”. 1963 р. (?)

Стилізована фігурка птаха на 3-х коротких ніжках з конусоподібним гребенем. Вкрита суцільно коричневою та темно-зеленою поливою. Декорована на грудях розеткою, що складається із кружечків з крапками всередині, на тулубі – розписом у вигляді плям жовтого кольору.

Глина, полива, ангоб; ліплення, гравірування, підполивний розпис, випалювання.

11 x 6,2 x 9,4.

И-6374. *Кольорова вкл. 5.*

45. Свищик “Птах”. 1963 р.

Стилізована фігурка птаха на 3-х коротких ніжках, з довгим гострим дзьобом та короноподібним гребенем. Вкрита темно-зеленою та світлою сірувато-зеленою поливою. Декорована розписом у вигляді крапок, рисок, плям темно-зеленого та коричневого кольорів, на гребені гравіровані гілочки, на кінцях яких – кружечки з крапками всередині, на грудях – рельєфний кружечок з трьома пелюстками.

Глина, полива, ангоби; ліплення, підполивний розпис, гравірування, випалювання.

10,7 x 5,7 x 8,8.

И-6384. *Кольорова вкл. 5.*

46. Свищик “Цап”. 1963 р.

Стилізована фігурка цапа на 4-х ніжках, з короткою борідкою та довгими майже прямими рогами. Вкрита суцільно зеленою поливою. Декорована на грудях гравірованими горизонтальними рисками та кружечками з крапками всередині, на рогах – навкісними рисками, що утворюють “гілочки”, на тулубі – розписом у вигляді плям та кружечків жовтого та темно-зеленого кольорів, роги – коричневі.

Глина, ангоби, полива; ліплення, гравірування, підполивний розпис, випалювання.

19,6 x 7,9 x 12,9.

И-6375. *Кольорова вкл. 5.*

47. Сільничка. Початок 1970-х років.

На круглій основі й короткій ніжці; циліндрична, з низькими стінками. Вкрита суцільно поливою: зовні – темно-зеленою, всередині – коричневою.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 6, Д – 9, d – 6,6.

Ик-53. *Кольорова вкл. 5.*

48. Скульптура декоративна “Баранець”. 1963 р.

Стилізована фігурка барана на 4-х ніжках, з великими, закрученими спіраллю рогами. Вкрита суцільно зеленою поливою. Декорована на грудях гравірованими горизонтальними рисками, на хвості – вертикальними смужками, що імітують шерсть, на тулубі – розписом у вигляді плям та смужок темно-коричневого кольору.

На животі по сирому черепку продряпаний напис “Ічня/П.М.Я.”

Глина, полива, ангоб; ліплення, гравірування, підполивний розпис, випалювання.

21,5 x 10,5 x 18,5.

И-6380. *Кольорова вкл. 5.*

49. Скульптура декоративна “Цап”. 1963 р.

Стилізована фігурка цапа, з овальної форми борідкою, довгими, трохи загнутими назад рогами, коротким, закинутим на спину хвостиком. Вкрита поливою: на тулубі – жовта з коричневими та зеленими плямами, на рогах – темно-зелена, на вухах, носі і кінчиках рогів – коричнева. Декорована на рогах, носі, вухах, бороді гравірованими рисками, крапками, смужками, розетками.

На животі по сирому черепку продряпаний напис: “1963/Пищенко/М.Я./Ічня”.

Глина, полива; ліплення, гравірування, випалювання.

42,5 x 16,5 x 28,6.

И-6390. *Кольорова вкл. 5.*

5. Ічнянська кераміка

№29 Ік-57

№30 Ік-50

№33 І-6376

№34 І-6379

№51 І-6378

№35 І-6385

№32 Ік-54

№43 І-6373

№47 Ік-53

№52 І-6386

№39 І-6382

№44 І-6374

№36 І-6370

№40 І-6369

№45 І-6384

№48 І-6380

№53 Ік-56

№37 І-6377

№41 І-6371

№46 І-6375

№49 І-6390

№50 І-6391

№38 І-6381

№42 І-6372

6. Ічнянська кераміка

№54 И-6053

№55 И-6058

№56 И-6049

№57 И-6050

№58 И-6095

№59 Ик-60

№61 И-6057

№63 И-6051

№64 И-6052

№60 И-6048

№62 И-6062

№66 И-6047

№65 И-6046

50. Скульптура декоративна “Цап”. 1963 р.

Стилізована фігурка цапа на 4-х ніжках, з довгими, круто загнутими назад рогами і коротким, закинутим на спину хвостиком. Вкрита коричневою поливою. Декорована на рогах та хвості гравірованими рисками та крапками, розміщеними у вигляді гілочок.

Глина, полива; ліплення, гравірування, випалювання.

37 x 15,8 x 34,5.

И-6391. *Кольорова вкл. 5.*

51. Скульптура декоративна “Цуценя”. 1963 р.

Стилізована фігурка цуценя на 4-х ніжках, з піднятими угору вухами та загнутим на спину хвостиком. Вкрита суцільно сірувато-зеленою та жовтою поливою. Декорована розписом у вигляді плям, кружечків (на грудях) та вертикальних смужок коричневого кольору.

На животі по сирому черепку продряпаний напис: “П.М.Я./1963”.

Глина, полива, ангоб; ліплення, гравірування, підполивний розпис, випалювання.

10 x 4 x 9,3.

И-6378. *Кольорова вкл. 5.*

52. Скульптура декоративна “Цуценя”. 1963 р.

Стилізована фігурка цуценя на 4-х ніжках, з великими, опущеними вухами та загнутим угору хвостом. Вкрита білою поливою. Декорована розписом у вигляді сіро-коричневих кружечків; на спині та хвості – жовтувато-зелена пляма, на грудях та вухах – гравіровані розетки.

На животі по сирому черепку продряпані ініціали: “П.М.Я.”

Глина, полива, ангоб; ліплення, підполивний розпис, гравірування.

9,5 x 4 x 9,6.

И-6386. *Кольорова вкл. 5.*

53. Чаша ритуальна. 1960-ті роки

На невисокій круглій основі; тулуб округлий, різко звужений до денця, вінця валикоподібні; з горизонтально витягнутою петлеподібною ручкою. Вкрита суцільно поливою: зовні – зеленою, всередині – коричневою.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н – 10,2, Д – 10,8, d – 7,1.

Ик-56. *Кольорова вкл. 5.*

Пищенко Хома Савич (1843–1918)

54. Глек. 1912 р.

Тулуб округлий, шийка висока широка, трохи розширена угорі, вінця профільовані, плескати. Вкритий в нижній частині тулуба червоно-коричневим ангобом, решта – побілом, всередині – світло-коричневою поливою. Декорований гравіруванням: по всій поверхні – вузькі та широкі смуги, на плечах – контурне зображення риби, сонця, напис: “1912 года 7 июля 4 дня. Ф... Э...С... Пищенко”, на шийці – хрестик. Всі зображення, напис, потрійні смуги розписані червоно-коричневим ангобом.

На денці по сирому черепку продряпано у три рядки: “Ф. /С. 1912 П. /Э”.

Глина, полива, ангоб; формування на крузі, гравірування, розпис, випалювання.

Н – 61, Д – 25, d – 26,8.

И-6053. *Кольорова вкл. 6.*

55. Форма для випікання “бабки”. 1914 р.

Тулуб циліндричний, трохи розширений угорі, вінця валикоподібні; з короткою трубчастою ручкою. Зовні – теракотова, всередині вкрита світло-коричневою поливою. Декорована широкими вертикальними удавленими смугами.

На денці по сирому черепку продряпана дата “1914”.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н – 12, Д – 26,5, d – 23,2.

И-6058. *Кольорова вкл. 6.*

Піщенко Яків Хомич (1887–1962)

56. Барильце. До 1962 р.

У вигляді горизонтально розміщеної бочечки на 4-х фігурних ніжках, шийка коротка вузька, розширена до вінців, вінця прямі. Закривається пробкою у вигляді чоловічої голови у капелюсі. Вкрите суцільно темно-зеленою поливою. Декороване з обох боків гравірованими концентричними прямими лініями.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, ліплення, випалювання.

19,5 (з пробкою) x 13,5 x 12.

И-6049. *Кольорова вкл. б.*

57. Барильце. До 1962 р.

У вигляді горизонтально розміщеної бочечки з видовженими гострими боками (т. з. “циганська бочечка”), на 4-х ніжках, шийка коротка вузька, вінця валикоподібні, трохи відігнуті назовні. Вкрите суцільно поливою зеленого, темно-зеленого та жовтувато-коричневого відтінків.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, випалювання.

16 x 22 x 12.

И-6050. *Кольорова вкл. б.*

58. Глечик. 1924 р.

Тулуб кулястий, присадкуватий, шийка коротка вузька, угорі опукла, вінця валикоподібні профільовані. Вкритий у нижній частині білим ангобом (побілом), решта – світло-зеленою поливою. Декорований по центру тулуба смугою овальних заглиблень, заповнених зеленувато-коричневою поливою. На тулубі під ручкою та на денці по сирому черепку продряпана дата “1924”.

Глина, полива, ангоб; формування на крузі, ліплення, випалювання.

Н – 15,5, Д – 5, d – 6,6.

И-6095. *Кольорова вкл. б.*

59. Глечик (“бунька”). 1930-ті роки.

Тулуб округлий, звужений до денця, шийка коротка вузька, у верхній частині опукла, вінця валикоподібні, відігнуті назовні; з носиком та ручкою. Вкритий суцільно білим ангобом (побілом), по краю вінців – смуга зеленої поливи. Декорований ледве помітними лискованими смугами, на плечах – гравіровані концентричні прямі лінії.

Глина, ангоб, полива; формування на крузі, лискування, гравірування, ліплення, випалювання.

Н – 30,5, Д – 8,7, d – 10,9.

Ик-60. *Кольорова вкл. б.*

60. Глечик. 1950 – до 1962 р.

Тулуб кулястий, шийка коротка вузька, опукла, вінця валикоподібні; з носиком і великою округлою ручкою. Вкритий, крім основи, зеленою поливою. Декорований розписом: на тулубі – різноманітні квітучі гілки та окремі квіти, плями. Кольори розпису: коричневий, зелений, жовтий.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, ліплення, випалювання.

Н – 17,7, Д – 4,9, d – 7,8.

И-6048. *Кольорова вкл. б.*

61. Миска для вареників. 1922 р.

Глибока, сферично увігнута, з невеликим дзеркалом, бортик високий, вінця широкі з потовщеним краєм. На денці – круглі отвори. Вкрита всередині світло-коричневою поливою. Зовні – теракотова. На бортику зовні по сирому черепку продряпана дата “1922”.

Глина, полива; формування на крузі, випалювання.

Н – 12, Д – 32,5, d – 12.

И-6057. *Кольорова вкл. б.*

62. Молочник. 1918 р.

Тулуб кулястий, шийка коротка широка, з одного боку піднята угору і утворює широкий носик; з ручкою. Вкритий суцільно зеленою поливою. Декорований під шийкою рельєфною смугою.

Глина, полива; формування на крузі, ліплення, гравірування, випалювання.

Н – 14, Д – 10, d – 6.

И-6062. *Кольорова вкл. б.*

63. Посудина для напоїв “Півень”. 1950-і – початок 1960-х років.

На невисокій овальній підставці. Фігура півня з пишним хвостом, високим гребенем та довгими “сережками”. Вкрита суцільно зеленою різних відтінків та коричневою (на підставці) поливою. Декорована гравірованим орнаментом, основні мотиви: розетки, риси, крапки, кружечки, нігтьові заглиблення.

Глина, полива; ліплення, гравірування, випалювання.

25 x 14 x 20.

И-6051. *Кольорова вкл. б.*

64. Посудина для напоїв “Баран”. 1950-і – початок 1960-х років.

Фігура барана з довгими, загнутими рогами. Вкрита суцільно коричневою з білими потьокками поливою.

Глина, полива; ліплення, гравірування, випалювання.

37,5 x 21,5 x 32.

И-6052. *Кольорова вкл. б.*

65. Тарілка (“полумисок”). 1949 р.

Неглибока, з маленьким дзеркалом, широким розлогим бортиком. Декорована розписом: на коричневому тлі на дзеркалі – квітуча гілка, по краю бортика – широка смуга. Кольори розпису: білий, чорний. Зовні вкрита побілом.

На денці по сирому черепку продряпана дата “1949”.

Глина, полива, ангоби; формування на крузі, підполивний розпис, випалювання.

Н – 6,5, Д – 27,3, d – 9,5.

И-6046. *Кольорова вкл. б.*

66. Чайник. 1945 р.

Тулуб кулястий, шийка коротка, широка, вінця валикоподібні; з високо піднятим носиком та ручкою. Закривається опуклою кришкою з фігурним хватком. Вкритий, крім основи, блискучою світло-коричневою з зеленими плямами поливою. Декорований на плечах гравірованими концентричними прямими лініями.

На денці по сирому черепку продряпана дата “1945”.

Глина, полива; формування на крузі, гравірування, ліплення, випалювання.

Н (з кришкою) – 26, Д – 11, d – 11,2.

И-6047. *Кольорова вкл. б.*

СИТА Л.

Матеріали О.В. Шекуна у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Вклад О.В. Шекуна в археологічне вивчення Чернігівщини важко переоцінити. Технік-технолог за освітою, у 60-х роках ХХ ст. Олександр Володимирович захопився археологією, став активним членом спелео-археологічної секції Чернігівської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. З моменту створення у 1980 році у Чернігівському історичному музеї сектору археології працював у ньому науковим співробітником, згодом – завідувачем сектору. Після створення у 1998 році Чернігівської обласної інспекції з охорони пам'яток (тепер – “Чернігівський науково-методичний центр охорони культурної спадщини” Чернігівської обласної ради), куди увійшов і сектор археології музею, Олександр Володимирович до 2003 року обіймав у ній посаду старшого наукового співробітника.

О.В. Шекун об'їздив з археологічними розвідками майже усі райони Чернігівської області, обстежив та відкрив понад 500 археологічних пам'яток; досліджував пам'ятки епохи бронзи, раннього залізного віку, ранніх слов'ян та Давньої Русі. Він займався розкопками селищ, городищ, курганних та ґрунтових могильників, вивчав топографію стародавнього Чернігова. Олександр Володимирович проводив дослідження забудови в різних частинах міста: на Дитинці, на Подолі, на Третьяку та Передгородді; матеріали розкопок по вулиці Коцюбинського (Коцюбинського, 40, 58 та 81-а) дають можливість скласти уяву про забудову міста в давньоруський час. В 1981 і 1983 роках вивчав територію навколо Успенського собору Єлецького монастиря. Започаткував дослідження давньоруського міського ґрунтового некрополя. В 1984 році були розкопані 5 печей для випалу плінфи ХІІ ст. в урочищі Млиновище. Практично всі матеріали археологічних розвідок і розкопок, а також ті, що їх приносили до археолога школярі та місцеві жителі, – і великі колекції, і декілька предметів згодом були передані до музею. На деяких з них хотілося б зупинитися окремо.

Старожитності раннього залізного віку на північному заході Чернігівщини представлені пам'ятками милоградської культури. О.В. Шекун у 1981–1982 роках дослідив курганний могильник V ст. до н.е. біля с. Деснянка Чернігівського району. Було розкопано 7 із 8 курганів і здобуто цікавий речовий матеріал. Найбільш масовою знахідкою були скляні намистини (їх виявлено 197 од., деь 1/3 частина не збереглася – розпалися). Переважна більшість це – намистини із напівпрозорого скла червоно-коричневого кольору схожого на бурштин, інші виготовлені із непрозорого скла – білі з мозаїчними кольоровими вкрапленнями, жовті, сині та бірюзові. Виявлені також намистини та підвіски зі шматочків бурштину різних форм. В одному з курганів знайдене бронзове дзеркало з пласкою залізною ручкою (рис. 1), в чотирьох похованнях – цвяхоподібні залізні шпильки. Кераміка представлена 5 мініатюрними посудинами¹. Колекція із розкопок милоградського курганного могильника у зібранні музею налічує 182 од. основного фонду.

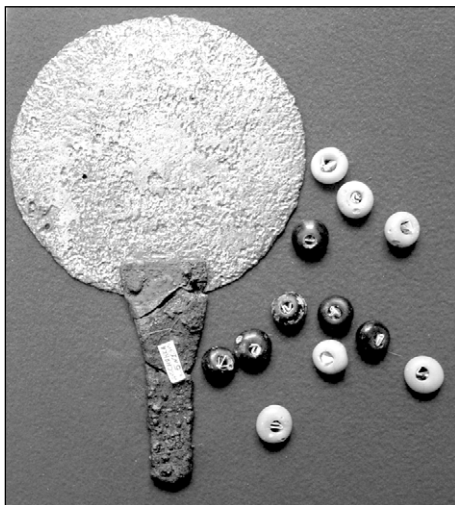
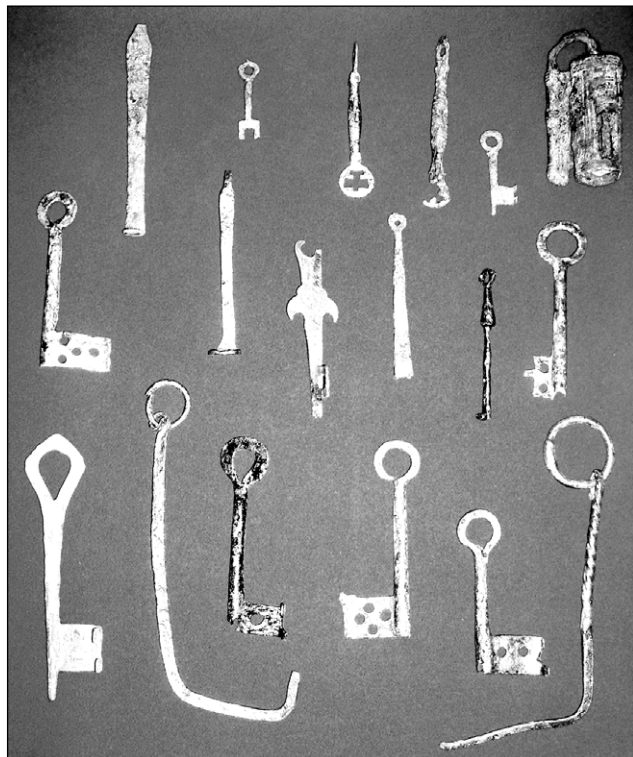

Рис. 1. Дзеркало та намистини з курганного могильника біля с. Деснянка.

Ранньословянське поселення Олександрівка 1 розташоване на північно-східній околиці Чернігова, біля колишнього с. Олександрівка. Було відкрите Г.О. Кузнецовим у 1982 році. Експедицією під керівництвом О.В. Шекуна протягом восьми польових сезонів (1993–1997, 2000, 2001, 2003) проводилися охоронні розкопки на території пам'ятки. Загальна досліджена площа складає 2,4 га, в її межах виявлено 56 житлових і господарських споруд та 810 господарських ям. Особливе місце серед них займають залишки колодязя, що взагалі впер-

ше трапилися на ранньослов'янському селищі. Простежено 3 горизонти існування поселення: I – київська культура, кінець IV – перша половина V ст.; II – колочинська культура, VI–VII ст.; III – сахнівсько-волинцевський тип, перша половина VIII ст. Свідченням контактів з черняхівським населенням є майстерня, в якій виготовлялися напівфабрикати гребенів із рогу, а також знахідки гончарного посуду, туфових жорен, прикрас, стрижнеподібних кресал та тришарового гребеня з трапецієвидною спинкою². Матеріали розкопок ранньослов'янського поселення Олександрівка 1 поповнили фонди музею на 2856 предметів.

Найбільш репрезентативною і за кількістю досліджених пам'яток, і за обсягом здобутих матеріалів є доба Давньої Русі. Передусім слід згадати давньоруське поселення в урочищі Ліскове, що знаходиться на північ від Чернігова біля с. Малий Листвен Ріпкинського району. Селище другої половини IX – першої половини XIII ст. розташоване у верхів'ях р. Білоус, на обох її берегах. Відкрите О.В. Шекуном у 1976 році, поселення досліджувалося протягом дванадцяти польових сезонів з

1977 по 1992 рік експедицією Чернігівського історичного музею під незмінним керівництвом Олександра Володимировича. Було розкрито 13825 кв. м, що складає 27,7% від загальної площі пам'ятки, з'ясовано характер забудови, досліджено 13 жителів, 169 господарських споруд та 272 господарські ями та здобуто числений речовий матеріал. Матеріали розкопок свідчать про досить складне багатогалузеве господарство. Наймасовішими знахідками є керамічні вироби, які представлені не тільки різноманітними горщиками, а також мисками, глеками, сковорідками, корчагами, амфорами, тиглями, соплами, пряслицями та іграшками. Про заняття і побут жителів давньоруського села розповідають сільськогосподарські знаряддя праці, різноманітні знаряддя й інструменти для мисливства, рибальства та бортництва, для обробки чорних металів, ковальства та ювелірної справи, побутові (рис. 2) та культові речі, прикраси, виготовлені із різних матеріалів³. Колекція предметів із розкопок на поселенні Ліскове значно поповнила археологічне зібрання музею – 5391 предмет (з них 1609 – основного фонду зберігання).

Рис. 2. Замок та ключі з поселення Ліскове.

Але не тільки розкопки, а й археологічні розвідки давньоруських пам'яток давали цікаві і навіть унікальні знахідки. Так, на поселенні Ланок біля с. Хмільниця Чернігівського району у 1980 році був знайдений візантійський хрест-енколпійон з прямими ледь розширеними кінцями⁴. На лицевій стулці розміщене рельєфне зображення розп'ятого Христа з хрещатим німбом, з боків – фігури предстоячих Богоматері та Іоанна Богослова. Під руками Христа заглиблений напис грецькою мовою (текст із Євангелія від Іоанна, XIX, 26, 27) у 2 рядки. Над Розп'яттям символи сонця і місяця, між ними літери Фс. На зворотній стулці рельєфне центральне зображення Богоматері Оранти, доповнене чотирма погрудними зображеннями євангелістів на кінцях (рис. 3).

Значне місце у діяльності О.В. Шекуна займають дослідження стародавнього Чернігова. Саме експедицією під його керівництвом були запроваджені

Рис. 3. Енколпійон з поселення Ланок.

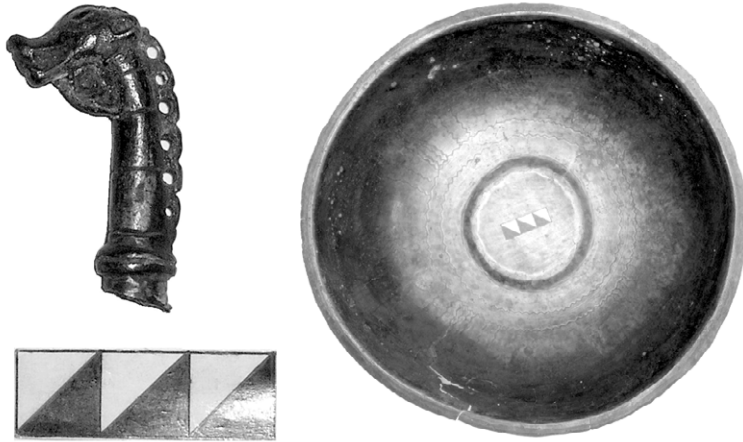

Рис. 4, 5. Навершя та чаша з ґрунтового могильника м. Чернігова.

спускається гребінь із наскрізними отворами, шия закінчується потовщеним валиком та втулкою для стрижня (рис. 4). Найближча аналогія нашій знахідці – голова дракона з підйомного матеріалу на Рюриковому городищі. Подібні втульчасті навершя відомі серед матеріалів Готланду, “Чорної землі” Бірки, Упланду. Функціональне призначення знахідки не до кінця зрозуміле, вона може бути інтерпретована як шпилька або ж шило. До цієї ж колекції відноситься і металева чаша, що стояла на ребрі в нижньому шарі засипки в ногах похованого. Чаша виготовлена із тонкої листової бронзи, має форму сплющеної сфери з відігнутих назовні під прямим кутом бортиком. Дно в центральній частині злегка увігнуте й утворює на внутрішній поверхні рельєфний круг. Внутрішня поверхня чаші декорована гравійованим геометричним орнаментом, що являє собою комбінацію із п’яти медальйонів, скомпонованих у вигляді рівнокінцевого хреста (один – найбільший по центру на дні, та чотири – по боках на стінках). Бічні медальйони – овальної форми, із заштрихованих паралельних ліній зигзага, у проміжках між медальйонами розміщені групи схематичних гілок, нанесених зигзагом (по чотири) (рис. 5). Знахідки аналогічних виробів локалізуються на узбережжі Прибалтики: в могильнику Ірзекапініс відомі 2 знахідки подібних чаш, але неорнаментованих, у похованнях середини XI – другої половини XII ст. В одному випадку чаша також стояла у ґрунті на ребрі⁵.

Загалом у музеї зберігаються 4023 предмети із різних колекцій з матеріалами стародавнього Чернігова.

Ще раз хотілось би відзначити, що завдяки дослідженням Олександра Володимировича Шекуна зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського поповнилось 16626 предметами, 2726 артефактів належать до основного фонду музею, серед них – не просто цікаві, а й унікальні знахідки, частина з яких представлена в експозиції музею.

1. Шекун А.В. Могильник милоградской культуры у с. Деснянка близ Чернигова //Археологічні старожитності Подесення: Матеріали істор.-археолог. семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова. – Чернігів, 1995. – С. 152–158.

2. Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка 1 – ранньослов’янське багаточарове поселення поблизу Чернігова. – Чернігів, 1997. – 128 с.; Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Нові дослідження ранньослов’янського поселення Олександрівка 1 //Археологія давніх словян: Дослідження і матеріали. – К., 2004. – С. 215–238.

3. Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. – Чернігів, 1999. – 184 с.

4. Шекун А.В. Работы Черниговской областной археологической экспедиции //АО 1980 года. – М., 1981. – С. 321–322.

5. Сита Л.Ф., Шекун О.В. Ґрунтовий некрополь Чернігова (центральна група) //Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від народження В.Й. Довженка (Чернігів – Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.). – Київ – Чернігів, 2012. – С. 264–280.

Таблиця. Передані О.В. Шекуном матеріали, що зберігаються у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського

№ з/п	Місце знахідки	Датування	Інв. № основного фонду	Інв. № науково-допоміжного фонду	Кількість	Рік знаходження
	Городнянський р-н					
1.	с. Бурівка, кург. могильник Соколова Гора	XXVI–XXV ст. до н.е.	Арх-339		1	1982
	Козелецький р-н					
2.	с. Карпилівка, городище Кархівка	XII–XIII ст.	Арх-801		1	1984
	Ріпкинський р-н					
3.	с. Вороб'їв, кург. могильник	Друга пол. X – поч. XI ст.	Арх-24 (45/1–29)		29	1978
4.	с. Грабів, поселення Курганки	X–XIII ст.	Арх-802	В арх-199, 200	3	1988
5.	с. Звеничів, кург. могильник	X ст.	Арх-22 (43/354–378)		25	1977
6.	с. Клонів, поселення	X–XII ст.	Арх-425–430	В арх-70 (17/1–61) В арх-290 (99/1–682)	749	1987
7.	с. Клонів, кург. могильник Поруб	X – поч. XI ст.	Арх-472–476, 482–485	В арх-76–78, 96	13	1984
8.	с. Красківське, кург. могильник Курган'є	X–XI ст.	Арх-24 (45/30–82)		53	1978
9.	с. Красківське, кург. могильник Слобідське	X–XI ст.	Арх-24 (45/83–89)		7	1978
10.	с. Малий Зліїв, поселення Кораблище I	XII–XII ст.	Арх-22 (43/456–468)		13	1977
11.	с. Малий Зліїв, поселення Кораблище II	XI–XIII ст.	Арх-22 (43/469–486)		18	1977
12.	с. Малий Листвен, городище I, II	X–XIII ст.	Арх-408–411	В арх-58–67; В арх-338 (115/1–27)	41	1980–1981
13.	с. Малий Листвен, городище II	X–XIII ст.	Арх-1409–1420	В арх-262; В арх-84–(1–19)	32	1980–1981
14.	с. Малий Листвен, посад городища II	X–XIII ст.	Арх-569	В арх-91(32/1–22)	23	1980–1981
15.	с. Малий Листвен, місце літописної Лиственської битви	XI ст.	Арх-27, 28		2	1976

16.	с. Малий Листвен, поселення Ліскове I	Кін. IX – перша пол. XIII ст.	Арх-22 (43/1–353, 560); Арх-23 (44/1–563); Арх-26 (47/1–567); Арх-39, 588–621, 675–728	В арх-130 (44/1–1042); В арх-131 (45/1–968); В арх-158 (47/1–787); В арх-132–138, 157, 159–170, 172–180	4399	1976–1987
17.	с. Малий Листвен, поселення Ліскове II	XII – перша пол. XIII ст.	Арх-729–764	В арх-171 (48/1–590); В арх-186 (49/1–357); В арх-181–185, 187–189, 312	992	1985–1992
18.	с. Сибереж, поселення Верхнестриженське II	III–V ст.; X ст.	Арх-22 (43/513–527)		15	1977
19.	с. Сибереж, поселення Очеретяна Гора I	III–V ст.; IX–XIII ст.	Арх-171–223; 506–508	В арх-80 (23/1–33)	89	1979–1988, 1991
20.	с. Сибереж, поселення Сибереж I	Сер. I тис.; XII–XIII ст.	Арх-22 (43/528–559); Арх-269–283, 1245	В арх-15 (7/1–172)	220	1980–1982
21.	с. Смолигівка, поселення Смолигівка	X–XIII ст.		В арх-290 (99/683–698)	16	1987
22.	с. Сулицівка, поселення Сулицівка I	XI–XIV ст.		В арх-198	1	1991
Сосницький р-н						
23.	с. Ляшківці, городище Городок	I тис. до н.е.; XI–XIII ст.	Арх-1940	В арх-336 (113/1–14)	15	1990
Чернігівський р-н						
24.	с. Андріївка, поселення Якубівка	XII–XIII ст.	Арх-22 (43/487–502)		16	1977
25.	с. Деснянка, поселення Вигори I	III–V ст.	Арх-523		1	1984
26.	с. Деснянка, поселення Вигори II	V–VII ст.		В арх-332–334	3	1986
27.	с. Деснянка, поселення Деснянка	III–V ст.; X–XIII ст.	Арх-443–449, 886	В арх-74 (21/1–52); В арх-277 (93/1–777); В арх-335 (112/1–8)	845	1982–1983
28.	с. Деснянка, поселення Титова Річка	I ст. до н.е. – I ст. н.е.; III–IV ст.		В арх-326 (111/1–11)	11	1983–1984
29.	с. Деснянка, кург. могильник	V ст. до н.е.	Арх-37, 38, 314–321, 325–338		182	1981–1982
30.	с. Кошівка, поселення Кошівка II	III ст. до н.е.–I ст. н.е.	Арх-22 (43/421–435)		15	1977
31.	с. Льгів, поселення Вереміїв Рів	X–XIV ст.		В арх-90 (31/1–7)	7	1985

32.	с. Льгівка, поселення Вигори (Льгівка)	III-V ст.; IX-XIII ст.	Арх-284-292	В арх-16 (8/1-142)	151	1982
33.	с. Масани, поселення Масани I	III-V ст.	Арх-22 (43/436-455)		20	1977
34.	с. Масани, поселення Масани II	X-XIII, XIV ст.	Арх-22 (43/379-400)		22	1977
35.	с. Новий Білоус, поселення Живці (Криниця)	III-V ст.; X - поч. XIII ст.	Арх-417-424, 526	В арх-69 (16/1-52); В арх-275 (91/1-480); В арх-94	542	1989
36.	с. Новий Білоус, поселення Каліки	III-V ст.; X-XIII ст.		В арх-92 (33/1-8)	8	1983, 1985
37.	с. Новий Білоус, поселення Новий Білоус I	X-XIII ст.	Арх-882-884	В арх-207	4	1994
38.	с. Петрушин, поселення Селище	XIV ст.		В арх-337 (114/1-8)	8	1989
39.	с. Пльохів, випадкова знахідка	III-V ст.	Арх-799		1	
40.	с. Рижики, кург. могильник Ліса Гора	X ст.	Арх-531, 532, 889, 890		4	1982
41.	с. Рудка, поселення Янівка I	VI-IV ст. до н.е., X-XIII, XVII ст.	Арх-22 (43/401-420)		20	1977
42.	с. Рябці, поселення Рябці I	VII-III ст. до н.е., II-III ст.	Арх-22 (43/503-512)		10	1977
43.	с. Седнів, кург. могильник при повороті на с. Нове	IX-XI ст.		В арх-208	1	1988
44.	с. Старий Білоус, поселення Білий (Високий) Груд	II тис. до н.е.; I тис. н.е.; X-XIII ст.	Арх-568	В арх- 93 (34/1-8)	9	Кін. 1970-х
45.	с. Унучки, поселення Унучки	X-XIII ст.	Арх-800		1	
46.	с. Хмільниця, поселення Ланок	XI-XIII ст.	Арх-1640		1	1980
47.	с. Хмільниця, поселення Шумлай	VII-XIII ст.	Арх-251-268; Арх-25 (46/1-264)	В арх-14 (6/1-67)	349	1979, 1982
48.	с. Хмільниця, поселення Юрківщина	III-V ст.; X-XII ст.	Арх-509-511	В арх-81 (25/1-9); В арх-240 (71/1-134); В арх-89	146	1990
49.	с. Хмільниця, кург. могильник	Кін. XI - XII ст.	Арх-887, 888		2	1980
50.	с. Шестовиця, поселення Рів II	XII-XIII ст.	Арх-450-471	В арх-75 (22/1-115); В арх-244 (74/1-468)	605	1983
51.	с. Шестовиця, група курганів VI	Др. пол. X - поч. XI ст.	Арх-530, 1129, 1130	В арх-105	4	1980

Місто Чернігів							
52.	Алея Героїв	X – XIII ст.	Арх-431–433			3	1982
53.	Вал	X–XIX ст.			В арх-339 (116/1–31)	31	1984, 1985
54.	Вул. Горького, 34 (школа міліції)	XI–XIII ст.	Арх-437–442, 527, 1938		В арх-73 (20/1–41); В арх-219 (59/1–246)	295	1990
55.	Вул. Комсомольська, 11-а	XII ст.	Арх-921–924		В арх-218 (58/1–264)	268	2000
56.	Вул. Комсомольська, 28	XI–XIII ст.	Арх-412–416		В арх-68 (15/1–17)	22	1995
57.	Вул. Коцюбинського, 40	XII–XIII ст.	Арх-405–407		В арх-57 (14/1–25); В арх-236 (67/1–52)	80	1994
58.	Вул. Коцюбинського, 58-а	XI–XIII ст.	Арх-386–404		В арх-56 (13/1–152); В арх-238 (69/1–530)	701	1994
59.	Вул. Коцюбинського, 81-а	XI–XIII ст.	Арх-896–913; 1888–1890		В арх-209 (55/1–598); В арх-210–215; В арх-324 (109/1–342)	967	1995, 1998
60.	Вул. Куйбишева, 13 (нині Магістратська)	Кін. X – XVII ст.	Арх-118–169		В арх-10 (4/1–412)	464	1988
61.	Вул. Пушкіна, 30	XII–XIII ст.			В арх-330, 331	2	1982
62.	Вул. Толстого (школа № 4)	X–XIII ст.	Арх-434–436		В арх-293 (100/1–17); В арх-72 (19/1–21); В арх-95	42	1984, 1987
63.	поселення Олександрівка 1	Кін. IV – перша пол. V ст.; VI–VII ст.; VIII ст.	Арх-541–566, 796, 878		В арх-85 (27/1–154); В арх-86 (28/1–18); В арх-87 (29/1–24); В арх-88 (30/1–10); В арх-195 (51/1–953); В арх-196 (52/1–1025); В арх-201 (53/1–547); В арх-234 (65/1–88); В арх-110–115, 197, 328, 329	2856	1993–1997, 2000, 2003
64.	поселення Олександрівка 2	XII–XIII ст.	Арх-879–881		В арх-206 (54/1–188)	191	1993
65.	поселення Павлівка Гора	XI–XIII ст.			В арх-239 (70/1–162)	162	1985
66.	Річковий порт	X–XIX ст.	Арх 88–117		В арх-8 (3/1–744)	774	1982–1985
67.	Третяк	XI–XIII ст.			В арх-71 (18/1–21)	21	1982
68.	р-н р. Стрижень, випадкова знахідка	X ст.	Арх-1421			1	1996

ЛУЦЬКА В.

Раритети з Вейсбахівки

В експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського представлена значна кількість унікальних експонатів, які викликають подив і захоплення у відвідувачів. Серед них, зокрема, два італійські стільці “сгабелло”, які датуються другою половиною XVI ст. (інв. номер И-3375/1, 3375/2; кольор. вкл. 7).

“Сгабелло”.
Друга половина XVI ст.
Лондонський музей
Вікторії та Альберта.

Вони, безсумнівно, – унікальні. Подивившись на “сгабелло”, що знаходяться в інших музеях світу, – знаменитих музеях США – Метрополітен, Брукліна, Вашингтона, Бостона; Лондонському музеї Вікторії і Альберта, що є найбільшим музеєм мистецтв і дизайну, всесвітньовідомому палаці Строцці у Флоренції, можна з упевненістю сказати, що всі вони, включаючи наші зразки, – неповторні. Схожа лише конструкція, а різьблення, орнамент у всіх – різний, що можна побачити на представлених світлинах. Об’єднують музейні предмети епоха і країна виготовлення.

Саме Італія започаткувала новий стиль – італійський Ренесанс, який зародився у XIV ст. період розквіту якого припадає на XV–XVI ст. Італія в XVI ст. була батьківщиною всіх нових форм художнього вираження, створивши яскраві, неперевершені зразки художніх меблів¹. Італійський Ренесанс відродив античні цінності. Особлива італійська міська культура та республіканські погляди флорентійців започаткували формування філософії громадянського гуманізму. Це мало колосальний вплив на мистецтво та архітектуру. У містах споруджувалися розкішні ратуші і палаці, простір яких заповнювався творами мистецтва та меблями².

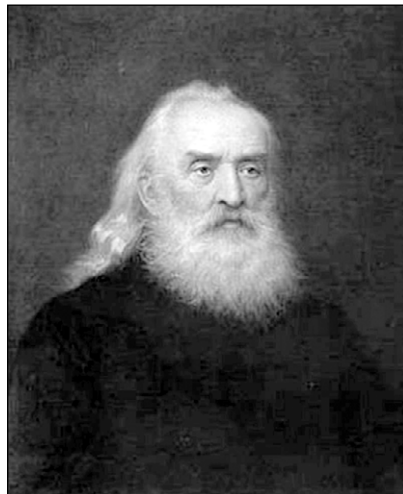
Стілець як традиційне відображення соціального статусу і влади в епоху Відродження зазнав змін. Якщо у XV ст. меблі для сидіння в Італії були надзвичайно важливим елементом інтер’єру і мали велику значущість, то у XVI ст. вони стали звичайним атрибутом, розповсюдженим у помешканнях різних соціальних верств населення. З’являються нові форми з розмаїттям рішень. Розкішні зразки вкривалися тонким шаром срібла або обтягувалися оксамитом. Більшість же стільців були значно простішими. Один з таких типів – простий за конструкцією, але вражаючий багатством різьблення, є стілець “сгабелло”. У первісному вигляді це був пристінний табурет з восьмикутним сидінням і довгою декоративною спинкою-планкою, який ставився під стінами у вестибюлях. Сидіти на них було не зовсім комфортно, тому вони не призначалися для довгого сидіння. Форми італійських ренесансних меблів у різних областях країни мали яскраво виражені місцеві риси. “Сгабелло”, що експонуються у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського, за конструкцією і формою, імовірно, – флорентійської роботи.

“Сгабелло”. Друга
половина XVI ст.
Бруклінський музей.
США.

“Чернігівські сгабелло” зроблені з горіха, насиченого коричневого кольору, h – 94 см, D – 29 см. Дерево горіху чудовий пластичний матеріал, який дозволяє майстру досягнути неймовірного художнього ефекту. Сама конструкція стільців, як зазначалося, проста: тонка восьмикутна дошка сидіння, в яку вмонтовано на шип спинку, що підтримується двома дошками опори, які розташовані під кутом і мають вазоподібний силует. Незважаючи на примітивність конструкції, “сгабелло” дивують своїм розкішним різьбленням. По центру спинок в рольверковому картуші вирізьблені “крилаті дракони”, імовірно, – герби власників. На спинках і по центру передніх опор зображені жіночі маски, а складне обрамлення контуру – у вигляді крилатих жіночих фігур, які переростають у хвосту дельфінів, вражають своїм фігурно-орнаментальним декором. Стільці виготовлені з таким багатством фантазії, з такою пластичною силою, що не помічається невибагливість конструкції. Цікаво, що наші зразки різняться між собою. Це стосується масок і облич крилатих жіночих фігур. Вирізьблені жіночі лики – абсолютно різні за психологічно-емоційною характеристикою. Соковитість різьблення, наявність мотивів рольверка свідчать про пізній ренесансний період предметів, що датуються другою половиною XVI ст.

Стільці мають не лише художню цінність, але і свою історію. Дослідження історичної долі артефакту – необхідний напрямок наукового пошуку. Час, походження речі, біографія власника, відстеження переміщення пам’ятки викликає неабияку цікавість. Про час та італійське походження “сгабелло” вже згадано. Яким же чином вони опинилися у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського? Як відомо з документів, у 1928 р. стільці потрапили до Прилуцького краєзнавчого музею (інв. номери Прилуцького краєзнавчого музею 473,1444; 474,1445) із села Вейсбахівка Мало-Дівицького району Прилуцької округи (з 1945 р. село Білоріччя Прилуцького району Чернігівської області) з будинку, в якому до грудня 1916 р. жила Олена Сергіївна Рахманова (уроджена Волконська, 1835–1916). У 1953 р. їх передано Чернігівському історичному музею, тож, вірогідно, власницею стільців була

*Портрет С.Г. Волконського.
Худ. М. Гордіжяні.
Друга половина XIX ст.*

*Портрет М.Н. Волконської.
Худ. М. Гордіжяні.
Друга половина XIX ст.*

представниця відомого в Україні роду. Дочка декабриста князя Сергія Григоровича Волконського (1788–1865), онука ушавленого героя Вітчизняної війни 1812 р. генерала Миколи Миколайовича Раєвського (1771–1829) народилася 25 вересня 1835 р. у Сибіру на Петровському заводі, де її батько як державний злочинець відбував каторгу. Дитинство її, незважаючи на сувору дійсність, проходило під ніжною опікою батька і ласкою матері. Марія Миколаївна (уроджена Раєвська, 1805–1863) – непересічна особистість, яка добровільно поїхала за чоловіком до Сибіру, їй присвячували поетичні рядки О. Пушкін та М. Некрасов.

У 1851 р., коли О.С. Волконській виповнилося 16 років, вона вийшла заміж за чиновника Дмитра Васильовича Молчанова. На четвертий день після весілля молоді виїхали у Центральну Росію, до Петербурга. Олена Сергіївна стала першою з кола декабристів, кому дозволили виїхати на волю без супроводу охорони. Повернувшись невдовзі до Сибіру, подружжя Молчанових проживало в Іркутську. Згодом – оселилися у Москві. Там серед блиску вищого світу Неллі (так називали її у родині) вражала всіх своєю грацією, красою і розумом. Радісною подією в її житті стало народження первістка, якого назвали на честь діда – Сергієм. На жаль, щасливе життя було затьмарене: у 1855 р. Дмитро Васильович захворів на тяжку психічну недугу і через два роки, незважаючи на зусилля і турботу Неллі, пішов з життя.

Ще одна знакова подія відбулася у житті Олени Сергіївни. У 1856 р. з нагоди коронації імператора Олександра II був виданий маніфест, яким декабристи були помилувані і отримали дозвіл повернутися у Центральну Росію. Волконські спочатку оселилися поблизу Москви, потім – у Москві у Неллі. В 1857 р. Молчанова з батьками приїждить до Парижа.

У Парижі Неллі Молчанова зустрілася з дипломатом Миколою Аркадійовичем Кочубеєм (1827–1865)³ і в 1858 р. вони побралися⁴. Після вінчання молоді разом з Марією Миколаївною приїхали в маєток Кочубея в селі Вороньки Козелецького повіту Чернігівської губернії (тепер – Бобровицького району Чернігівської області). З березня 1859 р. у садибі оселився і батько Олени Сергіївни, час від часу виїжджаючи до сина Михайла Сергійовича Волконського в його маєток Фалль на березі Фінської затоки⁵. У Вороньках Волконські залишили добрий слід. Зокрема, саме тоді розпочалася історія аматорського театру, ініціатором створення і керівником якого була Марія Миколаївська Волконська⁶.

Крім Вороньків, Кочубеї подовгу і часто жили в Італії, здебільшого у Флоренції, бо південний італійський клімат підходив хворому на сухоти Миколі Аркадійовичу і їхньому сину – Михайлу, який теж мав проблеми зі здоров'ям – страждав астмою⁷. Можливо, в одній з таких поїздок вони і придбали “сгабелло”, які через багато років опинилися у зібранні Чернігівського історичного музею.

У 1863 р. у житті Олени Сергіївни сталося непоправне: виснажена хворобою і життєвими випробуваннями на її руках 10 серпня померла мати. А через два роки на неї звалився новий удар долі. Тривала невиліковна хвороба 27 жовтня 1865 р. звела в могилу чоловіка – М.А. Кочубея, а через місяць – 28 листопада відійшов у вічність її батько⁸.

Подружжя Волконських поховали у Вороньках. Над їхніми могилами за проектом талановитого архітектора Олександра-Едуарда Юлійовича Ягна (1848–1922) була споруджена церква-усипальня. У 1873 р. у Вороньках помер і був похований друг родини Волконських декабрист О.В. Поджіо, який приїхав сюди з Італії незадовго до своєї смерті. Його поховали в саду поблизу церкви. У 1930-х роках історичні буревії знищили і могилу, і церкву. Місце усіх трьох могил наразі невідоме.

У 1975 р., відзначаючи ювілей повстання декабристів на Сенатській площі у Петербурзі, за проектом архітектора О.К. Стукалова у Вороньках споруджено меморіальний комплекс, який складається з трьох символічних могил: гранітні надгробки з барельєфами; поруч – стела з мозаїчною композицією, присвяченою повстанню декабристів⁹.

Знайомлячись з життям Олени Сергіївни, дивуєшся її оптимізму та незламності характеру. Незважаючи на всі виклики долі, вона залишалася жінкою, що прагнула кохання і бажала бути щасливою. Після перенесених тяжких втрат Неллі знову повертається до життя і в 1868 р. втретє виходить заміж – за Олександра Олексійовича Рахманова (1830–?), управителя маєтків Кочубеїв¹⁰. Цим шлюбом були незадоволені всі її близькі, причому незадоволення, насамперед, стосувалося майнових прав синів: Сергія – від першого шлюбу та Михайла – від другого¹¹. У шлюбі з О.О. Рахмановим вона мала двох дочок – Марію та Олену. Хоча ходили чутки, що молодша Олена була донькою вже згаданого О. Ягна, який у 1876 р. оселився у Вороньках. Вивчаючи сімейну історію Рахманових, В.І. Маслов, у 1920–1927 роках – директор Прилуцького окружного музею, висунув версію, що Ягн був четвертим чоловіком О.С. Рахманової, з яким вона таємно обвінчалась у Римі¹². Як згадував Микола Стороженко: “Отже, складалося їхнє посімейство тоді, як я зазнав його уперше у 1890 р., з Олени Сергіївни та двох її дочок – Марії Олександрівни та Олени Олександрівни Рахманових, Олександра Юлійовича Ягна та Михайла Миколайовича Кочубея”¹³.

Олена Сергіївна була дуже енергійна та хазяйновита жінка, “мабуть, ніяка справа не робилася по усьому повіті без попередньої поради у Вороньках за проводом Олени Сергіївни”, – писав М. Стороженко¹⁴.

Ще перебуваючи у шлюбі з О.О. Рахмановим, вона стає власницею земель у Вейсбахівці, а після того, як Вороньки переходять у власність її сина Михайла Кочубея (1863–1935), переселяється туди.

З другої половини 1870-х років розпочинається оновлення архітектурно-господарського простору садиби у Вейсбахівці, яке здійснювалося Ягном. У 1878 р. за його проектом було споруджено флігель (зберігся, тепер – Свято-Миколаївська церква), а у 1886 р. – палац, на який було

Палац Рахманових. Фото початку ХХ ст.

витрачено 85 тис. крб. (зруйнований під час Другої світової війни). Дах, фриз, віконні наличники було виготовлено з майоліки та теракоти, ними ж обкладені колони і печі. Ягн одним з перших відновив виробництво давньоруської полив'яної кахлі, секрет якої був втрачений¹⁵. Всередині палацу і флігель розписував друг Ягна В. М. Соколов (1841–1921). (Обидва митці померли і поховані у Вейсбахівці). Крім цих споруд, за проектом Олександра Ягна були зведені церква, готель і пекарня. Вейсбахівський садибний ансамбль, перш за все його центральні споруди – флігель і палац сучасні мистецтвознавці вважають предтечею “українського архітектурного стилю” – національно орієнтованого варіанта модерну. До початку ХХ ст. садиба О. С. Рахманової розвивалася як успішне в економічному відношенні сільськогосподарське підприємство. Воно визначалося розвитком господарської зони: кінний і скотний двори, оранжереї, теплиці, різні майстерні, комори тощо. При тому там успішно функціонували лікарня, богадільня, школа. Крім того у центральному будинку садиби до початку ХХ ст. містилася велика бібліотека, господиня садиби зберігала цінну колекцію народної вишивки¹⁶.

Наприкінці ХІХ ст. значні зміни відбулися також у вороньківському маєтку. Завдяки Михайлу Кочубею в 1882 р. за ініціативою О. Ягна були засновані художньо-виробничі майстерні, де 300 учнів з селянської молоді отримували професійну освіту малярів, слюсарів, позолотників, різьбярів, майстрів черепичної та кахлярської справи. У 1896 р. майстерні здобули Велику золоту медаль на Всеросійській промисловій виставці у Нижньому Новгороді¹⁷. В 1908 р. на кошти М. Кочубея у селі було відкрито чотирикласну земську школу, де навчалося майже 80 дітей. Новий власник маєтку став опікуватися і створеним ще М. М. Волконською та підтримуваним Оленою Сергіївною театром, для якого було збудоване окреме приміщення. Актори – дворові люди, селяни, а інколи і сам Михайло Миколайович. Репертуар складався зі знаних творів українських авторів – “Наталка Полтавка” І. Котляревського, “Безталанна” І. Карпенка-Карого, “Назар Стодоля” Т. Шевченка, “Шельменко-денщик” Г. Квітки-Основ'яненка та інші. Збереглися свідчення про його власноручні переробки для народного театру п'єс М. В. Гоголя та відомості про видання 1904 р.

збірника “М.Н. Кочубей. Пять театральных пьес на малороссийском языке”. Театр у Вороньках проіснував до Першої російської революції 1905–1907 років.

Багато зусиль доклав М. Кочубей і до створення меморіального музею Пантелеймона Куліша у с. Кинашівка – своєму маєтку біля Борзни. Відкриття музею планувалося на вересень 1905 р. Але трагічні події серпня 1905 р. завадили цьому шляхетному наміру. Селянами був спланований замах на життя князя. З листа Ганни Барвінок дізнаємося: “Тричі стріляли: в спину, в упор, збоку. І провиденіє заборонило його. Коні пронесли. Вся поліція була у його і умоляла виїхати з Кинашовки, а він каже: “Кочубей ніколи трусами не були”. І сидить і нікого не слухає. Сей чоловік багато завдав думок. Він роздає людям не щипотками і не жменями, а оберемками”. У березні 1906 р. Михайло Кочубей писав Ганні Барвінок: “Дай Боже рука варвара не займе наших українських реліквій... Сумно моїй душі! Усвідомлення того, що в особі нашого селянина зустрічаєш ворога, котрий намагається усіма засобами зробити зло: пограбувати, підпалити, нанести образу. А я все життя тільки й жив, що для них... Напоумляв їх по силі й можливості, освідчував, будував школи, допомагав в біді: і вони юрбою йшли до мене з довір'ям, шукаючи захисту й допомоги моєї! А зараз?...”¹⁸. Ось таким постає перед нами син Олени Сергіївни – Михайло Кочубей, з яким вона мала довірливі стосунки протягом усього життя.

Щодо особистості самої Олени Сергіївни Рахманової, то вона надзвичайно колоритна. Її племінник Сергій Михайлович Волконський писав: “Елена Сергеевна представляла странное сочетание широкой души, горячего сердца и очень узкого кругозора. Дочь декабриста, она была почти черносотенных убеждений. Но убеждения эти были теорией, а практика диктовалась безграничной широтой ее всеобъемлющей души. Горе людское и людская радость стекались к ней, находили в ней горячий отклик без всякого вмешательства расхолаживающих убеждений”¹⁹. Її образ, своєрідний та самобутній, не затьмарили ані роки, ані пережиті страждання. Такою її побачив М. Стороженко під час зустрічі у Вейсбахівці: “А було їй тоді років майже шістдесят. Високої постаті, струнка, дебела, і з чорним як галка волоссям, накритим чорненькою мереженою шовковою нашішкою, з великими діамантовими сергами у вухах, з високим лобом, приязним розумним поглядом з-під густих чорних брів, з продовгуватим носом та привабливими устами, та ще з маленькою чорненькою бородавкою на верхній губі – була вона ще й тоді гарна, ще й до того одягалася повсегда у шовкові плаття, ще й накидала на плечі обкладену сободем та підбиту шовком, покриту блакитним оксамитом душегрійку. Обходилася вона з усіма однаково, чарувала своєю спокійною тихою розмовою, то й від неї немов виходило проміння привіту та кохання, та й запалювало воно усе навкруг неї, усі там кохалися”²⁰.

Ця дивовижна жінка, будучи вже в дуже поважному віці, не втратила мужності і стійкості духу. Останні п'ятнадцять років паралізована, прикута до інвалідного візка, без ніг, без руки, без ока Олена Сергіївна і надалі залишалася кумиром всіх, хто її знав. У 1909 р. у свій останній приїзд до Італії, як згадував С.М. Валконський: “...она приезжала с целым штатом из своей полтавской деревни; привозила с собой двух хохлушек, Гапу и Мотрю, которые в душегрейках своих и пестрых платках прогуливались по улицам римским, нимало не смущаясь необыкновенностью своего обличья”²¹. Незмінною її супутницею в італійських поїздках була молодша дочка – Олена Олександрівна, яка, до речі, майже десять років працювала у Телеграфному агенстві під керівництвом П.Я. Стебницького, в майбутньому – українського державного і громадського діяча²².

*О.С. Рахманова (Волконська).
Фото кінця XIX ст.*

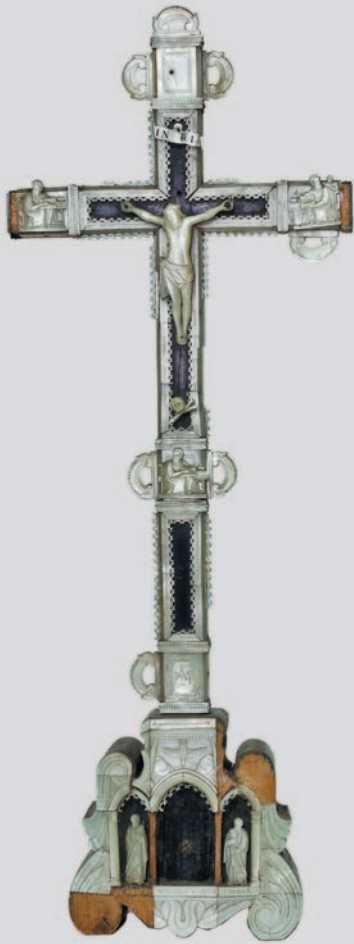
*О.О. Рахманова.
Фото початку XX ст.*

Наприкінці життя, маючи світлий розум і не втративши цікавості до всього, що відбувалося навколо, Олена Сергіївна безвиїзно мешкала у своїй Вейсбахівці, де і померла 23 грудня 1916 р.²³ Похована вона була у родинному склепі. Після Жовтневого перевороту 1917 р. маєток у Вейсбахівці реквізовано, склеп у 1930-ті роки пограбовано. В ті часи це робилося за загальним сценарієм.

І насамкінець. Життя О.С. Рахманової (Волконської) показано фрагментарно, позаяк авторка статті не ставила за мету ґрунтовне дослідження біографії. Було лише намагання показати її зв'язок з Чернігівщиною та підтвердити вірогідність того, що саме вона була власницею італійських стільців "сгабелло" епохи Відродження – раритетів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.

1. Большая иллюстрированная энциклопедия древностей. – Прага, 1982. – С. 21.
2. Кес Д. Стили мебели. – Будапешт, 1979. – С. 86.
3. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.2. – К., 1910. – С. 549.
4. Там же.
5. Будзар М.М. Культурна біографія садиб у Вороньках і Вейсбахівці (Чернігівська область) у контексті сімейної історії С.Г. та М.М. Волконських //Воронцовский дворец. Образ и время. Сб. докладов. – Симферополь, 2009. – С. 72.
6. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 138.
7. Стороженко М. З мого життя. – К., 2005. – С. 274.
8. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – С. 217.
9. Там само. – С. 215.
10. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.2. – С. 549.
11. Будзар М.М. Усадьба Е.С. Рахмановой (Волконской) в селе Белоречица Черниговской области за сто лет (1870-е – 1970-е годы) //Воронцовы и русское дворянство между Западом и Востоком. Сб. науч. ст. и докл. – Симферополь, 2012. – С. 325.
12. Будзар М.М. Усадьба Е.С. Рахмановой (Волконской) в селе Белоречица ... – С. 328.
13. Стороженко М. З мого життя. – С. 274.
14. Там само.
15. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина: енциклопедичний довідник. – Ніжин, 2007. – С. 60.
16. Будзар М.М. Культурна біографія садиб у Вороньках і Вейсбахівці ... – С. 74.
17. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – С. 145.
18. Величко В. І буде дух його із віку в вік сіяти //Чернігівські відомості. – 2001. – 16 лютого.
19. Волконский С. Мои воспоминания. – Т. 1: Лавры странствия. – М., 1992. – С. 395–396.
20. Стороженко М. З мого життя. – С. 274.
21. Волконский С. Указ. соч. – С. 395.
22. Гаврилова С. Листи О. Рахманової до П. Стебницького //Сіверянський літопис. – 1999. – №4. – С. 100.
23. Волконский С. Указ. соч. – С. 396.

7. Палестинський перламутровий хрест. Раритети з Вейсбахівки

И-3375/1

И-5349

И-3375/2

8. Напрестольне Євангеліє з Катерининської церкви

АРЕНДАР Г. , ПУЦКО В.

Палестинський перламутровий хрест у Чернігові

Серед творів сакрального пластичного мистецтва в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського окреме місце як за формою, так і з огляду на стиль посідає хрест на седесі. Його характер цілковито відмінний від властивого наявним тут дерев'яним різьбленим хрестам XVII–XVIII ст. балканського й українського походження¹. Зрозуміло, це – річ зовсім іншого художнього кола і може бути зарахована до числа імпортованих, завезених з далеких країв. Іконографічні ознаки Розп'яття з прибитими одним цвяхом ногами вказують на зв'язок з римо-католицьким середовищем, так само, як подекуди і стильова характеристика. Проте остання не є визначальною, адже західні впливи вже від доби Ренесансу значною мірою торкнулися мистецтва візантійського культурного ареалу, не виключаючи афонського різьблення. Однак в монастирях Афона подібних виробів, розрахованих на західного замовника, не виготовляли.

Хрест (інв. № И-5349), розміром 57,0 x 20,9 см, переданий до Чернігова Прилуцьким музеєм у 1953 р. За інвентарними даними твір походить зі Свято-Миколаївської дерев'яної церкви села Колісники колишнього Мало-Дівицького, а нині – Прилуцького району Чернігівської області. Церква побудована у 1872 р. Серед її начиння в 1902 р. цього хреста немає². Історично с. Колісники належали до Прилуцького повіту Полтавської губернії, регіону, де розташовувалися маєтки Скоропадських, Томар, Маркевичів, Закревських, Горленок³. Поблизу Колісників, на місці колишнього хутора Радківщина, який належав бунчуковому товаришу Павлові Раковичу за універсалом гетьмана І. Скоропадського від 1709 р., існує село Радківка. На кошти його власника в 1730-х рр. тут було збудовано дерев'яну церкву Вознесіння Господнього, котру в 1805 р. Федір Ракович, вихователь Київської духовної академії, змінив новою кам'яною спорудою, прикрашеною стінописом⁴. Неподалік розташований славнозвісний Густинський монастир. Ще далі лежить село Красляни, Свято-Миколаївську церкву якого побудовано в 1754 р.⁵ Про неї доводиться нині згадати тому, що в описі церковного майна за 1922 р., зробленому ліквідаційною комісією, згаданий “хрест дерев'яний, обтягнутий сріблом і перламутром”. Мистецькі витвори з перламутру взагалі в сільських парафіяльних церквах трапляються надто рідко. Проте згаданий хрест з Краслян неможливо ототожнити з наявним, який не має жодних слідів срібних прикрас. Взагалі міграція властива таким речам, і тому не доводиться заперечувати ймовірність походження хреста з іншої церкви чи навіть певного маєтку. Така коштовна річ мала з'явитися завдяки певній багатій особі, котра колись побувала на Близькому Сході. Яким чином витвір опинився в сільській церкві Колісників і коли саме, про те немає надійного свідчення.

Чотирикінцевий напрестольний хрест з фігурною підставкою (седесом) виконаний з чорного дерева й прикрашений з чільного боку різьбленими перламутровими платівками, частина яких власне облицьовує поверхню (*кольор. вкл. 7*). Вишукані пропорції виробу настільки ж суттєві, як і вміння ефектно використати декоративні якості матеріалу завдяки майстерному сполученню темної основи і сріблястих площинних та рельєфних накладок із сюжетними зображеннями.

Побудову хреста визначає чітка архітектоніка, чому значною мірою сприяє розчленованість площини, кожна ділянка котрої оформлена з певною відміною. Твір зберігся з деякими втратами, і тому неможливо сказати, чи не було ще вміщено в нижній частині хреста рельєфну фігуру, подібно до хреста середини XVIII ст. у Державному Ермітажі⁶. Здебільшого зображували великомученицю Катерину, мошці якої перебувають у монастирі на Синаї. Хрест – з прямими кінцями, але завдяки долученню до них перламутрових ажурних накладок справляє враження завершень у формі трилисника. Фігуру розп'ятого Христа горельєфом вирізьблено з окремого шматка перламутру, дуже ретельно обробленого, що було для майстра зовсім не легкою справою. Трагування тіла – з проявами натуралізму. В іконографічному плані чітко позначене наслідування західної традиції: з пониклою головою, обвислим тілом і пробитими одним цвяхом ступнями ніг. Відомо, що подібні

зображення вирізняються великою варіативністю. Описуване вище цілком позбавлене будь-яких проявів архаїзації і більше відповідає творам XVIII ст.⁷ Понад головою Христа розгорнутий сувій з літерами INRI (Jesus Nazareus Rex Judaeorum). Більш узагальнено трактовані розташовані на кінцях хреста фігури сидячих євангелістів Марка і Матвія, а також нижче, під Головою Адама – Луки; верхнє зображення – Іоанна Богослова – втрачене. Нижня частина власне хреста трактована у вигляді архітектурно оформленого постаменту, на таблиці якого вирізьблено монограму, утворену зі сполучених літер А і М, можливо, ініціалами саме замовника витвору.

Масивний сидес має досить складний абрис, радше за все інспірований золотарськими взірцями, прикрашений перламутром лише з чільного боку, з трьома уступчастими арками в центральній частині, з яких середня є більшою ніж бічні. На жаль, ця велика арка тепер порожня, лише латинський супроводжуючий напис “EL. SALVATOR” свідчить про те, що раніше тут було зображення Спасителя. Зате обабіч збереглися дві на зріст фігури апостолів, виконані в такій самій узагальненій манері, як і зображення євангелістів, до того ж з маленькими головами. Проте, супроводжуючий напис є лише під розташованою праворуч: “S. JUDAS”. В лівій частині перламутр частково втрачений, і отже, зображення перетворилося на анонімне, бо бракує визначальних іконографічних рис. Зображення Христа серед апостолів здебільшого репрезентує у складі цієї композиції Петра і Павла. Обрання ж апостола Іуди, брата Господнього по плоті, мало бути обумовлене конкретною причиною, про яку нам годі дізнатися без документальної вказівки на особу, котра спричинилася до виготовлення хреста. До сказаного слід додати, що серед декоративних мотивів у вигляді розплетеного акантового листка ще вирізьблено Святого Духа у вигляді голуба серед хмар – досить поширений мотив для обрамлення, особливо у гравюрі, котру охоче використовували як взірець у пластичному мистецтві.

На зворотному боці описуваного хреста можна бачити розташовані уздовж виробу 14 невеликих круглих заглиблень, в яких вміщено залиті восковою мастикою дрібненькі частки мощей. Первісно всі вони були оформлені закладеними перламутровими дисками із зірчастими отворами й латинськими позначеннями STA з латинським порядковим номером (збереглося лише п’ять), до чого міг бути долучений окремо складений перелік реліквій. Тепер ці позначення чорною фарбою залишаються німими, свідчать лише про призначення цього стаціонарного напрестольного хреста бути релікварієм.

Всі наявні ознаки, про які вже йшлося, безперечно вказують на приналежність хреста до числа палестинських євлогій, котрі прочани несли зі Святої землі. Ці пам’ятні речі були досить різноманітними, але серед них традиційно далеко не на останньому місці здавна залишалися твори пластичного мистецтва з відповідною тематикою зображень. Тут належить передусім згадати виготовлені в VI ст. маленькі срібні й олов’яні флакони, прикрашені рельєфними зображеннями з євангельськими сюжетами: славнозвісні “ампули Менця” і “ампули Боббіо”, означені так за місцем їх зберігання в Італії⁸. Як щойно з’ясовано, виготовлення таких речей пізніше було відновлене хрестоносцями⁹. Тоді ж з’явилися релікварії іншого типу, котрі часом досягали Русі¹⁰. Значно різноманітнішими вони стають з наближенням до Нового часу, про це свідчить склад збережених речей¹¹. Серед них, зокрема, трапився так званий Єрусалимський хрест 1756 р. із сербського монастиря Крушедол, нині – в Музеї сербської православної церкви в Белграді, прикрашений перламутром, на подібному ж пірамідальному підніжжі, що мало нагадувати Голгофу¹². Тільки стиль виконання радше орієнтований на відтворення орнаментики стародруків і на використання царгородських взірців, подібних до турецької інтарсії. В літературі цілком слушно зауважено, що єрусалимські хрести такого типу виконано для потреб католицької церкви, переважно в Єрусалимі й Віфлеємі¹³.

Дещо ближче до хреста, котрий нині зберігається в Чернігові, – вже згаданий з ермітажної колекції, віднесений до середини XVIII ст.¹⁴ Подібність, проте, передусім загальна типологічна, з помітними розбіжностями в деталях, адже останній витвір виконано на православного замовника, котрий, можливо, також вказав палестинському різьбярю й на відповідний взірець. Таке припущення виникає з огляду на восьмикінцеву форму хреста та відтворені у рельєфі з перламутру зображення, надзвичайно схожі на поширені в московських ювелірних виробках від першої половини XVIII ст.¹⁵ До загальної іконографічної схеми усталено наприкінці XVII ст. до російської традиції належить оточення фігури розп’ятого Христа погруддями Богоматері, Іоанна Богослова і Саваофа,

тоді як на Заході на кінцях хреста здавна розташовували символи, а потім і образи євангелістів. У XVI ст. зображення євангелістів вже можна бачити й у різьбленні дерев'яних хрестів афонського та балканського походження¹⁶.

Варто при тому врахувати, що мистецьке виконання хреста-релікварія, про який йдеться, значно більше наближене до класичного європейського стилю останніх десятиліть XVIII ст., ніж це можна спостерігати в палестинських витворах до середини XIX ст.¹⁷ Як відомо, датування продукції арабських різьбярів по перламутру з Палестини не позбавлене умовностей. Датовані зразки поодинокі, до того ж виконані в різних індивідуальних манерах. Все це значно ускладнює визначення кожного досі незнаного твору, особливо, зрозумілого в контексті західної локальної традиції. Отже, подекуди потенційно не виключена помилка, особливо при наявності обмеженого порівняльного матеріалу. З огляду на всі наведені аргументи виготовлення хреста зі Свято-Миколаївської церкви в селі Колісники закономірно датувати близько 1800 р. Зокрема пластичні прикмети Розп'яття помітно наближені до ермітажного зразка XVIII–XIX ст., з позначенням його єрусалимського походження¹⁸. Це ніби дещо звужує коло пошуків, хоча й не обмежує залучення нових джерел. Своєрідний парадокс полягає в тому, що такі хрести надто рідко залишалися в самій Палестині, але широко розходилися по всьому християнському світу. На сьогодні ці витвори надто розпорошені, і тому кожен з них вартий уваги, не стільки як антикварний раритет, а й як сторінка історії християнської культури.

1. Арендар Г., Пуцко В. Дерев'яні різьблені хрести XVII–XVIII століть в Чернігові //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Чернігів, 2006. – С. 152–159.
2. Куриленко М. Прилуцьке благочиння: історія, трагедія, відродження. – Чернігів, 2001. – С. 261.
3. Мащенко В. Прилуцщина. Историческое и статистическое описание территории Прилуцкого уезда, Полтавской губернии. – Ромны, 1888. – С. 127.
4. Куриленко М. Прилуцьке благочиння. – С. 263–265.
5. Там само. – С. 229–231.
6. Уханова И.Н. Культовые изделия из перламутра, дерева и кости XVIII – начала XIX века //Христиане на Востоке: Искусство мелькатов и православных христиан. – СПб., 1998. – С. 61, 68. – № 78.
7. Gajewski J. Prace Antoniego Fraczkowicza dla zakonu kameduów. Ze studiów nad pzezba polowy XVIII w. w Malopolsco //Biulotyn historii sztuki. R. XLI. – Warszawa, 1979. – II. 12, 13; Фоменко В.М. Григорій Левицький і українська гравюра. – К., 1976. – Іл. на с. 22, 70, 98.
8. Grabar A. Les Ampoules de Terre Sainte: Monza – Bobbio. Paris, 1958.
9. Kützsche L. Zwei Jerusalemer Pilgerampullen aus der Krausfahrerzeit //Zeitschrift für Kunstgeschichte. – Bd. 51. – 1988. – S. 13–32; idem. Das Hailige Grab in Jerusalem und seine Nachfolge // Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologi. Bonn, 22–28. September 1991. – Teil 1. – Münster, 1995. – S. 272–290. – Taf. 28–33.
10. Пескова А.А. Паломнические реликвии Святой земли в древнерусском городе //Пилигримы. Историко-культурная роль паломничества: Сборник научных трудов. – СПб, 2001. – С. 113–126.
11. Хан В. Значај палестинских еулогја и литургиских предмета зановију умјетност код срба (XVII– XVIII столетая) //Музеј применена уметности. Зборник. Бр. 5. – Београд, 1959. – С. 45–77.
12. Там само. – С. 66–68. Сл. 15–57.
13. Там само. – С. 68.
14. Христиане на Востоке. – № 78.
15. Костина И.Д. Произведения московских серебряников первой половины XVIII века. Каталог. – М., 2003. – № 57, 131, 171, 190, 207, 236.
16. Radojkovic B. Sitna plastika u staroj sppakoj umetnosti.– Beograd, 1977. – II. 31–33, 36.
17. Христиане на Востоке. – № 113, 114, 117.
18. Там же. – № 116.

АРЕНДАР Г.

Напрестольне Євангеліє з Катерининської церкви

Цьогоріч виповнюється 300-ліття освячення видатної пам'ятки українського бароко – Катерининської церкви в Чернігові, зведеної коштом родини Лизогубів. Більшість дослідників вважають, що вона фундована нащадками уславленого чернігівського полковника Якова Лизогуба – його сином Юхимом та онуками Яковом і Семеном¹.

Саме з цієї церкви походить напрестольне Євангеліє в срібній оправі, що нині зберігається в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського (інв. № Ал-190, одна срібна накладка на корінець від'єднана і має інв. № И-4840/254; *кольор. вкл. 8*). Книга надрукована 1698 року в московській друкарні “Печатный двор”, має 253 аркуші (506 сторінок), у ній 5 ілюстрацій (4 євангелісти та Розп'яття), орнаментована ініціалами, заставками, кінцівками, друкована у дві фарби². Вага книги 12375 г, її розміри 56 x 37 x 8,5 см. На виготовлення оправы витрачено майже 690 г срібла 500⁰.

Євангеліє має вкладний запис (арк. 145–187): **“Євангелие сие/ надалъ до церкви/ мѣроуаной/ Свтокатеринской/ Чернѣговской/ рабъ божий Іаковъ Євфимовичъ/ Лизогубъ/ бѣнчѣчний./ Року 1715 (1715) април ДІ (14)/ а еже либѣ/ сие Евѣлііє/ гѣль би о” оной цркви/ Екатеринбургской Чернѣговской/ отобратѣ/ то всем вѣцѣ/ буде неблагословен со всѣм Племямъ своимъ/ а во вто⁰мъ пришествіи/ вѣчни муки неизбежи¹/ бжїим судомъ”**.

Яків Лизогуб (1670-ті – 1749) – другий син чернігівського полковника Юхима Лизогуба (?–1703). Отримав ґрунтовну освіту в Києво-Могилянській колегії. Був наблизений до гетьмана І. Мазепи, виконував різні дипломатичні доручення. Під час Північної війни брав участь в походах проти шведів у Прибалтиці, на берегах Чудського озера, у Польщі. За гетьманства І. Скоропадського отримав впливовий уряд генерального бунчужного (1710–1728), а потім – до 1749 р. обіймав посаду генерального обозного. Він відстоював ідею автономії України, його арештовували у справі П. Полуботка. Якова Юхимовича як високоосвічену людину вважають автором Лизогубівського літопису³.

Євангеліє було офіроване до Катерининської церкви Я. Лизогубом у рік її освячення, але точна дата, пов'язана з цією подією, невідома. За дарчим написом його було вкладено до храму 14 квітня 1715 р. Це була перша неділя після головного православного свята – Воскресіння Христового, можливо, саме того дня відбулося освячення церкви.

Традиція прикрашати Святе Письмо дорогоцінними металами існує з часів прийняття християнства Київською Руссю. Ці метали мають сакральне значення: срібло символізує духовну святість і чистоту, а саяво золота – символ Божественної благодаті. Ймовірно, на кошти генерального бунчужного було вперше виконано декоративне оформлення оправы. Обидві дошки лизогубівського Євангелія обтягнуті зеленим оксамитом і прикрашені шістьма золоченими срібними медальйонами у рокайлевому облямуванні.

До елементів початкового оздоблення маємо віднести головні клейма, зірки, бордюри, ніжки-жуковини. Їхня стилістика типова для української металопластики другої половини XVII ст. (у провінційних осередках золотарства зберігалася протягом першої чверті XVIII ст.), коли в одній оправі поєднувалися ренесансні елементи з бароковими. Так, сюжетні композиції середників і наріжників виконані в техніці гравірування, яка була панівною в добу ренесансу. Проникнення мотивів бароко бачимо в карбованих зірках, накладних бордюрах із акантового листя та напівсферичних жуковинах з подібною орнаментикою. На чільній дошці в центрі – традиційне Розп'яття із зробленим під впливом європейської гравюри написом латиною “INRI” (Ісус Назорей Царь Іудейський) на верхніх раменах. Обабіч Ісуса – постаті Богородиці і молодого Івана Богослова. По кутах оправы зображені під час написання Священних книг у зрілому віці євангелісти Матвій,

Марко, Лука, Іван та їхні символи. Всі персонажі відтворені у природних позах, обличчя наділені індивідуальними рисами, майстерно перетягнутими лініями, які створюють світлотіні, пророблені лики святих, складки одягу. Оточують середник чотири золочені зірки, між наріжниками по краю – срібно-золочені низки аканту в облямуванні, що імітує каміння.

На середнику нижньої дошки, за українською традицією, зображена свята Катерина, на честь якої названо храм. На медальйоні великомучениця постає у повний зріст на барокових хмарах з розпущеним волоссям, у короні, її лик дещо умовний. У лівій руці, притиснутій до грудей, тримає хрест, у правій – гілку пальми як символ мучеництва і перемоги над смертю. Зодягнута у хітон і широкий гіматій, перехоплений угорі застібкою. Образ Катерини відтворений у такій самій манері, як і решта святих. Декор спідньої оправы доповнений ідентичними зірками і чотирма жуковинами з карбованим рослинним візерунком.

Під впливом нових естетичних смаків у другій половині XVIII ст. оправа була доповнена рокайлевою орнаментикою у вигляді вінків навколо середників, увінчаних митрою і кошиком з квітами, та великих трикутників у кутах, що надало оправі святковості й піднесеної урочистості. Одночасно з'явилися три срібно-золочені накладки на корінці, виконані також у стилі рококо. Дошки оправы скріплені масивною виливною застібкою з постаттю апостола Петра, на жаль, парна застібка з апостолом Павлом втрачена. Відсутність тавр не дає можливості встановити імена вправних майстрів, які в різний час працювали над срібною оправою. Безсумнівно, це – український витвір, певне, місцевого походження.

-
1. Адрюг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. – Чернігів, 2008. – С. 129–135.
 2. Колекція кириличних стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог /Упорядники С.О. Половнікова, І.М. Ситий. – К., 1998. – С. 90–92.
 3. Лазаревский А.М. Люди Старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки. – К., 1882. – С. 15–19; Мицик А. Лизогуб Яків Юхимович //Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С. 320–322; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 95–97; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008. – С. 280, 302, 317; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 401–402; Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году деялося в Украины малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетманом был козацким //Сборник летописей Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 47, 50, 52–55, 57, 58, 60–62, 67–69.

МУДРИЦЬКА М.

Монетний скарб із села Перепис Городнянського району

У жовтні 1986 р. жителька села Перепис Городнянського району Чернігівської області передала до Чернігівського історичного музею скарб монет. Вона випадково знайшла його на своєму городі у квітні того-таки року.

Вперше село Перепис було згадане в історичних джерелах у 1665 р.¹ За описом 1729–1730 рр., воно налічувало 26 дворів. У різні часи ним володіли чернігівські полковники Василь Борковський, Григорій Самойлович (Гетьманич), Яків та Юхим Лизогуби, Павло Полуботок². У 1732 р. у селі мали власні двори 2 козаки, 2 козачі підсусідки, 20 стрільців, 9 їхніх підсусідків, 1 бобровник; знаходився стрілецький курінь, до якого належали і стрільці із сіл Звеничів, Ваганичі, Хоробичі. За Румянцевським описом (1765–1769 рр.) у селі вже проживало 52 стрільці³.

Спочатку село належало до парафії церкви с. Ваганичі, пізніше у Переписі збудували власний храм. Відомі імена місцевих священиків: Гурський Іван Георгійович (? – 1776 – ран. 1791), Гурський Василь Іванович (1781– 1790)⁴.

За даними “Опису Чернігівської губернії” О.О. Русова, наприкінці XVIII ст. с. Перепис Дроздовицької волості мало 99 дворів, а у 1858 р. налічувало вже 201⁵. Таке помітне зростання населення свідчить про розвиток села, яке довгий час було найбільшим у Городнянському повіті.

Що ж до будинку, у дворі якого було знайдено скарб, то відомо тільки, що до 1911 р. він належав родині Коваленків.

Як у більшості таких випадків, скарб був захований у глиняному горщику. На жаль, від нього залишилась лише нижня частина (d денця – 11,8 см, h – 8 см), тому форма посудини невідома. Горщик був зроблений із глини теракотового кольору і зсередини вкритий зеленою поливою.

За своїм складом скарб виявився одноманітним: 198 мідних монет номіналом “2 копійки” (інв. № Нд-1742–1939). Всі монети карбовані за часів імператора Олександра I, найстарша датується 1810 р., наймолодша – 1823 р. Склад – стандартний для скарбів Лівобережної України другої чверті XVIII – першої половини XIX ст. Відомий дослідник В. Рябцевич виділяє такі їхні характерні особливості:

1. Монети, з яких вони складаються, карбовані за однією стопою (кількість монет, що випускається з металу певної ваги).

2. Дуже чітко виражений монометалізм скарбів (як правило, мідні монети не змішуються зі срібними та золотими).

3. Скарби мідної монети відрізняються значними обсягами, велика вага скарбу не є рідкістю⁶.

Найбільш інтенсивне накопичення скарбу відбулось у 1811–1814 рр. – 118 од., у наступні 2 роки спостерігається різкий спад – 8 од., у 1817 р. кількість монет знову зростає – 38 од., в останні 6 років відбувається остаточний спад – 33 од. Це відображено в таблиці та графіку інтенсивності накопичення скарбу:

Рік	1810	1811	1812	1813	1814	1815	1816
Кількість одиниць	1	33	20	35	30	7	1
Рік	1817	1818	1819	1820	1821	1822	1823
Кількість одиниць	38	12	7	12	1	0	1

На початку XIX ст. у зв'язку із надмірним випуском асигнацій уряд Російської імперії спробував провести фінансову реформу. Саме у 1810 р. (рік карбування хронологічно першої монети зі скарбу) було проведено реорганізацію монетної системи, внаслідок чого – зменшено вагу мід-

ної монети. З цього часу вона карбувалась на 25 рублів з пуду. Разом з тим був змінений тип (написи та зображення на аверсі та реверсі) всіх монет. Підготовка до війни з Туреччиною і війна з Наполеоном змусили уряд відмовитися від грошової системи, що базувалася на срібному рублі. Маніфестом 9 квітня 1812 р. асигнації узаконювались як основний платіжний засіб імперії. Це дало поштовх подальшому розвитку паперово-грошової системи: мідна монета перетворювалась на розмінний засіб при паперових асигнаціях і остаточно втратила самостійне значення в російському грошовому обігу⁷.

Після передачі скарбу до музею була проведена систематизація монет та складений стислий колекційний опис, у 2012 р. – каталог, який містить 7 позицій: порядковий номер; рік випуску; монетний двір (М.Д.) та знак мінцмейстера (З.М.) (див. додаток); стан монети на час опису, де П/Р означає, що монети потребують реставрації; номер різновиду монети за каталогом “Конрос” 11 редакції, 2009 року⁸; у примітках вказано особливості стану монети; музейний інвентарний номер.

Монети зі скарбу до 1815 р. викарбувані на різних монетних дворах, 1816–1820 рр. – тільки ЕМ НМ, 1821 та 1823 рр. – тільки ЕМ ФГ.

1810 р.: СПБ МК (1 од.);

1811 р.: ЕМ НМ (21 од.), СПБ ПС (5 од.), ИМ МК (2 од.), ИМ ПС (5 од.);

1812 р.: ЕМ НМ (17 од.), СПБ ПС (2 од.), ИМ ПС (1 од.);

1813 р.: ЕМ НМ (30 од.), КМ АМ (1 од.), ИМ ПС (4 од.);

1814 р.: ЕМ НМ (28 од.), ИМ ПС (2 од.);

1815 р.: ЕМ НМ (6 од.), КМ АМ (1 од.);

1816 р.: ЕМ НМ (1 од.);

1817 р.: ЕМ НМ (38 од.);

1818 р.: ЕМ НМ (12 од.);

1819 р.: ЕМ НМ (7 од.);

1820 р.: ЕМ НМ (12 од.);

1821 р.: ЕМ ФГ (1 од.);

1823 р.: ЕМ ФГ (1 од.).

Серед особливостей стану монет можна назвати:

– Залишки штемпельного блиску мають 8 одиниць (інв. № Нд-1834, Нд-1837, Нд-1858, Нд-1863, Нд-1873, Нд-1908, Нд-1919, Нд-1928). Дзеркальний штемпельний блиск характеризує якість монети: він притаманний новим монетам, які не були у користуванні.

– Зміщення штемпеля наявне на 6 одиницях (інв. № Нд-1788, Нд-1792, Нд-1800, Нд-1811, Нд-1870, Нд-1879). Зміщення зображення стосовно центра монети пов'язане зі зміщенням штемпелів та заготовки відносно одне одного. Значне зміщення нерідко зустрічається на давніх монетах ручного карбування.

– Тріщину монетної заготовки мають 5 одиниць (інв. № Нд-1764, Нд-1775, Нд-1816, Нд-1859, Нд-1879). Як правило, це – наслідки дефектів монетного сплаву, порушень технології при обробці листів металу або заготовок, а також механічного впливу в процесі карбування або під час обігу.

– Брак монетної заготовки присутній на 1 монеті (інв. № Нд-1886). Нерівності рельєфу та канта, невідповідність товщини, викривлення, зазвичай можуть виникати внаслідок порушень технологічного процесу прокатування та обробки заготовок, надмірних навантажень (занадто сильні удари штемпеля), помилок при настроюванні або збоїв у роботі пресів.

Враховуючи всі недоліки карбування та збереженість монет, їхня вага коливається від 12,3 до 14,5 г, товщина – від 0,2 до 0,5 см, діаметр у середньому становить 2,9 см, хоча іноді деформація спричиняє зміни діаметру від 2,3 до 3,0 см.

Слід відзначити, що серед знайдених монет немає зовсім стертих, отже вони, ймовірно, не були в обігу надто довгий час. Проте, всі монети потребують реставрації.

Можна зробити висновок, що гроші збирав не дуже заможний селянин. Скарб складається з мідних монет дрібного номіналу, а сума, що була зібрана і схована в горщику – 3 рублі 96 копійок, фактично дорівнювала річному подушному податку. Монета “2 копійки” використовувалася для дрібних розрахунків, у той же час її легше було відкладати для накопичення. Подібні монетні скарби XVIII–XIX ст. досить поширені на території Чернігівщини.

1. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С. 267.
2. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730. – Чернигов, 1908. – С. 83–84.
3. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. – К., 2012. – Т. II. – С. 34.
4. Там само. – С. 34–35.
5. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – С. 98.
6. Рябцевич В.Н. Монетные клады второй четверти XVIII – первой половины XIX в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии //Нумизматика и сфрагистика. – 1974. – С. 114.
7. Дьячков А.Н., Узденников В.В. Монеты России и СССР. Определитель. – М., 1978. – С. 74, 77.
8. Монеты России 1700–1917 гг. – 11 редакция. – С-Пб.: Конрос-Информ, 2009. – С. 92. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://fanknig.org/q/%EA%EE%ED%F0%EE%F1.html>.

Мудрицька М., Уткін П.

Каталог скарбу

№	Рік	М.Д. З.М.	Стан	К-2009 №	Примітки	Інв. номер
1	1810	СПБ МК	П/Р	33		Нд-1742
2	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1744
3	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1745
4	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1747
5	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1748
6	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1750
7	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1754
8	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1755
9	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1757

Колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

10	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1758
11	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1759
12	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1760
13	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1761
14	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1763
15	1811	ЕМ НМ	П/Р	37	тріщина монетної заготовки	Нд-1764
16	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1767
17	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1769
18	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1770
19	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1771
20	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1772
21	1811	ЕМ НМ	П/Р	37		Нд-1826
22	1811	ЕМ НМ	П/Р	38		Нд-1756
23	1811	СПБ ПС	П/Р	41		Нд-1743
24	1811	СПБ ПС	П/Р	41		Нд-1749
25	1811	СПБ ПС	П/Р	41		Нд-1751
26	1811	СПБ ПС	П/Р	41		Нд-1752
27	1811	СПБ ПС	П/Р	41		Нд-1765
28	1811	ИМ МК	П/Р	42		Нд-1746
29	1811	ИМ МК	П/Р	42		Нд-1753
30	1811	ИМ ПС	П/Р	43		Нд-1762
31	1811	ИМ ПС	П/Р	43		Нд-1766
32	1811	ИМ ПС	П/Р	43		Нд-1768
33	1811	ИМ ПС	П/Р	43		Нд-1931
34	1811	ИМ ПС	П/Р	43		Нд-1936
35	1812	ЕМ НМ	П/Р	44		Нд-1773
36	1812	ЕМ НМ	П/Р	44	тріщина монетної заготовки	Нд-1775
37	1812	ЕМ НМ	П/Р	44		Нд-1776
38	1812	ЕМ НМ	П/Р	44		Нд-1777
39	1812	ЕМ НМ	П/Р	44		Нд-1778
40	1812	ЕМ НМ	П/Р	44		Нд-1779
41	1812	ЕМ НМ	П/Р	44		Нд-1780
42	1812	ЕМ НМ	П/Р	44		Нд-1781
43	1812	ЕМ НМ	П/Р	44		Нд-1782
44	1812	ЕМ НМ	П/Р	44		Нд-1783
45	1812	ЕМ НМ	П/Р	44		Нд-1785
46	1812	ЕМ НМ	П/Р	44		Нд-1786
47	1812	ЕМ НМ	П/Р	44		Нд-1787
48	1812	ЕМ НМ	П/Р	44	зміщення штемпеля	Нд-1788
49	1812	ЕМ НМ	П/Р	44		Нд-1789
50	1812	ЕМ НМ	П/Р	44		Нд-1790
51	1812	ЕМ НМ	П/Р	44		Нд-1938
52	1812	СПБ ПС	П/Р	47		Нд-1774
53	1812	СПБ ПС	П/Р	47		Нд-1934
54	1812	ИМ ПС	П/Р	48		Нд-1784
55	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1791
56	1813	ЕМ НМ	П/Р	49	зміщення штемпеля	Нд-1792

Мудрицька М. Монетний скарб із села Перепис Городнянського району

57	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1793
58	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1796
59	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1797
60	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1798
61	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1799
62	1813	ЕМ НМ	П/Р	49	зміщення штемпеля	Нд-1800
63	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1801
64	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1802
65	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1803
66	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1804
67	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1805
68	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1806
69	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1807
70	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1808
71	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1809
72	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1810
73	1813	ЕМ НМ	П/Р	49	зміщення штемпеля	Нд-1811
74	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1813
75	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1814
76	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1815
77	1813	ЕМ НМ	П/Р	49	тріщина монетної заготовки	Нд-1816
78	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1817
79	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1818
80	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1819
81	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1821
82	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1822
83	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1824
84	1813	ЕМ НМ	П/Р	49		Нд-1825
85	1813	КМ АМ	П/Р	50		Нд-1794
86	1813	ИМ ПС	П/Р	52		Нд-1795
87	1813	ИМ ПС	П/Р	52		Нд-1812
88	1813	ИМ ПС	П/Р	52		Нд-1820
89	1813	ИМ ПС	П/Р	52		Нд-1823
90	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1827
91	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1828
92	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1829
93	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1830
94	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1831
95	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1832
96	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1833
97	1814	ЕМ НМ	П/Р	53	залишки штемпельного блиску	Нд-1834
98	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1835
99	1814	ЕМ НМ	П/Р	53	залишки штемпельного блиску	Нд-1837
100	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1838
101	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1840
102	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1841
103	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1842

Колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

104	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1843
105	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1844
106	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1845
107	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1846
108	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1847
109	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1848
110	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1849
111	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1850
112	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1851
113	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1852
114	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1853
115	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1854
116	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1855
117	1814	ЕМ НМ	П/Р	53		Нд-1937
118	1814	ИМ ПС	П/Р	56		Нд-1836
119	1814	ИМ ПС	П/Р	56		Нд-1839
120	1815	ЕМ НМ	П/Р	59		Нд-1857
121	1815	ЕМ НМ	П/Р	59	залишки штемпельного блиску	Нд-1858
122	1815	ЕМ НМ	П/Р	59	тріщина монетної заготовки	Нд-1859
123	1815	ЕМ НМ	П/Р	59		Нд-1860
124	1815	ЕМ НМ	П/Р	59		Нд-1933
125	1815	ЕМ НМ	П/Р	59		Нд-1935
126	1815	КМ АМ	П/Р	60		Нд-1856
127	1816	ЕМ НМ	П/Р	61		Нд-1861
128	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1862
129	1817	ЕМ НМ	П/Р	63	залишки штемпельного блиску	Нд-1863
130	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1864
131	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1865
132	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1866
133	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1867
134	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1868
135	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1869
136	1817	ЕМ НМ	П/Р	63	зміщення штемпеля	Нд-1870
137	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1871
138	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1872
139	1817	ЕМ НМ	П/Р	63	залишки штемпельного блиску	Нд-1873
140	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1874
141	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1875
142	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1876
143	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1877
144	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1878
145	1817	ЕМ НМ	П/Р	63	тріщина монетної заготовки	Нд-1879
146	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1880
147	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1881
148	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1882
149	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1883
150	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1884
151	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1885

Мудрицька М. Монетний скарб із села Перепис Городнянського району

152	1817	ЕМ НМ	П/Р	63	брак монетної заготовки	Нд-1886
153	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1887
154	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1888
155	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1889
156	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1890
157	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1891
158	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1892
159	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1893
160	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1894
161	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1895
162	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1896
163	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1897
164	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1898
165	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1899
166	1817	ЕМ НМ	П/Р	63		Нд-1900
167	1818	ЕМ НМ	П/Р	66		Нд-1901
168	1818	ЕМ НМ	П/Р	66		Нд-1902
169	1818	ЕМ НМ	П/Р	66		Нд-1903
170	1818	ЕМ НМ	П/Р	66		Нд-1904
171	1818	ЕМ НМ	П/Р	66		Нд-1905
172	1818	ЕМ НМ	П/Р	66		Нд-1906
173	1818	ЕМ НМ	П/Р	66		Нд-1907
174	1818	ЕМ НМ	П/Р	66	залишки штемпельного блиску	Нд-1908
175	1818	ЕМ НМ	П/Р	66		Нд-1909
176	1818	ЕМ НМ	П/Р	66		Нд-1910
177	1818	ЕМ НМ	П/Р	66		Нд-1911
178	1818	ЕМ НМ	П/Р	66		Нд-1939
179	1819	ЕМ НМ	П/Р	71		Нд-1912
180	1819	ЕМ НМ	П/Р	71		Нд-1913
181	1819	ЕМ НМ	П/Р	71		Нд-1914
182	1819	ЕМ НМ	П/Р	71		Нд-1915
183	1819	ЕМ НМ	П/Р	71		Нд-1916
184	1819	ЕМ НМ	П/Р	71		Нд-1917
185	1819	ЕМ НМ	П/Р	71		Нд-1918
186	1820	ЕМ НМ	П/Р	73	залишки штемпельного блиску	Нд-1919
187	1820	ЕМ НМ	П/Р	73		Нд-1920
188	1820	ЕМ НМ	П/Р	73		Нд-1921
189	1820	ЕМ НМ	П/Р	73		Нд-1922
190	1820	ЕМ НМ	П/Р	73		Нд-1924
191	1820	ЕМ НМ	П/Р	73		Нд-1925
192	1820	ЕМ НМ	П/Р	73		Нд-1926
193	1820	ЕМ НМ	П/Р	73		Нд-1927
194	1820	ЕМ НМ	П/Р	73	залишки штемпельного блиску	Нд-1928
195	1820	ЕМ НМ	П/Р	73		Нд-1929
196	1820	ЕМ НМ	П/Р	73		Нд-1932
197	1821	ЕМ ФГ	П/Р	76		Нд-1930
198	1823	ЕМ ФГ	П/Р	81		Нд-1923

Позначення монетних дворів на аверсі або реверсі монет

СПБ	Санкт-Петербурзький монетний двір у Петропавловській фортеці	Працював у 1724–1728, 1738–1799, 1805–1917 рр., продовжував працювати далі. Карбував золоті, платинові, срібні та мідні монети різної номінальної вартості та ін.
ЕМ	Єкатеринбурзький монетний двір	Працював у 1727–1876 рр. Карбував мідні монети різної номінальної вартості.
ИМ	Колпинський (Іжорський) монетний двір	Працював у 1810–1821 та 1840–1844 рр. Карбував мідні монети різної номінальної вартості.
КМ	Коливанський (Нижньо-Сузунський, Барнаульський) монетний двір	Працював у 1763–1847 рр. Карбував сибірські монети, а також загальнодержавні мідні монети різної вартості.

Знаки мінцмейстерів

Санкт-Петербурзький монетний двір

МК	Михайло Клейнер	1808–1811 рр.
ПС; СП	Павло Ступіцин	1810–1825 рр.

Єкатеринбурзький монетний двір

НМ	Микола Мундт	1810–1821 рр.
ФГ	Франц Герман	1818–1823 рр.

Колпинський (Іжорський) монетний двір

МК	Михайло Клейнер	1810–1811 рр.
ПС, СП	Павло Ступіцин	1811–1814 рр.

Коливанський (Нижньо-Сузунський, Барнаульський) монетний двір

АМ	Олексій Малєєв	1812–1817 рр.
----	----------------	---------------

*Дьячков А.Н., Узденников В.В. Монеты России и СССР. – М., 1978. – С. 138–139.

НАСЕЛЕВЕЦЬ Є.

Кавказька кременева вогнепальна зброя в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Серед народів Кавказу, воїни яких найбільше цінували зброю і майже ніколи з нею не розлучалися, мистецтво виготовлення рушниць і пістолетів, а також їхнього оздоблення набуло значного розвитку. Перші зразки вогнепальної зброї, тоді ще гнотової, з'явилися на Кавказі у XVI ст. У першій половині XVIII ст. з'являються рушниці з ударно-кременевим замком, які мають багато спільних рис з турецькими. Це дає підстави стверджувати, що на початковому етапі кременева зброя завозилася на Кавказ із Туреччини¹.

Наприкінці XVIII ст. сформувалися характерні риси кавказької ручної вогнепальної зброї, зберігалися вони до кінця XIX ст. Для рушниць характерні довгі, круглі або гранчасті, часто нарізні стволи, прикрашені біля казни і дула золотом, рідше срібною насічкою. Ложі – тонкі, з довгими вузькими прикладами, що закінчуються кістяною п'ятою. Срібні накладки та обіймиці прикрашалися гравіюванням та черню рослинним, інколи геометричним орнаментом². А. Хан-Гірей згадує: “Найшляхетніші воїни з кращих родин мають рушниці, оправлені в срібло під черню, з позолотою і золотом насічкою на замку і написом на стволі”³.

Якщо рушниці на Кавказ прийшли зі Сходу, то пістолети – із Заходу. Прототипом руків'я кавказького пістолета, що закінчується кулькою, швидше за все було руків'я західноєвропейського колісцевого пістолета XVI–XVII ст., які завозилися на Кавказ через чорноморські порти. Власні пістолети на Кавказі почали виготовляти від середини XVIII ст.⁴ Для кавказьких пістолетів притаманна тонка та легка ложа, тонке руків'я, що закінчується кістяною або дерев'яною кулькою, спуск у вигляді гудзика, компактні замки та мінімальна кількість металу в приборі⁵.

На кавказькій вогнепальній зброї застосовувався кавказький кременевий замок, який поділяється на черкеський, кубачинський та закавказький зразки. Походять кавказькі замки від турецьких. Турецький та кавказький кременеві замки належать до одного з найбільш ранніх типів кременевого замка – середземноморського, а точніше, каталонського різновиду іспанського замка, що сформувався у першій половині XVI ст. Турецький замок з часом зазнав деяких змін, головною його ознакою стала компактність. Турецька назва такого замка “чакмак”, а назва рушниці “чакмак-клі”. Цей замок набув поширення в Анатолії, на Балканах, а також на Кавказі.

Вся кавказька зброя вирізняється своєю витонченістю. Вона має невелику вагу та калібр порівняно з європейською зброєю, що головним чином обумовлено гірським ландшафтом регіону. Конструктивні особливості у всьому мають мету – зменшення ваги, габаритів та максимальної зручності у застосуванні: мінімальна кількість металу в приборі, замість гачків – спускові гудзика без запобіжної скоби⁶. Крім народів Кавказу, ці пістолети були широко розповсюджені і серед терських, чорноморських та донських козаків, які цінували їх зручність при постійному носінні. В період Кавказької війни (1817–1864) черкеська зброя була дуже поширена серед російських офіцерів. Зовнішній вигляд черкеських пістолів та рушниць викликав у них захоплення, проте кременеві черкеські замки вважалися застарілими та дуже незручними⁷. У Г. Прозрітелева знаходимо опис кавказької рушниці: “Не можна не відмітити, що кавказька гвинтівка вирізнялася великими перевагами: перед усім вона була дуже легка. Горці раніше, ніж була вдосконалена російська піхотна рушниця, дали своїй рушниці нарізи і тим досягли далекобійності, а тому кавказька гвинтівка, при особливій конструкції прицілу, значно перевершувала російську солдатську рушницю до запровадження штуцерів. Недолік гірської гвинтівки і пістолета полягав у способі заряджання, при якому порох насипався на полицю збоку рушниці, і запалювався ударом кременя об підняту сталеву пластину, що прикривала полицю. У вологу погоду порох відволожувався і траплялися осічки... В той час, як наша рушниця мала широкий приклад, окутий залізом, у гірської гвинтівки був вузький та легкий приклад з кістяним наконечником. Солдатська піхотна рушниця,

маючи багнет, була пристосована для рукопашного бою, але гірська гвинтівка була придатна лише для стрільби... Для рушниці та пістоля використовувалися чохла, зазвичай кольорові, жовті і червоні з гірського сукна⁸.

Заздалегідь відміряні порції порошу зберігали у газирях – дерев'яних або кістяних трубочках, які носили в один ряд у спеціальних кишеньках на грудях черкески, а їхні верхні частини прикрашали срібними орнаментованими ковпачками. У подальшому газирі стали декоративним елементом, невід'ємною частиною національного одягу народів Кавказу.

Кавказькі рушниці та пістолети розподіляють на 3 типи (зразка): черкеські, кубачинські (дагестанські) та закавказькі.

Ремесла, пов'язані з обробкою металу – ковальство та ювелірна справа, у черкесів існували з часів раннього середньовіччя. Вони вийшли за межі домашнього промислу і досягли рівня професійного ремесла. Великих міст у черкесів не було і ремесло мало сільський характер. Крім мирних потреб застосування, ці ремесла спеціалізувалися й на виробництві зброї: як виготовлення, так і декорування. Майстри працювали частково на місцевій, частково на привозній сировині, подекуди завозилася не лише сировина, але і стволи для зброї. Деякі майстри працювали самостійно, дехто мав підмайстерків і учнів. Навчання ремеслу тривало довго, у зброяра 5–8 років, у срібляра 7–10 років. У навчання віддавали в 11–13 років⁹.

Стиль орнаментативної черкеської срібла – анімалістичний та рослинний із застосуванням геометричних форм. Техніки – гравіювання та чернь, остання починає домінувати у XIX ст. Основні елементи наносилися соковитими чорними лініями, котрі з обох боків відкреслювалися лініями вторинного гравіювання. Фон вкривався дрібними гравіюваними зигзагами або заповнювався стилізованим рослинним візерунком.

У Дагестані відомо кілька центрів виготовлення вогнепальної зброї, серед них – Хабук, Кубачі, Верхнє Казанище (два останніх були до того ж центрами виготовлення холодної зброї). У Хабучі виготовляли стволи, у Кубачах – всі інші деталі, а також збирали зброю та декорували її. Дослідник Північного Кавказу О.В. Марграф зазначає, що у виготовленні стволів для рушниці брали участь три майстри. Головним вважався ствольщик: він приймав замовлення, розраховувався з іншими учасниками виробництва, заготовлював дріт (його тягнули з російського шинного заліза) для виготовлення ствола. За день ствольщик з двома помічниками виготовляв начорно два стволи. Потім свердлильник висвердлював нарізи. Третій майстер обробляв начисто. Далі стволи скупали кубачинці – майстри-ложники та замочники. Готова неприкрашена гвинтівка коштувала 5 руб. 27 коп. Далі майстри-ювеліри декорували зброю в залежності від бажання замовника¹⁰.

Кубачинська вогнепальна зброя має низку характерних рис. Замки – дещо більші та масивніші за черкеські, інколи прикрашалися золотою насічкою або срібними накладками. Ложі мають характерну для кавказької зброї форму, проте більш масивні, приклади рушниць мають затильник, який кріпився спеціальною металевою фігурною стрілкою. Срібні обоймиці та накладки здебільшого прикрашалися карбованим та гравіюваним рослинним та геометричним орнаментом.

Головною ознакою, що виділяє закавказьку зброю, стає декорування срібних деталей – обоймиць і накладок на ложі традиційним закавказьким орнаментом, характерним для срібних деталей холодної зброї (виткі симетричні та несиметричні стебла, посипані листочками, розетками, бутонами, виконані неглибоким гравіюванням і черню). Ложа рушниць прикрашаються кістяними і перламутровими вставками різноманітної форми. Ромби, кружечки, ялинки, що чергуються з платівками у вигляді пташок тощо з чорного рогу, перламутру і білої кістки, утворюють декоративні смуги перед п'ятою¹¹. Закавказькі пістолети надзвичайно різноманітні, вони можуть належати як до черкеського або кубачинського, так і до європейського типів, проте декорувалися у традиційному для регіону стилі.

В колекції музею наявні 11 одиниць ручної вогнепальної зброї, яку можемо класифікувати як кавказьку, з них – 6 рушниць і 5 пістолетів. Джерела та дата надходження більшості предметів невідомі через втрату документації в часи Другої світової війни. Найімовірніше, частина з них потрапила у складі колекції музею Чернігівської архівної комісії, проте наявна джерельна база не дозволяє встановити це напевно.

1. Рушниця ударно-кременева кавказька. Середина XIX ст.

Черкесія.

Ствол черкеського виробництва, 8-гранний, з 8-ма нарізами, розширений, оздоблений насіченим золотом рослинним черкеським орнаментом та написами арабськими літерами. Замок кавказький (черкеський зразок), позначений глибоким нерозбірливим клеймом та декорований насіченим золотом рослинним орнаментом, кресало зі змінною бороздчастою пластиною. Ложа з горіху, декорована орнаментованими срібними фігурними карбованими та чорненими пластинами та 3-ма обоймицями з рослинним орнаментом. Приклад прямий овальний в розрізі, зі слабо помітними гранями. Затильник з білої кості. Спусковий гачок у вигляді гранчастого конічного гудзика з 4 площинками, прикрашений подібно стволу. Шомпол орнаментований, наконечник шомпола циліндричний.

137 x 102 см; калібр 13,3 мм.

И-2793. *Кольор. вкл. 9.*

2. Рушниця ударно-кременева кавказька. XIX ст.

Грузія.

Ствол 8-гранний з нарізами, 4 сталеві обоймиці (одна відсутня). Замок кавказький (закавказький зразок). Ложа з горіху. Приклад в розрізі овальний, затильник дерев'яний, перед ним пластина з чорного рогу. Спуск у вигляді сплюсненого гудзика.

141 x 109 см.; калібр 16 мм.

И-2790.

3. Рушниця ударно-кременева кавказька. XIX ст.

Грузія.

Ствол 8-гранний, розширений в дульній частині. Замок кавказький (кубачинський зразок). Казенна частина позначена клеймом. Ложа дерев'яна темно-коричневого кольору, оздоблена вставками білої кості, латунними кружками та декоративними цвяхами на прикладі та біля казни. Приклад прямий, овальний у розрізі. Є 3 обоймиці. Спусковий гачок та шомпол відсутні.

146 x 110 см; калібр 14,8 мм.

До музею надійшла у 1956 р. з Московського історичного музею.

И-5531. *Кольор. вкл. 9.*

4. Рушниця ударно-кременева кавказька. XIX ст.

Дагестан.

Ствол з дамаської сталі, 8-гранний, із 7-ма нарізами, позначений двома нечіткими клеймами. Замок кавказький (кубачинський зразок). Ложа з горіху, при казні оздоблена роговими пластинками, ців'я декороване латунними кружечками та декоративними цвяхами. Приклад прямий, овальний в розрізі, прикрашений металевою стрілкою та кістяними вставками, кружками, цвяхами, дротом. Є 4 широкі срібні обоймиці. Спусковий гачок у вигляді конічного гудзика. Шомпол залізний з циліндричною голівкою.

140 x 103 см; калібр 15,6 мм.

До музею надійшла 1925 р. (?)

И-2813. *Кольор. вкл. 9.*

5. Рушниця ударно-кременева кавказька. XIX ст.

Черкесія.

Ствол європейського типу з 7-ма нарізами, незначним розтрубом, двома доріжками, ребрами на кінці, декорований гравійованим рослинним орнаментом. Замок кавказький (черкеський зразок). Ложа з горіху, ців'я має наконечник з білої кості. Приклад прямий, овальний в розрізі з затильником з білої кості. Є 4 срібні фігурні обоймиці. Спусковий гачок у вигляді конічного гудзика. Шомпол відсутній.

125 x 92 см; калібр 13,3 мм.

До музею надійшла 1925 р. (?)

И-2795. *Кольор. вкл. 9.*

6. Рушниця ударно-кременева кавказька. XIX ст.

Черкесія.

Ствол круглий, при казні гранчастий, прикріплений до ложі 3-ма широкими срібними обоймицями та гвинтом хвостової лопаті. На казенній частині золота насічка, дульна частина розширена. Замок кавказький (черкеський зразок), на замковій дошці вибите кругле клеймо з арабськими літерами. Ложа з горіху, наконечник ців'я вкритий срібною пластиною, на прикладі та біля казни оздоблена накладними ажурними срібними пластинами, серед яких зображення багатокінцевої зірки та двох півмісяців. Приклад в розрізі півовальний, має затильник з білої кості, перед ним на металевій накладці кругле клеймо ювеліра з арабськими літерами. Спусковий гачок у вигляді гудзика. Шомпол відсутній.

132,5 x 103 см; калібр 19 мм.

И-2796.

7. Пістолет ударно-кременевий кавказький. Початок XIX ст.

Дагестан. Ствол європейської роботи.

Ствол круглий, при казні 5-гранний. Казенна частина декорована гравійованим рослинним орнаментом, позначена нерозбірливим клеймом. Замок кавказький (кубачинський зразок). Ложа вкрита шкірою. Руків'я оздоблене двома срібними орнаментованими пластинами, декорована також хвостова лопать. Голівка руків'я дерев'яна. Є 4 широкі обоймиці. Спусковий гачок у вигляді конічного гудзика.

52 x 37 см; калібр 17,6 мм.

До музею надійшов у 1925 р. (?)

И-2852.

8. Пістолет ударно-кременевий кавказький. Початок XIX ст.

Грузія.

Ствол круглий, при казні 5-гранний, середня грань переходить у хвостову лопать, на дульній частині зображення трилисника, казенна частина вкрита гравійованим рослинним орнаментом, поміж якого – клеймо. Є одна залізна обоймиця. Замок кавказький (закавказький зразок), бічна дошка фігурна, орнаментована. Ложа вкрита чорною шкірою. Голівка руків'я кулеподібна. Спусковий гачок у вигляді сплюсненого гудзика.

42 x 30 см; калібр 13,1 мм.

И-2853. *Кольор. вкл. 9.*

9. Пістолет ударно-кременевий кавказький. Початок XIX ст.

Черкесія. Ствол, ймовірно, європейської роботи.

Ствол круглий, при казні гранчастий, розширений, казенна частина оздоблена травленим рослинним орнаментом. Обоймиця орнаментована. Замок кавказький (черкеський зразок), позначений клеймом майстра. Ложа з горіху, наконечники ців'я та руків'я втрачені. Спусковий гачок у вигляді гранчастого гудзика.

37 x 26 см; калібр 12,9 мм.

До музею надійшов у 1925 р. (?)

И-2858. *Кольор. вкл. 9.*

10. Пістолет ударно-кременевий кавказький. XIX ст.

Грузія.

Ствол круглий, при казні гранчастий, на казенній частині – клеймо. Замок кавказький (закав-

казький зразок). Ложа обклеєна чорною шкірою, наконечник ців'я з білого рогу, хвостова лопать декорована срібною пластиною з рослинно-геометричним гравійованим та чорним орнаментом. Наконечник руків'я у вигляді сплюснутої кульки, руків'я декороване фігурними металевими пластинами. Спусковий гачок у вигляді 6-гранного сплюснутого гудзика.

44 x 29 см; калібр 15,7 мм.

И-2851.

11. Пістолет ударно-кременевий кавказький. ХІХ ст.

Черкесія.

Ствол круглий з незначним розтрубом та ребром по всій довжині. Розтруб з кільцевим пояском. Замок кавказький (черкеський зразок), позначений арабськими літерами та клеймом. Ложа дерев'яна, зверху підсилена хвостовою лопаттю. Спусковий гачок у вигляді гранчастого гудзика.

41 x 29 см; калібр 13,2 мм.

До музею надійшов у 1925 р. (?)

И-2854.

-
1. Аствацатурян Э. Оружие народов Кавказа. История оружия. – Москва–Нальчик, 1995. – С. 12.
 2. Там же.
 3. Там же. – С. 46.
 4. Там же. – С. 42.
 5. Там же. – С. 50.
 6. Максимов Ю. Анализ конструктивных и эксплуатационных особенностей русского и кавказского кремневых пистолетов начала XIX века //История оружия. – 2008. – №1. – С.41.
 7. Аствацатурян Э. Оружие народов Кавказа. История оружия. – С. 22.
 8. Прозрителев Г.Н. Кавказское оружие //Интернет ресурс. Zaina. Нахтская библиотека. http://zhaina.com/2007/07/26/page,3,sabli_raj.html
 9. Аствацатурян Э. Оружие народов Кавказа. История оружия. – С. 165.
 10. Там же. – С. 115–116.
 11. Там же. – С. 164.

9. Кавказька кременева вогнепальна зброя

I-2793

I-5531

I-2813

I-2795

I-2853

I-2851

Супниця

ЗАЙЧЕНКО В.

Меморії Андрія Михайловича Миклашевського у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

У колекції фарфорових виробів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського зберігаються десять пам'яток, виготовлених на Волокитинській фарфоровій мануфактурі. Це – марковані (марка АЛ): два глечики (И-5312, И-5003), дві вази-кашпо (під одним номером И-5054/1–2), таця (И-5181), миска для умивання (И-5002), супова миска (И-5788), два вазони (И-5045, И-5046), а також рама (И-5399), яка не має марки.

Особливу зацікавленість викликають пам'ятки, безпосередньо пов'язані з життям власника мануфактури Андрія Михайловича Миклашевського (1801–1895). Представник старовинного козацько-старшинського роду, який і сам належав до найвищого світського кола Російської імперії, відставний штабс-ротмістр Андрій Миклашевський у 1836 році одружився з юною Дарією Олександрівною Олсуф'євою (1818–1848) та оселився у своєму родовому маєтку в селі Волокитин (Волокитине) Глухівського повіту Чернігівської губернії (тепер – Путивльський район Сумської області)¹. В цій місцевості, багатій каоліном, вже давно витали ідеї про створення фарфорового виробництва, втілити в життя які зміг А. Миклашевський. Дослідниця фарфорової справи в Україні Фаїна Сергіївна Петрякова вважає, що мануфактура була заснована в 1836–1839 роках, адже саме в 1839 році вироби Миклашевського були вперше представлені на всеросійській виставці, де отримали схвальні відгуки і велику срібну медаль². Але ж для того, щоб підготувати колекцію на виставку, мав пройти значний час технологічного процесу.

На нашу думку, готуючи для презентації на виставці вироби свого дітища, А. Миклашевський мав створити якийсь унікальний твір, пов'язаний з його ім'ям. Саме таким ймовірним презентаційним твором міг бути столовий сервіз, супова миска з якого зберігається в Чернігівському історичному музеї. В ті часи заможні люди замовляли на фарфорових заводах іменні речі. Тож і Андрій Михайлович виготовив сервіз на власному заводі, присвятивши його поєднанню свого роду з родом Олсуф'євих. Поєднані герби Олсуф'євих і Миклашевських на тулові і кришці супниці свідчать про присвячення, підполивна червона марка АЛ – про місце виготовлення, а підполивний червоний номер 13 – про раннє датування (1836–1839 рр.).

Немає сумніву, що так були прикрашені всі предмети сервізу, та вони не збереглися. Можна припустити, що сервіз або значна його частина перебувала у довоєнній збірці музею, але колекція фарфору не була евакуйована і загинула під час бомбардувань Чернігова, коли бомба поцілила у будівлю музею. Фрагменти посуду потім розкопували з руїн³. Ймовірно, саме звідти побита посудина з гербом потрапила до родини Бараненків з Чернігова, а від неї у 1958 році – до музею.

Супниця має овальну форму, на невисокій плавній ніжці-стопі, з двома ручками. Дизайн твору – вишуканий: білий колір місцями окреслений золотими смужками, ручки та залишок навершя кришки (втрачене) декоровані рослинним рельєфом з позолотою. Тільки поліхромні герби на білому тлі привертають увагу глядача (кольор. вкл. 10).

Як свідчить “Малороссийский гербовник”, рід Миклашевських мав три варіанти герба. Перший варіант: щит з червоним полем, на тлі якого – два золоті півмісяці обабіч меча, увінчаний шоломом з дворянською короною і трьома страусовими перами. Намет на щиті червоний з золотом.

Другий варіант: щит, розділений по вертикалі на бла-

Супниця.

китне та сріблясте поля; на тлі блакитного – меч з півмісяцем, на тлі сріблястого – дві перехрещені стріли з опущеними вниз до підкови вістрями, над шоломом – вже п'ять пір'їн. Щит тримають два леви.

Третій варіант: на блакитному полі щита – підкова зі стрілами⁴.

На нашому експонаті маємо трохи видозмінений другий варіант герба Миклашевських – не з п'ятьма, а з трьома пір'їнами на шоломі. Крім того, з правого боку щит тримає козак у червоній накидці з шаблею на правому плечі. З лівого боку до щита герба Миклашевських упритул розміщений герб Олсуфевих: щит, поділений по горизонталі, верхня частина – з червоним полем і двома золотистими зірками, нижня – чисте сріблясте поле, тримає щит лев, що стоїть на задніх лапах.

Цікаво, що герб Миклашевських з левом і козаком, який тримає не шаблю, а піку, був на будинку графів Гудовичів у Москві. З цим родом Миклашевські були пов'язані через шлюб Марії Степанівни Миклашевської з генеральним підскарбієм Василем Андрійовичем Гудовичем⁵. Дід А.М. Миклашевського Петро Петрович Миклашевський доводився племінником Марії Степанівни.

Ще одним унікальним твором Волокитинської мануфактури меморіального характеру є рама з іконостасу місцевої Покровської церкви, побудованої А.М. Миклашевським і освяченої в 1857 році. Для оформлення церкви був виготовлений іконостас, ікони, світильники, панікадило тощо. Майже вся садиба Миклашевських була знищена після 1917 року. Церква ж достояла до 1956 року, але також була зруйнована. Куди зник її фарфоровий декор – невідомо. За переказами, іконостас був спакований у ящики і вивезений. Без сумніву, це відбулося після 1917 року. На щастя, одна рама іконостасу якимось чином потрапила до колекції Галаганів, а в 1927 році – до Прилуцького краєзнавчого музею, в інвентарній книзі якого записана як рама для дзеркала (№ 1699). Відомо, що одна рама волокитинського іконостасу була представлена на виставці 1853 року, за чотири роки до освячення церкви⁶. Отже, можна припустити, що робота над створенням іконостасу тривала з 1852 до 1857 року. А припущення, що рама з виставки не повернулася

Фарфоровий іконостас церкви в селі Волокитині.

до Волокитинового, деякою мірою може пояснити, як вона потрапила до колекції Галаганів. Велика кількість речей із Сокиринського маєтку, в тому числі й колекція фарфору в 1927 році надійшла до Прилуцького музею. У 1953 році пам'ятка разом з іншими речами була передана Чернігівському історичному музею.

Рама має розмір 213 x 98 см і складається з окремих фарфорових деталей, закріплених на дубовому каркасі. І хоч марка відсутня, сумнівів щодо її приналежності немає. Зберігся фотознімок інтер'єру Покровської церкви у дореволюційний час, на якому чітко видно подібні рами іконостасу⁷. Зазначимо, що Волокитинський завод у 1840-х – 1850-х роках був одним з успішних виробників фарфорових виробів, а у 1861 році закритися. Він виник і розвивався в епоху кріпацтва і зі скасуванням кріпосного права став нерентабельним.

-
1. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 3. – К., 1912. – С. 501; Федевич Л. Порцеляна Волокитинської мануфактури Андрія Миклашевського: Каталог колекції Сумського художнього музею. – Суми, 2006. – С. 4–5.
 2. Петрякова Ф. Український художній фарфор. (Кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 1985. – С. 117.
 3. Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20–90-ті роки //Родовід. – 1996. – № 2 (14). – С. 53.
 4. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. – Санкт-Петербург, 1914. – С. 110–111.
 5. Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т. 1. – К., 1912. – С. 353.
 6. Петрякова Ф. Вказана праця. – С. 126.
 7. Федевич Л. Вказана праця. – С. 8.

Польові телефонні апарати з колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського

У 2012 р. з музейної мапи Чернігівщини зник Музей історії зв'язку Чернігівської області. Тридцять років, а створений він був у 1982 р., його колекція поповнювалася фотографіями, телеграфними і телефонними апаратами, радіоприймачами, різноманітними приладами та деталями – усім тим, без чого не можна уявити роботу зв'язківців. Після ліквідації музею його експонати передані Чернігівському історичному музею імені В. В. Тарновського. Серед них були і польові телефонні апарати розроблення часів Другої світової війни, а саме – американські ЕЕ-8, ИАА-44 та радянські УНА-И-42, ТАИ-43. Саме їхній характеристиці присвячена запропонована стаття.

Серед найпростіших засобів зв'язку полковник П. П. Лучін, автор книги “Служба связи” (1941 р.), виокремлював піших і кінних посильних, прості акустичні та зорові засоби, голубів і собак. Піших посильних рекомендували використовувати на відстані до 5 км, на лижах – до 12–15 км, а кінних – до 50–60 км. Згідно з нормативами, піший посильний долав один кілометр бігом за 6 хв., кроком за 10 хв., на лижах за 5 хв. Середня швидкість пересування верхи становила 8–10 км/год. Такий зв'язок дозволяв доповнювати повідомлення усною розповіддю про побачене під час доставки донесення. До недоліків використання посильних зараховували можливість їхньої загибелі, потрапляння до рук ворога, важкість маскуванню (особливо кіннотників), необхідність знання території та шляхів. Крім того, доля повідомлення тривалий час залишалася невідомою.

Сигнальний ріжок, свисток, сирена, рупор вважалися найпростішими акустичними, а прапорці, ракети, багаття – зоровими засобами зв'язку. За їхньою допомогою передавали умовні команди і сигнали. Ефективність передачі залежала від місцевості та погоди, а сама інформація ставала загальнодоступною.

Використання тварин мало певні особливості. Спеціальна порода голубів, що вирізнялася гострою зору, добрим умінням орієнтуватися на місцевості, передавала повідомлення на відстань до 250–300 км зі швидкістю 60–70 км/год. Проте птахи не могли цілодобово виконувати поставлені перед ними завдання, а сам зв'язок залишався однобічним. Собак використовували в радіусі 3–5 км. Один кілометр вони долали за 3–5 хв., були малопомітними, добре працювали вночі, не залежали від погоди, проте могли відволіктися і затриматися у дорозі¹.

Технічні засоби зв'язку розподіляються на оптичні, рухомі (механічні) й електричні (дротові, бездротові). Основу оптичних засобів становили світлосигнальні прибори та прожектори, використання яких цілковито залежало від погодних умов. З їхньою допомогою удавалося передавати до 15 знаків за хвилину, але вони демаскували місце перебування групи, а повідомлення міг перехопити супротивник. Рухливими засобами зв'язку є велосипеди, мотоцикли, автомобілі, човни, танки та літаки.

Серед електричних засобів зв'язку розрізняли радіо, телеграф і телефон. Радіостанції дозволяли передавати інформацію на значну відстань, перебуваючи на землі, на морі та в повітрі. Щоб зв'язатися з об'єктом, достатньо було знати хвилю і позивні. Недоліками були: можливість перехоплення повідомлень, виявлення місця розташування передавача, необхідність спеціальної підготовки фахівців. Те саме стосувалося телеграфу. Червона армія насамперед використовувала апарати: Морзе, СТ-35, Бодо, Уїтстона, пропускна здатність яких коливалася від 450 (апарат Морзе) до 2000 слів (апарат Уїтстона) за годину².

Поступово в армії найпоширенішим різновидом зв'язку став телефон. Він використовувався як штабами великих військових з'єднань, так і невеликими підрозділами. Телефон дозволяв абонентам безпосередньо спілкуватися між собою та мав відносно просту матеріальну базу. Хоча були і певні вади: можливість підслуховування, пошкодження лінії, відсутність фіксації розмови, що унеможливило контроль за своєчасністю та повнотою передачі інформації.

Перші польові випробування телефонного зв'язку в російській армії відбулися влітку 1878 р. у м. Выборг, а вісім років по тому польові телефонні апарати прийняли на озброєння. У кожній телеграфній роті, а до 1900 р. їх було 29, нараховувалося по 24 польові телефонні апарати, які мали забезпечувати зв'язок між штабами армій, корпусів та дивізій. Вже російсько-японська війна 1904–1905 років підтвердила перспективність використання військами технічних засобів зв'язку. Значного поширення телефони набули у роки Першої світової війни. Так, тільки у 1916 р. російська армія отримала для координації дій своїх підрозділів 105 тис. телефонних апаратів³.

Польові телефони вирізнялися достатньою мобільністю, могли експлуатуватися в особливих умовах. У них застосовувалися два способи виклику: фонічний та індукторний. Приладом фонічного виклику слугував зумер, а індукторного – індуктор (найпростіша динамо-машина, що виробляла змінний струм) з поляризованим дзвінком. Індукторний спосіб виклику був зручнішим в обслуговуванні, бо не потребував постійного чергування біля апарата, тому саме йому військові надавали перевагу. Розміром і вагою ці апарати були більші ніж фонічні, складніше влаштовані, дорожчі у виробництві, потребували ліній з гарною ізоляцією та незначною втратою струму. У 1930-х – 1940-х роках в СРСР найпоширенішими були фонічні польові телефонні апарати типу УНА-Ф-28, УНА-Ф-31, УНА-Ф-42, УНА-Ф-43, індукторні – УНА-И-28, УНА-И-31, УНА-И-42, УНА-И-43, ТАИ-43*, а також різноманітні іноземні, у тому числі трофейні, моделі⁴.

Напередодні німецько-радянської війни Червона армія відчувала гостру нестачу високочастотної телефонної апаратури, телефонних апаратів, польових кабелів, джерел живлення. Більшість заводів такого профілю розташовувалися у європейській частині СРСР і не мали достатніх потужностей для задоволення наявного попиту. Протягом перших місяців війни майже всі вони були евакуйовані на схід. Натомість мобілізаційні запаси засобів зв'язку, які зосереджувалися переважно в західних районах країни, було втрачено. Склалася критична ситуація із забезпеченням ними військових підрозділів. У грудні 1941 р. та у січні–лютому 1942 р. Державний комітет оборони кілька разів розглядав питання про прискорення пуску евакуйованих заводів. Так, 21 січня 1942 р. було прийняте рішення про створення в системі Наркомату оборони у Москві заводу з виробництва телефонно-телеграфної апаратури (завод № 1 НКО). Для цього використали евакуйоване з Ленінграда обладнання і кадри заводу “Красная заря”. Вже у квітні 1942 р. підприємство почало випускати телефонні апарати, кількість яких до кінця року сягнула 130 тисяч. Наступного року створені підприємства дали фронту 180 тис. телефонних апаратів⁵.

На початку війни Червона армія користувалася вже застарілими за своїми характеристиками польовими телефонами – УНА-И-28, УНА-И-31, УНА-Ф-28 та УНА-Ф-31. Вага апаратів коливалася від 3,5 (УНА-Ф-28) до 5,8 кг (УНА-И-28), вони випускалися у дерев'яних ящиках достатньо великого розміру – 277 x 100 x 273 (УНА-Ф-28), 300 x 115 x 235 мм (УНА-И-28). Військові користувалися також польовим телефоном ТАМ (“телефонный аппарат мощный”), проте його розмір був ще більшим – 360 x 135 x 270 мм. Усі згадані апарати живилися від двох прямокутних батарей потужністю 1,5 В і вагою 690 г кожна, що суттєво збільшувало їхню вагу.

Польових телефонів нової конструкції – ТАБИП-1 та ТАБИП-2 (“телефонный аппарат без источника питания”), які працювали за системою ефекту Белла, в армії було мало. За своїми характеристиками найкраще вони підходили для ланки рота–батальйон, натомість для зв'язку батальйон–полк і далі їхньої потужності не вистачало. Апарати вирізнялися невеликою вагою (ТАБИП-1 – 4,1 кг, ТАБИП-2 – 1,8 кг) і монтувалися у сталеві герметичні ящики розміром 235 x 160 x 90 та 220 x 110 x 100 мм відповідно⁶. Що ж стосується наявних на складах польових телефонів періоду Першої світової війни, то використовувалися вони переважно добровольчими організаціями та для навчання; були спрацьованими і потребували ремонту.

11 червня 1942 р. у Вашингтоні уряди СРСР та США уклали угоду про ленд-ліз**. Його умови поширювалися на Радянський Союз починаючи з 1 жовтня 1941 р. Крім машин, військової тех-

* УНА-Ф, УНА-И – уніфікований, тобто приведений до єдиного зразка телефонний апарат з фонічним (Ф) чи індукторним (И) викликом; цифри позначають рік розробки зразка.

** Ленд-ліз (від англ. lend – “позичати” і lease – “здавати в оренду”) – програма, за якою США, здебільшого на безоплатній основі, передавали своїм союзникам у Другій світовій війні боєприпаси, техніку, продовольство, стратегічну сировину, включаючи нафтопродукти.

Рис. 1. Телефонний апарат EE-8, адаптований для Червоної армії.

ніки, зброї, сировини з-за кордону надходили і польові телефони. Протягом війни союзники направили до СРСР 422 тис. польових телефонів та 956,7 тис. миль* телефонного кабелю⁷. Іншим шляхом постачання засобів зв'язку були закупівлі комісії Амторга**.

Насамперед до СРСР надсилали американський польовий телефонний апарат EE-8 з індукторним викликом. Один з таких апаратів поповнив колекцію Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського (інв. № Ипр-433, рис. 1). Випускалися дві його модифікації: EE-8-A та EE-8-B, обидві – кращі за аналогічні радянські зразки. Спеціалісти відзначали їхню надійність, легкість заміни телефону і мікрофону у слухавці, хоча нарікали на непристосованість апаратів до роботи з фонічними телефонами та комутаторами, якими забезпечувалися підрозділи Червоної армії. Недоліком вважали і шкіряну сумку, в якій розташовувався апарат, адже природні умови СРСР призводили до швидкого її промокання, окислення латунних гвинтів фіксації апарата і кліпси-застібки, що обмежувало використання телефону на передовій.

Польовий телефон EE-8 призначався для налагодження військово-польового зв'язку, працював як від місцевої (власної), так і зовнішньої батареї напругою у 3 В, дозволяв телефонувати на відстань від 30 до 65 км. Його вага з сухими елементами американського типу сягала 4,5 кг. Виробники – компанії Connecticut Telephone & Electric та The Holtzer-Cabot Electric.

Існувало два шляхи потрапляння польових телефонів EE-8 до Радянського Союзу – за ленд-лізом та за замовленням Амторгу. Перші надходили з американських військових складів, де зберігалися апарати, виготовлені спеціально для американської армії, всі написи на них робилися винятково англійською мовою, а на шкіряних сумках розміщувалося тиснення з написом “TELEPHONE EE-8-A” або “TELEPHONE EE-8-B” (рис. 2). Розмір цих апаратів становив 195x250x90 мм. Натомість зовнішній вигляд телефонів EE-8, виготовлених на замовлення Амторгу, відрізнявся російськомовними інструкцією та написами на панелях і схемах, тип апарата на шкіряній сумці не зазначався. Сама сумка була більшого розміру – 250x230x90 мм, адже забезпечувала можливість розміщення в ній елементів живлення радянського виробництва⁸.

Усі деталі телефону EE-8, крім слухавки, розміщувалися у металевому корпусі, встановленому у правій частині шкіряної сумки та закріпленому 7 зовнішніми гвинтами. У верхньому відсіку корпусу містилися 2 елементи американського типу ВА-30***. Середнє відділення сумки призначалося для двох радянських елементів живлення типу 2-С****, які встановлювалися на дерев'яній

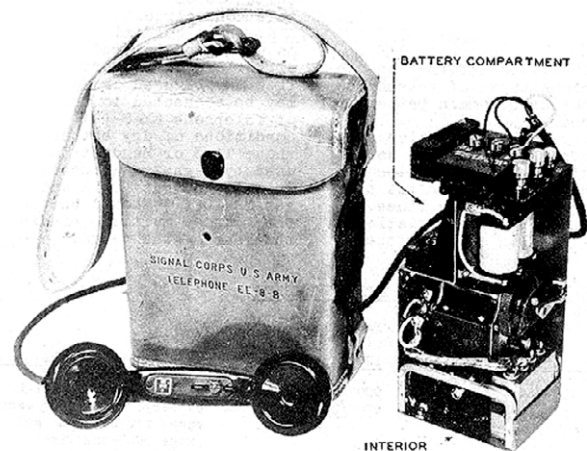

Рис. 2. Телефонний апарат EE-8, виготовлений для американської армії.

* Миль – міра довжини, що дорівнює 1,609 км.

** Амторг (Amtorg Trading Corporation) – засноване у 1924 р. у штаті Нью-Йорк (США) акціонерне товариство за участю радянського капіталу, яке виступало посередником при здійсненні експортно-імпортних операцій радянських зовнішньоторговельних об'єднань з американськими компаніями. Амторг здійснював закупівлю у США устаткування для потреб СРСР, приймав закуплені товари і контролював їх відвантаження.

*** ВА-30 – круглий сухий елемент живлення з початковою ємністю 8 ампер-годин, який виготовлявся для армії США компанією Ray-O-Vac.

**** 2С – радянський сухий елемент живлення, міг мати початкову ємність 6 ампер-годин (2С-Х-6) або 8 ампер-годин (2С-Л-8).

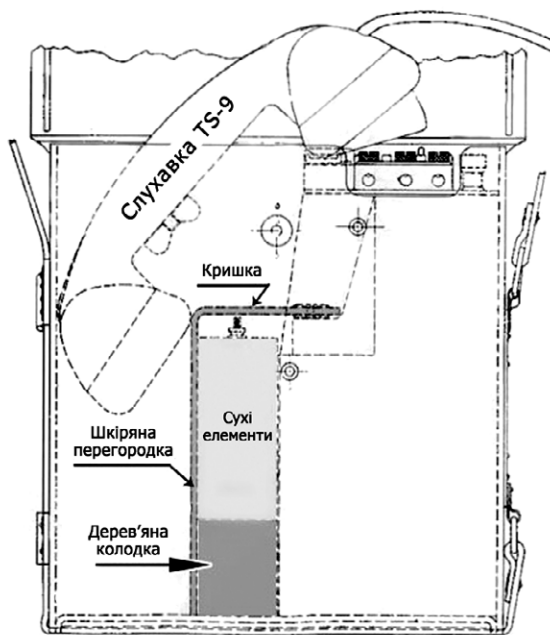

Рис. 3. Схема розміщення додаткових сухих елементів живлення в апаратах ЕЕ-8, які надходили до СРСР по лінії Амторгу.

ньому можна було розмістити дві сухі батареї радянського виробництва типу ЗС* з початковою ємністю 30 ампер-годин. У разі їхнього встановлення вага польового телефону сягала 7,4 кг¹⁰.

До колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського надійшов екземпляр, виготовлений 1944 р. компанією Connecticut Telephone & Electric Div Great American Industries Inc (м. Меріден, штат Коннектикут, США) (інв. № Им-887, рис. 4). Аналогічні апарати випускалися також компанією Holtzer-Cabot Division of First Industrial Corporation (м. Бостон, штат Массачусетс, США). Що ж стосується стану збереженості музейного предмета, то – відсутні слухавка і плечовий ремінь.

Для налагодження телефонного зв'язку в ланці дивізія–батальйон, внутрішнього зв'язку в штабах і на командних пунктах військових з'єднань і частин широко використовувався радянський польовий уніфікований телефонний апарат з індукторним викликом УНА-И-42 зразка 1942 р. Простої конструкції апарат за умови дбайливого ставлення був надійним у роботі. Він дозволяв телефонувати на відстань від 15 до 120 км, живився від сухих елементів типу ЗС. Розмір УНА-И-42 становив 286 x 123 x 185 мм, а вага з елементами живлення сягала 5 кг.

Телефонний апарат УНА-И-42 монтувався у дерев'яному ящику захисного кольору із залізними клямками на бічних стінках, до яких приєднувався плечовий ремінь. Відкидна кришка кріпилася до задньої стінки ящика та закривалася за допомогою двох гачків, всередині на ній фіксувалися кріплення для викрутки, ручки індуктора, залізна скоба, що притримувала слухавку, та наклеювалася схема апарата. На правій стінці кріпилася кругла пластина з отвором, куди вставлялася ручка індуктора.

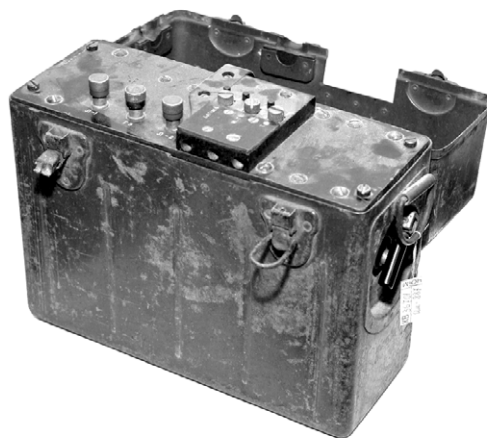

Рис. 4. Телефонний апарат ИАА-44, виготовлений на замовлення Амторгу.

* ЗС – сухий елемент живлення для усіх польових телефонів УНА, починаючи зі зразка 1928 р., і ТАИ-43 Напруга – 1,5В, ємність – 30 ампер-годин, розмір – 55 x 130 x 55 мм, вага – 0,6 кг.

Зсередини до отвору підходила вісь індуктора. Передня стінка корпусу мала щілини для приєднання лінійних дротів і виведення шнура слухавки. На вмонтованій у ящик деці апарата розташовувалася слухавка. До самої деки монтувалися елементи живлення, трансформатор, конденсатори, індуктор, громовідвід, дзвінок¹¹.

Музейну колекцію поповнили два польові уніфіковані телефонні апарати УНА-И-42 зразка 1942 р. (рис. 5, 6). На жаль, обидва втрагли оригінальні (автентичні) слухавки: в одному (інв. № Ид-818), замість неї – муляж, що не відповідає формі слухавки такого телефону, до іншого (інв. № Им-893) – приєднана слухавка Ленінградського телефонного заводу “Красная заря”.

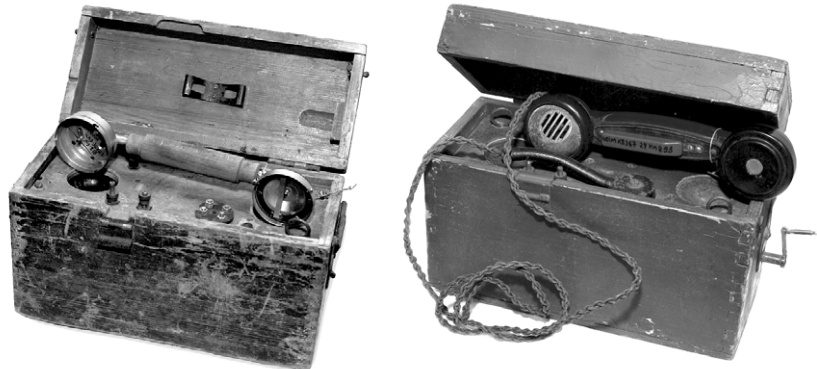

Рис. 5, 6. Телефонні апарати УНА-И-42 зразка 1942 р.

Основним польовим телефоном Червоної, а згодом Радянської, армії до 1957 р. був ТАИ-43 зразка 1943 р. (протягом Другої світової війни їх виробили майже 500 тис.). ТАИ-43 належить до класу польових телефонів системи з місцевою батареєю. Він забезпечував надійний телефонний зв'язок на відстань від 25 до 200 км, а його конструкція надавала легкий доступ до всіх ключових вузлів. Вага з елементами живлення становила 5 кг.

Рис. 7. *О.І. Рєпіна.*
Керівник розробки
апаратів ТА-41,
ТАИ-43, ТА-57.

Розробкою телефонного апарата опікувався Науково-дослідний випробувальний інститут зв'язку Червоної армії під керівництвом Ольги Іванівни Рєпіної (рис. 7). Учасник Другої світової війни генерал-лейтенант Ю.О. Толмачов згадував, що на початку війни радянські спеціалісти ретельно вивчали трофейні німецькі польові телефони FF-33 зразка 1939 р., які вже тоді випускалися у пластмасових корпусах, тому нема нічого дивного у тому, що радянські польові телефони ТАИ-43 зразка 1943 р. були дуже схожими на них (рис. 8).

Протягом 1943–1945 рр. ТАИ-43 монтували у дерев'яних корпусах захисного кольору. Після закінчення Другої світової війни, коли Радянський Союз як репарацію вивіз один з німецьких заводів, що виготовляв FF-33, польовий телефон ТАИ-43 набув звичного для нас зовнішнього вигляду – коричневий пластмасовий корпус. Саме такий апарат поповнив колекцію Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (інв. № Ипр-427, рис. 9). На поверхні упору, де розміщується слухавка, наявні два рельєфні зображення: з інформацією про тип і рік виготовлення апарата “ТАИ-43 1956 г.” та емблемою Пермського телефонного заводу – підприємства виробника.

Усі частини телефонного апарата ТАИ-43 монтувалися на пластмасовій деці, встановленій у пластмасовому ящику з відкидною кришкою. Корпус мав: петлю автоматичного замка на передній стінці; чотири прорізи, з яких – три на передній стінці для лінійних дротів і один – на лівій бічній для телефонного шнура; на бічних стінках – дві петлі для кріплення ремня, на правій з них – отвір для індукторної ручки. В середині корпус розділявся металевою перегородкою на дві камери:

Рис. 8. Німецький польовий телефонний апарат FF-33 зразка 1939 р.

в одній розміщували деку з усіма деталями схеми, в іншій – телефонний шнур, додатковий телефон та ручку індуктора. На відкидній кришці закріплені автоматичний замок, металева пружина, що запобігає переміщенню слухавки, принципова схема та інструкція з перевірки справності апарата. Слухавка розташовувалася на упорі, який одночасно виконував роль кришки відсіку живлення для елементів типу ЗС напругою 1,5 В¹².

Отже, поява у колекції Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського двох американських (ЕЕ-8, ИАА-44) та трьох радянських (УНА-И-42, ТАИ-43) польових телефонних апаратів значно розширила можливості висвітлення процесу організації зв'язку в Червоній армії у роки Другої світової війни. Експозиція може поповнитися новими експонатами, а відвідувачі поглибити свої знання з даної проблематики, порівняти зовнішній вигляд, конструкцію і характеристики вітчизняних та іноземних телефонів.

Рис. 9. Телефонний апарат ТАИ-43. 1956 р.

1. Лучин П.П. Служба связи. – М., 1941. – С. 9–11.
2. Там же. – С. 11–14.
3. Савин Б.А. История создания войск связи Вооруженных сил Российской Федерации //Связь в Вооруженных Силах Российской Федерации – 2006. – М., 2006. – С. 7.
4. Жуков Д.П. Телефонное дело. Пособие для сержантского состава и курсантов учебных подразделений войск связи. – М., 1947. – С. 109–110, 170.
5. Шулепов В.А., Судьенков В.Г. Развитие техники связи в предвоенный период и в годы Великой Отечественной войны //Связь в Вооруженных Силах Российской Федерации. – 2010. – М., 2010. – С. 32–33.
6. Жуков Д.П. Указ. соч. – С. 220–229.
7. Петров П.С. Фактическая сторона помощи по ленд-лизу //Военно-исторический журнал. – 1990. – № 6. – С. 39; Соколов Б.В. Правда о Великой Отечественной войне. – СПб., 1998. – 350 с.
8. Полевые телефоны Красной Армии //Радиомузей РКК [веб-сайт]. – Режим доступа: http://www.rkk-museum.ru/vitr_all/exhibits/768.shtml (від 12.06.2014). – Назва з екрану.
9. Инструкция и описание к полевому телефонному аппарату ЕЕ-8-А. – Нью-Йорк, 1942. – С. 3–5.
10. Полевые телефоны из США //Радиомузей РКК [веб-сайт]. – Режим доступа: http://www.rkk-museum.ru/vitr_all/exhibits/752.shtml (від 12.06.2014). – Назва з екрану.
11. Жуков Д.П. Указ. соч. – С. 167–170.
12. Руководство по устройству и эксплуатации полевого аппарата ТАИ-43. – М., 1969. – С. 3–6.

ДРОЗД Д.

Дослідження партизанських таборів у Єлінських лісах. Звіт за 2012–2014 роки

У 2011 році Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського отримав філію – Музейно-меморіальний комплекс партизанської слави “Лісоград”. У вересні була створена нова експозиція Музею історії партизанського руху на Чернігівщині у 1941–1943 роках.

Меморіальний партизанський табір “Лісоград”, що також є частиною комплексу, за час створення філії займав спочатку 3,28 га лісу, потім зріс до 7,65 га. Вважалося, що на цій території існують котловани 15 землянок, 5 з них у повоєнний час були відновлені і підтримувалися у належному стані. Проте, до того ніхто не обстежував територію, не рахував кількість партизанських об’єктів, не фіксував їхнє розташування. Цілеспрямована робота з виявлення та картографування партизанських таборів, стоянок, інших партизанських об’єктів на території урочища Єлінський ліс розпочалася зі створенням філії.

Вже у 2012–2013 роках були виявлені 3 нових комплекси партизанських землянок, які разом охоплюють площу двох кварталів лісу і є складовою частиною одного великого табору. Зафіксовані і позначені на карті 52 землянки, десятки залишків господарчих та оборонно-фортифікаційних споруд. Разом всі комплекси (і той, що від початку був частиною музею, і ново виявлені) дають уявлення про розміри партизанського міста “Лісоград”.

При обстеженні були знайдені речі побуту, фрагменти зброї, спорядження, інструменти тощо. В окремих випадках, з огляду на кількість і характер знайденого, можна з’ясувати призначення землянки. Так, фрагменти спеціальних ящиків, які скидали з літаків, показують розташування господарської частини з’єднання та окремих рот; фрагменти детонаторів – землянку диверсійного підрозділу; батареї живлення – землянку зв’язку. Скупчення металевих заготовок, шлаку та шматочків оплавленого металу на одному місці підтверджують спогади місцевих мешканців про наявність у таборі кузні.

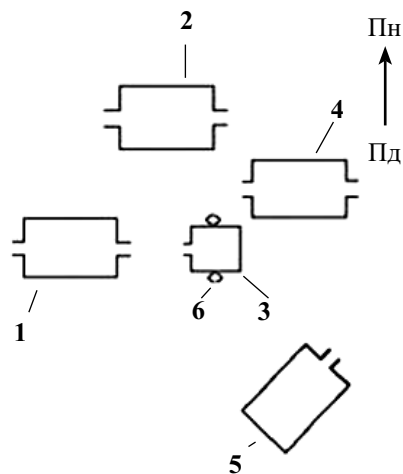

Схема розташування партизанського табору біля с. Містки:

1–5 – землянки

6 – заглибини (можливо, окопи).

Картографування дозволило виокремити 4 комплекси навколо центральної частини, що вказує на перебування у складі з’єднання 4-х загонів.

Під час пошуково-дослідницьких заходів у липні 2012 року було знайдено комплекс, ймовірно, партизанський табір, неподалік с. Містки. Він складається з п’яти землянок.

Одна з них (на схемі № 3) розташована в центрі табору: майже квадратна 5,3 x 5,7 м, глибина від поверхні ґрунту – 1,5 м, висота насипу від поверхні ґрунту – 0,8 м; має одну вхідну заглибину із західного боку. Біля північної та південної стін землянки є дві заглибини овальної форми, розміром 3,3 x 2,5 м, розташовані на насипу за 0,5 м від землянки: ймовірно, оборонні укріплення – окопи.

4 інші землянки розташовані навколо центральної в радіусі 50 м. Вони мають форму прямокутника, довжину – від 12,7 до 15 м, ширину – 5,3 м, заглиблені на 1,5 м від поверхні ґрунту, висота насипу – від 0,8 до 1 метра від поверхні ґрунту.

Землянки № 1, 2, 4 видовжені по осі схід–захід, на обох торцях мають входи. Землянка № 5 видовжена по осі з південного заходу на північний схід і має лише одну вхідну заглибину.

Інших оборонно-фортифікаційних споруд тут не виявлено. Під час поверхневого огляду та-

бору знайдено: кілька зігнутих цвяхів – круглих та квадратних у перетині, одна гільза з жовтого металу, що своїми зовнішніми ознаками нагадує гільзу від набою до гвинтівки системи Маузер. Під верхнім шаром ґрунту як всередині землянок, так і навколо виявлені обвуглені частини деревини,

Зі спогадів місцевих мешканців відомо, що в цій частині лісу перебували лише партизани. Місцеве населення робило свої схованки поблизу ріки Снов, на північ від с. Містки.

Перевіряючи інформацію щодо розташування в Єлінському лісі місць партизанської звитяги, у листопаді 2013 року було виявлено комплекс землянок, які могли мати житлове призначення, та залишки невеликих котлованів господарчого призначення. За спогадами місцевого населення землянки побудували до початку Другої світової війни і використовували як їдальню для працівників лісу. В щоденнику М.М. Попудренка вони так і згадуються: “Їдальня”.

На території “Їдальні”, та безпосередньо в самих землянках знайдена велика кількість цвяхів різної довжини, круглих та квадратних в перетині, побутовий реманент, фрагменти фаянсового та глиняного посуду, знаряддя праці – фрагменти пил, сокир, лопат та ін., металеві деталі, які використовувались у возах та санях, фрагменти цинків (цинкових коробок для пакування набоїв). Порівняно з іншими таборами тут у великій кількості трапляються набої до стрілецької зброї виробництва СРСР, Німеччини, Угорщини, а особливо набої до гвинтівки Маузер польського виробництва. Загальна кількість знайдених фрагментів боєприпасів до стрілецької зброї – майже 30 одиниць. Однією з цікавих знахідок є фрагмент срібної обручки з написом латинськими літерами (Жозефка).

Скупчення в землянках цегли свідчить про наявність у них пічного опалення. Більшість котлованів землянок схожі як за зовнішньою формою, так і за внутрішньою будовою. Все вказує на те, що комплекс будовався в один і той самий час, протягом використання землянки могли зазнавати лише незначних конструктивних змін.

Виявлені знахідки підтверджують використання комплексу в мирний час, а велика кількість різноманітного військового реманенту доводить користування ним партизанами.

“Їдальня” була знищена під час війни і в повоєнний період не відбудовувалась. Про це свідчать обвуглені фрагменти перекриття землянок, розірваних від температури набоїв та інші предмети, які трапляються на дні котлованів. Це також підтверджують і усні згадки місцевого населення.

Територія “Їдальні” досліджена поверхнево та частково (схема розташування не складалася, фотографування не здійснювалось).

Переглядаючи мемуари та спогади колишніх партизанів з метою документального підтвердження використання “Їдальні” партизанами, в щоденнику М.М. Попудренка зацікавили наступні записи: **“5 [февреля] [19]42 г. ... Сегодня в 18 ч[асов] 30 м[инут] к нашему месту стоянки подошли мадьяры и полицманы. По рассказам подводчика, которого захватили, выехали они из Корюковки 3 [февреля] с[его] г[ода], ночевали в Софиевке. В Тихоновичах они взяли полицейских-проводников, подъехали к леснику, подожгли постройки и, видимо не зная, что мы находимся именно здесь, ехали поджечь столовую и остальные постройки, находящиеся возле нас ...”, “13 [февреля] [19]42 г. Живем в лесу. Все роты выкопали себе землянки и в них живут. Весь отряд расположен в 3-х кварталах. Все хорошо: тепло и уютно, но чувствуется недостаток хлеба, а для лошадей – сена. Все это приходится ежедневно доставать и добывать...”**

Проаналізувавши їх, було вирішено перевірити навколишню територію на наявність інших слідів перебування партизан.

Неподалік була знайдена інша стоянка. Оскільки безпосередньо на цій території працівники лісництва розпочали планову виручку лісу, з метою максимального збереження котлованів землянок та території радіусом 1,5–2 м навколо них керівництвом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського було направлено лист-прохання до керівника Єлінського лісництва. Дирекція лісництва пішла назустріч і максимально виконала прохання, зберігши недоторканими пам’ятки.

Паралельно здійснювались заходи по дослідженню території поряд, яка підпадала під планову виручку з подальшим засадженням молодим лісом. Знайдені 15 котлованів землянок були картографовані. Складено план-схему розташування.

Загалом всі землянки знайденого комплексу мають різну форму, заглибленість та, імовірно,

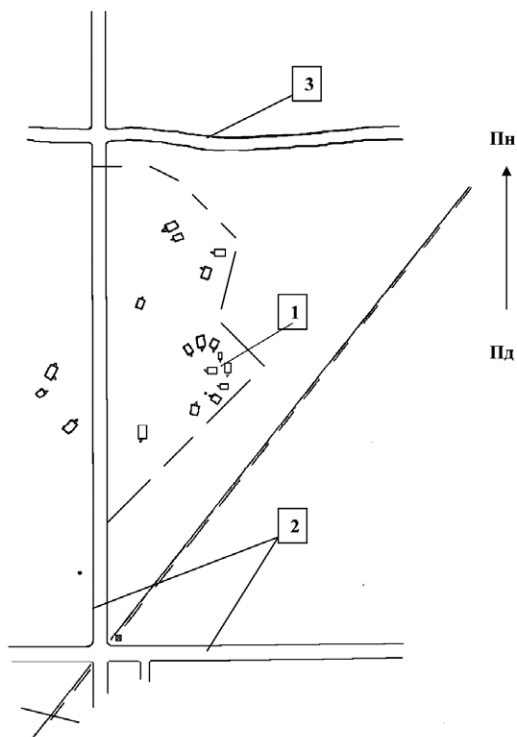

Схема розташування партизанських таборів поблизу "Ідальні":

- 1 – землянки
- 2 – квартальна лінійка
- 3 – лісова дорога.

зроблені у різний час. Хоч всі землянки розташовані недалеко одна від одної, але скупчені вони невеликими групами. Структура побудови землянок усіх груп майже однакова, але землянки різних груп докорінно відрізняються розмірами, заглибленістю, геометричною формою.

Кілька землянок за своїми ознаками подібні до землянок, виявлених у липні 2012 року біля с. Містки, де, за згадками місцевого населення, базувався загін ім. Кірова під командуванням Ворожеєва. Це підтверджує перебування на території виявленого комплексу партизанського загону під командуванням Ворожеєва восени–взимку 1941 року.

Інші землянки вказують на об'єднаний партизанський загін під командуванням О.Ф. Федорова, що прибув сюди в січні 1942 року. В спогадах Федорова та інших партизанів згадується про постійну добудову табору та його розширення у зв'язку зі збільшенням чисельності загону. Є згадка про повернення партизанів на це місце і в 1942–1943 роках. Цим можна пояснити різноманітність землянок.

Майже біля кожної землянки виявлені місця масового скупчення фрагментів кісток великої рогатої худоби, дрібних фрагментів цегли, глини, попелу, цвяхів та інших невеликих металевих предметів (гільзи, кулі, гудзики, деталі військового спорядження), більшість з яких – обвуглені. Ці скупчення знаходяться біля вхідних заглибин та на брустверах землянок. За

характером розташування та предметами – ймовірно, смітники.

Структура побудови самих землянок дещо відрізняється від структури музеєфікованих землянок, розташованих на території "Лісограду" (5, згаданих на початку статті). Хоча за зовнішніми ознаками вони подібні, але часткова розчистка кількох землянок, виявила багато розбіжностей.

У всіх обстежених землянках, розташованих у кв. NN, знайдені обвуглені фрагменти стін та підлоги, що були зроблені з лісоматеріалу – кругляку або з дощок товщиною 4–5 см. Така особливість більше не зустрічалась в інших таборах Єлінського лісу. Крім дощатої підлоги та стін трапляються квадратні фрагменти брусів, які використовувались як опорні стояки та балки перекриття. Зустрічаються фрагменти скла зі спеціальною віконною замазкою, завіси та інші елементи, що використовувались у віконних рамах.

У землянках та довкола них зустрічаються у великій кількості фрагменти цегли, що свідчить про пічне опалення, яке було в землянках.

Під час розчищення однієї із землянок виявлено багато фрагментів фаянсового посуду. Вони були ретельно зібрані та розчищені. З цих фрагментів повністю склеєно 6 тарілок, ще 3 – частково. Маркування на тарілках відповідає виробам 1920-х – 1930-х років "Будянського фарфорового заводу". Малюнок на більшості тарілок подібний, що свідчить про комплект або декілька комплектів посуду.

Крім фрагментів посуду, в цій землянці знайдено велику кількість скляних фрагментів: різноманітних пляшок, графіну та ковпака до газової лампи. Частина їх – оплавлені та мають тріщини, поява яких характерна для дії високої температури. Знайдені також обвуглені залишки продуктів харчування (просо, картоплина, квасолина), на лежаку – обвуглене сіно з фрагментами покривала. Ще однією цікавою знахідкою цієї землянки став мідний чайник ємністю 7 літрів 1920-х років виробництва, частково оплавлений. По всій площі розкопу – половині загальної довжини землянки – трапляються невеликі металеві уламки, які були ідентифіковані як уламки гранати М-24 вироб-

ництва Німеччини. Фрагменти таких гранат виявлені по всій території табору. Судячи з результатів розчищення землянки, вона мала відношення до кухні.

На території табору знайдено багато гудзиків від угорської військової форми, фрагмент угорського смертного медальйону, інші елементи спорядження армій Угорщини, Німеччини та СРСР, а також велика кількість набоїв та гільз (майже 80 одиниць) до стрілецької зброї, яка була на озброєнні армій Угорщини, Німеччини, Польщі, СРСР та країн Прибалтики. Так само, як і на території “Ідальні”, знайдено багато фрагментів набоїв до гвинтівки системи Маузера польського виробництва, зустрічаються знахідки набоїв та гільз до мисливської та малокаліберної зброї, дрібні фрагменти зброї. Порівняно з “Ідальною” цвяхів знайдено набагато менше. Фрагменти столових приборів та посуду трапляються по всій території: більшість – залізні або алюмінієві, на деяких видряпані прізвища господарів – “партизан ХМУРИЙ”, “Маруся”; фаянсових або глиняних черепків мало, крім місця, частково розчищеної землянки. Знайдено металеві фрагменти деталей возів та саней, кінської зброї, багато різноманітних предметів господарського призначення. Виявлено всього кілька пряжок та інших елементів кріплення парашутів та вантажних “гондол” з літаків. За специфікою знахідок можна виокремити кілька землянок за призначенням: кухня, землянка зв’язківців та ін.

Дослідження стоянки продемонструвало і сліди “роботи” місцевого населення та зайд, що з метою наживи перекопують та руйнують рештки таборів. Їхня діяльність перешкоджає точнішому визначенню загонів, які базувались на місцях виявлених таборів, періоду перебування та призначення самих землянок. Не кажучи вже про знайдені цікаві речі, які були просто здані у пункт прийому металобрухту. На даний час ситуація подекуди нагадує змагання – хто перший встигне. Тому місця, в яких плануються польові розвідки та роботи, не розголошуються, з тієї самої причини у пропонованому звіті не конкретизовані координати знахідок.

Аналізуючи результати робіт 2013–2014 року, проведених на території виявленого партизанського табору, можна зробити наступні висновки:

1. Табір був знищений під час війни: землянки підірвані гранатами, потім спалені.
2. З огляду на кількість предметів, що були знайдені, та їхню вагомість для партизанського побуту зрозуміло, що партизани залишали табір поспіхом.

3. Табір будувався капітально, на зимовий період. Зважаючи на кількість будматеріалу, посуду та інших речей, виходить, що партизани постійно групами перебували в навколишніх селах для заготівлі будматеріалів; перебували вільно, не ховаючись, адже на заготівлю матеріалів потрібно багато часу. Швидше за все, партизани розбирали колгоспні будівлі та забирали на свої потреби інший колгоспний інвентар. Про це свідчить кількість однакового посуду, який можна було взяти в одній з колгоспних їдалень. Тобто, все необхідне партизани могли брати в навколишніх населених пунктах. Це також вказує на слабкість влади німців, їхнього контролю на окупованих територіях.

Такий стан речей припадав на початок окупації – осінь 1941 та зиму 1942 року. В подальшому влада нацистів на окупованих землях посилилась. Про це свідчать і знахідки з інших партизанських стоянок, датованих 1943 роком: кількість побутових речей, будматеріалів та інструментів там набагато менша, а подекуди і взагалі відсутня.

4. Результати проведеної роботи та письмові джерела підтверджують перебування Чернігівського об’єднаного партизанського загону на чолі з О.Ф. Федоровим з 26 січня по 23 березня 1942 року саме в цьому місці.

У жовтні 2014 року в урочищі “Жигалове” (заплава р. Снов в межах державного кордону України) біля с. Єліне виявлено партизанську стоянку із залишками котлованів 23 землянок. Всі – невеликі за розмірами, найбільша – 4 x 2–2,5 м. За спогадами місцевих жителів на цьому місці в 1942 році базувався загін ім. М.О. Щорса, яким командував І.М. Глазок. Табір розташований на невеликому острівці посеред болотистої місцевості. Кількість знахідок дуже невелика, що може свідчити про скрутне становище підрозділу.

Дослідження партизанських стоянок дають змогу стверджувати, що партизани на територію Єлінських лісів поверталися протягом усього періоду окупації. Крім з’єднань Федорова і Попудренка тут базувалися окремі партизанські підрозділи як Чернігівщини, так і сусідньої Брянщини, у 1943 році тут було сформоване з’єднання М.Г. Салая.

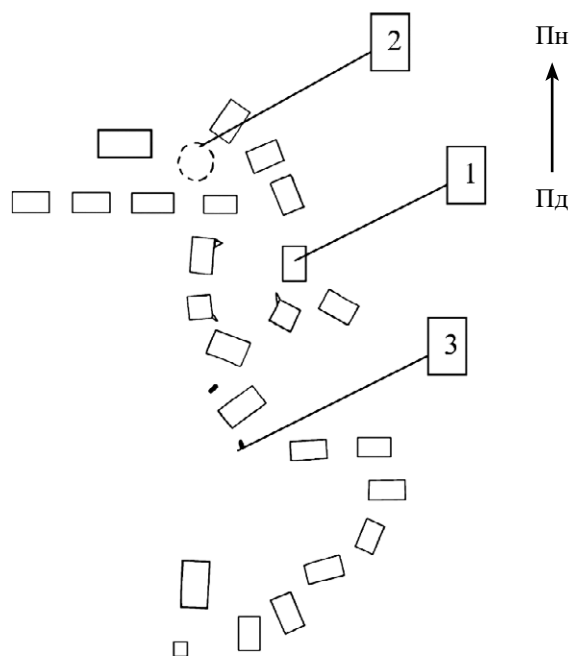

Схема партизанського табору в урочищі Жигалове:

- 1 – розташування землянок**
- 2 – місце приготування їжі (збереглись обвуглені фрагменти деревини, кісток тварин)**
- 3 – окопи.**

зруйновані з часом фрагменти дерев'яного хреста. Біля насипу – дерево, на якому штучно вирізані хрести зі східного та західного боку стовбура. Час нанесення хрестів – приблизно 30 років тому.

Місцеве населення пам'ятає про хрести в цьому районі, але ніякої інформації стосовно цих поховань знайти не вдалось.

Візуальний огляд не дозволяє встановити справжність поховання.

Виявлено кілька місць між селом Містки і хутором Лука, де 23 березня 1942 р. партизани прийняли бій з карателями, про що згадає у своєму щоденнику М. Попудренко. Вивчення архівних джерел і спогадів місцевого населення свідчить, що ані у 1941, ані у 1943 роках бойових дій між Червоною армією і Вермахтом тут не було.

На території села Єліне оглянуто два цивільні цвинтарі для виявлення поховань періоду окупації. З 17 таких поховань лише 9 зазначені як загиблі під час каральних експедицій. До загального списку цивільного населення, що загинуло під час окупації, внесені відповідні доповнення. Обстеження цвинтарів показало, що поховань 1941–1943 років може бути набагато більше, але велика кількість могил перебуває в занедбаному стані або без табличок, що не дозволяє встановити час поховання.

У жовтні 2013 року під час проведення пошуково-дослідницьких робіт з метою перевірки інформації про можливі поховання в Єлінському лісі, що мають відношення до партизанського руху 1941–1943 рр. були виявлені два об'єкти:

1. Невеликий штучний насип, біля якого вкопаний стовпчик, що залишився від хреста. На стовпчику помітні сліди кріплення поперечини та два цвяхи. Поперечина хреста зруйнувалась з часом, а її фрагменти лежали на землі біля стовпчика. Поблизу – два дерева з вирізаними хрестами. Перше дерево всохло і впало, тому частину стовбура з хрестом вирізали і перевезли до музею. Поперечний розпил показав, що всередині стовбура присутні сліди ще одного хреста, зробленого, коли дереву було приблизно 10–15 років. Час нанесення першого хреста припадає на період Другої світової війни. Інші хрести, і на поваленому дереві, і на вцілілому були нанесені приблизно за 30 років до моменту виявлення, тобто на початку 1980-х років.

2. Друге можливе поховання виявлено на відстані 40 м від першої могили. На невеликому штучному насипу лежали

БОНДАР О.

Просторово-топографічна структура Сосниці доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу

Упродовж декількох останніх десятиліть дослідники урбаністичних процесів на території України почали все більше відходити від загальних тем і все частіше зосереджувати увагу на вивченні регіональних особливостей розвитку міських осередків. Одним з найбільш яскравих періодів українського містобудування стала доба Гетьманщини. Це стосується й Сосниці – нині – районного центру Чернігівської області. В доробку дослідників існує чималий пласт робіт, присвячених цьому місту XVII–XVIII ст. Історики в основному звертали свою увагу на економічну та політичну історію міста та його округи; археологи намагалися дослідити давньоруську літописну Сосницю. Утім, на сьогодні відсутня праця, яка б характеризувала просторово-топографічну структуру цього міського центру пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби. Не можна сказати, що топографічну структуру Сосниці дослідники взагалі не зачіпали, однак робили це досить фрагментарно, а іноді навіть припускалися помилок у локалізації певних оборонних ліній, їхньої кількості та хронології. Тож дана праця має на меті в загальних рисах розкрити просторову та соціально-топографічну структуру Сосниці, яка в певні періоди XVII ст. за площею та кількістю населення була більшою від тогочасного Чернігова.

Поселення Сосниці вперше згадується в Іпатіївському літописному зводі під 1234 р. [14, с. 391]. Воно локалізується археологами на місці сучасного містечка Сосниці Чернігівської області. На думку О. Шекуна та В. Коваленка, пізньосередньовічна сосницька фортеця розташовувалася на місці давньоруських укріплень на березі р. Убідь (Рис. 1) [10, с. 10]. На жаль, на сьогодні відсутні дані про долю Сосниці під час монгольського нашествия, не відомо також, чи відродилася вона після погрому 1234 р. військами Данила Галицького.

Що ж до поселення післямонгольської доби, то нині відомий скарб монет Володимира Ольгердовича другої половини XIV ст., що походить з території Сосниці [8, с. 134]. Однак інших матеріалів цього періоду в Сосниці не виявлено. Перші ж достеменні відомості про пізньосередньовічну Сосницю належать вже до початку XVI ст. В реєстрі кордонів 1527 р. вона названа як *«село городовое черниговское»*, де було 30 дворів з двома церквами [18, с. 207]. На жаль, поки що невідомо, в якій частині сучасної Сосниці розташовувалося це поселення. Можна допустити, що місце його існування слід шукати на території посаду давньоруського часу, в центральній частині міста на березі р. Убеді.

Будівництво нової фортеці, вірогідно, розпочалося лише в першій половині XVII ст. стараннями новгород-сіверського старости О. Пісочинського, який, перебуваючи на посаді, отримав значні земельні володіння, що включали в себе окрім Сосниці ще й такі населені пункти, як: Лави, Рудня, Устя, Якличі Нижні та Верхні, Змітнів, Конятин, тощо [11, с. 3].

До 1648 р. Сосниця входила до складу Новгород-Сіверського повіту Чернігівського воєводства [11, с. 3]. Вже в першій половині XVII ст. вона мала досить потужний економічний потенціал для розвитку міської інфраструктури за рахунок навколишніх поселень.

Для зміцнення своєї влади в Сосниці та її окрузі О. Пісочинський мав створити укріплений центр, яким і став сосницький замок. Під час Смоленської війни в боях на Чернігівщині у 1632–1634 роках Сосниця ще не згадується як фортеця або острожок серед великої кількості укріплених поселень, назви яких потрапили на сторінки документів. Найбільш вірогідна дата спорудження її укріплень – 1634–1638 роки. Тоді було збудовано замок, який, на думку О. Шекуна та В. Коваленка, знаходився на давньоруському дитинці (рис. 1). Після цього укріпили й місто по старому валу [10, с. 10].

Ще одне джерело – першої половини XVIII ст. опосередковано вказує на наявність замку в Сосниці в 1630-х – 1640-х роках: *«Хома Прокопович, козак и житель сосницкий, человек старинный, повиладал (1702 г.) же с отцом своим еще перед войною Хмельницкого, кумейскую (1637 г.) зашил в Сосницы на слободу в малых летах, а памятует он, в сосницком замке»* (виділено автором) були

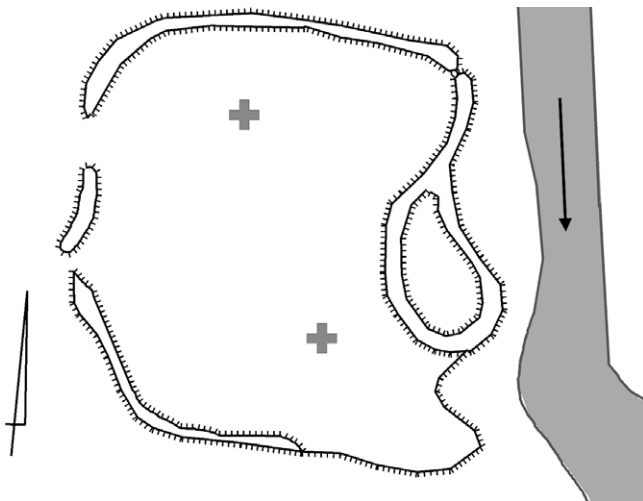

Рис. 1. План залишків укріплень Сосниці (за О. Шекуном та В. Коваленком).

«острог». Цікаво, що цей «отводной острог» дуже нагадує «солдатську слободу», або «острог» у Чернігові [3, с. 38]. Його фортифікаційна цінність – мінімальна, вірогідно, він використовувався для зберігання припасів у мирний час. Зокрема, згадуваний опис середини XVII ст. свідчить: «Город Сосница стоит на речке Убеди, на острове; около посаду три стороны к реке Убеди огорожено стоячим острогом, тын дубовой облой. В том остроге сделаны трои ворота проезжие; на воротех и промеж острогу башень и обламов и торасов нет. Около того острогу к речке Убеди сделан ров. В том остроге поставлены две церкви деревянные: церковь во имя Сшествия Святого Духа. Другая церковь во имя Успения пресвятыя Богородицы. Да в том же остроге над рекою Убедью, на островку сделан город с двух сторон от реки до реки Убеди, вал земляной; около того валу сделан частик колье дубовые; межи того вала ворота проезжие, на воротех башня покрыта тесом дубовым; де около того ж вала от реки до реки сделан ров. Да в том же городе над рекою Убедью сделан был панский двор; около того двора сделана осыпь земляная; на осыпи огорожено колотым тыном; около того тына сделан ров от реки до реки; в том дворе устроены были хоромы панские, и те все хоромы переломаны. Да около земляного города и панского двора сделан отводной острог, огорожено около рву и по реке Убеди по берегу со всех четырех сторон стоячим тыном, бревением дубовым облым. Да на земляном валу у проезжих ворот, пицаль чугунная железная; а зелейного погреба и зелья и свинцу и всяких пушечных запасов нет» [16, с. 819–820].

Судячи з опису 1654 р., складається враження, що місто мало чотиридюльну систему оборони. Перша лінія – «острог» з трьома ворітьми без башт, друга – «город» з валом та ворітьми з баштою, криюто тесом, третім укріпленим центром був замок, що згадується як «панский двор», а четверту лінію утворив «отводной острог». Тобто, можна припустити, що перша згадана в описі частина укрі-

езуиты, которые село Спасское в своем владении держали» [11, с. 7].

Тож вже з першої половини XVII ст. містоутворюючим ядром Сосниці стає фортеця із замком. У 1638 р. Сосниця згадується як містечко, а вже через 5 років, у 1643 р. вона названа містом, що свідчить про досить швидкі темпи розвитку урбаністичного центру [12, с. 439]. Саме навколо укріплень починають селитися люди та розвиватися міська інфраструктура. Позитивну роль в історії Сосниці як міського осередку Гетьманщини відіграв той факт, що у 1648–1649 та у 1663–1668 роках місто було центром полку.

Як засвідчує опис 1654 р., укріплення Сосниці мали багатодольний характер, домінують був замок. Місто мало свої оборонні лінії, а біля підніжжя замку розташовувався «отводной

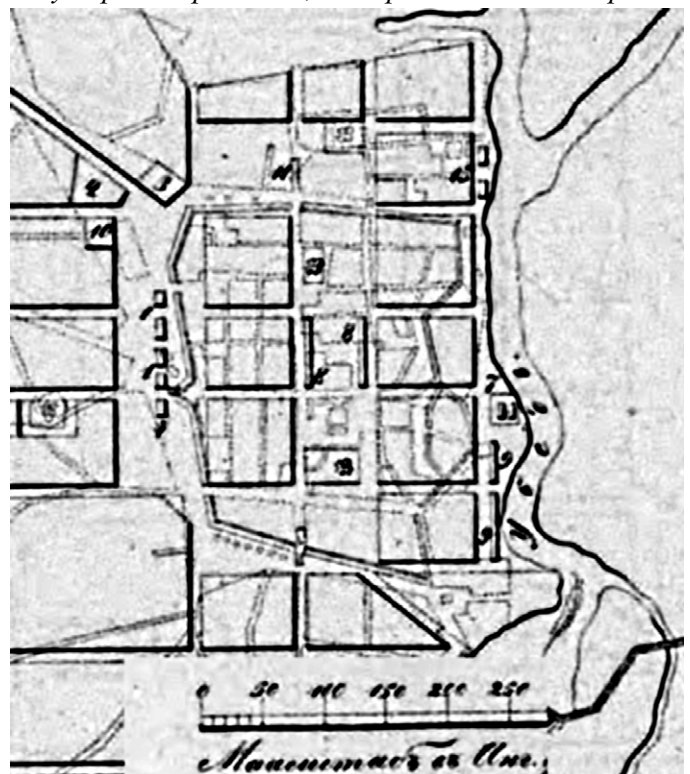

Рис. 2. Фрагмент плану Сосниці 1805 р. з нанесеним проектом перепланування.

плень – «острог» – це власне укріплення міста, а третя – замок; залишається невизначеним, де був згаданий “город з баштою”. На жаль, ані сучасні топографічні, ані археологічні матеріали не дають змоги локалізувати цю оборонну лінію. Утім, оскільки укріплення перераховуються в певній послідовності (від зовнішніх до внутрішніх), можливо, вона розташовувалася між укріпленнями замку та міста. На проекті плану міста 1805 р. під шаром нового розпланування окрім відомих фортифікацій Сосниці XVIII ст. перед замком помітна ще одна лінія, що нагадує оборонний вал або рів. Розмір цієї ділянки становить приблизно 140x40 сажнів (290x85 м). Вірогідно, ця лінія вже не існувала у XVIII ст., а на плані відображені лише її залишки (рис. 2).

Окрім міських регулярних укріплень середини XVII ст. Сосницю захищала ще одна оборонна лінія – польовий табір для війська: «*Да около слобод того города, на всполье, от реки до реки Убеди, сделан ров для приходу воинских людей*» [16, с. 820]. Такі табори зазвичай робили для польових армій під час стоянок. Необхідність у подібних укріпленнях існувала завжди, оскільки розміщення війська в самому місті постійно створювало проблеми від власне постою аж до можливих погромів містян солдатами. Аналогічні укріплення біля міст в середині XVII ст. існували також у Бахмачі, Івангороді та Сиволожі [4, с. 27, 38, 44]. На жаль, сьогодні місце, де розташовувався сосницький табір, не локалізоване.

12 січня 1664 р. сосницьку фортецю без бою здали військам польського короля Яна II Казимира. На думку Д. Казімірова, незважаючи на досить потужні укріплення, обороняти місто у січні 1664 р. було просто нікому, оскільки всі сили сосницького полку були передислоковані на оборону Березни [7, с. 122].

На початку XVIII ст. укріплення Сосниці зазнали деякої реконструкції. Із західного напільного боку по центру валу укріплень було збудовано трикутний редан, що дозволяв вести фланговий вогонь уздовж куртини. Самі ж фортифікації набули більш чітких, прямих форм. На додачу до трьох воріт, що існували у XVII ст., з’являються ще двоє, загальна кількість їх зростає до п’яти. Вірогідно, в той самий час ліквідується укріплена лінія між міськими фортифікаціями та замком.

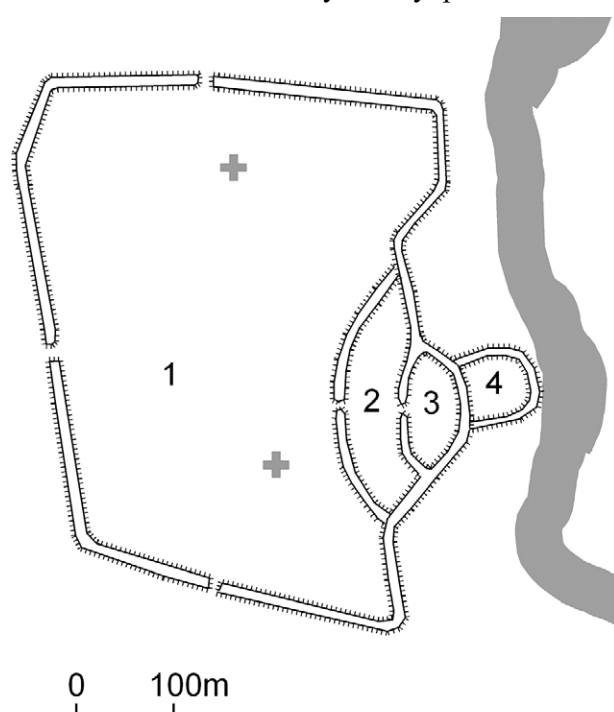

Рис. 3. Варіант реконструкції оборонних ліній Сосниці станом на другу половину XVII ст. за описом 1654 р., археологічними та картографічними матеріалами (реконструкція автора):

**1 – місто; 2 – «город» з баштою;
3 – замок; 4 – «отводной острог».**

За масштабною сіткою плану 1805 р. можна виміряти розміри фортеці. Так, західна куртина мала довжину приблизно 280 сажнів (590 м), північна – 220 сажнів (460 м), східна (з урахуванням довжини стін замку) – 290 сажнів (610 м), південна – 200 сажнів (420 м). Замок за планом мав підовальну форму розміром 40x75 сажнів (85x160 м). Накладання планів кінця XVIII – початку XIX ст. на сучасну топооснову Сосниці дозволило вирахувати площу укріплень другої половини XVIII ст.: укріплені частини міста займали територію майже 23 га, замок – 1,3 га, «отводной острог» – 0,3 га, «город з баштою» середини XVII ст. – 3 га (рис. 3).

У другій половині XVIII ст. Сосниця загалом, як і всі фортеці Чернігово-Сіверщини, втрачає своє оборонне значення, укріплення не реконструюються та поступово занепадають [5, с. 22–23]. Цю картину доволі яскраво ілюструє опис міста 1783 р.: «*В сем городе имеется старинное укрепление, состоящее из земляного вала, фигуурою продолговатого четвероугольника и при нем малого земляного замка, с пятью для выезда воротами, называемыми менскими, черниговскими, глуховскими, новгородско-северскими и новомлинскими, а здания их вовсе не имеется; укрепление сие окружается с трех сторон предместьем, разделяющимся на семь частей по улицам...*» [9, с. 208].

План початку XIX ст. свідчить, що у XVIII ст.

фортеця була розбита на прямокутні квартали вулицями, що вели до міських воріт. Поблизу північної та південної куртин стояли церкви, навколо яких розташовувалися невеликі площі.

Як вже зазначалося, вся міська забудова була прив'язана до планування фортеці та її воріт. На жаль, нам невідомі розміри Сосниці XVI ст. Оскільки у 1527 р. тут згадується 30 дворів, то можна думати, що вся територія населеного пункту в середині XVII ст. стала фортецею. Як вважає П. Кулаковський, Сосниця була наново осаджена лише близько 1635 р., а у 1638 р. вона отримала статус містечка [12, с. 439]. Кількісний склад населення на цей час невідомий. За даними того ж таки П. Кулаковського, у 1638, 1642 та 1643 рр. подимний податок тут платили 65 дворів (приблизно 330 мешканців, враховуючи жінок та дітей) [12, с. 439].

А. Адруг вважає, що планувальна традиція Сосниці без особливих змін дійшла до XVII ст. від давньоруських часів [1, с. 60]. Утім, тут слід бути досить обережним, оскільки топографічно-планувальна структура завжди залежить від кількості оборонних ліній та систем укріплень, а в Сосниці вони протягом XVII–XVIII ст. зазнавали значних змін. Точно невідомо, чи існували вали міста з давньоруського часу, як доводять О. Шекун та В. Коваленко, чи були вони насипані лише в XVII ст. [10, с. 10].

Місто постійно розросталося протягом другої половини XVII ст. Так, за переписом 1654 р. у Сосниці було зафіксовано 293 козаки та 255 міщан (чоловіче населення) [16, с. 819]. Зважаючи, що середньостатистична сім'я в XVII ст. складалася з 5–6 осіб, вірогідно, Сосницю в цей час населяли приблизно 2500 мешканців. У 1666 р., коли до міста ввели московський гарнізон на чолі з воєводою, тут було 567 дворів [20, с. 55]. Враховуючи, що у дворі також приживало 5–6 осіб, населення Сосниці в цей час нараховувало щонайменше 2500–2600 мешканців. Двори козаків і міщан стояли як на території фортеці, так і за оборонними валами міста. Для прикладу: в цей час у Чернігові налічувалося 314 дворів, тобто – близько 1500 мешканців [3, с. 73]. Недарма після зречення булави у 1676–1677 рр. Сосницю місцем проживання обрав собі П. Дорошенко, і за цей час встиг збудувати тут навіть власну садибу [15, с. 57], однак, де вона саме розташовувалася, не відомо.

Як бачимо, кількість дворів у місті за 28 років – з 1638 до 1666 – збільшилася у 8,5 разів. Це вказує на те, що чисельно населення Сосниці зростало не за рахунок власних внутрішніх ресурсів, а за рахунок переселенців. Можна, звичайно, припустити, що дані, які наводяться в документах, мають похибки. Проте – це мало вірогідно, оскільки переписи велися досить скрупульозно, адже від них залежало збирання податків. За Румянцівським описом у 1768 р. у Сосниці налічувалося 694 двори (майже 3400 мешканців) [13, с. 129], а в 1783 р. у місті проживало 3420 мешканців: 1651 чоловік та 1769 жінок [9, с. 210].

Постійний великий приріст населення у XVII–XVIII ст. призвів до збільшення площі міської забудови. Загалом, вона була в основному розташована на правому березі у вигині р. Убідь. Судячи з плану Сосниці кінця XVIII ст., майже з усіх боків місто було оточене водою (рис. 4). Так, зі сходу протікала р. Убідь, із півдня – р. В'юнка, на півночі залишилася заводненою стариця, а з півдня та заходу були заболочені заплавні луки. Тож, природно, Сосниця могла розвиватися лише по осі схід–захід. Наприкінці XVIII ст. зазначалося, що Сосниця «положение имеет при больших дорогах, лежащих из губернского города Чернигова

Рис. 4. План міста Сосниці кінця XVIII ст. (прорисовка автора).

в города Москву и Конотоп, при речке Убеди, с правой стороны течения ея, и по обе стороны речки Вьюнки, на ровном низком месте и частию на возвышенностях» [9, с. 207]. Сучасні підрахунки дозволяють говорити, що площа забудови Сосниці на 1780-ті роки становила приблизно 280 га, з яких 28 га займали фортифікації. Цікаво, що площа сучасної Сосниці – 320 га (рис. 5).

В описі 1783 р. зазначено, що місто розподіляється на сім частин: «1-я вьюнищенская, 2-я горская, 3-я гончаровская, 4-я покровская, 5-я заречинская, 6-я залозновская, 7-я воздвиженская» [9, с. 208]. Така вулична система зберігалася до початку XIX ст. План з регулярним розплануванням з'явився лише на початку XIX ст., і в 1830-х роках планувальна система міста була повністю змінена, що досить докладно відображено на планах Сосниці XIX ст.

Церковна топографія містечка також досить цікава. Так, у XVI ст., коли в Сосниці нараховувалося всього 30 дворів, тут було 2 церкви, про які, на жаль, нам нічого не відомо: ані назв, ані місця розташування, ані хронології існування. За описом 1654 р. в Сосниці знову згадуються дві церкви – Зішестя Святого Духа та Успіння Богородиці, обидві стояли на території фортеці.

Наприкінці XVIII ст. дві з семи міських церков: «...первая соборная во имя Святые Троицы, с колокольнею каменною; вторая Успения Пресвятыя Богородицы с колокольнею деревянною (в которой по сгорении верхов от громового удара чрез 27 лет служения не имеется)» – також знаходилися всередині фортеці [9, с. 208]. Троїцьку муровану церкву було збудовано у 1702 р. коштом купця Г. Коренка [1, с. 61]. Ймовірно, що згадана у 1654 р. та 1783 р. Успенська церква – це одна й та сама, або ж – однойменна нова на місці старої. Зі зростанням чисельності населення Сосниці у другій половині XVII – XVIII ст. постала нагальна потреба у будівництві нових парафіяльних храмів вже не лише на території фортеці, а й міста, яке в середині XVII ст. вийшло за межі своїх укріплень. На жаль, у нас немає даних про всі сосницькі храми за період з кінця XVII ст. до середини XVIII ст. Така інформація з'являється лише в документах другої половини XVIII ст. Так, у Румянцівському описі 1765–1769 роках зазначено, що в Сосниці було 4 церкви: «Вознесения Христова, св. Троицы, Воскресения Христова, святит. Николая» [13, с. 120].

Наприкінці XVIII ст. у Сосниці, за описом 1783 р., окрім двох церков, що містилися на території фортеці, існували ще: «3-я в предместьи в части гончаровской во имя Воскресения Христова; 4-я в части покровской – Покрова Святые Богородицы, 5-я в части воздвиженской во имя Воздвижения животворящего креста; 6-я в части Вьюнской – Вознесения Господня; все оные приходския, 7-я на кладбище святого мученика Филимона; 8-я упраздненнага Рувимо-Сосницкаго монастыря Преображения Господня» [9, с. 208]. Цікаво, що Спасо-Преображенський храм колишнього монастиря був не в Сосниці, а поряд – в с. Спаське, але чомусь потрапив до списку міських церков [6, с. 151]. У коментарях до опису Сосниці 1783 р. П. Доровольський відмічав, що «...Зябловский насчитывает в Соснице 10 церквей, но подробного перечня их не дает» [9, с. 209].

Були у місті й дерев'яні сараї, комори для зберігання різного роду припасів, вина.

Ще з середини XVII ст. на березі р. Убіді працювали млини [20, с. 55], на околиці діяли гуті – одна з головних галузей виробництва в Сосниці XVIII ст. [17, с. 58–59], на околиці розташовував-

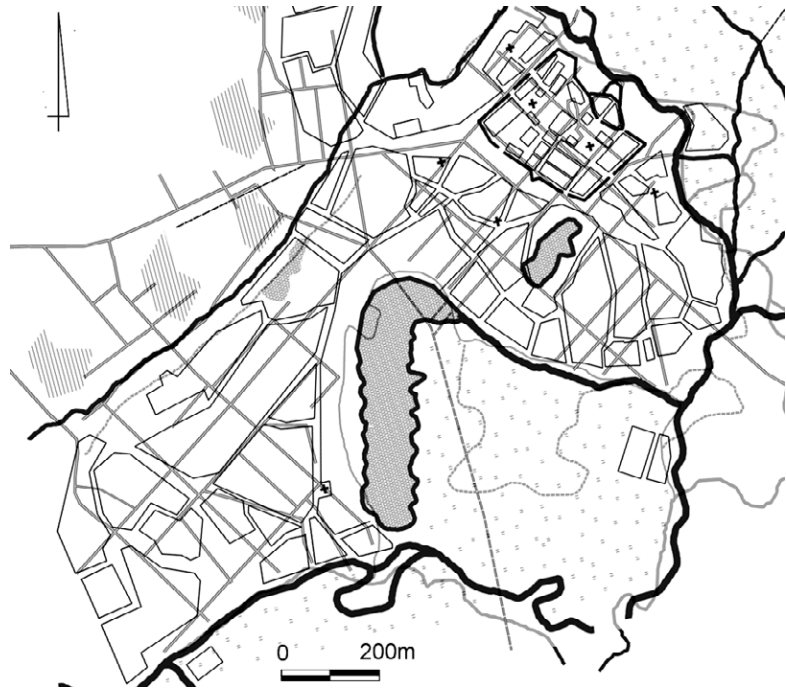

Рис. 5. План Сосниці кінця XVIII ст., накладений на сучасну мережу вулиць.

Рис. 6. План Сосниці другої половини XIX ст.

(рис. 6). Загалом вулична структура першої половини XIX ст. зберігається в Сосниці й сьогодні.

ся і район «гончарі». Тобто, в Сосниці, як і в більшості міст Гетьманщини, виробничі комплекси були винесені на окраїни, ближче до водоймищ.

У другій половині XVIII ст. сосницька фортеця поступово втрачає своє стратегічне значення. Ліквідація Гетьманщини, відсунення кордонів Російської імперії на захід та на південь створили ситуацію, в якій потреба у сотенних містечках з фортецями відпала. У 1782 р. Сосниця із сотенного міста Чернігівського полку стає «городом» Сосницького повіту Чернігівського намісництва. Остаточно залишки її укріплень були ліквідовані на початку XIX ст. у зв'язку з переплануванням. Вже після 1830-х років міська забудова набула регулярних рис, квартали являли собою рівносторонні квадрати та прямокутники

1. Адруг А.К. Архітектура Сосниці другої половини XVII – початку XVIII ст. //Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 60–62.
2. Бойко В.М., Пригорювський В.М. Сосниця – європейське місто. – Чернігів, 2010. – 64 с.
3. Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст. – К., 2015. – 178 с.
4. Бондар О. Чернігів: місто і фортеця у XIV–XVIII ст. – К., 2014. – 178 с.
5. Галь Б. Міста-фортеці Лівобережної України на зламі XVIII–XIX ст. //Сіверянський літопис. – 2011. – № 5. – С. 17–26.
6. Зверинский В.В. Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях Российской империи с библиографическим указателем. Монастыри закрытые до царствования императрицы Екатерины II. – Т. 3. – СПб, 1897. – С. 259.
7. Казіміров Д. Мена та Менська округа під час Лівобережного походу Яна-Казимира 1663–1664 рр. //Україна та Польща крізь призму століть. – Ніжин, 2014. – С. 117–125.
8. Козубовський Г.А. Київське князівство при Володимирі Ольгердовичі за пам'ятками нумізматики //Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 131–137.
9. Карповский Д. Топографическое описание города Сосницы //Труды Черниговской губернской Архивной комиссии. – Вып. 4. – Чернигов, 1902. – С. 207–211.
10. Коваленко В.П., Шекун О.В. Літописна Сосниця //Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 9–18.
11. Кривошея В., Кривошея І. Сосниця козацька. – К., 1999. – 67 с.
12. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006. – 496 с.
13. Лазаревский А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Черниговский полк. – Чернигов, 1866. – 391 с.
14. Літопис руський //Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця. – К., 1989. – 591 с.
15. Мицик Ю.А., Стороженко І.С. Перебування у Сосниці Петра Дорошенка у 1676–1677 рр. //Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 56–58.
16. Описание Малороссийских городов //Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. –Т. 10. – СПб., – 1878. – С. 799–832.
17. Половнікова С.О. Гути на Сосниччині //Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 58–59.
18. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 243 с.
19. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1008 с.
20. Чуприна М.С. Економічний розвиток Сосниці у другій половині XVII ст. //Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 55–56.

РАХНО О.

Будинок спадкоємців чернігівського купця Я.М. Цвета та його доля

Будівля на розі проспекту Миру та вулиці Т. Шевченка, у якій нині розташовується Чернігівська обласна державна адміністрація, була збудована у другій половині 60-х рр. XIX ст. нащадками спадкового почесного громадянина Я.М. Цвета й у 1887–1918 рр. належала Чернігівському губернському земству. Втім, у довідковій літературі помилково закріпилася дата будівництва – 1814 р., а саму установу пов'язують зовсім з іншим будинком – зведеним для губернських установ на вулиці Шосейній (тепер – проспект Миру). До того ж подані неправильні дати його перебудов¹. У даній статті зроблено спробу з'ясувати історію будинку Чернігівського губернського земства та його розбудови у дореволюційний час.

Зазначимо, що органи місцевого самоврядування – земські установи, що виникли в Російській імперії внаслідок реалізації земської реформи 1864 р. і функціонували в Наддніпрянщині до ліквідації їх постановою Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 15 січня 1919 р., відіграли помітну роль у піднесенні соціально-економічного й культурного рівня населення, боротьбі за демократизацію суспільного життя. Не була винятком і Чернігівська губернія, земство якої впевнено йшло шляхом прогресу. Для функціонування керівних органів губернського земства потрібне було приміщення. Вже на другому засіданні першого Чернігівського губернського земського зібрання 27 вересня 1865 р. постало питання, де має працювати щойно обраний виконавчий орган губернського земства – губернська земська управа та її допоміжний персонал. Згідно з

*Будинок Приказу громадської опіки, вул. Шосейна.
Фото 1914 р.³*

пропозицією голови, губернського предводителя дворянства І.М. Дурново, зібрання ухвалило: «...занять под помещение губернской управы дом Приказа общественного призрения, поступивший в ведение земства со всеми принадлежностями и мебелью»². Цей невеликий на півтора поверхи кам'яний будинок (не зберігся) стояв у центрі міста на вулиці Шосейній (тепер – проспект Миру, проти магазину «Янтар»).

Проте, будинок не міг повною мірою задовольняти потреби губернського земства, оскільки не мав зали для засідань губернського земського зібрання, і останнє мало щорічно передбачати в кошторисі видатки на оренду приміщення для їх проведення. До того ж кількість служб губернського земства зростала, і їх треба було десь розміщувати. Зокрема, надзвичайне губернське земське зібрання 25 червня 1867 р. уповноважило управу укласти «условие» на оренду друкарні Іллінського монастиря (там була «скоропечатная машина» та шрифти) на 1,5 роки за 1500 руб. на рік, а потім 25 липня 1870 р. воно відкрило управі кредит на суму 7425 руб. для придбання орендованої друкарні у власність земства⁴. Іллінську друкарню було придбано 12 серпня 1870 р. за 4000 руб. і того ж таки дня губернська земська управа вступила у володіння друкарнею як власністю земства⁵. Для розміщення придбаної друкарні 19 серпня був взятий в оренду на три роки за 850 руб. будинок домовласника Кривуші «на шоссе против бульвара»⁶. Згодом оренду було продовжено. Тут друкарня розміщувалася сім років, до жовтня 1877 р.

16 січня 1876 р. губернська земська управа порушила питання про придбання у власність нового будинку, де могли б відбуватись зібрання, але гласні відхилили цю пропозицію⁷.

На початку 1877 р. земська комісія кошторисів і розкладок, розглянувши доповідь губернської управи по заявах купця Ісаака Туріна і вдови Волкової щодо купівлі у них будинків для розміщення губернської земської управи, дійшла висновку, що «дом, занимаемый ныне управою действительно неудобен, хотя и стоит на бойком месте». Разом з тим зазначалося, що запропоновані на продаж будинки купувати не вигідно: вони занадто дорогі, потребують значного ремонту і мають недостатню площу «для помещения управы, типографии и страхового отделения», не мають зали для проведення земського зібрання. За таких умов комісія запропонувала: 600 руб., які асигнувалися на оренду будинків для друкарні та для засідань земського зібрання, використати на те, щоб в орендованому будинку розмістити управу, а в її власну будівлю перевести друкарню. Разом з тим, управі було запропоновано «приискать для покупки дом, в котором бы могла с удобством поместиться управа и могли бы быть заседания собрания»⁸.

У жовтні 1877 р. Чернігівська губернська земська управа перебралася до орендованого будинку Шлепянова (у звільненому будинку земства була розміщена земська друкарня⁹), де вона перебувала згідно з контрактом до початку 1880 р. Чергові збори 1879 р. 14 січня 1880 р. виділили на оренду приміщення 800 руб.¹⁰, ймовірно за все на оренду того-таки будинку.

Напевно, на початку 1880-х років Чернігівська губернська земська управа винайняла для розміщення своїх служб будинок нащадків купця Я.М. Цвета. За його оренду в 1882 р. земством було сплачено 1041 руб. 22 коп.¹¹

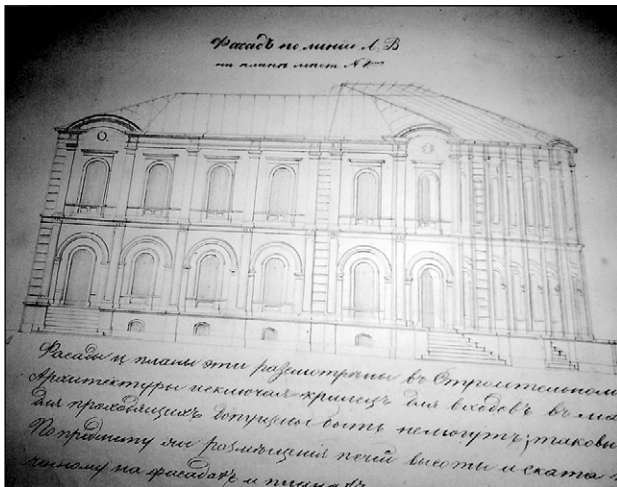
На жаль, нам не вдалося віднайти фото первісного вигляду цього будинку. Однак збереглися його креслення «Проект на устройство двухэтажного дома наследниками потомственного почетного гражданина Якова Николаевича Цвета в г. Чернигове», розглянуті і затверджені (за винятком виступаючих ганків, які заважали перехожим) будівельним відділенням Чернігівського губернського правління 12 червня 1865 р.¹² Це був двоповерховий купецький «особняк» з житловими, торговими, розважальними та підсобними приміщеннями. Згідно з проектом кожне крило мало по 6 вікон на кожному поверсі фасадів на Святославську вулицю (тепер – проспект Миру) та Красну (торгову) площу. За проектом будинок мав три виходи на Красну площу та один – на Святославську вулицю.

Разом з тим, губернська земська управа продовжувала пошук будинку для придбання. Зокрема, на засіданні зібрання 17 грудня 1883 р. вона вважала «весьма полезным приобрести в собственность дом купца Кранца, находящийся рядом с земским, в котором помещается типография». Будинок Кранца був виставлений на продаж за борги. Були й інші пропозиції. Однак наступного дня за пропозицією гласного О.О. Ханенка було ухвалено: «... признать покупку дома несвоевременною»¹³.

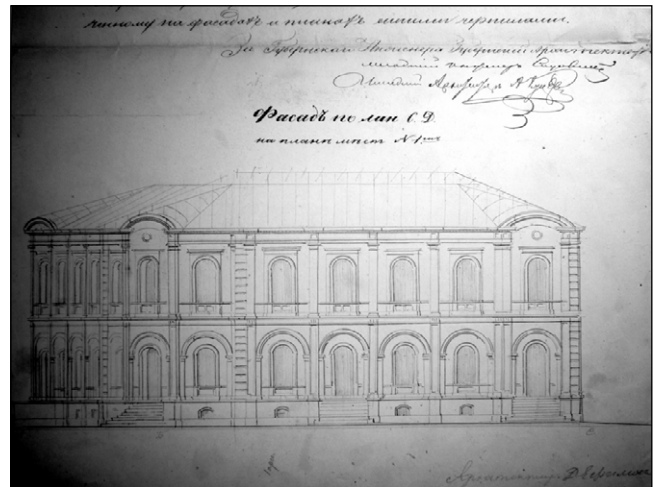
14 грудня 1884 р. губернський предводитель дворянства М.І. Неплюев повідомив, що отримав «заявление г. Цвета о продаже дома», яке вирішили передати на розгляд кошторисної комісії¹⁴. 15 грудня 1885 р. губернське зібрання розглянуло висновок комісії щодо готовності М.М. Цвета «или обменять свой дом, в котором помещается управа, на другие равноценные имущества, принадлежащие земству, или же продать его за наличные деньги за 20 т. руб.» і ухвалило: “1) уполномочить управу приобрести дом наследников г. Цвета, употребив на это сумму до 20000 руб.»¹⁵

Переговори з власником тривали понад рік. Лише 27 березня 1887 р. М.М. Цвет продав губернському земству свою садибу з будинком, яка, згідно з його заявою, понад 15 років існувала «в одном и том же виде»¹⁶. Загальна її площа за замірами землеміра Енгеля, становила 720 ⁴/₉ кв. сажнів, а не 855 ⁶/₉ кв. сажнів, як було зазначено в заяві М.М. Цвета 1885 р. Це дозволило губернському земству придбати садибу за 19500 руб. і зекономити 500 руб. Садиба мала наступні кордони: «по Святославской улице до начала усадьбы Павленко протяжение усадьбы 35 саж.; по Красной площади до начала усадьбы П.П. Цвета – 17 саж.; вдоль каменной стены со стороны усадьбы П.П. Цвета до начала каменного сарая, принадлежащего к покупаемой усадьбе – 8 ²/₃ саж.; вдоль каменного и деревянного сараев, принадлежащих к покупаемой усадьбе, до начала сада, принадлежащего тоже к покупаемой усадьбе, – 17 саж., вдоль забора, отделяющего этот сад от усадьбы

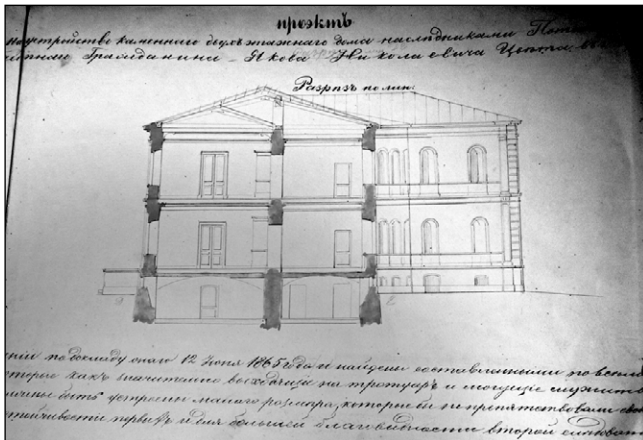
Проект будинку, затверджений у 1865 р.

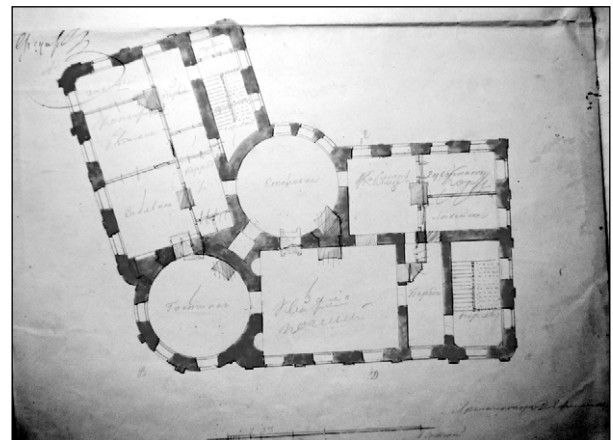
Фасад по лінії А. В.

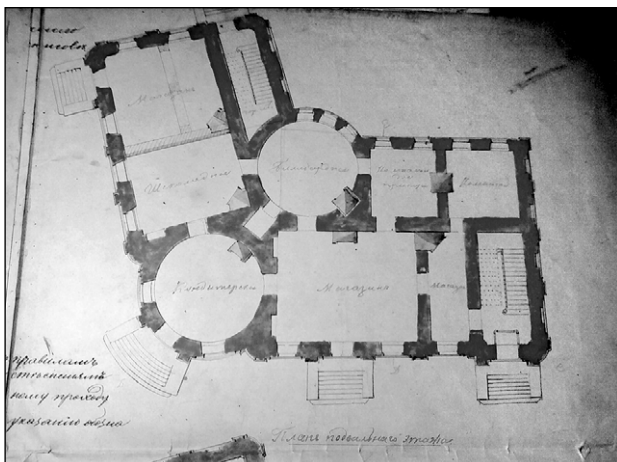
Фасад по лінії С. Д.

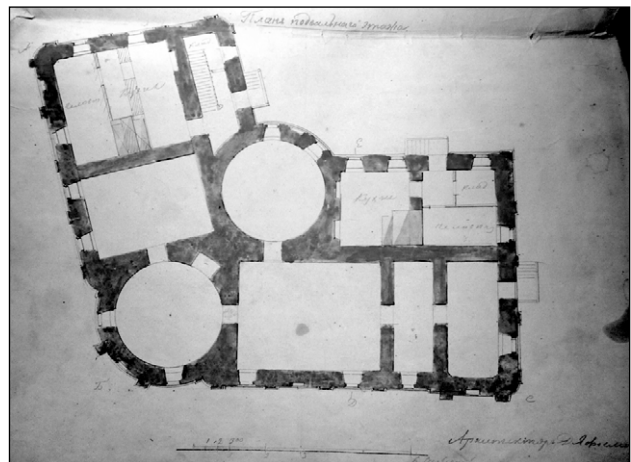
Розріз будівлі.

План другого поверху.

План першого поверху.

План підвального поверху.

г. Павленко, до пересечения его с Святославской улицей, от одного угла до другого – 7 саж., до третьего – $2\frac{2}{3}$ саж., и от него до пересечения с Святославской улицей – $17\frac{2}{3}$ саж.»¹⁷.

«По совершении купчей крепости» члену управы П.М. Солонині було доручено «распорядиться произвести следующие переделки в нижнем этаже покупаемого дома: 1) заложить две двери с лицевой стороны дома: одну с площади, а другую с Святославской улицы, заменив их окнами; 2) устроить деревянную перегородку в помещении, где предположена контора земской типографии; 3) подвести из подвального этажа каменный столб под ту часть свода, над которою будет помещена типографская машина; 4) произвести ремонт печей, и 5) устроить ретирады в обоих этажах, близ выходов на двор, с небольшими печами в них и со спуском в выгребную яму, кирпичную, цементированную. Все эти переделки произвести, не превышая выторгованной суммы – 500 р., представив управе подробный отчет о расходах»¹⁸.

Після закінчення цих робіт, планувалося терміново перевести друкарню у нижній поверх придбаного будинку, а також опублікувати у місцевих та київських газетах оголошення про продаж з торгів 25 серпня будинку, який займала друкарня¹⁹. Але будинок не був проданий, і незабаром у ньому був розміщений книжковий склад губернського земства.

Тим часом обсяги роботи земства і штат співробітників управы зростали, і вже через 10 років обговорювалося питання про розширення приміщення. Кошторисна комісія, розглянувши доповідь управы, дійшла висновку, що «существующее помещение, действительно, в высшей степени тесно, что мешает обычному течению дел в управе, признала неотложно необходимым теперь же приступить к осуществлению проекта управы в полном его объеме» з розбудови будинку²⁰. Зібрання асигнувало на прибудову до будинку губернської управы 13656 руб. 34 коп. та на надбудову над частиною будинку третього поверху – 8454 руб. 18 коп., разом 22110 руб. 52 коп.²¹

Надбудову третього поверху було відкладено з ряду причин, і у червні 1896 р. розпочалися підготовчі роботи з прибудови двоповерхового корпусу на чотири вікна до крила будинку, яке виходило на Красну площу і було спрямоване до садиби Н.Д. Мокієвської-Зубок та будинку міської думи. Прибудова здійснювалася за проектом київського архітектора Ніколаєва. Під час вилучення землі під фундамент робітники вийшли на залишки старого цегляного підвалу, про що й доповіли губернській управі

Будинок Чернігівської губернської земської управы після прибудови 1896 р. правого крила на чотири вікна. Поштова листівка.

17 липня 1896 р.²² У зв'язку з цим управою було ухвалене рішення розібрати залишки підвалу і дійти до материка, де і закласти фундамент. Офіційно наглядав за проведенням робіт призначений постановою управы від 8 серпня того ж року завідувач технічного відділу при губернській земській управі інженер В.Г. Ланге²³. Протягом сезону будівельні роботи було закінчено. Прибудова обійшлася земству в 13656 руб. 38 коп.²⁴ Втім, вже на засіданнях Чернігівського губернського земського зібрання 27 листопада – 11 грудня

1904 р. було обговорене питання про спорудження нової будівлі для губернської земської управы. Губернські гласні визнали за необхідне «построить новое здание для губернской управы стоимостью до 150 тыс. рублей на земской усадьбе по Петербургской улице» (тепер – вул. О. Молодчого). Губернську управу уповноважили «продать или запродасть усадьбу с домом, ныне занимаемым управою», а також «поручить Обществу петербургских архитекторов устроить конкурс проектов здания, в котором помимо помещения управы со всеми ее отделениями должен быть зал для губернских собраний по типу Тенишевской и других зал новейшего типа (амфитеатром)»²⁵.

В серпні 1905 р. Імператорське С.-Петербурзьке товариство архітекторів через свій часопис

«Зодчий» оголосило конкурс на складання проекту триповерхової будівлі Чернігівського губернського земства на Петербурзькій вулиці²⁶. Незабаром комісія суддів на сторінках «Зодчего» давала відповіді на запитання конкурсантів. Зокрема, про те, що при проектуванні стилю фасаду, за побажанням губернської земської управи, слід застосувати «мотивы малороссийской архитектуры»²⁷.

Внаслідок проведеного Всеросійського конкурсу управа отримала три премійовані проекти, однак вони не задовольнили керівництво земства. На засіданні чергового губернського земського зібрання 6 грудня 1910 р. розглядалася доповідь «О расширении здания губернской земской управы». У ній, зокрема, зазначалося, що конкурс виявився «не вполне удачным», і губернська управа запропонувала зібранню відмовитися від намірів «продать существующую усадьбу со зданием губернской управы», а також і від будівництва нової будівлі на Петербурзькій вулиці, а уповні використовувати наявний будинок, оскільки присадибна ділянка – одна з найкращих, розташована у центрі міста, відповідає санітарно-гігієнічним нормам. До того ж, площа садиби у 825 кв. сажнів «вполне достаточна для постройки на ней нужного здания». Пропонувалося побудувати третій поверх над існуючою будівлею, а потім прибудувати триповерховий корпус по вулиці Святославській²⁸.

Кошторисна комісія, розглянувши доповідь управи, запропонувала: «1. от постройки нового здания по Петербургской улице, в виду дороговизны его и удаленности от центра города надлежит отказаться; 2. надстройку третьего этажа, комиссия признает нежелательной уже по одному тому, что поручиться, что стены старого здания выдержат надстройку нельзя. Надстройкой вопрос о помещении учреждений управы не разрешится. Комиссия думает, что наиболее выгодной представляется пристройка в два этажа по Святославской улице, а если бы места оказалось недостаточно, то пристройка в двух этажах в форме покоя, или даже каре с внутренним двором»²⁹.

Після обговорення зібрання ухвалило постанову: «... поручить управе к следующему очередному собранию разработать, согласно указаниям комиссии, проекты и сметы пристройки к зданию губернской управы – с залой для заседаний губернского земского собрания и без нее»³⁰.

На засіданні надзвичайного губернського земського зібрання 24 травня 1911 р. за підсумками доповіді про прибудову ухвалили: доручити управі придбати садибу В.І. Павленка, розташовану «по соседству с усадьбой губернского земства по Святославской ул. г. Чернигова», «приступить в настоящем году к сооружению пристройки к существующему зданию губернской управы по Святославской улице, согласно приложенного к докладу проекта», використавши для цього «суммы, вырученные от продажи земель губернского земства, а также произвести для этой цели позаимствование из страхового капитала»³¹.

25 травня на додаток губернській управі доручено «войти в переговоры с владельцами находящихся по Бульварной и Мстиславской ул. г. Чернигова усадеб Тельшевских и Дзвонкевича о продаже ими этих усадеб губернскому земству и, если условия продажи, по мнению управы, будут подходящими, купить эти усадьбы для губернского земства, для чего дать губернской управе полномочие на совершение купчей крепости на приобретение указанных усадеб». У разі придбання цих садиб, управі пропонувалося «приостановиться с выполнением постановления собрания 24 мая сего года – о пристройке к зданию губернской управы, предоставив управе устроить конкурс на составление проекта здания для губернской управы, для чего разрешить ей израсходовать на выдачи премий за составление проектов до 3000 р.; поручить управе войти в следующее очередное губернское собрание с докладом о постройке нового здания на приобретенных усадьбах»³².

11 грудня 1911 р. щодо прибудови було ухвалено: «Уполномочить губернскую земскую управу приобрести в собственность земства усадьбы, упомянутые в докладе и совершить с владельцами усадеб надлежащие купчие крепости. Потребную на покупку усадьбы сумму денег предоставить управе израсходовать из капитала от продажи земель; оставить в силе постановление собрания о разрешении управе израсходовать из капитала от продажи земель 3000 руб., на устройство конкурса для составления проекта здания управы, и одобренный проект вместе со сметой доложить губернскому земскому собранию ближайшей сессии»³³. Передбачалося придбати садиби Дзвонкевича за 9000 руб. (площа садиби 153 кв. саж.), Тельшевського – з ціною не визначилися (площа – 670 кв. саж.), Богданова – 13300 руб. (площа – 389 кв. саж.). Загалом це становило ділянку землі у 1212 кв. саж., в усіх відношеннях придатної для будівництва. Рекомендувалося також придба-

ти за 32000 руб. садибу М.М. Дмитриєвської на Єлецькій вулиці, розміром 2934 кв. саж., з яких 1560 кв. саж. придатні для будівництва (садиба була придбана земством). Разом з тим, проектна комісія пропонувала у разі неможливості придбати названі садиби, розпочати будівництво на «земскої усадьбе по Петербургской улице»³⁴.

17 серпня 1912 р. вирішили «отложить рассмотрение вопроса о постройке здания для губернской управы до очередного собрания и избрать для совместных с управою подготовительных действий по этому вопросу комиссию. В комиссию избраны: Н.В. Котляревский, А.А. Бакуринский, А.К. Рачинский, И.И. Карпинский, А.А. Свечин, П.Я. Дорошенко, И.И. Товстолес, А.И. Товстолес и Г.Т. Скринский»³⁵.

28 листопада того ж таки року, погодившись, що «фасады проекта, получившего 1-ю премию, сделанные во вкусе малорусских построек, некрасивы и не вполне гармонируют с соседними зданиями соборов, Екатерининской церкви и Елецкого монастыря», вирішили відмовитися від цього проекту та робити проект будівлі у стилі «ампір»³⁶. Зазначалося також, що протягом будівельного сезону 1912 р. в Чернігові були зведені: 7-е міське училище загальним об'ємом 360 куб. саж. (вартість 17000 руб.), завершене «вчерне здание государственного банка» (об'єм 1600 куб. саж., загальна вартість – 128000 руб., вартість 1 куб. саж. – 80 руб.), будівля дворянського і селянського банку (загальний об'єм 2427 куб. саж., загальна вартість – 190000 руб., вартість 1 куб. саж. – 78 руб.). Щоб розташувати всі служби губернського земства, необхідно було спорудити будівлю загальним об'ємом у 5913 куб. саж., що обійшлося би земству у суму майже 500000 руб.³⁷ Планувалося розпочати будівництво у 1913 р. і завершити до кінця 1915 р.³⁸

21 січня 1913 р. об'єднана кошторисно-проектна комісія губернського земства (М.В. Котляревський, П.С. Коробка, М.О. Максимовський, О.К. Рачинський), проаналізувавши доповідь управи, «высказалась против постройки дома по Елецкой улице». Разом з тим, розглянувши плани прибудови до будинку управи, комісія зробила висновок: для зручного розміщення всіх відділів зробити прибудову по всій довжині садиби по вул. Святославській у 3 поверхи, не враховуючи підвального. Ширина будівлі мала бути збільшена до 9 аршинів. За таких умов, на думку комісії, робоча площа новобудови складатиме 272 кв. саж., а обсяг всієї будівлі по зовнішньому контуру, враховуючи підвальний поверх, – 1547 куб. саж. Згідно з підрахунками, беручи вартість 1 куб. саж. 90 руб., загальна вартість новобудови мала складати 140000 руб. Комісія пропонувала здійснити будівництво за рахунок страхового капіталу, а також придбати сусідню садибу В.І. Павленка за 25000 руб.³⁹

Питання будівництва нового будинку активно обговорювалося й на засіданнях чергового губернського зібрання 22–23 січня 1913 р. Були пропозиції будівництва на придбаній садибі на вул. Єлецькій, на садибах на Святославській та Петербурзькій вулицях. Однак перемогла точка зору щодо зведення прибудови до існуючої будівлі⁴⁰. 23 січня 1913 р. зібрання ухвалило:

«1. поручить губернской управе и строительной комиссии сделать пристройку к существующему помещению губернской управы по всей длине Святославской улицы в 3 этажа, не считая подвального, и по тем расчетам, какие приведены в заключении комиссии;

2. разрешить губернской управе для сооружения указанной в пункте 1-м пристройки, израсходовать до 140000 руб. из страхового капитала;

3. к началу постройки приступить с весны текущего года; если не встретится препятствий в приобретении кирпича;

4. разрешить управе, совместно с комиссией по постройке дома, приобрести за цену, не свыше 25000 руб., усадьбу Павленка, примыкающую к усадьбе губернского земства по Святославской улице, для чего дать губернской управе уполномочие на совершение купчей крепости;

5. подтвердить прошлогоднее постановление собрания о постройке клинкерного и кирпичного завода, поручить губернской управе и строительной комиссии приобрести землю и уполномочить губернскую управу на совершение купчей крепости;

6. воздержаться пока от продажи усадьбы по Елецкой улице»⁴¹.

10 травня 1913 р. голова губернської земської управи М.П. Савицький доповідав про хід підготовчих робіт по зведенню прибудови, зазначивши: для потреб земства придбана садиба В.І. Павленка, проект будівлі складений архітектором й художником Васильєвим у стилі «ампір»,

основні будівельні матеріали вже придбані. Планувалося збільшити розміри новобудови, а видатки зростали до 167000 руб. Завершити корпус «вчорне» передбачалося протягом поточного будівельного сезону. «Собрание одобрило действия управы в деле сооружения здания и высказалось за увеличение ассигнований из сумм страхового капитала до 27 тыс. руб.»⁴²

Закладання у земській садибі прибудови до головної будівлі губернської земської управи відбулося 7 липня 1913 р. у присутності предводителя дворянства Чернігівської губернії, члена Державної ради камергера О.К. Рачинського, голови губернської земської управи М.П. Савицького, членів управи Є.І. Малявки, Д.Р. Тризни, П.І. Калиновського, інженера губернського земства І.М. Якубовича, який відповідав за зведення будівлі, та службовців управи. Після молебня, відправленого священником Стефаном Тарнавським, у фундамент була вмурована металева дошка із зазначенням року будівництва⁴³.

На засіданні 25 січня 1914 р., розглянувши доповідь № 133 «О постройке дома для губернской земской управы», зібрання схвалило дії управи і висновки комісії та затвердило кошторис на завершення робіт у сумі 107033 руб. 29 коп., збільшивши його на 20000 руб. А «при устройстве выгребных ям, иметь в виду устройство канализации и, если окажется удобным, войти в соглашение с Черниговскою городскою управою, государственным банком и другими учреждениями по вопросу об устройстве частной канализации, а также не упустить из виду возможности

Будівля Чернігівської губернської земської управи під час прибудови корпусу по вул. Святославській. Фото початку 1914 р.⁴⁶ Зліва угорі видно риштування.

устройства биологической очистки нечистот»⁴⁴. 28 січня був затверджений кошторис на утримання у 1914 р. нової будівлі губернської земської управи у сумі 3080 руб.⁴⁵

Підсумки робіт з прибудови були підведені 28 лютого 1915 р.⁴⁷ Губернська земська управа доповіла зібранню, що «постройка дома губернской управы по утвержденной губернским земским собранием прошлой сессии смете для окончания работ, на сумму 107033 руб. 29 коп., почти закончена. По 7 февраля 1915 года включительно на постройку израсходовано 94362 руб. 58 коп.» На той час ще не були виконані роботи на суму понад 12000 руб.: «несгораемые двери в кладовую», «замоещение двора», бассейн з фонтаном у дворі, тротуар на вулиці, чавунні ворота, асфальтна підлога у декількох кімнатах підвального поверху, малярні роботи, проведення водогону та каналізації, влаштування центрального опалення та вентиляції⁴⁸. На будівництво корпусу було використано 1660435 штук цегли всіх сортів, 3822 десятипудові діжки цементу, 13656 пудів вапна, 12767 пудів алебастру, 3215 пудів меленого мармуру, 268 пудів 8 фунтів цвяхів усіх сортів⁴⁹. Загальна сума видатків на зведення будівлі становила 199951 руб. 65 коп.⁵⁰

Зібрання висловило подяку за працю будівельній комісії та складу управи⁵¹, асигнувало 3015 руб. на винагороду особам, які брали участь у будівництві (зазначені у доповіді), і окремо – 1800 руб. керівнику будівництва інженеру І.М. Якубовичу⁵². Витрачені на будівництво майже 200000 руб. були позицією зі страхового капіталу губернського земства і, починаючи з 1916 р., мали протягом 25 років повертатися рівними частинами з оплатою страховому капіталу по 4% річних. Разом з тим страхове відділення мало щорічно сплачувати губернському земству 2000 руб. за приміщення, яке займало⁵³.

Через війну губернська земська управа проекту і кошторису на розбудову старої частини

будівлі управи на розгляд поточної сесії не подавала. Але «Комиссия по постройке дома губернской управы» працювала й наступного року⁵⁴.

Будинок Чернігівської губернської земської управи після прибудови у 1913–1914 рр. триповерхового корпусу по вул. Святославській. Поштова листівка.

Міхлі Уріївні Берман, мала «два дома – один двухэтажный каменный, построенный 5–6 лет назад с подвалом, а другой полутора этажный деревянный и несколько холодных построек каменных и деревянных»⁵⁵. Зібрання підтримало придбання і виділило на це 35000 руб.⁵⁶

На жаль, подальшу розбудову земської садиби у 1917–1918 роках за браком документів простежити не вдалося. Зазначимо лише, що земське самоврядування Чернігівщини було ліквідоване згідно з постановою Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 15 січня 1919 р. «О ликвидации общественных организаций «Земсоюза», «Земгора», «Согора», а также военно-промышленных Комитетов», підписаною у Харкові головою уряду Г.Л. П'ятаковим та завідувачем Відділу народного господарства Е.Й. Квірінгом⁵⁷. Установи були ліквідовані, а їхнє майно перейшло у відання Відділу народного господарства України. Наприкінці січня 1919 р. фактично всі напрямки діяльності земства та його майно були передані Раді народного господарства губернії.

Сучасний вигляд будівлі Чернігівської обласної державної адміністрації.

Тепер у реставрованому будинку міститься Чернігівська обласна державна адміністрація.

Таким чином, збудований у другій половині 60-х років XIX ст. нащадками спадкового почесного громадянина Я.М. Цвета купецький «особняк» з житловими, торговими та розважальними приміщеннями на розі Красної (торгової) площі та Святославської вулиці Чернігова у 1887–1918 роках був власністю Чернігівського губернського земства. У будинку містилася губернська земська управа та її служби. У 1896 р. земство здійснило прибудову на два поверхи у напрямку до міської думи, а потім протягом 1913–1914 роках добудувало крило на три поверхи по вулиці Святославській, що дозволило розмістити всі служби губернського земства в одній будівлі.

1. Чернігівська губернська земська управа //Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 870.
2. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания. № 2. 27 сентября 1865 года //Черниговские губернские ведомости. – 1865. – № 39 (30 сентября). – Второе прибавление. – С. 218.
3. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 2, 10 января. – С. 4.
4. Грасс В. История развития счетоводства в Черниговском губернном земстве (Очерк) //Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1898. – № 11–12. – С. 103.
5. Постановления Черниговской губернской управы по разным вопросам и другие сведения //ЗСЧГ. – 1870. – № 8. – С. 136.
6. Там же. – С. 137.
7. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. – Чернигов, 1902. – Вып. 1. – С. 151.
8. Доклад комиссии смет и раскладок //ЗСЧГ. – 1877. – № 5–8. – С. 356.
9. О земской типографии (Доклад управы земскому собранию 1885 года) //ЗСЧГ. – 1886. – № 1–2. – Приложение. – С. 8.
10. Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1879 года, состоявшейся в январе 1880 года //ЗСЧГ. – 1880. – № 1–4. – Приложение. – С. 1–176. – С. 45.
11. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1882 год. – Чернигов, 1883. – С. 125.
12. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 179. – Оп.1. – Спр. 431. – Арк. 1.
13. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. – Чернигов, 1902. – Вып. 1. – С. 152.
14. Там же.
15. Там же. – С. 153.
16. О покупке дома для губернской земской управы //ЗСЧГ. – 1887. – № 3–6. – С. 149.
17. Там же. – С. 146.
18. Там же. – С. 147–148.
19. Там же. – С. 148.
20. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. – Чернигов, 1902. – Вып. 1. – С. 153–154.
21. О необходимости дополнительного расхода на пристройку к зданию губернской управы //Журнал заседания Черниговского чрезвычайного губернского земского собрания 29 сентября 1896 года. – Чернигов, 1896. – Приложение. – С. 15.
22. Журнальные постановления Черниговской губернской земской управы за 1896 год //ЗСЧГ. – 1897. – № 11–12. – С. 78–79.
23. Там же. – С. 88.
24. Доклад № 170. О расширении здания губернской земской управы //Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 46-й очередной сессии 1910 года, состоявшейся 1–15 декабря 1910 г. (С приложениями). – Чернигов, 1911. – Приложение. – С. 3.
25. Черниговское губернское земское собрание сессии 1904 года (Извлечение из журналов) //ЗСЧГ. – 1905. – № 1. – С. 193.
26. Императорское С.-Петербургское Общество Архитекторов, по поручению Черниговской губернской земской управы, объявляет Конкурс на составление проекта здания для Губернской Управы и подведомственных ей учреждений на следующих условиях //Зодчий. – 1905. – №32 (7 августа). – С. 358
27. К конкурсу проектов здания губернской управы в г. Чернигове //Зодчий. – 1905. – № 34 (21 августа). – С. 379.
28. Доклад № 170. О расширении здания губернской земской управы //Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 46-й очередной сессии 1910 года, состоявшейся 1–15 декабря 1910 г. (С приложениями). – Чернигов, 1911. – Приложение. – С. 1–3.

29. Там же. – Приложение. – С. 3–4.
30. Там же. – Приложение. – С. 4.
31. Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание 1911 года (Заседания 24 и 25 мая) //ЗСЧГ. – 1911. – № 6. – С. 119.
32. Там же. – С. 120.
33. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 47-й очередной сессии 1911 года, состоявшейся 1–12 декабря 1911 г. (С приложениями). – Чернигов, 1912. – С. 142.
34. Черниговскому губернскому земскому собранию 47-й очередной сессии 1911 года. Доклад № 106. О постройке здания для помещения губернской земской управы //Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 47-й очередной сессии 1911 года, состоявшейся 1–12 декабря 1911 г. (С приложениями). – Чернигов, 1912. – Приложение. – С. 1–4.
35. Доклад № 106. О постройке дома губернской земской управы //Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 48-ой очередной сессии 1912 года, состоявшейся 15–25 января 1913 г. (С приложениями). – Чернигов, 1913. – Приложение. – С. 1.
36. Там же. – Приложение. – С. 1.
37. Там же. – Приложение. – С. 2–3.
38. Там же. – Приложение. – С. 5.
39. Там же. – Приложение. – С. 8.
40. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 48-ой очередной сессии 1912 года, состоявшейся 15–25 января 1913 г. (С приложениями). – Чернигов, 1913. – С. 112–116.
41. Там же. – С. 129.
42. Черниговское губернское земское собрание //Черниговская земская неделя. – 1913. – № 10 (17 мая). – С. 8.
43. Земская и городская хроника Черниговской губернии //Черниговская земская неделя. – 1913. – № 18, 12 июля. – С. 6.
44. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1913 года, состоявшейся 17–29 января 1914 г. (С приложениями). – Чернигов, 1914. – С. 104.
45. Там же. – С. 155.
46. Черниговская земская неделя. – 1914. – № 7 (14 февраля). – С. 5.
47. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 50-й очередной сессии 1914 года, состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 года (с приложениями). – Чернигов, 1915. – С. 118–119.
48. Доклад №126. О постройке дома для губернской управы //Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 50-й очередной сессии 1914 года, состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 года (с приложениями). – Чернигов, 1915. – Приложение. – С. 1–2.
49. Там же. – С. 3.
50. Доклад № 98. О погашении займа страховому капиталу, закл-го на постройку дома губернской управы //Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 50-й очередной сессии 1914 года, состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 года (с приложениями). – Чернигов, 1915. – Приложение. – С. 1–2.
51. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 50-й очередной сессии 1914 года, состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 года (с приложениями). – Чернигов, 1915. – С. 118.
52. Там же. – С. 119.
53. Доклад № 98. О погашении займа страховому капиталу... – С. 3.
54. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 51-й очередной сессии 1915 года, состоявшейся 31 января – 11 февраля 1916 года (с приложениями). – Чернигов, 1916. – С. 22.
55. Доклад № 156. О приобретении усадьбы Бермана в собственность губернского земства //Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 50-й очередной сессии 1914 года, состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 года (с приложениями). – Чернигов, 1915. – Приложение. – С. 1–2.
56. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 50-й очередной сессии 1914 года, состоявшейся 20 февраля – 3 марта 1915 года (с приложениями). – Чернигов, 1915. – С. 144.
57. О ликвидации общественных организаций «Земсоюза», «Земгора», «Согора» //Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1919. – № 3 (23 января). – С. 26–27.

БЛАКИТНИЙ М.

З життя Чернігова початку ХХ століття: ресторани, кафе, циркульні, фотосалони*

Ресторани

Ресторан купця Михайла Микитовича Бодаєва – до кінця 1913 р. діяв при готелі “Александровская”, з 1914 р. – у будинку М.М. Бодаєва на розі Шосейної та Єлецької вулиць. Пропонували: тетерів, рябчиків, навагу, “мартовское” пиво. Обіди тривали до 17.00, вечеря – до 2-ї години ночі; можна було замовляти обіди на місяць вперед, з доставкою клієнту додому. Мав виний льох. Працював до 2-ї години ночі.

Ресторан Д.П. Виноградова – відкритий 26 серпня 1912 р. на розі Воздвиженської і Борисоглібської вулиць у будинку Туровського. Обід з двох страв коштував 45 коп., з трьох – 60 коп.; можна було замовляти обіди на місяць (з двох страв – 10 крб.). Мав великий зал, окремі кабінети, більярд. З 1913 р. працював до 2-ї години ночі.

Трактир-ресторан Давидова – на Сіверянській вулиці.

Ресторан “Волга” А.Я. Коновицького – на розі Борисоглібської і Воздвиженської вулиць у будинку Безкровного (1909), з 1 січня 1910 р. – на розі Борисоглібської і Богоявленської вулиць у будинку Павленкової. Пропонували: обіди – від 25 коп., велика склянка горілки – 5 коп., мала склянка – 3 коп., пляшка пива – 8 коп.

Ресторан “Харбин” А.Я. Коновицького – загальнодоступний, на Шосейній вулиці біля готелю “Гранд-Отель” (1908). Обід з двох страв коштував від 25 коп., чарка горілки – 3 коп., велика чарка – 5 коп.

Ресторан Ф. Лагутіна – на Шосейній вулиці.

Ресторан А.Л. Мазуренка – почав діяти з 25 квітня 1914 р. у “Літньому театрі на Валу”.

Ресторан Пилипа Панкова – на Шосейній вулиці у будинку Дасюка, поряд з “Гранд-Отелем”. Почав діяти з 26 березня 1914 р. Обід з двох страв коштував 40 коп. Працював до 2-ї години ночі.

Буфет-ресторан Генріха В. Хохолі (Хохолі) – відкритий у травні 1900 р. в Костянтинівському парку (“Літній ресторан на Валу”). Пропонували сніданки, обіди, вечері, алкогольні напої. Обіди з двох страв – 40 коп., з чотирьох – 75 коп. Щодня отримували свіжі продукти з Києва.

НОВООТКРЫТЫЙ
Буфетъ - ресторанъ
въ Константиновскомъ паркѣ
(Валъ)
Г. В. ХОХОЛЫ.
Имѣются завтраки, обѣды, ужины.
Обѣды изъ 2-хъ блюдъ—40 коп., изъ
3-хъ—50 коп., изъ 4-хъ—75 коп.
Меню 23-го мая.
Завтракъ:
Верещака съ колбасы, шницель по-вѣнски,
омлетъ офицеръ.
Обѣды:
Борщъ зеленый, консомъ роля съ пиро-
жками, битки министерекія, котъ де-бефъ,
растегай московскій, судакъ кольбергъ, ца-
плята жареныя, парфе малиновое.
Принимаюся заказы на обѣды, которые
исполняются съ аккуратностью и добросо-
вѣстностью.
Кухня подъ веденіемъ опытнаго шефъ-
повара.
ОБѢДЫ ПОМѢСЯЧНО ПО СОГЛАСЕНІЮ.
Буфетъ снабженъ разными сортами лике-
ровъ, винъ и пива.
Съ почтеніемъ—содержатель *Хохолы.*
1—(212)—1.

Кафе

Кофейня і їдальня Альтшулера – відкрилася у жовтні 1918 р. на розі Борисоглібської і Воздвиженської вулиць у будинку Булгакова.

Булочна, кондитерська і кофейня Гельфриха – почала працювати з 1908 р. на Шосейній вулиці біля аптеки Червоного хреста.

Чеська ковбасна майстрів І. Катхана і Б. Сухохліба – на Шосейній вулиці у будинку Христодуло (1906). Єдиний заклад такого типу, також солили і коптили окороки. Працювали фахівці-чехи з празьких фабрик.

* Стаття є продовженням публікації “З життя Чернігова початку ХХ століття: міські крамниці і магазини”. Див.: *Скарбниця української культури: Збірник наукових праць*. – Вип. 14. – Чернівці, 2012. – С. 147–161.

Кондитерська і кофейня “М.І. Коль і сини” – на Шосейній вулиці у будинку Мушинської. Відкрита 25 березня 1900 р. Продавали різноманітні кондитерські вироби.

Булочна і кондитерська А. Максименка – з 20 травня 1901 р. на Шосейній вулиці у будинку Безкоровайного. Максименко тривалий час був старшим майстром у булочній і кондитерській Киргейма у Києві.

“Наша хата” (паштетна і «колбасная») – діяла у готелі «Александровская», вхід – проти жіночої гімназії “Групи батьків” (1918). Пропонували свіжі товари власного виробництва.

“Нормальная столовая” – на розі Олександрівської і Троїцької вулиць (1911). Обід з двох страв коштував від 35 коп. Власниця – Е.О. Романовська (?). Діяла також у міському сквері при буфеті Літнього театру.

СЬ 28-го АПРѢЛЯ
ВЪ КОНСТАНТИНОВСКОМЪ ПАРКѢ
НА „ВАЛУ“
МОЖНО ЗАВТРАКИ
И МѢТЪ: (Одно блюдо до 25 к.)
съ 11 часовъ утра и до часу дня,
ОБѢДЫ
отъ 2-хъ до 6-ти час. вечера,
УЖИНЫ
до 2-хъ часовъ ночи,
а также ВИНА крѣпкія и столовыя.
ПИВО разныхъ заводоѡ. ЧАЙ, КОФЕ
и МОРОЖЕНОЕ.
Буфетъ открытъ съ 10 час. утра, подл
личнымъ наблюдѣніемъ Ф. Н. Панкова.
30—(229)—4.

Кондитерська і булочна П.І. Палія – на Богуславській вулиці у власному будинку (1915).

Буфет Пилипа Іларіоновича Панкова – на Валу в Костянтинівському парку (діяв уже в 1903 р.). Працював з 11.00 до 2-ї години ночі. Пропонували: сніданки, обіди, вечері; пиво, вино, чай, каву і морозиво.

Польська їдальня (café “Polonia”) – на Богоявленській вулиці у будинку Носонової (1915). Сніданки, обіди і вечері від 75 коп. до 1 крб. 20 коп. Восени 1915 р. нею володів Кириєнко, 1916 р. – Толочко.

Польська кофейня – на розі Шосейної і Царської вулиць у готелі “Александровская”. Пропонували обіди. Працювала з 12-ї години дня до 24-ї. Почала діяти з літа 1916 р.

Кофейня і паштетна Пруса і Палія – на Шосейній вулиці, поряд з готелем “Гранд-Отель” (проти 1-го міського училища). Почала працювати з 14 жовтня 1918 р.

Паштетна і кофейня “Гігієна” С.А. Розовської – на Шосейній вулиці у будинку Рейнгольда. Пропонували обіди, каву. Почала діяти наприкінці листопада 1918 р.

Буфет кївського ресторатора Е.О. Романовського (?) – у Літньому театрі в міському сквері, діяв з літа 1911 р. Пропонували: сніданки, обіди від 35 коп., вечері. Слідкував за приготуванням їжі відомий кулінар Дмитро Чалемко.

Трактири і пивниці

Заклад штучних мінеральних вод Андрадзького – на Богуславській вулиці у будинку Балабанова, на першому поверсі (1908).

Кумисний і кефірний заклад І.Н. Буракинського – на Богоявленській вулиці у будинку Хананова.

Пивна Вондрака – на Богуславській вулиці.

Трактир Гозенпуда – на Борисоглібській вулиці у власному будинку (1902).

Трактир Самуїла Давидовича – на П’ятницькій вулиці. У 1908 р. була антисанітарія.

Склад пива і пивна лавка Петербурзького пиво-медоварного товариства “Калінкин” – почали діяти з лютого 1901 р. у будинку Лагутіна на Шосейній вулиці. Контору і склад перевели у будинок Дасюка на Шосейній вулиці. Було спеціально збудоване приміщення. Продавали: “Пльзенське”, “Чорне”, “Пель-Ель”, “Портер”, “Ель”. Безкоштовна доставка по місту.

Трактирний заклад І.Ф. Лінгардта – відкритий 1 липня 1900 р. на Борисоглібській вулиці у будинку Плисецького. Пропонували сніданки, обіди, вечері; пиво, вино, горілку.

Заклад штучних мінеральних і фруктових вод Франца Францевича Лінгарта – почав діяти з літа 1915 р. Продавали: квас, ситро, різні води, “Спотикач”. Провізором працював І.С. Громов.

Трактир Хаїма Мосановського – на П’ятницькій вулиці.

Квасний заклад Василя Миколайовича Огієнка – на Мстиславській вулиці (1908).

Квасний заклад міщанина Абрама Ю. Орловського – на П'ятницькій вулиці у будинку Малахова.

Заклад мінеральних і фруктових вод Абрама Ю. Орловського (півний склад) – на Богуславській вулиці, у власному будинку № 9 (1912). Фальсифікація напоїв власником була виявлена у квітні 1912 р.: напої містили отруйні речовини. Службовець Сергій Руденко.

«Квасное заведение» селянина Федора Григоровича Пилипенка-Ахременка – на Сіверянській вулиці у власному будинку (в сараї, 1907). Продавався хлібний квас у пляшках і на розлив (пляшка – 4 коп., кварта – 1 коп.), додавали сахарин. Популярний квасник.

Квасний заклад дворянина Григорія Григоровича Погорельського – на Шосейній вулиці у будинку Дасюка (1908).

Пивна лавка міщанина С.І. Пожаржицького – у будинку Белкіна на Лісковиці.

Пивна Хонона Мойсейовича Пузнянського – на Срітенській вулиці у власному будинку (біля мосту).

“Русский трактир” М.Е. Родіна – на Борисоглібській вулиці.

Трактир “Зелений острів” П.К. Тимошишиної – на Олександрівській площі.

Трактирний заклад “Палестина” П.К. Тимошишиної – на Шосейній вулиці.

Пивна лавка Миколи Чебана.

Пивна лавка Шефлера – на Богоявленській вулиці у будинку Ваксмана (1912). Пиво продавала Єлизавета Сердюк. Також лавка діяла на Богуславській вулиці у будинку Могилевича.

Чайні

Чайна Л.Я. Гальперіна – на Борисоглібській вулиці.

Дешева їдальня при соборній чайній – почала діяти з липня 1915 р. Ціни: суп – 7 коп., каша – 4 коп., молоко – 3 коп., котлета – 9 коп., кисіль – 6 коп., окріп – 2 коп.

Чайна Ю. Давидовича.

Чайна Крутикова – на П'ятницькій вулиці.

Чайна “Союза русского народа”.

Чайна у будинку Літвака – на П'ятницькій вулиці [1].

Цирульні

Цирульня “Александр і К” – з початку грудня 1918 р. тут почав працювати майстер М. Куперов (з цирульні М. Шулікова).

Цирульня “Гігієна” Борухова – на Шосейній вулиці біля кінотеатру “Наука и жизнь” (1910–1915). Мала чоловічий і жіночий зали.

Театральна цирульня Л.Б. Гальперіна – на Богоявленській вулиці, поряд з аптечним магазином Лівшиця і готелем «Юг» (1911). Мала чоловічий і “дамський” зали. Продавали карнавальні костюми, перуки. Власник – театральний цирульник Л. Гальперін. У листопаді 1912 р. переведена у будинок Туровського, під кінотеатр “Мираж”.

Цирульня І.Я. Мархашова – на Шосейній вулиці у будинку Трабського (1910). Працювало два зали – чоловічий і жіночий. Дезінфекцію робили вогнем і спеціальним розчином.

Цирульня “Труд” купця Лазаря Г. Нехліна – на Богоявленській вулиці у новозбудованому будинку Беляєва (1909). Почала працювати з 90-х рр. XIX ст. Абонемент на 10 відвідувань коштував – 1 крб., для учнів – 75 коп.

Цирульня “Александр” – на Шосейній вулиці, проти кондитерської Лагутіна. Була відкрита у грудні 1911 р. Власник – колишній старший майстер цирулень Мархашова і Шулікова.

Цирульня Поля – почала діяти з квітня 1911 р. на Богоявленській вулиці у будинку Галуна. Власник – театральний і дамський цирульник з Києва. Здавали в оренду маскарадні костюми, робили перуки.

Цирульня Нохіма М. Тьомкіна – на Борисоглібській вулиці. Н.Тьомкін працював “сексотом” у жандармському управлінні (1909).

Цирульня Чернишова – на Воздвиженській вулиці у колишньому будинку С. Мачерета (1901 р.).

Самая обширная въ городъ Черниговѣ
ПЕРВОКЛАССНАЯ ПАРИКМАХЕРСКАЯ
М. А. ШУЛИКОВА
Шосейная ул., д. Трабера. (Фирма существуетъ 30 лѣтъ).
Доводитъ до свѣдѣній почтеннѣйшей публики, что владѣльцомъ ея обра-
щено особое вниманіе, какъ на работы, такъ и на чистоту. Обязательна
ДЕЗИНФЕКЦІЯ всѣхъ инструментовъ передъ каждымъ клиентомъ.
Дамскій и театральнй отдѣлъ.
Принимаетъ всевозможныя издѣлія изъ волосъ по послѣднимъ жур-
наламъ и по самымъ умѣреннымъ цѣнамъ. **Прическа дамъ** и пере-
ческа локоновъ. Имѣется громадный выборъ совершенно новыхъ театраль-
ныхъ париковъ. **Гримъ** для любительскихъ спектаклей по самымъ умѣ-
реннымъ цѣнамъ. Работаютъ мастера **СПЕЦІАЛИСТЫ**.
Всѣ работы выполняются подъ личнымъ наблюденіемъ владѣльцы
М. А. Шуликова. 933—1.

**Цирульня “парикмахера” Матвія Олек-
сандровича Шулікова** – з 1898 р., на Шосейній
вулиці; фірма існувала в Києві вже 30 років. З 1 січ-
ня 1911 р. переміщена у будинок Трабера на Шо-
сейній вулиці, в колишню цирульню Мархашова.
Робили дезинфекцію інструментів. Працювали жі-
ночий і театральний (костюми) відділи. Пропону-
вали театральні перуки, грим. Старшим майстром
працював М.Д. Куперов (під час Першої світової
війни чотири роки перебував у полоні) [2].

Фотосалони

Фотоательє А.З. Гиріна – на Шосейній
вулиці у будинку Приступи (1912).

Фотоательє Володимира Юхимовича Гольдфайна – відкрите у 1902 р. Діяло на Шосей-
ній вулиці у будинку Кагана (1912). Робили знімки на вулиці увечері (за допомогою електричного
освітлення). Продавали фотографічні матеріали, альбоми зі знімками візиту Миколи II до міста за
4 крб. Як нагороду за працю В. Гольдфайн отримав з канцелярії імператора золоту шпильку з діа-
мантами і державним гербом. 1919 р. було у будинку Гольдфайна на Миколаївській вулиці.

Фотограф. В. Е. ГОЛЬДФАЙНЪ за фот. работу
УДОСТОЕНЪ ВЪСОЧАЙШЕЙ НАГРАДЫ.
Принимаются заказы на альбомы Черниговскихъ торжествъ въ Висо-
чайшемъ присутствіи. Цѣна 4 р., виноградн. налож. платеж. Спеціальное
отелье для вечернихъ снимковъ при электрическомъ свѣтѣ, до 7 ч. веч.,
позже по предварительн. заавденію. — 987—1

Фотографія “Рембрандт” – на Богоявленській вулиці (1908).

Фотографічно-портретне ательє “Модерн” (на 1916 р. – “Свет и Тени”) Соломона Мар-
ковича Утевського – діяло вже у 1908 р.

Фотоательє Рафаїла Андрійовича Чарнецького – на розі Миколаївської і Борисоглібської
вулиць у власному будинку, напроти будинку Тарловського. Р. Чарнецький – дворянин, член Черні-
гівської губернської вченої архівної комісії.

“Новая русская фотография” Миколи Дмитровича Яворовського – на Миколаївській ву-
лиці (проти пошти) з грудня 1911 р. – в епархіальному будинку [3].

1. Черниговские губернские ведомости. – 1900–1901; 1905, май; Черниговское слово. – 1906, декабрь; 1907, февраль–апрель, ноябрь; 1908, январь–февраль, июнь, август, ноябрь; 1909, январь, ноябрь; 1910, январь, ноябрь; 1911, август; 1912, февраль, август; 1913, декабрь; 1914, январь, апрель; 1915, июнь–июль, декабрь; 1916, октябрь; Черниговская мысль. – 1918, октябрь, ноябрь.
2. Черниговское слово. – 1909, август, октябрь; 1910, июнь, сентябрь; 1911, февраль, май, октябрь, декабрь; 1912, ноябрь; 1915, май; Черниговская земская газета. – 1917, май; Черниговская мысль. – 1918, декабрь.
3. Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм г. Чернигова. – Чернигов, 1912. – С. 71; Черниговское слово. – 1908, ноябрь; 1909, май, ноябрь; 1910, август; 1911, сентябрь; 1914, январь.

СЕРГЕСЬВА С.

Забудова Чернігова у 1930-х роках

Про будівництво у довоєнному Чернігові відомо доволі багато. Попри значні руйнування у роки Другої світової війни в місті збереглося чимало будинків, що прикрасили його площі та вулиці у 1930-х роках. У повоєнні часи частину з них відбудували, реставрували, надали нового життя.

Ця розвідка присвячена проблемі забудови міста у передвоєнне десятиліття: перспективним планам, будівництву промислових, адміністративних, житлово-комунальних, культурно-освітніх об'єктів. Потужним поштовхом для подальшого розвитку Чернігова стало будівництво у 1920-х – на початку 1930-х років залізничних колій Чернігів–Прилуки, Чернігів–Гомель, Чернігів–Овруч, залізничного мосту через Десну, станції та вокзалу на правому березі. У жовтні 1932 року місто отримало статус обласного центру, що також значно вплинуло на його життя.

Сподіваємось, нові подробиці, нові конкретні деталі про містобудівну діяльність в Чернігові у визначений період тільки додадуть нових фарб, нових сторінок до його і без того багатой історії.

У 1930 році в Чернігові нараховувалось 176 вулиць, площ та провулків. Назви більшості з них у повоєнні часи зазнали змін. Наводимо перелік найбільших вулиць міста, які були перейменовані у середині, другій половині ХХ століття та за часів незалежної України:

<i>1930-і роки</i>	<i>1940-і – 1980-і роки</i>	<i>сучасна</i>
Справедливості, Авіації	Шевченка	проспект Миру
18 Березня	Чернишевського	Чернишевського
Вокзальна	Щорса	Щорса
Горького (до рев. Катерининська)	Горького	Горького
25 Жовтня	25 Жовтня, з 1978 р. – Кирпоноса	Кирпоноса
Красна площа, з 1935 р. площа Куйбишева	Куйбишева	Красна
Леніна	Горького	Горького
Карла Лібкнехта	Карла Лібкнехта	Свято-Миколаївська
Карла Маркса	Карла Маркса	Преображенська
Магістратська, з 1935 р. Куйбишева	Куйбишева	Магістратська
Переця	Попудренка, + з 1979 р. проспект Жовтневої революції	Попудренка + проспект Перемоги
Польова	Малясова	Малясова
Пролетарська	Родимцева+Пролетарська	Родимцева+Князя Чорного
Революції	у складі Шевченка	Шевченка, від вул. Молодчого до кінця
Свердлова	у складі Шевченка	Шевченка, від Красного мосту до вул. Молодчого
Селюка	у складі Гетьмана Полуботка	Гетьмана Полуботка, від Красної площі до вул. Молодчого

Селянська, з 1934 р. Кірова	не існує	не існує
Лассалья	у складі Свердлова	Гетьмана Полуботка від вул. Молодчого до кінця
Театральна площа, Дитячий сквер, сквер ім. Піонерів з 1940 р.	сквер ім. Попудренка з 1944 р.	сквер ім. Попудренка
Трудова	Серьожникова	Серьожникова
Шевченка	Леніна	проспект Миру
Шільмана	Попудренка, з 1979 р. проспект Жовтневої революції	проспект Перемоги

На початку 1935 року за директивою Наркомату комунального господарства УСРР Державний інститут проектування міст (Діпромiст) розпочав розробку генерального плану реконструкції Чернігова (остаточно завершив у 1938 р.), розрахованого на 15–20 років. Значну увагу головний архітектор проекту О.М. Касьянов приділив першому етапу реконструкції, розрахованому на 5–7 років. Уже в жовтні 1935 року його результати були затверджені на об'єднаному засіданні президії облвиконкому та міської ради.

Планом передбачалась реконструкція центральних вулиць міста – Шевченка, Переця, Шільмана: значне розширення їх та забудова єдиною компактною масою. Зокрема, була визначена нова

Площа ім. Куйбишева. 1939 р.

червона лінія для вул. Шевченка, яку протягнули від будинку обвиконкому (тепер обласна державна адміністрація) до будинку держдрукарні (тепер обласна організація Національної спілки художників України) і далі до виїзду з міста у бік села Коти. Сама ж вул. Шевченка, яка майже по діагоналі перетинала площу ім. Куйбишева, у майбутньому мала змінити свій напрямок у південній частині та пройти по ширшій вулиці – Авіації (тепер – парний бік частини проспекту Миру), з'єднуючись з початком Київського шосе. Особливу увагу автори проекту звернули на реконструкцію площі ім. Куйбишева. Старі будівлі – ресторан, нафтосиндикат, текстильну фабрику і, навіть, П'ятницьку церкву планували знести, а на звільненому місці збудувати театр або бібліотеку. Будинки навкруги площі мали надбудувати і красиво оформити, зокрема будинок обвиконкому розширити за рахунок надбудови сусіднього з ним двоповерхового будинку робітничої поліклініки, а в майбутньому розмістити в ньому міську раду. Місцева влада вважала за необхідне збудувати в Чернігові великий Будинок рад для розміщення обласних та частково міських організацій. Для цього була запроєктована нова площа на місці колгоспного базару на перетині вулиць Шевченка, Переця і Шільмана.

Промислове будівництво, яке вже розпочалось поблизу залізниці, планували відокремити від житлових кварталів у центрі міста зеленою зоною. В майбутньому промислові майданчики хотіли розмістити і вздовж східної околиці міста.

Вал, парк культури та стадіон, з'єднані разом, мали перетворитися на єдиний парк культури та відпочинку, а його складовою частиною у майбутньому ставав новий пляж, утворений на місці тартаку ім. 25 Жовтня (район сучасного центрального пляжу).

Рис. 1. А. Вигляд на вул. Шевченка на північ. Тут буде побудована нова площа.
Б. Вигляд на нову площу, розташовану по вул. Шевченка. Проект.

Рис. 2. А. Вигляд так званого «Валу» – місця, де була розташована Чернігівська фортеця та пристань, з річки Десни. 1935 р.
Б. Вигляд «Валу» після здійснення проекту. Збудовано капітальну пристань і зроблено спуск до річки.

Рис. 3. А. В'їзд до міста з боку пристані та Київського шосе. 1935 р.
Сучасний вигляд.
Б. В'їзд до міста з боку пристані та Київського шосе після реконструкції (проект).

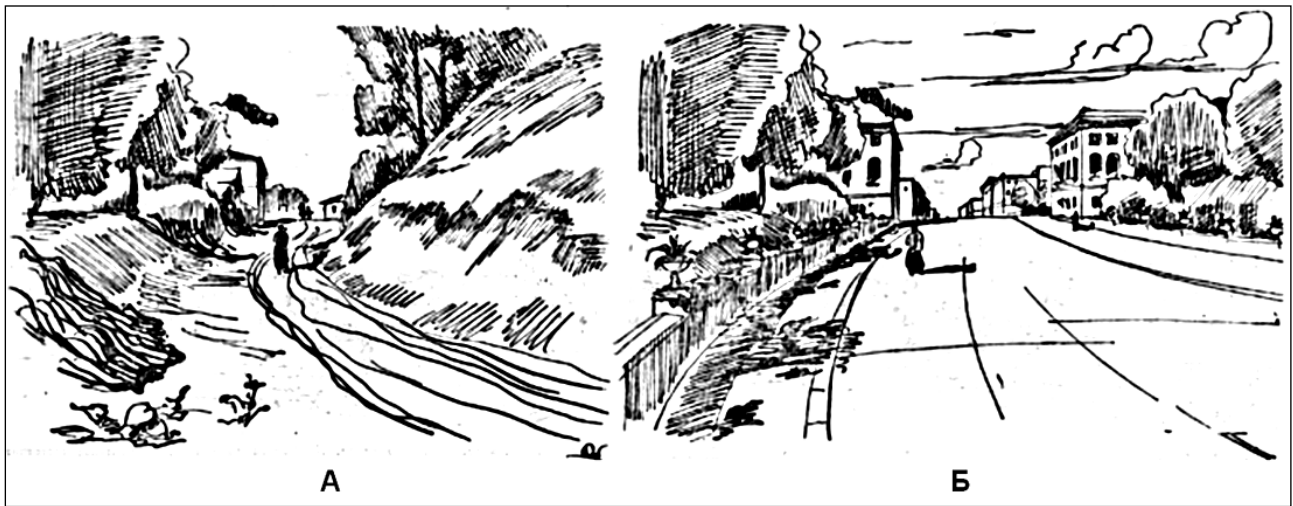

Рис. 4. А. Вулиця Авіації та її сучасний стан. Вид з боку пристані. Після реконструкції тут буде прокладена широка магістраль, яка слугує безпосереднім продовженням вул. Шевченка. Б. Вул. Авіації після реконструкції.

Рис. 5. А. Частина вул. Шевченка від «Валу» до площі Куйбишева. Сучасний стан. Б. Частина вул. Шевченка від площі Куйбишева до «Валу» після реконструкції.

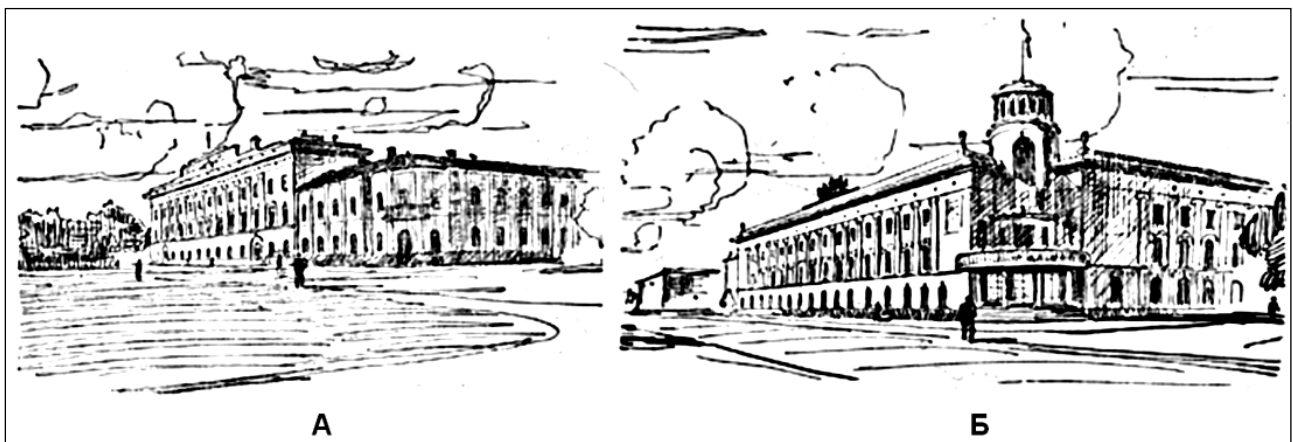

Рис. 6. А. Споруда облвиконкому (триповерхова) і споруда поліклініки, розташовані на розі пл. Куйбишева та вул. Авіації. Сучасний стан. Б. Споруда облвиконкому після його розширення за рахунок надбудови та оформлення будівлі поліклініки (роботи 1936–1937 рр.).

Рис. 7. А. Вигляд на пл. Куйбишева на початку вул. Шевченка. Північний відрізок. Сучасний стан. Б. Вигляд з пл. Куйбишева на початку вул. Шевченка після реконструкції.

Рис. 8. А. Споруди облвиконкому і поліклініки. Сучасний стан. Вигляд з пл. Куйбишева з боку вул. Радянської. Б. Споруда облвиконкому і поліклініки після їх реконструкції. Вигляд з боку вул. Радянської.

Облаштування клумби біля будинку обласної контори зв'язу по вул. Шевченка, 13. 1939 р.

Будинки по вул. Шевченка. 1939 р.

Значно розширена територія пристані на Десні з'єднувалась з усім містом зручними під'їздами. Внутрішньоміський транспорт мав розвиватись за рахунок автобусного та запровадження тролейбусного руху.

Планувалось також негайно розпочати будівництво в місті каналізації, збільшити водогін для забезпечення населення водою з розрахунку 150 літрів на добу (замість 20 літрів на той час) та якнайшвидше завершити спорудження теплоелектроцентралі (ТЕЦ), яка мала обігріти місто з населенням 70 тисяч осіб і дати електроенергію на потреби городян та промислових підприємств¹.

Частково план втілили в життя перед війною, частково, з урахуванням значних руйнувань, – після війни, решта – так і залишилась на папері.

У 1930-х роках Чернігів розвивався за рахунок будівництва підприємств легкої, місцевої та харчової промисловості.

У 1932 році на південно-західній околиці міста за залізницею розпочалось будівництво котонінової фабрики (з кінця 1930-х років – фабрика первинної обробки вовни). Котонін – напівфабрикат, що вироблявся з коротких пасм льону, відходів льонозаводів та використовувався у текстильній промисловості як заміник бавовни. Перша черга підприємства стала до ладу навесні 1934 року, друга – наприкінці 1935 року. На великому будівельному майданчику розмістили головні корпуси для виготовлення натурального та хімічного котоніну, підсобні будівлі, клуб, гуртожиток, кілька житлових будинків для робітників фабрики та ТЕЦ. Будівництво останньої розпочали на території фабрики у червні 1933 року. За перспективним планом, з огляду на те, що потужностей міської електростанції не вистачало, ТЕЦ мала забезпечити теплом та електроенергією крім котонінової фабрики й інші підприємства міста, зокрема, фабрику музичних інструментів (будувалася паралельно, поряд з котоніною, за адресою: “при станції”), завод “Жовтневий молот”, потреби населення тощо. Запроектована потужність ТЕЦ – 4200 кіловат розподілялась на дві черги: перша – потужністю 1700 кіловат стала до ладу у червні 1935 року, друга – на 2500 кіловат, у 1937 році.

Влітку 1939 року будівельники міста вели роботи з перепрофілювання котонінової фабрики на фабрику первинної обробки вовни: реконструкцію головного корпусу, будівництво водогону від річки Десни до фабрики (воду використовували для промивання вовни), житлового будинку, складів, лазні. Пуск першої черги фабрики намітили на 1 жовтня 1939 року. Однак на цю дату план будівельних робіт виконали лише на 50 відсотків. Відкриття нового підприємства перенесли на початок листопада того-таки року.

Гастроном на розі вулиць Шевченка та Пролетарської. 1939 р.

Оновлений Вал. 1939 р.

Поряд з котоніною фабрикою в 1934 році збудували бондарно-тарний завод з виробництва бочок та ящиків

Будівництво основних об'єктів фабрики музичних інструментів почалось у липні 1933 року. На кінець 1934 року головний виробничий корпус, контора, котельня, сушарка, склади для лісу, гараж, їдальня та один гуртожиток стали до ладу. Саму ж фабрику здали в експлуатацію у листопаді 1934 року². Запроектована потужність – 300 тисяч інструментів на рік: гітари, балалайки, мандоліни, оркестрові струнні інструменти. У наступні кілька років на території підприємства тривало будівництво як підсобних виробничих споруд, як-от: склади готової продукції, трансформаторна підстанція від ТЕЦ, пожежне депо, так і житлових будинків³.

У 1937 році, під час масових репресій, останні стали приводом для звинувачення міської влади та архітекторів міста у шкідництві. Презентуючи остаточний варіант проекту генерального плану реконструкції Чернігова на сторінках обласної газети “Більшовик” у жовтні 1938 року, О. Касьянов зауважив, що внаслідок “ворожого шкідництва” все нове житлове будівництво розміщувалось неправильно. “Слід вказати”, – писав головний архітектор проекту – “на недозволеність будівництва житла в безпосередній близькості від підприємств, як це було зроблено з будівництвом селища котонінової фабрики, або просто прямо на промислових площадках, як це зроблено на фабриці музичних інструментів. Наші славні органи НКВС виявили і ліквідували основні ворожі гнізда. Тепер ніщо не перешкоджає чернігівцям працювати не покладаючи рук в справі будівництва і реконструкції свого міста”⁴. Зрозуміло, що ніякого шкідництва не було, а будівництво житлових будинків на підприємствах проводилось через повну відсутність хоча б якогось житла для робітників та членів їхніх родин.

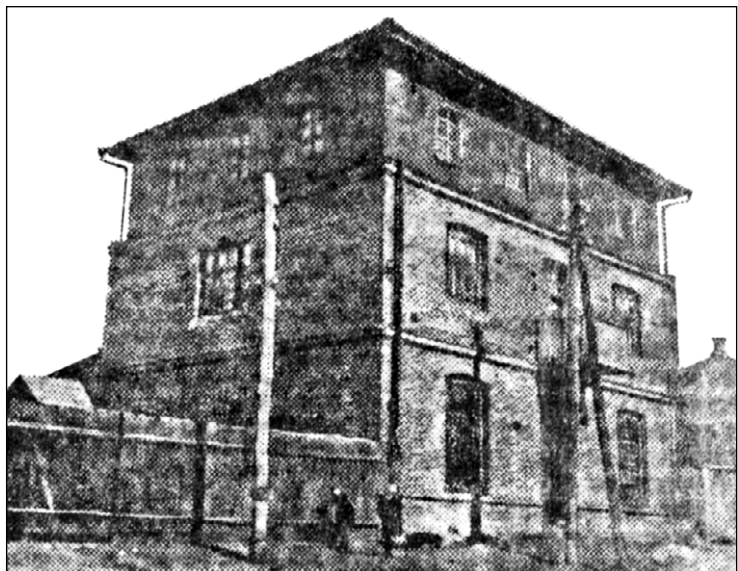
У 30-х роках на південно-західній околиці міста поряд з новим промисловим районом з'явилися двоповерхові будинки для робітників новозбудованих підприємств, судноремонтних майстерень, паровозного депо. Їх і сьогодні можна бачити на сучасних вулицях Попудренка, Музична, Малясова.

Поряд з музичною фабрикою на вул. Толстого, 71 у 1935–1937 роках збудували меблеву фабрику: виробничий корпус, склади готової продукції, сушарки, гуртожиток, котельня, інші споруди. Підприємство налагодило випуск рамкових шаф, письмових столів, буфетів, стільців тощо.

У травні 1934 року завершили розробку проекту будівництва в Чернігові гудзикової фабрики. Раднарком УСРР виділив на будівництво 200 тисяч рублів. Передбачалось, що підприємство вироблятиме продукцію з місцевої сировини, передусім – річкових мушлів⁵. Фабрику збудували на розі вулиць Переця і Західної: у червні 1934 року заклали фундамент майбутнього підприємства, а 5 квітня 1935 року – ввели в дію. У травні працювали вже сім цехів з виготовлення гудзиків, у жовтні освоїли виробництво з мушлів клавіш для баянів та гармоней. Проектна потужність підприємства була розрахована на 26 мільйонів гудзиків на рік⁶.

У 1935 році на вул. Трудова, 14 працювала новозбудована швейна фабрика, яка мала три цехи: масового пошиття одягу, індивідуального пошиття одягу та пошиття взуття⁷.

З нових підприємств харчової промисловості з'явилися: на вул. Любецькій у 1933 році на базі різниці худоби збудували м'ясокомбінат (за сучасною адресою – № 80), а в наступному – хлібозавод (№ 20); у пристосованому підвальному приміщенні на Красній площі у травні 1933 року відкрили цукеркову фабрику ім. 1 Травня, яку наступного року перемістили в інше приміщення – на вул. Комунальну, 2.

Головний корпус гудзикової фабрики. 1935 р.

В 1934 році за постановою обкому КП(б)У та облвиконкому на території поре-пастильного заводу на розі вулиць Селюка та Пушкіна розпочалось будівництво великого комбінату. У 1935 році на виділенні державою 1 мільйон 200 тисяч рублів збудували фруктовий, цукерково-карамельний, прянично-галетний і макаронний цехи. Підприємство отримало назву “Чернігівський макаронно-кондитерський комбінат” і адресу – вул. Пушкіна, № 11. Міська влада неодноразово порушувала питання про перенесення комбінату з центру міста на околицю через його антисанітарний стан. Поряд, на протилежному березі річки Стрижень було звалище сміття та гною, територія ж самого підприємства навесні перетворювалась на болото, а влітку – на смітник. В одному дворі з комбінатом працювали завод лозоплетіння та кузня⁸.

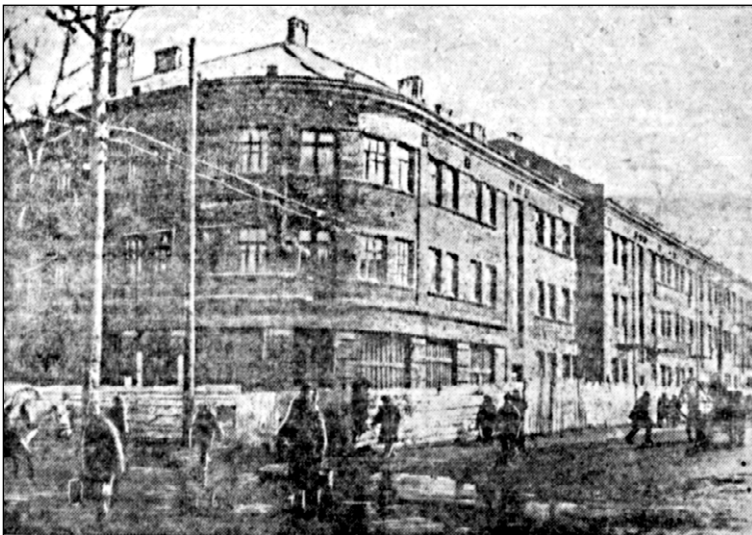
У квітні 1935 року будівельники здали в експлуатацію нову двоповерхову будівлю річкового вокзалу з великим залом для пасажирів, кімнатою матері та дитини, рестораном, газетним кіоском, перукарнею, довідковим бюро⁹. Поряд розташували судноремонтні майстерні, склади для вантажів.

Біля залізничного вокзалу навесні та влітку 1935 року будували елеватор та великий холодильник для зберігання м'яса. Тоді ж залізничний вузол розпочав будівництво парку культури та відпочинку для своїх працівників¹⁰. В наш час занедбаний залізничний парк – зелена зона між вулицями Привокзальна і Жабинського – планують відновити.

Дві будівельні організації – міська будівельна контора “Комунбуд” та облбудтрест будували житлово-комунальні об'єкти. Першочергового значення набуло зведення нового житла для чернігівців, кількість яких збільшувалась щорічно (з 44,5 тис. осіб у 1932 році до 67,3 тис. у 1939¹¹).

Навесні 1933 року в центрі міста за адресою: вул. Магістратська, 4 (з 1935 р. Куйбишева, 4) на замовлення облвиконкому розпочалось будівництво великого житлового будинку на 78 квартир, так званого будинку ОВК № 1. У серпні 1933 року замість 60 відсотків за графіком, виконали роботу лише на 26 відсотків. Бракувало цегли, бутового каменю, вапна, цвяхів, покрівельного заліза, а також робочої сили. Виконавець робіт, Чернігівський облбудтрест, у квітні 1934 року пообіцяв заселити частину будинку вже наприкінці травня 1934 року, при цьому скаржився на нестачу тинькарів і будівельних матеріалів (каменю, цегли, лісу тощо). Остаточного будинок здали в експлуатацію в 1936 році. (Брак будівельних матеріалів та кваліфікованих кадрів в місті спостерігався протягом всього періоду, що досліджується. Практика невиконання в заплановані терміни робіт, затягування зі здачею об'єктів, порушення технології будівництва стала звичним явищем).

З 1934 року комунально-житлове будівництво в місті значно активізувалось. Так, наприкінці 1934 року здали в експлуатацію кілька житлових будинків, зокрема – облспоживспілки на 28 квартир по вулиці Карла Лібкнехта, 26 (розташований на вул. Свято-Миколаївській, але сучасна адреса – вул. Серьожникова, 6) та триповерхівку для працівників обласного управління міліції по вул. Леніна, 30 (тепер – вул. Горького, 30).

Завершення будівництва будинку ОВК №2. 1935 р.

У березні 1934 року проектний відділ комунгоспу завершив розробку кошторису та календарного плану виконання робіт з будівництва в Чернігові триповерхового будинку облвиконкому – ОВК № 2 на 34 квартири. Через місяць на розі вулиць Шевченка і Шільмана заклали фундамент новобудови, завершення будівництва планувалося до 31 жовтня¹². У строки не вкладались. Лише наприкінці березня 1935 року обласна газета “Більшовик” сповістила про закінчення першої черги будинку, який почали заселяти поетапно. У вересні 1936 року облбудтрест здав його місту з численними дефектами: половина печей потребувала

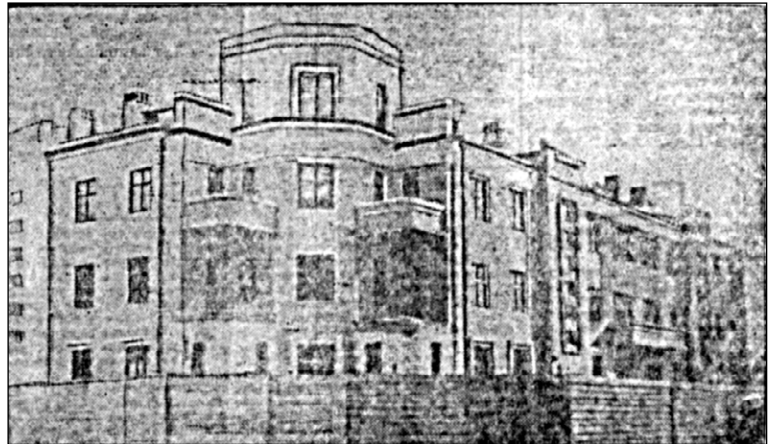
переробки, штукатурка майже по всіх квартирах потріскалась, двері розсохлися, протипожежне обладнання було зроблене з технічними порушеннями тощо¹³. Будинок простягнувся вздовж вул. Шевченка та мав заокруглену кутову частину, яка виходила на вул. Шільмана, тодішня його адреса – Шевченка, 35, сучасна – проспект Миру, 26. Після війни через руйнування і перенесення вулиці між площами Куйбишева і новою, що планувалась на місці центрального ринку, на північний схід від старої вул. Шевченка, колишній дворовий фасад будинку став головним, стара кутова частина була знесена, натомість збудована нова¹⁴.

Навпроти, через значно розширену вул. Шільмана, вздовж вул. Шевченка у липні 1935 року облбудтрест почав будівництво третього будинку облвиконкому – ОВК № 3. Будинок спроектували на чотири поверхи: 42 квартири та 9 магазинів. Міська влада обіцяла закінчити роботи та здати об'єкт в експлуатацію наприкінці 1936 року. Остаточо будинок по тодішній вул. Шевченка, 41 заселили жильцями лише у грудні 1939 року. Під час бомбардування міста нацистами у серпні 1941 споруду значно пошкодили. На перекладках його балконів у 1942 році окупанти кілька разів проводили страти підпільників. Після війни будинок, разом із сусідніми будівлями, розібрали, а на їхньому місці розбили широкий бульвар (навпроти сучасного головноштамту).

Нові житлові будинки ОВК №3 та ОВК №2 по вулиці Шевченка. 1939 р.

У листопаді 1935 року на розі вулиць Пролетарська та 25 Жовтня військова будівельна частина – військбуд закінчила будівництво великого триповерхового житлового будинку для командного складу військового гарнізону (сучасна адреса – вул. Кирпоноса, 12). У другій половині 30-х років поряд, по вул. Пролетарській, 8, 10 та вул. 25 Жовтня, 17, військові будівельники збудували будинки для родин військовослужбовців.

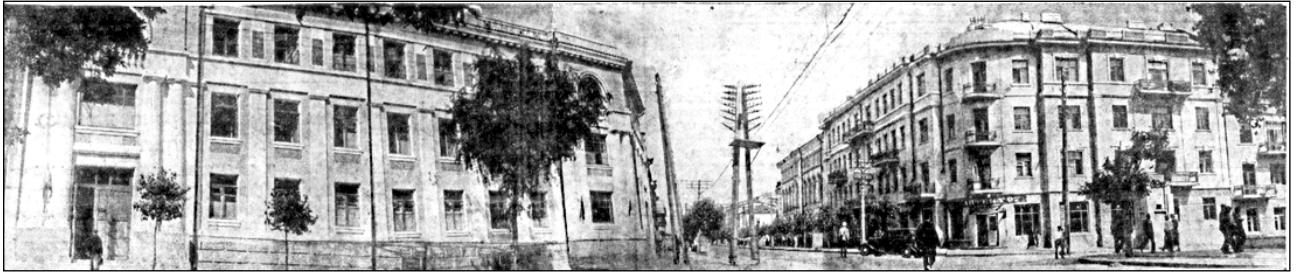
Новий будинок для родин військовослужбовців на розі вулиць 25 Жовтня та Пролетарської. 1935 р.

У квітні 1936 року на розі вулиць Шевченка і Карла Маркса відділ комунального господарства здійснював роботи з розчищення майданчика від розібраного будинку купця Маркельса для нової житлової будівлі – будинку вчителя. Придатну цеглу планували використати для новобудови. Облбудтрест пообіцяв закінчити будівництво чотириповерхової споруди на 32 квартири та три магазини до кінця 1937 року. В результаті – здав її в експлуатацію у травні 1938 року. В повоєнні часи будинок учителя відбудували і передали обласному управлінню Міністерства держбезпеки (сучасна адреса – вул. Преображенська, 2).

Поряд, за адресою Карла Маркса, 2-а в 1937 році розпочалось будівництво триповерхового будинку артистів на 12 квартир. Терміни завершення робіт кілька разів переносились. У листопаді 1939 року для його остаточного завершення потрібні були дошки для підлоги, малярні роботи та підключення до каналізації і водопроводу. Новобудову здали 20 грудня 1939 року¹⁵ (сучасна адреса – вул. Преображенська, 4).

У квітні 1937 року обласна проектна контора розробила проект будинку навчальної курсової бази Чернігівської облспоживспілки. Будівництво розпочали у тому ж році на розі вулиць Карла Лібкнехта та Трудова. У будинку мали облаштувати класні кімнати, учбовий кабінет, бібліотеку¹⁶. В експлуатацію здали у листопаді 1938 року. Після війни зруйнований на 70 відсотків будинок відновили і довгий час використовували за призначенням. В наш час в ньому, за адресою вул. Серьожникова, 6 міститься Чернігівське обласне відділення “Приватбанку”.

Серед комунальних об’єктів особливу увагу міська влада приділяла будівництву нового триповерхового готелю на вул. Шевченка, 27 на 75 кімнат. 15 квітня 1934 року облбудтрест почав зводити готель впритул до будинку колишнього домовласника Уріна на Красній площі, реконструкція якого здійснювалась паралельно. У вересні 1935 року в новій споруді тинькували стіни та фарбували вікна, планували здати у січні 1936 року, здали у травні. У жовтні 1936 року в приміщенні готелю відкрили ресторан. Будинок зберігся: після війни, як і у будинку ОВК № 2, його тильний фасад став головним. Назву “Десна” готель отримав у повоєнний час (сучасна адреса – просп. Миру, 20).

Будинок учителя (праворуч). 1939 р.

Неподалік готелю розташовувались чернігівські кінотеатри, де городяни та гості міста мали змогу відпочити у вільний час. На вулиці Радянській, поряд з площею (50–60 метрів униз вздовж сучасної вулиці Шевченка) у березні 1935 року розпочали пристосування під кінотеатр житлового приміщення. Роботи планували завершити у короткі терміни і 15 квітня відкрити кінотеатр для дітей та молоді під назвою “Комсомольський”. Але на цей час ще не були пофарбовані панелі, підлога, не потиньковані східці, не проведені водогінні труби, а комунгосп не знайшов мешканцям, що жили у кімнатах, призначених під кіноустанову, іншу квартиру, як того вимагала міська влада¹⁷. Відкрили кінотеатр “Комсомольський” на 500 місць 30 липня 1935 року (не зберігся) демонстрацією фільму “Льотчики”.

Старий кінотеатр – “Перше держкіно” по вул. Шевченка (тепер центральне відділення Ощадбанку на просп. Миру, 19) почали переобладнувати у вересні 1935 року. Глядацьку залу збільшили з 450 місць до 500, весь перший поверх перетворили на фойє з естрадою і буфетом, колишнє фойє на другому поверсі – на читальню. Відкрили кіноустанову для глядачів у листопаді 1935 року.

Навпроти готелю на розі вулиць Шевченка та Куйбишева у 1936 році облбудтрест розпочав будівництво нового кінотеатру. Роботи розтягнулись на довгі чотири роки. У вересні 1938 року обласна газета “Більшовик” умістила велику статтю з проблем цього довгобуду: “Будівництво нового кінотеатру мали закінчити 1936 року. Але минув 1937 рік, вісім місяців 1938, а технічна готовність приміщення кінотеатру на 20 серпня становить 48 відсотків. Проект кінотеатру був складений настільки неохайно, що його кілька разів довелося переробляти. Ще і досі в проектуванні не ліквідовані окреми хиби. Взяти хоча б естрадну залу на другому поверсі театру. Ця зала може вмістити лише 60–80 осіб, в той час, коли пропускна спроможність кінотеатру розрахована на 500 осіб”¹⁸. Замовник – облкінофототрест та забудовник – облбудтрест запевнили облвиконком, що кінотеатр добудують у листопаді 1938 року. Обіцянку не виконали. Новий кінотеатр на 365 місць, який отримав ім’я Щорса, міська влада відкрила 10 серпня 1939 року, продемонструвавши глядачам фільм “Вершники” за однойменним романом Ю. Яновського¹⁹.

У 1935–1938 роках збудовані два гуртожитки: учительського інституту на вул. Шільмана (сучасна адреса – просп. Перемоги, 95) та фельдшерсько-акушерської школи. Влітку 1938 року Чернігівський учительський інститут, який розташовувався у приміщеннях колишньої духовної

Учительський інститут на вул. Селюка, 34 (тепер – госпіталь, вул. Гетьмана Полуботка, 40). Відкриття пам'ятника Леніну. Студенти біля навчального корпусу. 1935 р.

семінарії за адресою вул. Селюка, 34, рекламуючи свій заклад, обіцяв, що цього року студенти будуть жити у світлих кімнатах нового чотириповерхового гуртожитку, де є місця для відпочинку, душові тощо²⁰.

З розвитком житлово-комунального будівництва в місті гостро постало питання водопостачання та каналізації. Існуючий міський водогін не забезпечував у повному обсязі потреби населення. На квітень 1934 року в місті існувало лише 8 свердловин глибиною по 50 метрів. Довжина водопроводу становила 27,5 кілометрів. У середньому на добу на мешканця припадало 20,5 літрів води²¹. В 1935 році пробрили 2 нові потужні свердловини глибиною по 200 метрів, розширили мережу водогону, укріпили насосну станцію. В наступні роки комунальники з'єднали дві головні водопровідні магістралі, що пролягали по вулицях Шевченка та Леніна, провели нові – по вулицях Фрунзе, Гоголя, Карла Маркса, в інших районах міста.

До середини 1930-х років каналізації в Чернігові не було взагалі. У 1934 році виділили 150 тисяч карбованців на складання проекту прокладання каналізації та роботи з розвідки з тим, щоб у наступному році приступити до будівництва. У 1935 році обласний проектний відділ зробив проект, а уряд виділив 600 тисяч рублів на будівництво першої черги. На липень 1937 року в місті вже існувало 2 тисячі метрів каналізації, прокладеної по

Прокладання каналізаційних труб по вул. Шевченка. 1936 р.

вулицях Шевченка, Пролетарській, Карла Маркса, Шільмана, Театральній площі. На хуторі Пролетарський гай розпочали будівництво очисних споруд²². У подальшому, зі збільшенням площ під нову забудову, роботи з розширення водопроводної мережі та каналізації проводились постійно.

Гостра потреба у новій лазні (єдина стара лазня не задовольняла попит зростаючого населення) призвела до спорудження в місті на вулиці Леніна, 55 лазнево-прального комбінату (сучасна адреса вул. Горького, 49). Протягом 1933–1934 років збудували нову лазню на 200 місць. Однак низька якість будівництва спонукала владу вже через два роки розпочати ремонт новобудови, який закінчився наприкінці 1938 року. Поряд у середині квітня 1934 року облбудтрест почав будівництво механічної пральні, завершити яке планував у вересні того ж року. Натомість, невдовзі будівництво законсервували, а недобудовану пральню перетворили на гуртожиток робітників облбудтресту. Остаточно пральню потужністю 1000 кілограмів білизни за зміну добудували та ввели в експлуатацію 1 жовтня 1939 року.

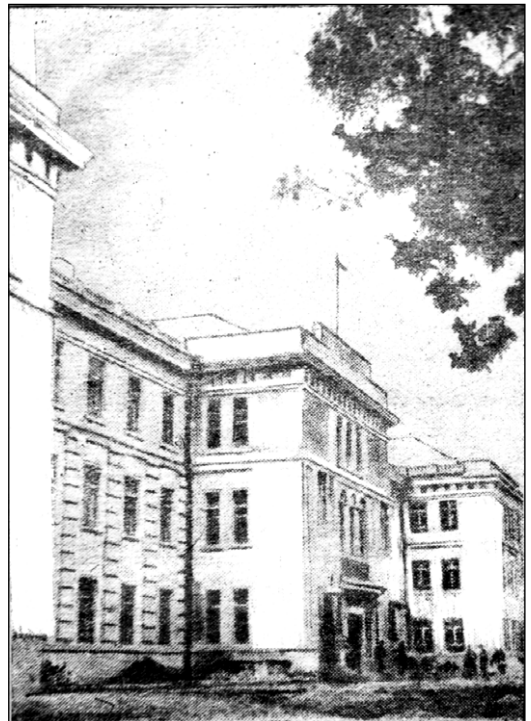
Зі збільшенням населення зростала потреба городян й у медичних закладах, середніх і неповних середніх школах.

Хірургічний корпус міської лікарні. 1938 р.

Протягом 1936–1939 років на території міської лікарні по вул. Шевченка, 68 тривало будівництво хірургічного корпусу та пологового будинку. У січні 1936 року на будівельний майданчик хірургічного корпусу, на спорудження якого було виділено 800 тисяч рублів, підвозили будівельні матеріали. Однак загальна безвідповідальність, нестача фінансування, будматеріалів, перетворили обидва майбутні лікарняні заклади на довгобуду. У лютому 1939 року облбудтрест дорікав наркомздраву на погане постачання будівництва, який третій рік не виконував обіцянку доправити на хірургічний корпус труби вузького перетину²³. В експлуатацію його здали лише у грудні 1939 року.

У березні 1934 року міська будівельна контора “Комунбуд” отримала замовлення вартістю 455 тисяч рублів на будівництво 10-річної школи. Але на той час ще не був розроблений її проект та, навіть, не відведена ділянка під будівництво²⁴. Трохи пізніше на пустирі за Інститутом фізичних методів лікування ім. Воровського (міська поліклініка) вздовж вул. Шевченка облбудтрест розпочав будівництво нової школи, яке тривало майже два роки. Наприкінці серпня 1936 року школу здали замовнику – міському відділу освіти, а обласна газета “Більшовик” 1 вересня 1936 року оприлюднила фото новобудови. Школа отримала номер – 15 та ім'я Горького (тепер школа № 1). У тому ж році здали в експлуатацію нову школу на вул. Польовій (тепер школа № 17)²⁵. До нового навчального – 1937 – року в місті збудували та відкрили школи по вул. Шевченка – № 10 (тепер школа № 11) та по вул. Старо-Київській – № 12 (у повоєнний час – школа № 8). На вул. Лассалья, 1 наприкінці 1938 року здали нову середню школу – № 16 (тепер старий корпус педагогічного уні-

Чернігівська середня школа № 15 ім. Горького (тепер школа № 1). 1936 р.

верситету, вул. Гетьмана Полуботка, 53), а на вул. Переця у вересні 1939 році – школу № 14 (тепер школа № 10).

За умов тоталітарного сталінського режиму загальну безгосподарність, нестачу кваліфікованих кадрів, некомпетентність фахових керівників, відсутність будівельних матеріалів та фінансування і, як наслідок, затягування будівництва влада пояснювала шкідницькою діяльністю ворогів народу. Шпальти обласної газети “Більшовик” за 1937 рік рясніли звинуваченнями на адресу забудовників, замовників будівництва, працівників проектних відділів, архітекторів. Ось одне з них: “Вороги народу троцькістсько-бухаринські, буржуазно-націоналістичні фашистські шпигуни і диверсанти багато шкоди завдали будівельній справі, як і всьому народному господарству. Вони спрямували свою підлу ворожу роботу на те, щоб зірвати будівництво, вони розкрадали і марно витрачали державні кошти. Проектні плани новобудов вони складали по-шкідницькому, не правильно постачали їх будівельними матеріалами. Матеріали першої черги, які потрібні новобудовам у березні, вони завозили у липні–серпні, і навпаки, матеріали, які потрібні у липні, завозили у лютому–березні. Таким чином немалі суми коштів заморожувалися, зривалося своєчасне будівництво”²⁶. Сучасному читачеві зрозуміло що, такі дії, якщо і мали місце, були наслідком радше некомпетентності та безгосподарності будівельників та їхніх постачальників, аніж шкідництва.

Будівельні матеріали в Чернігові вироблялись в недостатній кількості ще й низької якості²⁷. Зазвичай, елементарно не вистачало транспортних засобів, аби вчасно завезти будівельні матеріали з-поза меж міста. Внаслідок згаданих вад всі міські об’єкти здавалися з численними недоробками і потребували негайної перебудови або ремонту.

Ремонту потребували і старі будинки, на що грошей та матеріалів катастрофічно не вистачало. Так, чи не найбільший будинок у центрі міста (вул. Куйбишева, 7, чотириповерховий колишній будинок банкірів, сучасна адреса – вул. Магістратська, 5), збудований напередодні революції, на середину 30-х років настільки занепав, що це не залишилось поза увагою преси: “...з вулиці будинок вибілено, з двору – стіни чорні. Коли ви піднімаєтесь на поверх, враження що відвідуєте старовинну покинуту башту: поручні і сіддці вкриті товстим шаром бруду, стіни руді, вікна повибивані”²⁸. До того ж мешканці встановлювали в кімнатах буржуйки та виводили труби у вікна, в результаті чого стіни були вкриті сажею. Про інший, не менш відомий в місті будинок, газета писала: “На вулиці Леніна, 32 (будинок колишнього жіночого епархіального училища, не зберігся – С.С.) є великий обласний будинок установ. Дуже занехаяний, стіни давно треба поштукатурити, побілити, а то вже неприємно дивитись. Поряд – тротуари, що можна ноги поламати”²⁹.

Нестача коштів та будматеріалів на нові об’єкти, потреба у нових адміністративних, житлових та торговельних приміщеннях спонукали міськвиконком активно підтримувати ідею надбудови і реконструкції старих будинків та використання їх за новим призначенням. Так, у квітні 1935 року на розі вулиць Урицького та 18 Березня почалися роботи з надбудови двох поверхів над будинком колишнього костюлу (сучасна адреса – вул. П’ятницька, 31). Невдовзі будинок передали під житло співробітникам НКВС. У вересні 1935 року з Миколаївської церкви (стояла на вул. Леніна, 25, не збереглась) зняли купол, а приміщення пристосували під залу для показу нових кінофільмів та контору чернігівської філії “Союзпрокат”. У червні того ж року Чернігівторг розпочав будівництво другого поверху

Вид на площу ім.Куйбишева з балкону кінотеатра ім. Щорса. 1940 р.

крамниці на розі вул. Шевченка та площі імені Куйбишева (колишній Будинок торгівлі Метрик-Данюшевської на початку сучасної Алеї Героїв, не зберігся). Новий двоповерховий універмаг відкрили у червні 1936 року. Протягом 1936–1937 років для подальшого оформлення площі будували третій поверх робітничої поліклініки (кутова частина колишнього будинку губернської земської управи), яка межувала з будинком облвиконкому, та другий поверх крамниці Чернігівторгу на розі вулиць Селюка та Шевченка (будинок знаходився навпроти універмагу з протилежного боку площі, не зберігся), щоб її висота була однаковою з новим готелем³⁰. Тоді ж реконструювали та надбудували будинки на Театральній площі, 3 для облпрокуратури (сучасна адреса – вул. Шевченка, 1) та на вул. Авіації, 25 для облсуду (не зберігся). В 1936 році розпочалась реконструкція з надбудовою третього поверху колишнього будинку міської думи (сучасна адреса – вул. Кирпоноса, 16), який на правах оренди займала обласна контора Держбанку. Початковий кошторис склав 250 тисяч рублів, однак невдовзі зріс до 504 тисяч. За планом, роботи мали виконуватись, не припиняючи діяльності банку, і закінчитись у тому ж році. Традиційно, у строки не вклались через нестачу будматеріалів. На кінець 1937 року роботи були виконані лише на 44,6 відсотки. Остаточно реконструкцію будинку завершили наприкінці 1938 року. В результаті – значно (на 162,56 куб. м) збільшився об'єм будівлі, але, на жаль, будинок втратив оригінальну ротонду з годинником³¹.

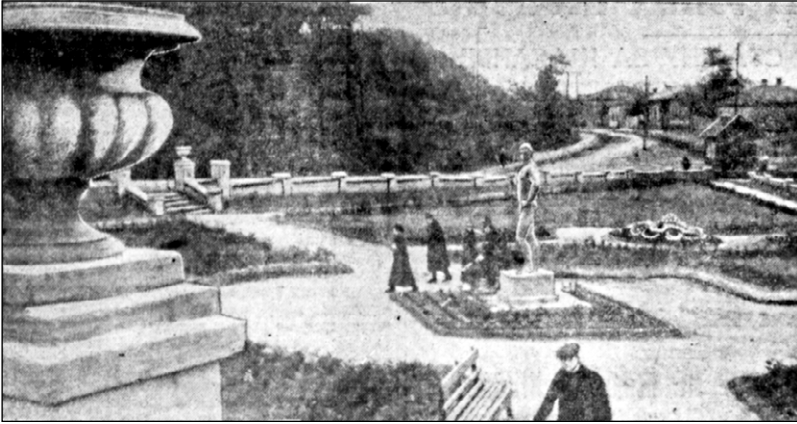
В Театральному сквері поряд з площею в середині 1930-х років збудували трибуну для прийому парадів та демонстрацій, де встановили погруддя Леніна і Сталіна. Літній театр, що був у сквері, у квітні 1935 року розібрали та перенесли на Вал. Відкрити на новому місці його планували 30 червня. Але на середину липня 1935 року роботи були виконані лише на 50–60 відсотків: не було сцени, підлоги, не закінчено покрівлю. Запрацював літній оновлений театр на Валі восени того ж року. А у сквері, що отримав назву Дитячого, на місці театру збудували фонтан з жабками, який у 1939 році прикрасили дитячими фігурками – композицією “Хоровод”.

Фонтан у Дитячому сквері. 1939 р.

На Валі, крім літнього театру, влітку 1935 року облаштували літню естраду у формі мушлі, оглядову колонаду з видом на Десну, буфет, ресторан, розбили клумби. Вхід на територію Валу оформили у вигляді великих кам'яних воріт. З північно-східного боку збудували парашутну вишку. У 1938 році під Валом поряд з київською трасою розбили сквер з велетенською фігурою фізкультурника.

В 1939 році при вході на Вал сквер з пам'ятником Леніну, встановленим в 1937 році, з боку вулиць Леніна та К. Маркса обгородили невисокою кам'яною огорожею з вазами та скульптурою. Пам'ятники вождю встановили в парку культури і відпочинку на Бобровиці (сучасний Міський парк культури і відпочинку) та поряд з корпусом учительського інституту (педуніверситет).

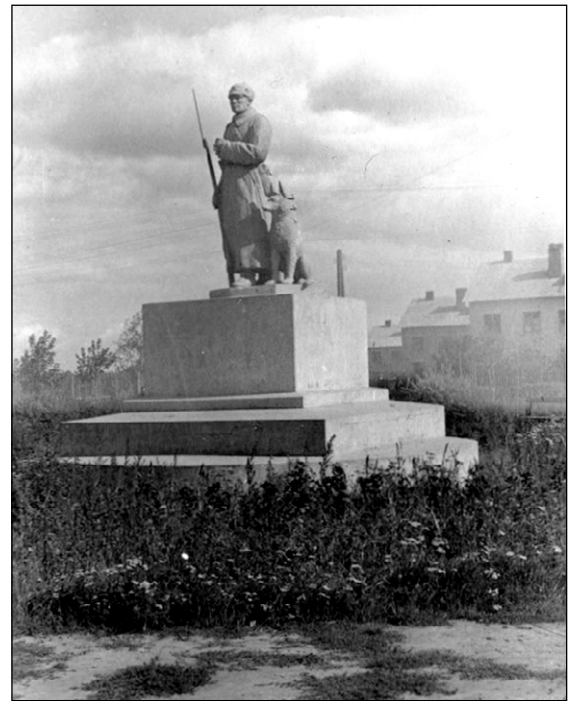
Новий сквер біля підніжжя Валу. 1938 р.

*Група залізничників
ст. Чернігів біля пам'ятника
Сталіну. 1938 р.*

Площа ім. Леніна на Валу. 1939 р.

*Пам'ятник прикордоннику з собакою.
Друга половина 1930-х років. Фото з
приватної колекції Дмитра Сіліча.*

Невеличкий сквер на розі вулиць Переця та Вокзальної прикрасила скульптура прикордонника з собакою. Після війни поряд з ним зробили площу Перемоги. На станції Чернігів неподалік вокзалу встановили фігуру Сталіна на повний зріст.

У передвоєнні роки в місті збудували кілька стадіонів. Так, у квітні 1934 року на вул. Польовій почалось будівництво міського стадіону загальною площею 5 гектарів, який містив футбольне поле, волейбольний майданчик, майданчик для легкої атлетики, трибуни³² (не зберігся). Протягом 1934–1936 років поряд з парком культури та відпочинку спорудили міський стадіон на 3 тисячі глядачів (тепер стадіон ім. Ю. Гагаріна). Ще один стадіон збудували поряд зі школою № 15.

На території міського парку в 1937 році облаштували тенісний корт, сектор для відпочинку дітей, літню естраду.

З 1934 року міськкомунгосп почав брукування вулиць та Красної площі клінкером та каменем. На кінець 1939 року зі 119,4 кілометрів міських вулиць було забруковано лише 49,9 кілометрів, із загальною забрукованою площею 338,86 тисяч квадратних метрів, з яких клінкером – 122,7 тисяч квадратних метрів³³. Тротуари вкривали асфальтом.

Брукування площі клінкерною цеглою. 1935 р.

Намагання перетворити Чернігів на місто-сад змушувало міську владу приділяти велику увагу озелененню, насадженню квітів. На кінець 30-х років там, де нещодавно височіли купи сміття, розбивали клумби. Так, біля Красного мосту, в Мар'їному гаї на місці колишнього звалища сміття, на вул. Підвальній біля шосе на Київ посадили квіти та кущі. В 1939 році у скверах, парку культури та відпочинку, на Валю, на незабрукованій частині площі ім. Куйбишева висадили понад 360 тисяч квітів, у скверах і вздовж вулиць міста посадили 855 тополь і каштанів³⁴.

Таким чином, незважаючи на труднощі політичного, адміністративного, фінансового, виробничого характеру, всупереч злиденності та безгосподарності, архітектурний силует Чернігова поступово змінювався. В центрі міста з'явилися три-чотириповерхові будинки, були забруковані вулиці та площі, озеленені парки та сквери, місця для відпочинку та прогулянок. За даними міської влади протягом 1934–1939 років у місті збудували 38 житлових будинків (не враховуючи приватної забудови, що склала понад 500 будинків), 7 нових шкіл, 14 дитячих ясел і садочків³⁵, десятки промислових підприємств, обласні адміністративні будівлі.

Більшість чернігівців радо вітали ці зміни у розвитку рідного міста і саме таким запам'ятали його напередодні Другої світової війни.

1. Більшовик. – 1935. – 17 жовтня. – С. 3.

2. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. Р-845. – Оп. 1. – Спр. 94. – Арк. 11.

3. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. – 579. – Арк. 52.

4. Більшовик. – 1938. – 16 жовтня. – С. 3.

5. Більшовик. – 1934. – 18 квітня. – С. 4.

11. Забудова Чернігова у 1930-х роках

Г. Петраш. Чернігів передвоєнний.

12. Знахідка колекціонера

1878 — 1912г.

Отъ воспоминаній
по

Черниговской Женской
Гимназіи.

6. Більшовик. – 1935. – 14 квітня. – С. 3.
7. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп.1. – Спр. 817. – Арк. 139.
8. Більшовик. – 1935. – 9 квітня. – С. 2.
9. Більшовик. – 1935. – 1 квітня. – С.4
10. Більшовик. – 1935. – 20 червня. С. 4.
11. ДАЧО. – Ф. Р-65. – Оп. 1. – Спр. 859. – Арк. 26
12. ДАЧО. – Ф. Р-845. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 36.
13. Більшовик. – 1936. – 26 квітня. – С. 4.
14. Карнабіда А. Чернігів. – К., 1980. – С. 89.
15. ДАЧО. – Ф.П-616. – Спр 985. – Арк. 53, 54.
16. Більшовик. – 1937. – 5 квітня. – С. 3.
17. Більшовик. – 1935. – 10 липня. – С. 4.
18. Більшовик. – 1938. – 4 вересня. – С. 4.
19. Див.: Сергєєва С.М. Історія кінотеатру імені Щорса //Скарбниця української культури: Зб. Наукових праць. – Вип. 16. – Чернігів, 2015. – С. 136–147.
20. Більшовик. – 1938. – 30 липня. – С. 2.
21. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 579. – Арк. 6.
22. Більшовик. – 1937. – 8 липня. – С. 4.
23. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 985. – Арк. 13.
24. Більшовик. – 1934. – 7 березня. – С. 4.
25. Більшовик. – 1936. – 6 квітня. – С. 3.
26. Більшовик. – 1937. – 27 грудня. – С. 3.
27. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 15.
28. Більшовик. – 1935. – 5 лютого. – С. 4.
29. Більшовик. – 1937. – 11 вересня. – С. 4.
30. Більшовик. – 1937. – 16 листопада. – С. 3.
31. ДАЧО. – Ф. Р-893. – Оп. 2. – Спр.1. – Арк. 67–68.
32. Батьківщина. – 1934. – 18 квітня. – С. 4.
33. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр.1078. – Арк. 55.
34. Більшовик. – 1939. – 24 квітня. – С. 4.
35. Більшовик. – 1939. – 6 квітня. – С. 4.

СЕРГЄЄВА С.

Історія кінотеатру імені Щорса у Чернігові (до 75-річчя з дня заснування)

Кінотеатр імені Щорса у Чернігові вже давно став невід’ємною частиною та окрасою центральної площі міста. Його портик з балюстрадою на балконі, широкі білі лопатки та колони, що членують жовті стіни фасадів – все говорить про те, що споруда давня, довоєнна. Дійсно, 75 років для будівлі міста, яке було на 70 відсотків зруйноване у роки Другої світової війни, вік доволі поважний.

Нагальна потреба у новому кінотеатрі назріла в Чернігові в середині 1930-х років. На той час місто вже кілька років як набуло статусу обласного центру. З’явилися нові промислові підприємства: фабрики первинної обробки вовни, музичних інструментів, меблева, гудзикова, швейна, кондитерський комбінат, реконструювали “Жовтневий молот”, горілчаний і цегляні заводи; діяли м’ясокомбінат, хлібзавод, макаронна, цукеркова фабрики, артілі; працювали будівельні організації, об’єднані облбудтрестом, тощо.

Населення обласного центру поступово зростало. У 1932 році воно становило 44,5 тис. осіб¹, у 1934 – 54,3 тис.² Місто потребувало подальшого розвитку, упорядкування забудови, розширення інфраструктури.

Чернігівський облкінофототрест сповістив чернігівців про рішення збудувати новий кінотеатр у Чернігові через обласну газету “Більшовик” 5 грудня 1935 року. Майданчик новобудови з’явився у тому-таки 1935 році вздовж нової червоної лінії на західному боці вул. Шевченка в безпосередній близькості від центральної площі, на місці колишнього одноповерхового будинку трикласного міського училища. У січні 1936-го року міська влада пообіцяла збудувати кінотеатр до кінця року. Газета “Більшовик” 9 квітня 1936 року оприлюднила проект фасаду новобудови (без зазначення прізвища архітектора), що мав виходити на вулицю Шевченка. З огляду на те, що, у на-

Кінотеатр ім. Щорса в м. Новоград-Волинський Житомирської області. 1939 р.

Сучасний вигляд.

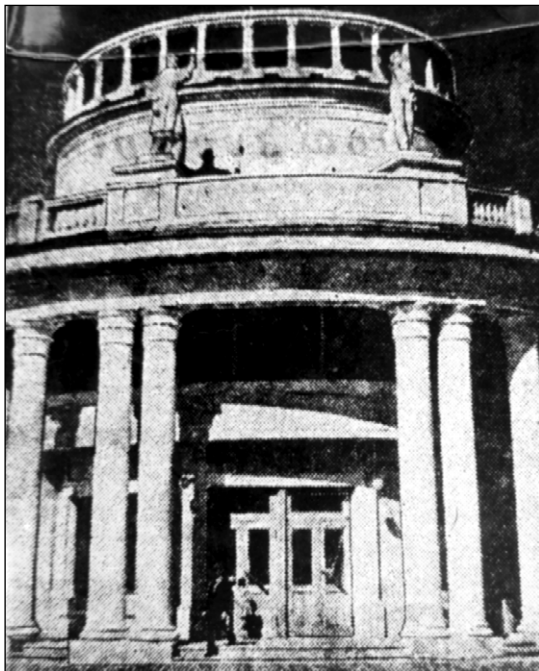
шого кінотеатру є двійник у м. Новограді-Волинському на Житомирщині, який теж носить ім’я Щорса, маємо підстави стверджувати, що проект кінозакладу був типовим. Внаслідок великого обсягу міського будівництва та нестачі коштів, роботи по зведенню кінотеатру велися дуже повільно.

На той час у Чернігові працювало кілька розважальних закладів культури. Крім театрів – держтеатр ім. Шевченка (у будинку колишнього Миколаївського єпархіального братства, тепер будинок Обласного філармонійного центру) та літній на Валу, були кінотеатри на 500 місць кожний: “Перше держкіно” (раніше – кінотеатр “Наука и жизнь”,

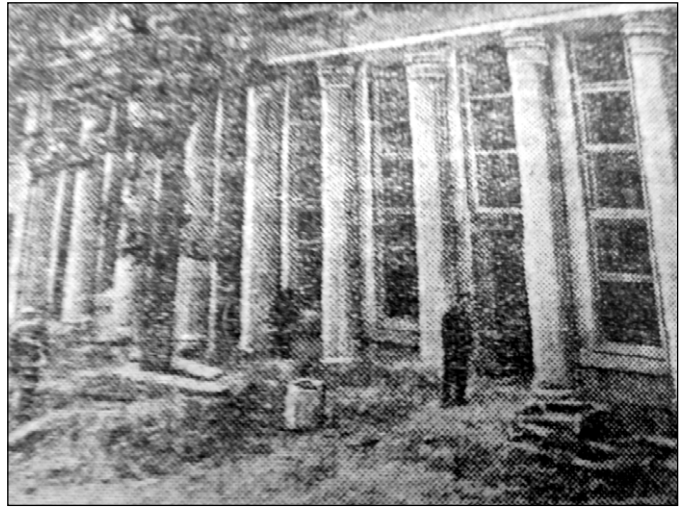
ім. Раковського, ім. 10-ти річчя РСЧА, тепер центральне відділення Ощадбанку), кінотеатр для молоді “Комсомольський” по вулиці Радянській (тепер вул. Шевченка) неподалік центральної площі, літній кіномайданчик, пересувні кіноустановки тощо.

І ось будується новий кінотеатр. Чернігівці спостерігали за повільним зростанням його стін. Виконком міської ради, за сталою традицією радянської доби звітувати про нові досягнення до радянсько-більшовицьких свят, обіцяв закінчити основне будівництво до 21-ї річниці революції, а саме – до початку листопада 1938 року³. На той час директором розпочатої новобудови працював Гаврило Павлович Печорний. Облбудопрест активізував будівельні роботи. Звели стіни, дах, але до остаточного завершення було ще далеко: гальмували роботи нестача коштів та безгосподарність. Натомість учасники обговорення плану реконструкції Чернігова на шпальтах обласної газети “Більшовик” у 1938 році нарікали на “підлих ворогів народу, які довгий час орудували у місті і завдавали шкоди на всіх ділянках соціалістичного будівництва, у тому числі у галузі реконструкції”⁴.

Наступною датою закінчення будівництва та відкриття кінотеатру призначили 1 травня 1939 року. Однак знову не встигали. У зв'язку з цим бюро Чернігівського міському КП(б)У на чолі з першим секретарем М.Г. Кузнецовим 11 квітня 1939 року прийняло постанову “Про хід будівництва нового кінотеатру”. В документі йшлося, що, на думку облкінофототресту, облбудопрест безпідставно затягує будівництво. Перевіркою були виявлені постійні міжвідомчі суперечки, часто з дрібних і неважливих питань, в результаті чого дуже гальмувався хід будівництва. Зокрема, бюро міському ухвалило: “1. Обязать Стройтрест (тов. Голубева и Гороховского) и Облкінофототрест (тов. Левицкого и Соболевского, Печорного) немедленно урегулировать все вопросы и недоговоренности, а также обеспечить строительство всеми необходимыми материалами и окончить строительство в срок, т.е. 1 мая 1939 г.; 2. Обязать тов. Голубева и Гороховского немедленно очистить площадку перед зданием от строительного мусора, а тов. Левицкому и Соболевскому на договорных началах с городским коммунальным хозяйством обеспечить приведение площадки в порядок – устройство клумб, асфальтирование и прочее; 3. Обязать горкомхоз и электровод (тов. Гнилушу, Ковалева) на основании договора подключить водопровод и канализацию к новому кинотеатру до 25 апреля 1939 г., также временно электросвет до получения отдельного трансформатора для кинотеатра; ... 5. Просить партгруппу облисполкома решить вопрос о выделении из фондов облисполкома недостающие 1000 метров плюша для окончательного оборудования кинотеатра”⁵.

**Відкриття кінотеатру.
Серпень 1939 р.**

Будівництво нового кінотеатру. 1938 р.

Наприкінці квітня, готуючись до першотравневої демонстрації, яка зазвичай проходила по центральній площі повз кам'яну трибуну з бюстами Леніна і Сталіна, а тепер вже і повз будівлю нового кінотеатру, поряд облаштували клумби. Газета “Більшовик” 5 травня 1939 року вмістила велику фотографію збудованого кінотеатру, але двері його залишались зачиненими для глядачів.

Тоді ж, у перші травневі дні 1939 року, Чернігівська обласна контора “Союзкінопрокат” одержала вісім копій нового художнього кінофільму “Щорс” нашого славетного земляка кінорежисера О.П. Довженка. Ця подія мала неабиякий резонанс, адже стрічка Київської кіностудії художніх фільмів знімалась в Україні, зокрема на Чернігівщині й в самому Чернігові. За перебігом зйомок жителі області і міста могли спостерігати безпосередньо або прочитати на сторінках газети “Більшовик”, яка у 1937 році запровадила рубрику “На зніманні кінофільму “Щорс”. Тут друкували сценарій кінофільму та інтерв’ю з його автором. Першого травня 1939 року фільм про Миколу Щорса демонструвався у найбільшому на той час чернігівському кінотеатрі “Перше держкіно” для відмінників навчання – учнів 1–4 класів шкіл міста. Дітям роздали 550 квитків. За п’ять днів фільм “Щорс” в цьому закладі переглянуло 10947 жителів і гостей міста⁶.

У новозбудованому кінотеатрі тривали оздоблювальні роботи. Нарешті 10 серпня 1939 року в Чернігові відбулась історична подія – відкриття нового кінотеатру. Урочисті збори розпочав завідуючий відділом пропаганди та агітації міському КП(б)У Кучер. Він виступив з характерною для тих часів промовою, зазначивши, що Чернігів, колись занедбане провінційне містечко, не мав жодних культурних установ, а зараз в Чернігові крім клубів є концертна зала, держтеатр, два кінотеатри. Новий кінотеатр був розрахований на 565 місць. Мав крім глядацького залу гарно обладнане фойє, кімнати відпочинку та ігор, буфет, газетний кіоск, танцювальний майданчик⁷. Тоді ж було оголошено, що кінотеатру присвоєне ім’я “легендарного полководця” Миколи Олександровича Щорса.

Чому саме на честь М. Щорса міське (обласне) керівництво назвало кінотеатр? На нашу думку, вибір був пов’язаний зі зростанням популярності постаті Миколи Щорса у другій половині 1930-х років. До того часу його ім’я практично не згадувалось у союзних історичних, художніх, публіцистичних творах та публікаціях, не потрапило воно й у щойно випущений відповідний том Великої Радянської Енциклопедії⁸. В українській республіканській літературі про Щорса згадували у зв’язку з локальними подіями громадянської війни. Початок культу Миколи Щорса припадає на 1935 рік, коли газета “Правда” 23 лютого надрукувала велику статтю – “Основатель Киевской дивизии”, а на засіданні Президії ЦВК СРСР, коли О.П. Довженку вручали орден Леніна за фільм “Аероград”, пролунала репліка : “Довженко, за вами – Чапай”. Олександр Петрович мимохідь запитав у Сталіна, на що він натякає, і той пояснив, що Україна знала свого героя громадянської війни – М. Щорса, про якого слід створити фільм⁹. Завдячуючи таланту кінорежисера та інтригам головного режисера людських доль тогочасного СРСР, якому був потрібний образ ватажка з народу – палкого борця за радянську владу в Україні, ім’я М. Щорса стало широко відомим. За командиром Богунського полку Першої української радянської (44-ї стрілецької) дивізії міцно закріпилась слава “легендарного полководця”. У тому ж 1935 році рідне місто Щорса було перейменоване на його честь.

Єдиний, на той час, глядацький зал кінотеатру містився вздовж вулиці Шевченка напроти готелю, облаштованого в колишньому будинку Уріна з прибудовою (згодом готель “Десна”). Між будинками проходила проїжджа частина з тротуарами обабіч. На балконі новобудови виділялися дві білі скульптури – робітник і селянка зі смолоскипами, тотожні образам відомої емблеми кіностудії “Мосфільм” – скульптури “Робітник та колгоспниця” В. Мухіної.

У день відкриття та впродовж 20 наступних днів у кінотеатрі ім. Щорса демонструвався новий художній фільм “Вершники” за однойменним романом Ю. Яновського, виробництва Київської кіностудії. Стрічка розповідала, як писала місцева преса, “про побідоносну визвольну боротьбу українського народу в 1918 році проти німецьких окупантів”¹¹. У вересні 1939 року на екрані демонстрували фільми “Арсенал”, “Джувльбарс”, “На Далекому Сході”, “Аероград”; у жовтні – “Горний марш”, “Вогняні роки”, “Таня Рябініна”, “Гроза”, “Лимарівна”.

Чернігівська обласна філія “Союзпрокат”, з 1940 року – обласна контора “Толовкінопрокат” випускала на екрани міста та області переважно фільми вітчизняного виробництва: ідеологічно витримані, що виховували радянського глядача у дусі любові до більшовицької партії та радянського ладу, непохитній вірі у “світле комуністичне майбутнє”. В 1940 році у кінотеатрі показували хронікально-документальні фільми “В радянській Литві”, “В радянській Латвії”, “В радянській Естонії”, “Визволення”, “На Дунаї”, які з великим пієтетом розповідали про “радісну” зустріч населенням

Прибалтики, Галичини, Бессарабії вояків Червоної армії у 1939 році: “Кордон. Невисокі смугасті стовпи. Вони відділяють світ неволі від країни щастя і радості – великої батьківщини всіх трудящих – Радянського Союзу. ...Могутній гуркіт танків розірвав тишу аристократичних кварталів Львова. Давно не бачили вузькі вулички старовинного міста такої радості народної. Гарячі обійми, сльози радісного хвилювання, букети живих квітів, громове “ура” на честь своїх визволителів – Червоної Армії, великого Сталіна. Триумфальним маршем пройшли по дорогах Західної України та Західної Білорусії побідоносні полки Червоної Армії”¹². Про те, чим невдовзі обернулось для місцевого населення приєднання цих територій до Радянського Союзу, фільмів не знімали.

1941 р.

До суто пропагандистських кінострічок належить фільм “Одинадцять столиць” кіностудії “Мосфільм”, який показував “багатство і розквіт столиць союзних республік, щасливе творче життя багатонаціонального Радянського Союзу”¹³. У тому ж передвоєнному році у новому кінотеатрі чернігівці дивились фільми “Вчитель” (кіностудії “Мосфільм”) – про “молодого радянського педагога, який “самовіддано несе в маси колгоспників соціалістичну культуру і знання”¹⁴, “Великий громадянин” (кіностудії “Ленфільм”) – про С.М. Кірова. Військовій тематиці були присвячені кінострічки “Моряк”, “Винищувачі” з уродженцем м. Ніжина М. Бернесом у головній ролі. З небагатьох мелодрам кіноглядачі мали змогу переглянути “Світлий шлях” та “Улюблена дівчина” кіностудії “Мосфільм”, які висвітлювали, за висловом кінокритика, боротьбу “з пережитками минулого у відносинах до жінки”¹⁵. Винятком у низці ідеологічно забарвлених кінострічок став чудовий американський фільм “Великий вальс” з чарівною музикою Й. Штрауса.

Поступово кінотеатр імені Щорса ставав найпопулярнішим в обласному центрі місцем відпочинку. 21 жовтня 1940 року він достроково виконав річний план обслуговування: з початку року фільми подивились 420 тисяч глядачів, план валового збору виконали на 100,1%, за дев’ять місяців кінотеатр дав прибутку 123 тис. рублів замість запланованих 63 тис. рублів. Натхненні успіхом працівники кінотеатру зобов’язались до кінця року прийняти ще 70 тисяч глядачів. Кінозаклад визнали кращим в області та висунули кандидатом на одержання перехідного Червоного прапора Управління кінофікації при РНК УРСР¹⁶.

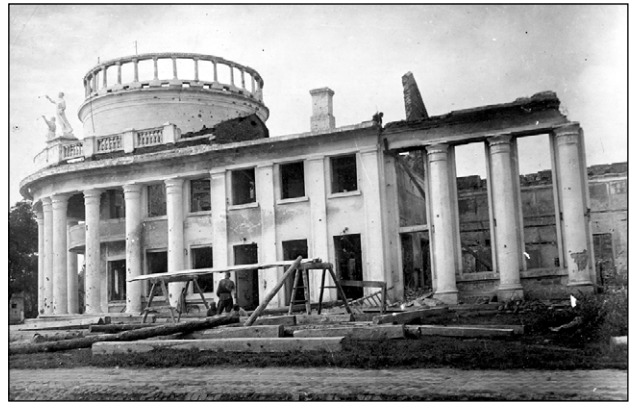
У роки Другої світової війни кінотеатр імені Щорса, як і все місто, зазнав руйнування (за висновками комісії – на 50 відсотків). Після звільнення від нацистів у Чернігові не залишилось жодного кінотеатру. За наказом міської влади облаштували глядацький зал у культовій споруді – Казанській церкві, в якій до війни працював радіовузол, і почали використовувати його як зимовий кінотеатр. Після відбудови кінотеатру імені Щорса тут розмістили міський Будинок культури.

Обласний будівельно-монтажний трест – ОБМТ-313 створений з німецьких військовополонених, 13 червня 1944 року розпочав будівельні роботи з відновлення кінотеатру ім. Щорса. Кошторисна вартість об’єкта склала 950 тис. рублів. До 1 січня 1946 року було виконано робіт на суму 710 тис. рублів. Не зважаючи на те що роботи тривали, 8 березня 1946 кінотеатр відкрив свої двері для відвідувачів, запропонувавши їм стрічку “Близнюки” кіностудії “Мосфільм”. За повідомленнями газети “Деснянська правда” від 30 березня, за неповний місяць кінотеатр відвідало майже 30 тисяч глядачів, було проведено 49 сеансів, з них – 7 дитячих.

На 1 вересня 1946 року працюючий кінотеатр потребував 17,2 тонни цементу, 180 кв. м скла, 2,5 тонн покрівельного заліза, 0,5 тонн цвяхів, 0,6 тонн оліфи, 0,77 тонн білила, 0,73 тонни фарби, 35 тонн алебастру. Будівельних матеріалів у місті катастрофічно не вистачало, тому завезли набагато менше – 0,1 тонну цементу, 78 кв. м скла, 0,26 тонни цвяхів, 0,07 тонн оліфи, 0,02 тонни білила, 0,10 тонн фарби, 19,5 тонн алебастру¹⁷. Добудувати установу планували до 7 листопада,

У часи окупації нацистами. 1941–1943 роки.

Відбудова кінотеатру. 1944 р.

для чого був складений графік завершення будівельних робіт: “1. Покраска зрительного зала 1–4 ноября 1946 г.; 2. Укладка метлахских плит в вестибюле 28 октября – 3 ноября; 3. Ремонт 12-ти дверей 26 октября – 1 ноября; 4. Малярная покраска стен и столярки 24 октября – 1 ноября; 5. Циклевка полов 25 октября – 2 ноября; 6. Отделочные работы по паровому отоплению 24–28 октября; 7. Наружная планировка вида 24–28 октября; 8. Окончание вентиляции 24 октября–3 ноября; 9. Электромонтажные работы 1–3 ноября”¹⁸.

У повоєнні часи кінотеатр очолив Андрій Гаврилович Куликов.

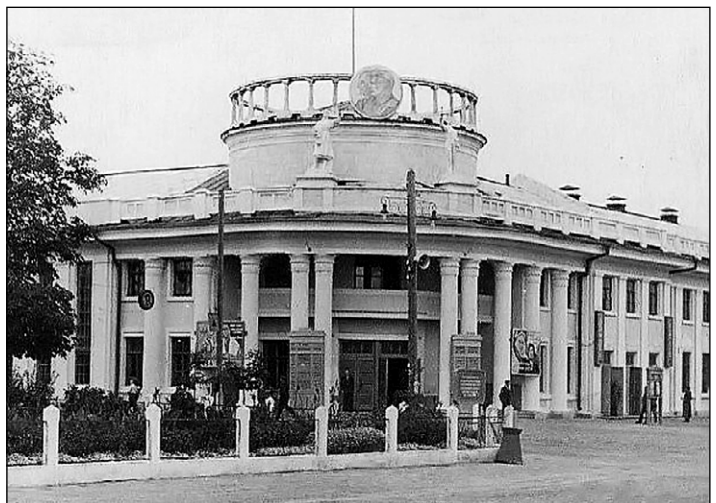
Як і раніше, працював один зал, кількість місць зменшилась до 500. На місці круглого залу та верхнього фойє грав оркестр і танцювали відвідувачі. Кіносеанси були денні та вечірні. Так, 9, 10 та 11 травня 1947 року вдень у кінотеатрі демонструвався фільм “Щорс”, увечері – “Небо Москви”. Влітку того ж року чернігівці могли насолодитися незабутніми враженнями від американської мелодрами “Серенада сонячної долини”, чарівної казки “Золушка”, комедії “Весна”, історичної стрічки у двох серіях “Петро Перший”. За рік кінотеатр вже працював на повну потужність. Кіносеанси в установі починались о 10 годині ранку і закінчувались о 1 годині ночі. Тоді чернігівці дивились тут стрічки: “Сказання про землю Сибірську”, “Котовський”, “Семеро сміливих”, “Молода гвардія”, “Повість про справжню людину” та багато інших.

Зазвичай, у революційні радянські свята – 1 травня та 7 листопада, будинок кінотеатру прикрашався гаслами та транспарантами. “Святково прибрано площу імені Куйбишева. Над трибуною великі портрети Леніна і Сталіна, великий транспарант “1 Травня”, на фронтоні кінотеатру – великі портрети Сталіна і членів політбюро”, – сповіщала “Деснянська правда” з приводу демонстрації 1 травня 1948 року.

У лютому 1949 року на другому поверсі кінотеатру відкрили круглий зал. Кількість місць збільшилась до 600: відповідно, у великому залі – 500, у круглому – 100. Естрадний майданчик облаштували у фойє першого поверху там, де зараз вхід до Червоного залу.

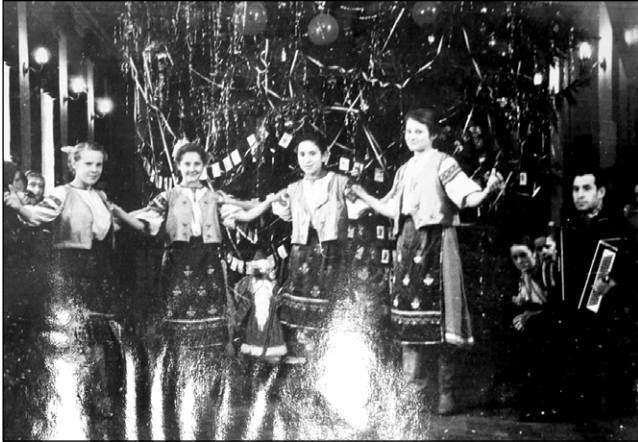
Новий 1950-й рік (в подальшому кожний новий рік) молодь міста зустрічала у кінотеатрі. В центрі фойє яскравими вогнями сяяла ялинка, відбувся великий концерт, костюмований бал, різні ігри.

Наприкінці січня того ж року на шпальтах обласної газети чернігівці обговорювали кінострічку “Падіння Берліна”, яка демонструвалась у великому залі кінотеатру. За традицією славослів’я на честь Сталіна, культ якого ще більше зріс після війни, не мало меж і у наш час виглядає щонайменше як дикунство: “Цей фільм неможливо дивитись без глибокого хвилю-

Кінець 1940-х – початок 1950-х років ХХ ст.

вання. В ньому, як у дзеркалі, відбиті високий патріотизм радянського народу, любов до вітчизни, до вождя. З особливою силою у фільмі показано, як завдяки генію рідного Сталіна, радянський народ піднявся на героїчні подвиги. Великий вождь народу Йосип Віссаріонович Сталін показаний у фільмі з великою силою. Такий він у серцях численних народів Радянського Союзу – близький, рідний, дорогий”¹⁹, “У фільмі відтворено, як мудрий полководець, геніальний стратег, великий Сталін впевнено веде наш народ від перемоги до перемоги. Під його керівництвом радянські воїни відкидають німців від Москви, знищують їхні дивізії у Сталінграді, розбивають їхні війська на Одері, де Сталін – там перемога”²⁰, – писали місцеві респонденти. До цього можна додати, що трохи більше 10 років майже навпроти кінотеатру імені Щорса, на іншому боці площі на постаменті заввишки 3,5 метрів височіла бронзова фігура вождя. Пам’ятник був відкритий на Алеї Героїв у Чернігові 21 вересня 1951 року²¹.

Зустріч Нового року у фойє кінотеатру. 1950-ті роки.

Фойє кінотеатру. 1950-ті роки.

Дивились чернігівці фільми і про інших героїв. Так, у грудні 1951 року на екрані великого залу з величезним успіхом пройшов новий художній фільм Київської кіностудії – “Тарас Шевченко”, постановка І. Савченка з С. Бондарчуком у ролі Кобзаря.

Популярність закладу дедалі зростала. У 1952 році у дворі кінотеатру почав працювати літній кіномайданчик на 513 місць.

До 1959 року кінотеатр імені Щорса залишався єдиним приміщенням у місті, здатним вмістити кілька сотень глядачів. Час від часу в ньому відбувались урочисті заходи, збори, конференції, навіть, судові засідання. Так, з 17 по 25 листопада 1947 року тут відбувся відкритий судовий процес над військовими злочинцями зі складу 105-ї дивізії 8-го окупаційного корпусу угорської армії, які здійснювали каральні операції в селах області у 1942–1943 роках. Відомо, що на першому засіданні були присутні майже 700 осіб, у тому числі – керівники обласних і міських партійних, радянських і громадських організацій. Велика кількість мешканців Чернігова перебувала біля кінотеатру і слухала по радіо трансляцію із залу судового засідання²². У липні 1953 року у великій залі провели вечір молоді, присвячений Дню військово-морського флоту: 700 його учасників прослухали лекцію “Історичне минуле російського морського флоту”, оглянули виставку плакатів і моделей бойових кораблів, виготовлених моделістами Чернігівського морського клубу ДТСААФ, взяли участь у матроських танцях на приз, оглянули кінострічку “ В далекому плаванні”²³.

Колектив закладу на чолі з директором Оленою Гаврилівною Дальською, яка обіймала цю посаду з 1950 року протягом майже двадцяти років, активно залучав глядача до кінотеатру, а з огляду на тотальний контроль з боку партійних органів, проводив широку пропагандистську роботу. Щороку у відділ пропаганди міськкому КПУ надсилалися відомості про роботу установи. Ось одне з таких – за дев’ять місяців 1955 року: “Прочитано лекцій – 7. Транслировалось через мікрофон до начала сеансов “Обращение Всесоюзного Совета мира к народам о запрещении ядерного оружия” в течение 10 дней. Была организована сельскохозяйственная выставка в свете решений Январского пленума ЦК КПСС. Дано концертов эстрадного искусства с участием певицы – 24. Дано

концертів художественної самодеятельности учащихся школ – 22”²⁴. За цей період до кінотеатру завітало 544405 дорослих (ціна квитка 4 рублі) та 214438 дітей (ціна квитка 1 рубль), виторг склав – 2389444 рублі²⁵.

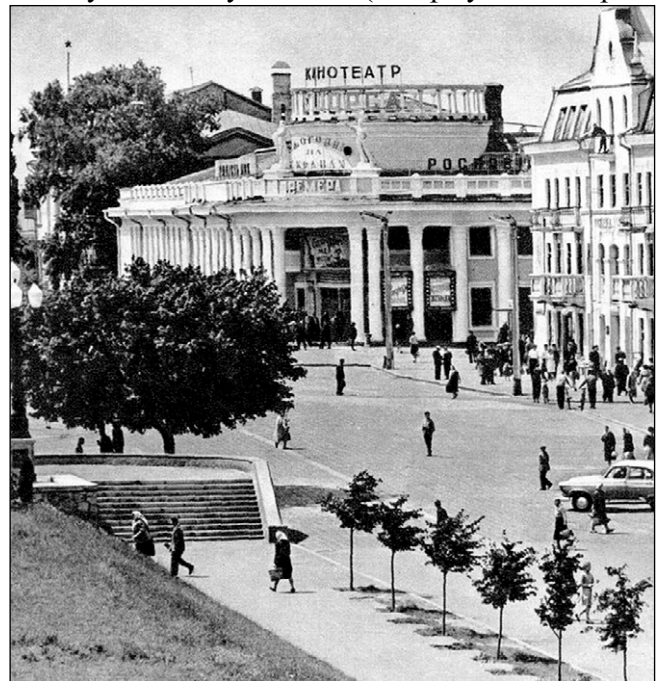
Відвідини кінотеатру – то було свято для чернігівців: з морозивом, ласощами, танцями під оркестр перед початком сеансів, з концертами невеликого камерного оркестру, що складався з місцевих віртуозів. Так, у 1957 році оркестр кінотеатру розробив цикл з творів російських, радянських і зарубіжних класиків, проводив концерти з коментуванням їх перед початком виступів.

Наприкінці 1957 року у великому залі встановили широкий екран²⁶.

На рубежі 50-х – 60-х років у Чернігові велося широке промислове будівництво: завод синтетичних волокон (згодом – комбінат “Хімволокно”), камвольно-суконний комбінат, теплоелектроцентральної, велика будівельна база тощо. У місті збільшилась кількість будівельних організацій. Як наслідок, стрімко зростала чисельність населення Чернігова: на 1 січня 1959 року вона становила 85,2 тисячі осіб²⁷; 1 січня 1962 року – 107,0 тисяч²⁸.

Зросла потреба у нових глядацьких залах. За планом відділу проектування облвиконкому за проектом архітектора Василя Антоновича Карнабеда (брата відомого чернігівського архітектора та краєзнавця Андрія Антоновича Карнабеда) вздовж вулиці ім. Куйбишева (тепер вул. Магістратська) до кінотеатру почали прибудовувати новий зал, з тим, щоб з’єднати його з вже існуючою спорудою в єдине ціле. Роботи виконувало будівельне управління Чернігівської ТЕЦ. Відкрили новобудову 29 квітня 1962 року. Збудований амфітеатром зал мав широкий екран та вмщував 610 глядачів. Драпірування стін, завіси над півовальним екраном виготовили з тканини червоного кольору, відтак зал отримав назву “Червоний”. Старий великий зал відремонтували, оздобили тканиною та фарбою блакитного кольору, відповідно, він став “Блакитним”, з кількістю місць 544. У святковому вечорі на честь відкриття новобудови взяли участь проєктанти, будівельники, інженерно-технічні працівники, колектив кінотеатру. Після урочистостей присутні подивились новий художній фільм “На крилах пісні”²⁹.

Кінотеатр ім. Щорса залишався найбільшим та найвідвідуванішим закладом куль-

1956 р.

Червоний зал. Сучасний вигляд.

тури міста. Крім двох великих залів, кіноглядачів приймав Круглий зал на 150 місць, що зазвичай використовувався як кінолекторій, та літній зал у дворі місткістю 440 глядачів. У 1963 році в кінотеатрі провели 12 фестивалів та тематичних показів, 517 подовжених сеансів (показували повнометражний документальний та художній фільми), які відвідали 93673 особи. Найбільш популярними у цьому році виявились стрічки: “Оптимістична трагедія”, яку оглянуло 25477 глядачів, “Це сталося у міліції” (15325), “Срібний тренер” (12613). Працював кінолекторій “Хочу все знати”, де провели 45 кіносеансів з лекціями та обслуговували 3150 городян³⁰.

Куточки з продажу квитків у кінотеатр на Чернігівській швейній фабриці (ліворуч) та Чернігівському головноштамі (праворуч). 1960-ті роки.

Як і раніше, кінотеатр, як і інші заклади культури, активно використовувався для популяризації рішень партійних конференцій, пленумів, з'їздів. Так, на виконання рішень грудневого 1963 року пленуму ЦК КПРС у грудні 1963 – січні 1964 років, провели фестиваль “Хімія служить людині” з демонстрацією науково-популярних фільмів, пов’язаних з використанням хімічних добрив у сільському господарстві, а у фойє обладнали стенд “Чернігівський комбінат синтетичних волокон”³¹.

У вересні 1964 року відбувся кінофестиваль, присвячений 70-річчю від дня народження О.П. Довженка. Чернігівці дивились кращі стрічки митця – “Повість полум’яних літ”, “Поєма про море”, “Щорс”, “Іван”, “Земля”, “Мічурін”. План 1964 року кіноустанова виконала 7 грудня, прийнявши 1632631 глядача³².

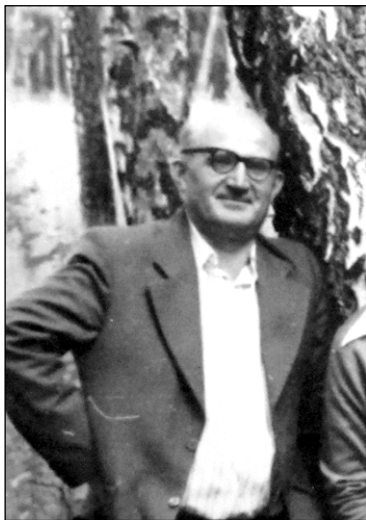
Наприкінці 1960-х років штат кінотеатру нараховував 54 особи. Крім директора (О.Г. Дальська) та адміністратора тут працювало 10 кіномеханіків, 5 їхніх помічників, 9 касирів, 6 контролерів-білетерів, 9 білетерів-прибиральниць, бухгалтер, художник, натирач підлоги, водій тощо³³.

З року в рік до державних та загальнонародних свят на екранах закладу відбувалась демонстрація одних і тих самих за тематикою фільмів. Так, у лютому завжди йшли стрічки про Збройні сили СРСР (до 23 лютого), у квітні – стрічки про Леніна (до дня народження), у травні – про Велику Вітчизняну війну (до Дня Перемоги), у листопаді – про більшовицьку революцію тощо. У жовтні-грудні та січні-березні зазвичай проводились тематичні покази про передовий досвід аграріїв та тваринників; у березні, травні, вересні, жовтні щорічно демонстрували стрічки про радянську жінку, дитячі та молодіжні фільми.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х років демонтували дві скульптури над головним входом, які з часом почали руйнуватись та загрожували обвалом. На той час директором кінотеатру працював Геннадій Федорович Ставров.

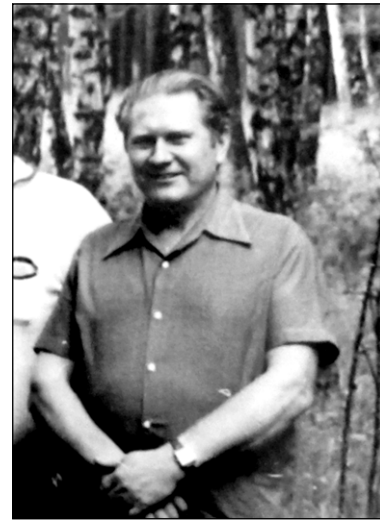
У лютому 1974 року установу очолив Валентин Михайлович Ігнатенко, який пропрацював на цій посаді двадцять п’ять з половиною років (1974–1995). За часи його директорства в кінотеатрі вперше був запроваджений театральний принцип показу некасових фільмів: у Круглому залі демонструвались складні (елітні) стрічки, у тому числі фільми – призери міжнародних кінофестивалів, радянські та зарубіжні стрічки минулих років. Показ приваблював чернігівців, які не просто “ходили у кіно”, а намагались отримати задоволення від зустрічі зі справжнім кіномистецтвом. На початку 80-х років, коли аудиторія театрального показу стала постійною, створили клуб “Еліт”. Справжні любителі кіно – міська інтелігенція, студентська молодь дивились інтелектуальні кінострічки, які не мали успіху у масового глядача, а також кращі радянські та зарубіжні фільми минулих років: роботи Ф. Фелліні, М. Формана, А. Тарковського, О. Сокурова, К. Муратовой тощо. У 1990-х роках система клубного кінопрокату була зруйнована – частково через запровадження кабельного телебачення, частково – через виникнення великої кількості відеосалонів.

У 70-х – 80-х роках крім стаціонарної апаратури кінотеатр мав дві пересувні кіноустановки

Г.Ф. Ставров.

та одну установку на автомобілі денного кіно. Значно збільшилась мережа кіноустановок на підприємствах, в установах та навчальних закладах, які обслуговували працівники кінотеатру. Штат кіноустанови в ті роки був найбільшим за всю історію її існування – 61 співробітник. Частина з них: Бондар Віра Максимівна, Прядко Мотрона Павлівна, Коваленко Лідія Мойсеївна, Пугачова Людмила Георгіївна, Шам Наталія Миколаївна та інші пропрацювали в кінотеатрі все своє трудове життя, прийшовши на роботу в юному віці і пішовши звідти на пенсію. Багато років віддали кінотеатру

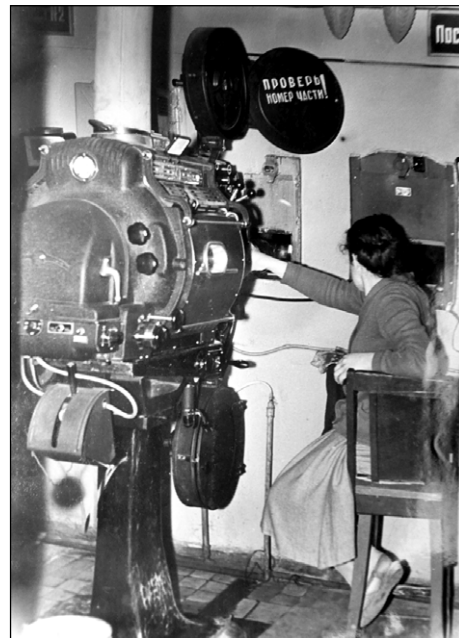
В.М. Ігнатенко.

колишній адміністратор Устименко Іван Якович, художники Шепталов, Бібік Степан Федосійович, Ганис Аркадій Родіонович, Сахно Михайло Петрович, Томін Микола Миколайович та інші.

У 80-х – 90-х роках зростаюча конкуренція змушувала кінотеатр використовувати всі види реклами: стендову, фасадну, неонову, радіорекламу щоденного репертуару, сюжетну, передсеансову. Рекламували в газетах і по радіо, у тому числі на підприємствах, організовувались колективні відвідування учнями, студентами, робітниками підприємств і установ міста. На фасаді кінотеатру виставлялись мальовничі рекламні щити, що вміщували широку інформацію про стрічки. Так, внаслідок цієї роботи стрічка “Вищий суд” демонструвалась місяць, “Маршал Рокоссовський” – 24 дні, “У пошуках прибульців” – півмісяця³⁴.

Кінопроекторські: Блакитного залу (ліворуч) та Червоного залу (праворуч). 1960-ті роки.

Наприкінці серпня 1989 року кінотеатр у стінах Червоного залу урочисто відзначив своє 50-річчя. То було свято не тільки для його робітників, а й багатьох небайдужих чернігівців. Найголовнішим було те, що в цій установі багато років жило, радувало й збагачувало глядачів дивне, чарівне мистецтво кіно.

У 1993 році в Чернігові сталося лихо – горів найстаріший, найулюбленіший кінотеатр. Пожежа розпочалася 2 лютого приблизно о 22.30 у Блакитному залі. В цей час у Червоному – йшов останній сеанс. Людей негайно евакуювали. Перша пожежна машина прибула до кінотеатру, коли перекриття Блакитного залу (на щастя, там не демонструвався фільм), охоплене полум'ям, обвали-

лося вниз. Почалось розслідування всіх обставин цієї надзвичайної події, за якою було порушено кримінальну справу. За версією слідства, пожежа – справа рук зловмисників³⁵: експерти знайшли залишки бензину в недогорілих конструкціях горища Блакитного залу.

Справжній шок від цієї події пережив В.М. Ігнатенко. Блідий, розгублений, по коліна у воді, блукав він по згарищу. Горіло на його очах. Скільки ж тут було покладено сил, здоров'я, скільки зроблено. У 1955 році розпочав він у кінотеатрі роботу кіномеханіком, у лютому 1960 року став старшим кіномеханіком, потім заступником директора, директором. То було не директорство, а суцільний вічний ремонт, якому здавалось не буде кінця. Замінена вся сантехніка, опалювальна, каналізаційна мережі, труби водогону, покладені мозаїчні підлоги, замінена стеля у фойє Блакитного залу, тьмяно-червоним мармуром оздоблений касовий вестибюль, жовто-рожевим – фойє; капітально відремонтована покрівля. І все це у діючому кінотеатрі³⁶.

Комісія, яка обстежила приміщення після пожежі, визначила, що кінотеатр непридатний для експлуатації: у Блакитному залі залишилися лише стіни, дерев'яні ферми перекриття фойє Блакитного і Круглого залів, дуже пошкодженні вогнем, перебували в аварійному стані. При гасінні водою пошкоджена покрівля всього закладу, виведенні з ладу системи опалення, водо та електропостачання.

Враховуючи побажання чернігівців і значення кінотеатру для міста, обласна адміністрація та міськвиконком вирішили відновити його у попередньому вигляді: з усіма трьома залами, фойє: касами. За спогадами В.М. Ігнатенка, відновлення стало можливим завдячуючи тодішньому голові облдержадміністрації П.Д. Шаповалу, який взяв всі відновлювальні роботи під особистий контроль. Відбудова потребувала мільярда купоно-карбованців. За тогочасної економічної скрути віднайти кошти та загоїти цю рану здавалось неможливим. Влітку 1994 року роботи практично не велися: “Те, що не знищив вогонь руйнує цьогорічне дощове літо. Вже не від пожежі, а від води впав дах у фойє кінотеатру”, – писала “Деснянська правда”³⁷. Комісія, створена для якнайшвидшого налагодження робіт з відбудови кінотеатру, на черговому засіданні наполягала, щоб до 9 липня 1994 року фінансове управління облдержадміністрації виконало розпорядження представника Президента в області про виділення цільовим призначенням на відбудову кінотеатру 100 млн. карбованців. Після цього розпочались відновлювальні роботи. Їх виконували Чернігівське науково-реставраційне проектно-виробниче управління та його субпідрядник – трест “Чернігівпромбуд”. У листопаді того ж року ремонт йшов повних ходом: територія була обгороджена парканом, поряд стояли будівельні вагончики, височів підйомний кран. Найбільш трудомісткі роботи у Блакитному залі виконало управління “Житлобуд-1”. До 9 травня 1995 року у Блакитному залі відбувся сеанс. У червні 1995 року кінотеатр повністю відновив свою роботу: Червоний та Блакитний зали – для демонстрації кінофільмів, Круглий зал – для показу відеофільмів. У тому ж році кінотеатр імені Щорса увійшов до структури комунального підприємства “Чернігівкіно”.

На початку 2000-х років, завдячуючи тісному співробітництву з дистрибуторською кінокомпанією “Артхауз Траффік”, для кіноманів у Круглому залі відновили періодичні кінопокази “Кіно не для всіх”: демонстрували кращі фільми – багаторазові призери міжнародних кінофестивалів.

У 2003 році були встановлені звуковідтворююча система “Долбі-стерео” та екрани з підвищеною яскравістю зображення. У трьох залах, крім демонстрації фільмів, відбувалися різноманітні заходи для молоді і дітей, благодійні заходи для малозабезпечених, інвалідів, сиріт. Лише за півріччя 2008 року кінотеатр провів 22 благодійних кіносеанси, які відвідало понад 3,5 тисячі глядачів.

У 2013 році, не зважаючи на фінансову скруту, кінотеатр продовжував організовувати безкоштовні сеанси для ветеранів, дітей-інвалідів, дітей-сиріт, активно обслуговував літні шкільні майданчики: тоді кінофільми подивились 2600 школярів міста, при цьому вартість дитячого квитка було знижена з 10 до 8 гривень. Усього за рік кінотеатр відвідало 35 тисяч глядачів.

На день свого 75-річчя кінотеатр імені Щорса залишався єдиною в місті установою комунального підприємства “Чернігівкіно”. Штат його нараховував 15 осіб і складався з директора Мельника Олександра Миколайовича (директор “Чернігівкіно”), адміністратора Мішук Тетяни

Леонідівни, трьох кіномеханіків, двох касирів, чотирьох контролерів, інженера, робітника та двох охоронців.

Свій ювілей кінотеатр зустрічав не у кращому стані. Він ледь виживав: працювали лише два зали – Червоний та Блакитний (на 500 та 300 місць), що зазвичай використовувались для показу комерційного кіно, Круглий зал, який з 2011 року винаймав приватний підприємець для показу фільмів у форматі 3D (адже сам кінотеатр такої апаратури не мав), закрили у серпні 2014 року, фойє протягом більше 10 останніх років кілька разів на місяць орендували торговельні організації для виставок-продажів промислових товарів.

Але попри всі труднощі і негаразди головним залишалось те, що найстаріший в області кінотеатр продовжував працювати та приносити задоволення все новим і новим поколінням чернігівців, розкриваючи перед ними чарівний світ кіно.

P.S. Згідно із законом про декомунізацію, прийнятим Верховною Радою України 9 квітня 2015 року, постало питання про перейменування кінотеатру. Запропоновано перетворити його на Кіно-культурний центр “Чернігів” (були й інші назви – “Зачарована Десна”, “Кінотеатр ім. Довженка”). Однак депутати обласної ради не дійшли згоди.

Реклама кінофільму на міському автобусі. 1960-ті роки.

Афіша кінотеатру на Валу.

1. Чернігівська область: Короткий статистично-економічний довідник 1932 року. – Чернігів, 1932. – С. 1.
2. Звіт Чернігівського обласного виконавчого комітету за 1933–1934 роки. Делегатіві 2 обласного з їзду рад. – Чернігів, 1935. – С. 91.
3. Більшовик. – 1938. – 12 жовтня. – С. 3.
4. Там само. – 16 жовтня. – С. 4.
5. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО) – Ф. П-616. – Оп 1. – Спр. 938. – Арк. 478–479.
6. Більшовик. – 1939. – 8 травня. – С. 4.

7. Там само. – 11 серпня. – С. 4.
8. Большая Советская Энциклопедия. – М., 1933. – Т. 62.
9. Шудря М. Геній найцирішої проби. – К., 2005. – С. 146.
11. Більшовик. – 1939. – 11 серпня. – С. 4.
12. Там само. – 1940. – 9 вересня. – С. 4.
13. Там само. – 29 січня. – С. 4.
14. Там само. – 3 січня. С. 4.
15. Там сама. – 3 жовтня. С. 4.
16. Там само. – 31 жовтня. – С.4.
17. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. – 1279. – Арк. 18зв.
18. Та само. – Арк. – 46.
19. Деснянська правда. – 1950. – 31 січня. – С. 3.
20. Там само.
21. Там само. – 1951. – 23 вересня. – С. 1.
22. Моринець В. Чернігівський процес. – Ніжин, 2014. – С. 18.
23. Деснянська правда. – 1953. – 25 липня. – С. 4.
24. ДАЧО. – Ф. П-616. – Оп. 1. – Спр. 2262. – Арк. 166.
25. Там само.
26. Там само. – Спр. 2325. – Арк. 58.
27. ДАЧО. – Ф. П-5036. – Оп. 6. – Спр. 289. – Арк. 4.
28. Там само.
29. Деснянська правдв. – 1962. – 30 квітня. – С. 3.
30. ДАЧО. – Ф. П-5244. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 18.
31. Там само. – Арк. 28.
32. Там само. – Арк. 71.
33. Там само. – Спр. 314. – Арк. 5.
34. Там само. – Спр. 1003. – Арк. 20.
35. Деснянська правда. – 1993. – 4 лютого. – С. 1.
36. Там само. – 1993. – 17 лютого. – С. 4.
37. Там само. – 1994. – 31 липня. – С. 2.

АЛИМОВ Е.

Память нетленна (воспоминания о злодеяниях против человечности)

Каждый народ гордится победами, одержанными в борьбе за свободу и независимость Родины, и свято чтит память утрат, понесенных во имя этих побед. У французов есть Орадур-сюр-Глан, у чехов – Лидице, у белорусов – Хатынь, в Украине – Корюковка, уничтоженные в годы войны вместе с жителями.

Недалеко от Славутича есть села, которые постигла та же участь – Ведильцы, Глядин, Червоная Гута, Кувечичи. Воспоминания местных жителей, переживших трагедию, собраны в краеведческом музее города Славутича.

Небольшое полесское село Червоная Гута расположено недалеко от железнодорожного разъезда Нерафа (сейчас – станция Славутич).

Зимой 1943 года бойцы партизанского отряда им. Коцюбинского остановили на разъезде Нерафа грузовой поезд, который следовал со станции Неданчичи в Чернигов. В вагонах находился торф. Погибли немецкий офицер (по рассказам жителей, в т. ч. партизана М.И. Прокопенко, он застрелился сам, так как думал, что партизаны будут его мучить) и шестнадцатилетний юноша Ивасенко Иван Федосович. Через некоторое время грузовой поезд без машиниста отправили на ст. Неданчичи. Проехав станцию, поезд упал под откос, так как от взорванного железнодорожного моста путь разобрали.

Немецкие следователи узнали о действиях партизан, для запугивания жителей постановили: за одного убитого немецкого солдата расстреливать 10 человек, а за офицера – 100 человек. Местные полицаи предупредили жителей Червоной Гуты, Комаровки и Неданчичей, что будут проведены карательные меры. Конкретно никто не знал, какой населенный пункт подвергнут наказанию. Некоторые жители уходили к своим родственникам, а некоторые выкапывали землянки в лесу и жили в них какое-то время.

23 февраля 1943 года из Чернигова в Неданчичи поездом приехали каратели. Они собрали из окружных сел полицаев и на подводах направились в Червоную Гуту.

Анастасия Михайловна Коваленко:

«В этот день в одной хате собрались женщины и пряли нитки. Зашел офицер и спросил, где живет староста села. Женщины почувствовали беду. Когда вышли из хаты, увидели, что село оцеплено солдатами и полицаями, по направлению дорог на Неданчичи, Мекиуновку, Комаровку и Нерафу установлены пулеметы.

По сигналу немецкого офицера каратели начали сгонять людей в омшаник (сарай, где зимой стоят ульи), который потом закрыли и подожгли. Семьи полицаев не наказывали. Я упростила одного немецкого офицера, чтобы поставил меня среди полицейских семей. Так и осталась живой. Староста села был убит и сожжен».

*Слева направо А. Коваленко,
Д. Сибирская, Н. Гутник с детьми.*

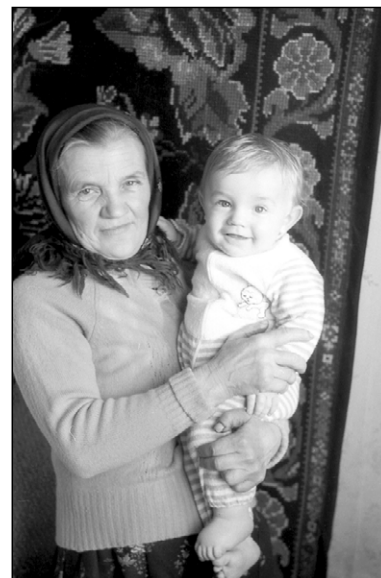
Мария Яковлевна Сибирская:

«Наша семья: (отец Яков до оцепления Червонной Гуты карателями уехал за сеном) мать, Марфа, с тремя детьми – Николаем, Ульяной и Марией хотела спрятаться в лесу. Но пройти оцепление не удалось. Полиции привели их в село и в хлеве расстреляли, а строение подпалили».

Но случилось чудо: Мария, получившая шесть пуль и упавшая без сознания, через некоторое время зашевелилась. Полицай услышал шорох и захотел проверить, но другой его остановил: «Тебе показалось». Горящая крыша строения начала падать. Мария вовремя очнулась, выползла из хлева и хотела спрятаться в погреб. Полицейские заметили ее. Прогремели выстрелы. Девочка получила седьмое ранение и вновь потеряла сознание.

После того, как каратели уехали в Мекшуновку, с днепровского луга приехал отец. Он нашел полуживую дочь и отвез в Редьковскую больницу.

Мария Яковлевна в конце беседы сказала: *«Если поставить в ряд сто мужчин и среди них полицейев-карателей, которые стреляли в хлеве, я без промедления указала бы на них. Зрительная память сохранилась по сегодняшней день».*

М.Я. Сибирская.

Наталья Петровна Гутник:

Как ни старались каратели не оставить свидетелей, но судьба была благосклонна к ней. Наталья Петровна, услышав выстрелы, связала узел (собранную и завязанную в большой платок одежду, продукты питания). Выбежала из дома и услышала, как ее подзывает свекровь. Побежала к выкопанному и замаскированному окопчику, где сидела свекровь. Не добежав пяти-шести шагов, споткнулась. Узел выпал из ее рук. Невозможно было его подбирать. Девушка быстро залезла в окопчик. Полицай, не дойдя до окопа, нашли узел и начали делить между собой содержимое. Это отвлекло их внимание.

«Когда сидели в окопчике, слышали страшные крики горевших в омшанике людей. От страха у нас застыла в жилах кровь, и волосы на голове поднимались дыбом. Оцепнели так, что если бы даже полицаи подошли и приказали встать, то не смогли бы».

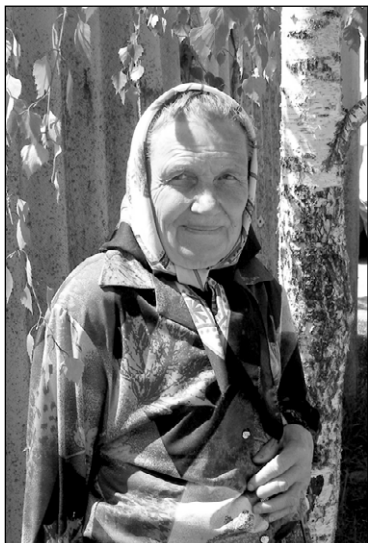
Свидетельница трагедии села Червонная Гута Ольга Афанасьевна Мекшун осталась живой случайно. Когда горело село, валил густой дым, накрывая все кругом. Благодаря этому дыму, пригнувшись к земле, вышла из оцепления.

Н.П. Гутник со славутичскими учениками. 1992 г.

О.А. Мекшун с учениками Неданчичской средней школы. 1988 г.

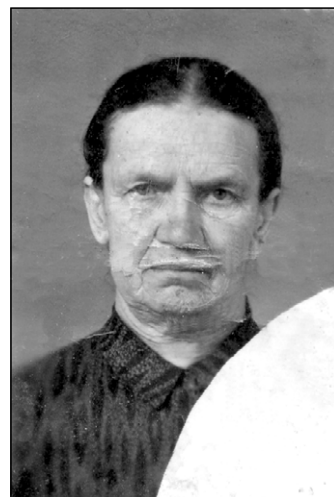
В.И. Рудая. 2013 г.

Валентина Ивановна Симак (Рудая), 1942 года рождения рассказала, о том, что запомнила о событиях в Червонной Гуте от матери – Рудой (Яковенко) Александры Ефимовны.

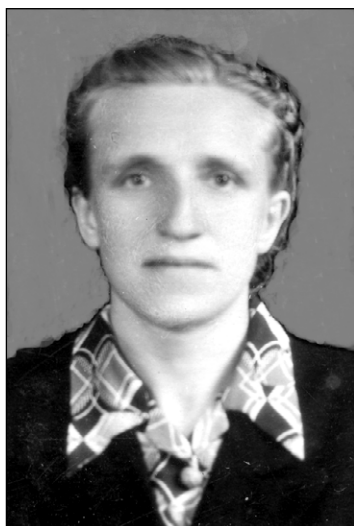
«В августе 1941 года в нашем доме жил советский офицер, который сказал, что на Днепре будут большие бои. Надо сделать погреб в качестве укрытия. Чтобы он был малозаметным для этого необходимо убрать «пригребник», т.е. крышу с погреба, а погреб замаскировать. Отец сделал так, как было сказано, чем и спас нам жизнь.

Во время немецкой оккупации фашисты боялись партизан, и в мужском населении им виделись партизаны. Моего отца пригласили в немецкую комендатуру (Любеч) и там его допрашивали с избиением. Ника-

ких доказательств не нашли, отпустили домой. Когда пришел домой, мама увидела, что все тело было синее от побоев.

А.Е. Рудая.

Л.И. Рудая.

И.Е. Рудой.

И.И. Рудой.

23 февраля 1943 года мой отец Иван Евсеевич с односельчанами поехал на днепровские луга по сено. Мой брат Иван просился у матери поехать с отцом. Мать его не отпускала. Все-таки он вырвался из рук мамы и догнал конный обоз около с. Комаровки. Возможно, предчувствие беды было у него: что стало бы с ним, если бы он остался дома?

Через некоторое время в дом зашли два человека, которые ходили по населенным пунктам и предлагали свои услуги, – клеить порванные резиновые галоши. Мама решила их покормить за выполненную работу, поставила на стол борщ и кашу, бутылку самогона. Во время приема пищи в село приехали каратели на санях. Мать стала волноваться, никогда не было так много незнакомых полицейев и немцев. Решила покормить корову, свинью и кур. Мама видела, как к дому старосты стали идти люди. Он разводил по сторонам руки, по таким жестам мама поняла, что он не знает, в честь чего приехали каратели в село (во время карательной акции, он был тоже убит и сожжен – Е.А.). Клейщики галош сказали маме, что у них имеются документы и нам нечего бояться. Они пошли также к дому старосты. Моя сестра Люба стала говорить: «Что делать?» Мать сказала: «Надо идти к людям, что будет с ними, то и с нами». Сестра взяла меня на руки и пошла

к месту сбора односельчан. Мать хотела еще что-то сделать по дому и присоединиться к нам. Она через окно увидела, что каратели застрелили клейщиков галош. Решила, что надо немедленно вернуть детей домой. Выскочила из дома и наперерез бросилась бежать, чтобы догнать нас. Во время бега по ней стреляли, пули звенели «как пчелы». Чтобы было легче ей бежать по глубокому снегу, скинула кожушок, настигла нас и, вернувшись домой, мы спрятались в погреб.

Полиции и каратели вынесли ульи из омшаника. Затем стали отделять людей, семьи местных полицейских поставили в сторону – так называемый «мостик». Они остались живы. Остальных загнали в омшаник, закрыли двери и подожгли. Некоторые односельчане прятались на чердаках, погребках и в других местах, в случае их обнаружения убивали штыками или пулями. Дома и хозяйственные постройки предавали огню.

Наша свинья и корова бегали по двору, чувствуя людей в погребе, неоднократно подходили к нашему укрытию и своими копытами замели наши следы. Полиции так нас и не нашли. Мать хорошо запомнила слова: «Давид, иди сюда». По всей вероятности, полицейский увидел оставленное угощение на столе, позвал напарника в дом, выпили и закусили. Выйдя из дома, его подпалили. Когда горела крыша, дым стлался по земле, и в погребе было очень тяжело дышать. Кроме того, от горения дома стал таять снег, и вода потекла в погреб. Пришлось маме со мной и сестре забраться на бочки, где были соленые огурцы и капуста. Так мы просидели в холоде и сырости до вечера. Когда каратели уехали из села, выбрались из укрытия и увидели отца с братом.

Так из 50-ти семей (приблизительно) Красной Гуты, наша семья была единственной, которая не пострадала во время карательной акции.

С этого дня начались скитания по маминым сестрам. Пришли в с. Воробьево к сестре, а через два дня пришел полицейский и сказал: «Семьям партизан не положено жить в нашем селе», – пришлось идти в с. Комаровку, а потом еще с. Глядин. И так скитались до лета 1943 года. Хотя и родные, долго не могли у них жить, так как у пятерых сестер также были дети и еды мало. Нас надо было кормить и спать положить. Вернулись в родное село, выкопали землянку, в которой жили еще некоторое время.

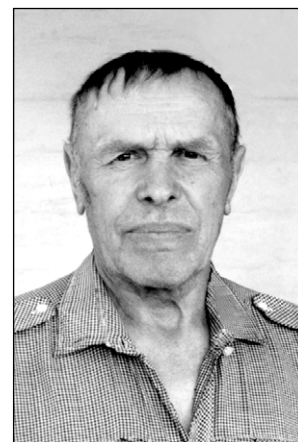
Мама виделась редко с отцом и сыном, они были вынуждены прятаться от полицейских и карателей, так как мужчин считали партизанами. Если поймут, разговор в таких случаях был короткий – расстрел либо угон в Германию. После освобождения Красной армией с. Червоная Гута отца и брата забрали на фронт. Отец был тяжело ранен в ногу. После лечения вернулся домой до Дня Победы. А брат 27 декабря 1945 года был тяжело ранен в голову. Умер от ранения 3 февраля 1946 года и с воинскими почестями похоронен на Львовском кладбище. Хотя я его не помню, но мне всегда хотелось увидеть могилу своего брата. Во время экскурсионной поездки во Львов склонил голову над последним пристанищем человеческой жизни. Мысленно представила его короткий жизненный путь, он умер, так и не узнав семейной жизни».

Село Ведильцы каратели сожгли 3 мая 1943 года.

Николай Павлович Крутоус:

«Полиции завели меня с матерью в хату, где собралось человек 25. Взрослые скамейками выбили рамы окон. Они догадывались или знали, что будут сжигать живьем и надеялись, что, может быть, хоть кто-то выскочит через окно и спасется.

Полиции начали по несколько человек выводить на расстрел. Пришла наша очередь. Вывели меня с мамой. В сарае уже лежали убитые, которых вывели раньше. Приказали лечь на землю лицом вниз. Полиции стреляли из пистолета в затылок. Сначала выстрелили в мать, затем в меня. От выстрела шапка с моей головы отлетела в сторону, осталась одна подкладка. В глазах потемнело: то ли потерял сознание, то ли оглушило. На некоторое время чувство жизни покинуло меня. Полицией, наверное, подумал, что вылетели мои мозги и что я уже мертв, поэтому повторного выстрела не последовало. Когда расправа закончилась, подо-

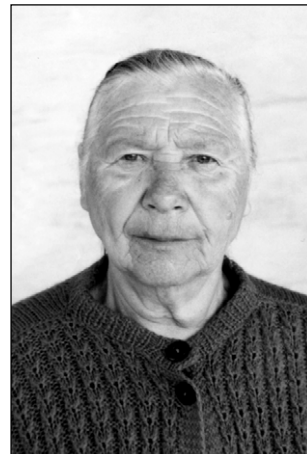
Н.П. Крутоус.

жгли сарай. Я вылез из-под трупов, потрогал пальцами голову мамы: пальцы рук провалились в черепную коробку. Выбрался из сарая, спрятался в жердях. Село горело, запах гари (сгоревших людей и дыма) не давал дышать. Покинул это убежище, спустился к реке Пакулька. По земле стелился густой дым. Я побежал по берегу из горящего села. Так и остался живой».

Марфа Яковлевна Крутоус (Ширай):

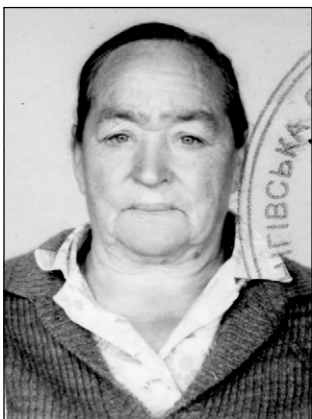
«Когда приехали каратели, я с братом Николаем побежала в лес, а мама с братиком Мишей, который был совсем маленьким и его приходилось носить на руках, спряталась в заранее выкопаном в укромном месте окопчике. Я их звала в лес, но мама не хотела идти с нами. Несколько раз я приходила с братом к окопчику, чтобы поговорить с матерью. Когда началась расправа над мирными жителями, я находилась в лесу. В душе было предчувствие беды.

Каратели уехали. Село продолжало гореть. Горели дома и хозяйственные строения. На улицах лежали убитые односельчане. Я побежала к окопчику. Возле окопа лежал убитый мальчик. Стала звать маму, но отклика не услышала. Заглянула в окоп и увидела трупы. Возможно, они были расстреляны карателями из автомата или же погибли от разрыва гранаты. Я боялась трупов, поэтому внимательно не стала их рассматривать. Больше матери с братом я никогда не видела».

М.Я. Ширай.

Екатерина Андреевна Музыченко:

Е.А. Музыченко.

«Мне было десять лет, когда фашисты пришли в наше село. По сегодняшний день помню, как каратели и полицаи жестоко расправлялись с мирными жителями за то, что хотя бы кто-то из родственников был партизаном или имел связь с партизанским отрядом. Они расстреливали моих односельчан, сжигали их дома и хозяйственные постройки.

В начале войны моего отца призвали в армию. Выходя из окружения, он попал в плен. Из лагеря был отправлен домой. Он говорил маме: «Не дай Бог попасться в руки карателей». В феврале 1943 года под предлогом выполнения работ полицаи собрали около 30 мужчин, завели в конюшню и сожгли заживо. Среди них был сожжен и мой отец, Андрей Петрович Цындюк. Так я осталась полусиротой.

Когда мужчин загоняли в хату, один юноша – ... (имени не помню) Васильевич Махина сопротивлялся, а потом побежал. Каратели стреляли в него, но никак не могли попасть. Полицай положил винтовку на жердь, долго целился и все-таки убил парнишку.

На вторую расправу (1 мая 1943 года) приехало много полицаяев и немцев. Они жили в школе. Поначалу никого не трогали, только ходили по селу и говорили: «Не бойтесь, идите по домам, трогать никого не будем». Те, кто прятался в укромных местах, возвращались домой.

Я, сестра Евдокия и мать Матрена Артемовна прятались в погребе. Полицаи нас там обнаружили и приказали возвратиться в дом.

Через три дня фашисты оцепили село, а на высоких домах и мельницах поставили пулеметы. Подожгли дома. Выбегавших из домов жителей, независимо от пола и возраста, убивали из пулеметов и винтовок, кололи штыками и кинжалами. Многие пытались убежать в лес, но зачастую их настигали фашистские пули. Не оставляли в живых и тех, кто прятался в окопчиках, погребах и других укрытиях. Некоторые люди, прячась в укромных местах, не пускали туда женщин с малолетними детьми, чтобы плачущий ребенок не выдал место нахождения.

Ребенка клали в большую корзину или в бочку и оставляли метрах в 30–50 от укрытия.

Наша семья побежала из горящего села через овраг. К нам присоединился мальчик – Коля Блажкун. Мать в суматохе успела надеть ему обувь только на одну ногу. Так он и бежал полуобутый. Выбежали из оцепленного села незамеченными благодаря стелившемуся дыму. Увидели окоп, в котором находилась семья Наталии Шевченко с двумя детьми. Залезли к ним и все вместе просидели там до вечера. Нас обнаружил партизан и привел в дом на окраине леса, где уже находилось много людей. Ночью спали кто на лавках, кто на полу, а на день уходили в лес. Полицайи и каратели не решались близко подходить к лесу, опасаясь мести партизан.

Во время расправы родители моего будущего мужа прятались в мельнице. Когда полицайи их обнаружили, мать (свекровь) убили и сожгли в мельнице. Отец (свекор) пытался спастись бегством, но полицай догнал его и тяжело ранил. Спустя несколько часов в больших мучениях он умер от потери крови.

Те, кто остался в живых после расправы карателей, хоронили погибших. А перезахоранивали их уже после войны».

Село Кувечичи каратели сожгли 6 февраля 1943 года.

Владимир Иванович Ланько:

“Вечером карательный отряд остановился на ночлег в с. Довжик. Отряд охраняли полицайи. Староста с. Кувечичи Перехрестюк имел связь с партизанами и сообщил о составе отряда. Для беспрепятственного продвижения карателей был условный сигнал – два выстрела вверх. Полицай, имевший связь с партизанами, дал сигнал, что путь свободен. Карательный отряд без опасения въехал в с. Кувечичи.

В этом населенном пункте партизаны сделали засаду. Первую машину карателей остановили и взяли в плен двух немецких офицеров и шофера. Позже их расстреляли в лесу. Практически весь отряд карателей был уничтожен. Лишь одной машине удалось развернуться и выехать из-под обстрела.

Через некоторое время над селом появился самолет, который из пулемета обстреливал окрестность, не давая возможность выйти жителям из села.

Мой дед вздыхал и скорбно говорил, что нужно уходить. Я запряг волов. Отец предложил пообедать. Когда кушали, в окна я увидел немцев. Отец приказал мне бежать в сторону села Павловка, а сам начал открывать ворота для волов. С тех пор я никого из своих родных не видел.

Я добежал до бугра и оглянулся. Меня догнала легковая машина (без тента), в которой находились два полицая. В кузове лежали автоматы. Полицай строго спросил меня, почему я не мог раньше уйти из села и приказал возвращаться. Но я еще с двумя односельчанами побежал в сторону села Тамаровка. Там мы просидели в кустах до вечера. Потом пошли в с. Павловку. В селе не было ни одной души, жители видели зарево пожаров над Кувечичами, ушли подальше от карателей. Переспали там, в пустующем доме, а утром я решил вернуться домой, узнать о судьбе родителей. Вокруг тлели пепелища, лежали трупы людей. В сгоревшем сарае, я увидел останки своего отца. Определил его по ключам, которые лежали рядом с ним. Случайно встретил соседа на улице, который сказал: «Беги, Володя! Вчера не убили, так сегодня убьют!» И я снова пошел прятаться в заросли.

Через несколько дней приехали на машинах мадьяры, собрали оставшихся живых жителей села. Женщин отпустили, а 12 мужчин посадили в машину и отвезли в село Антоновичи, где и сожгли их в сарае».

В.И. Ланько.

Михаил Иванович Прокопенко, уроженец с. Неданчичи Репкинского района рассказал:

«В годы войны был в партизанском отряде имени Коцюбинского. Фашисты старались расправиться с семьями, даже с родственниками, за то, что брат, сын, дочь, муж или родственник был партизаном. В мае 1943 года мажарские солдаты схватили моего брата Ивана, несколько дней мучили. Проткнули штыком бок живота, насквозь плечо, Убили штыком тремя ударами в сердце».

В 2003 году Михаил Иванович передал музею сорочку убитого брата и фотографию.

Слева Иван Иванович Прокопенко.

Сорочка Ивана Прокопенко.

СВІТЛОВСЬКА Л.

Окупація Чернігівщини через призму однієї архівної справи (за матеріалами Галузевого державного архіву Управління Служби безпеки України в Чернігівській області)

Серед ключових подій минулого України та понять нашої історичної пам'яті була і залишається доля українського народу в період Другої світової війни. Хоча Друга світова війна давно закінчилась, інтерес до неї, викликаний необхідністю формування історичної свідомості пострадянських українців, зростає з кожним роком.

Джерелом історичної інформації, яка ще донедавна була засекречена та, як наслідок, закрита для науковців, стали архівні документи, що зберігаються у фондах Галузевого державного архіву Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Серед них – справи кримінального провадження стосовно осіб, що в роки війни так чи інакше співпрацювали з окупаційною владою. Відомості, викладені у протоколах допитів свідків, фігурантів мають наукову та історичну цінність, оскільки часто саме вони розставляють крапки над «і» в «білих плямах» історії України доби окупації 1941–1944 років.

Під час звільнення території України тисячі дезертирів та поліцаїв потрапили до лав Червоної армії, у складі якої й закінчили війну. При цьому про діяльність більшості з них було відомо СМЕРШу та армійському командуванню. Але політичні питання відходили на другий план перед питаннями військовими – необхідністю поповнення людських втрат в армії. Колабораціоністів направляли у штрафні батальйони. Після поранення чи здійснення подвигу їх переводили в лінійні частини Червоної армії, де вони нерідко були кращими солдатами своїх частин, за що отримували нагороди.

І хоча досить великий відсоток зазначених осіб співпрацю з окупантами змив кров'ю на фронті, всі вони потім були притягнуті до кримінальної відповідальності. У регіональному архіві ГДА СБ України таких справ багато¹.

В архівних справах зазвичай є інформація стосовно минулого фігуранта, про події доби окупації в окремому населеному пункті, висновки державних комісій, які зафіксували злочини окупантів і поліцаїв, що перебували на службі в німців.

Вивчаючи справу одного з колабораціоністів, що у період німецької окупації мешкав у Новгороді-Сіверському, маємо можливість дослідити історію міста та Чернігівщини загалом періоду нацистської окупації 1941–1943 років².

У 1933 році майно родини фігуранта було розпродане за несплату податків (розкуркулене). Главу сімейства (батька фігуранта), заарештованого через відмову вступу в колгосп, місяць тримали під вартою у глухівській в'язниці, а після звільнення він деякий час мешкав у доньки в Новгород-Сіверському районі, потім – у сина в Одеській області. З 1935 року родина оселилася в Новгороді-Сіверському.

22 червня 1941 року Німеччина напала на Радянський Союз, 28 серпня гітлерівські війська окупували Новгород-Сіверський, а до кінця вересня – всю Чернігівську область. Оскільки на окупованій території німці не застали жодних органів правопорядку, вони розпочали створення з місцевого населення озброєних формувань. Цьому сприяло й те, що мобілізаційний резерв Німеччини був обмежений, а до середини 1942 року – вичерпаний. Існував розрахунок на те, що багато людей, зневірившись у “соціалістичному раї”, перейдуть на бік німецької армії й допомагатимуть боротися з організованим радянською владою рухом Опору.

У серпні–вересні 1941 року німці з числа місцевих добровольців створюють поліцію, штатна чисельність якої коливалась від 3–15 осіб у селах до 40–50 осіб (половина з них перебувала в резерві) у містах. З середини 1942 року, по мірі зростання антинімецьких настроїв населення, кількість поліцаїв у райцентрах зросла до 150–200 осіб. Поліцаї отримували зарплатню

(400–500 крб. на місяць) та продуктивний пайок (борошно, крупи, рибні та м'ясні консерви). Вирізняли їх білі нарукавні пов'язки, а на початку 1942 року отримали чорну уніформу. На озброєнні мали трофейні радянські гвинтівки і пістолети парабелум з обмеженим (5–10 патронів) боєкомплект³. До обов'язків поліцейських належали: боротьба з партизанами, участь у каральних операціях, охорона комунікацій, відправка молоді до Німеччини тощо.

Восени 1941 року німці разом з поліцаями провели арешти євреїв у Новгороді-Сіверському, а потім розстріляли їх за Десною – 174 особи. Майно розстріляних було пограбоване та розподілене між поліцаями, часто помешкання теж віддавались останнім.

Матеріали архівної справи свідчать про те, що з весни 1942 року в місті почалась відправка молоді до Німеччини. Поліцейські охороняли збірний пункт, який містився навпроти базару.

Влітку 1942 року в місті заарештували 10 комуністів. Восени зі всього району сім'ями стали звозили до новгород-сіверської в'язниці циган. У грудні почалося поетапне знищення ромів: людей садовили у машини по 20 чоловік, вивозили за Десну до протитанкового рову, де розстрілювали. Розстріл циган тривав два дні, стратили 387 осіб. Поліцейські супроводжували машини, а потім стояли в оточенні і закопували яму з трупами, за що отримували 200 грамів спирту⁴.

З активізацією діяльності партизанів у північній Україні, німці починають створювати з місцевого населення добровольчі загони, котрі разом з німецькими частинами повинні були здійснювати бойові операції по боротьбі з народними месниками. Наприкінці 1942 року в Новгороді-Сіверському був створений добровольчий батальйон при жандармерії чисельністю до 100 осіб. Служили в ньому місцеві жителі та колишні військовополонені новгород-сіверського концтабору. На озброєнні мали 3 станкові кулемети, гармати, гвинтівки та карабіни, до яких додавався боєкомплект із 15 патронів. Головне завдання батальйону – боротьба з партизанами в Новгород-Сіверській окрузі: Холминський, Семенівський, Понорницький, Грем'яцький райони. Бійці батальйону перебували на казарменному становищі⁵.

Історія Новгород-Сіверського в роки німецької окупації тісно пов'язана з діяльністю такого інституту каральної машини, як в'язниця. В ній утримувались не тільки підозрювані в антинімецькій діяльності (радянські активісти, партизани), але й ті, хто затримувався тимчасово, для подальшого переміщення до місця розстрілу, наприклад: представники етнічних груп. Архівні матеріали

Новгород-Сіверський монастир у час окупації.

вказують на те, що розстріли відбувались і на території в'язниці. Так, у липні 1943 року було розстріляно 27 ув'язнених⁶.

12 чи 13 травня 1943 року на території новгород-сіверської в'язниці був розстріляний Йосип Гнатович Смолянський – керівник місцевої підпільної організації. На сторінках архівної справи прослідковується його життєвий шлях: народився в 1918 році у с. Хрінівка Вінницької області, там же закінчив семирічну школу. Після закінчення театрального училища працював у Будинку культури міста Хорол Полтавської області. З початком війни був призваний до армії, воював. Під Брянськом отримав поранення і потрапив у полон. Перебував у новгород-сіверському концтаборі⁷, звідки у грудні 1941 року втік. Ця архівна інформація є альтернативною іншій версії, за якою Йосипа Смолянського визволив із полону староста села Чайкине Ларіон Хадута. На початку війни німці дозволяли місцевому населенню забирати із концтаборів своїх родичів. Ось Хадута і приїхав до міста визволяти когось із односельців. Табір був розташований на території господарського двору колишнього колгоспу ім. Т. Шевченка. Майже 8 тисяч полонених утримувались у сараях або просто неба. Оскільки односельців Л. Хадута не знайшов, то забрав Смолянського (назвавши його родичем). На той час у Йосипа Гнатовича дуже опухли ноги, і він майже не міг ходити. Деякий час Смолянський жив у Чайкиному, а в березні 1942 року влаштувався працювати в театр Новгород-Сіверського⁸, організований у грудні 1941 року за підтримки окупаційної влади.

Навесні 1942 року навколо Й. Смолянського об'єдналася молодіжна патріотична група з 12 осіб. Слухали зведення Радінформбюро (хтось із членів групи мав радіоприймач), невеликим накладом писали листівки і розповсюджували їх по місту, шукали зв'язок з партизанами. Зброї у підпільників не було⁹.

Цю інформацію підтверджують покази свідка по справі Георгія Сергійовича Артозеєва*: «В июле 1942 года разведчики соединения А.Ф. Федорова установили связь с группой артистов из Н.-Северского. Но связи прервались в связи с тем, что соединение ушло из Черниговской области в Брянские леса. В марте 1943 года отряд им. В. Чапаева возобновил связь с группой Смолянского»¹⁰.

На зв'язок з підпільниками вийшли Макар Павлович Лагутенко (партизан загону ім. В. Чапаєва) та Олексій Євдокимович Шахов (партизан з'єднання під командуванням М.М. Попудренка). Зі Смолянським зустрічались на станції Узруй, де жила мати Лагутенка. На той час чисельність групи Смолянського була 34 особи; всі хотіли піти до партизанів. З метою перевірки надійності підпільників останнім наказали 1 травня підірвати ряд об'єктів у м. Новгороді-Сіверському, а саме: театр, ресторан, електростанцію, водокачку. Після теракту в ніч на 2 травня група повинна була зустрітись з партизанськими зв'язківцями в Узруйських лісах. Підпільникам доправили магнітні, термічні та термічно-кислотні міни. А 29 квітня всі підпільники були арештовані, оскільки серед них виявився зрадник¹¹.

Йосипа Смолянського тримали в одиночній камері № 19 на другому поверсі в'язниці. Його дуже били, намагаючись катуваннями отримати інформацію, але він нікого не виказав. До місця страти Йосипа Гнатовича вели, підтримуючи під руки. Розстріляли близько 14-ї години, було чути два постріли. Похований Й.Г. Смолянський на території в'язниці. Арештованих членів групи відправили до Німеччини¹².

У 1943 році німецьке командування намагалось підвищити рівень боєздатності поліцаїв. З цією метою ввели обов'язковий військовий вишкіл, збільшили боєзапас до 40 зарядів на людину. У великих містах почали створювати поліцейські школи для підготовки унтер-офіцерів, навчання в яких тривало 1–2 місяці. Така школа існувала в Чернігові для поліцаїв з області. Розташовувалась

* Артозеєв Г.С. народився 17 жовтня 1911 року в с. Машеве Семенівського району. В 1932–1935 роках служив у лавах Червоної армії. Після демобілізації працював оперуповноваженим райвідділу НКВС у Семенівському і Добрянському районах.

З серпня 1941 року – боєць Добрянського, а з грудня 1941 року – Чернігівського обласного партизанського загону, згодом – з'єднання. Спочатку очолював розвідувальний взвод, потім – взвод мінерів. У березні 1943 року створив і очолив загін ім. В. Чапаєва, який у червні 1943 року увійшов до складу Чернігівського з'єднання під командуванням М.М. Попудренка. 4 січня 1944 року отримав звання Героя Радянського Союзу. З 1944 року – на партійній роботі на Чернігівщині, з 1956 року – заступник директора Запорізького алюмінієвого заводу.

Помер 17 листопада 1999 року. Похований у Запоріжжі.

вона на околиці міста. Одночасно в ній навчалось до 30 осіб. Вивчали стройову підготовку, німецьку зброю, команди німецькою мовою. Викладачами були німці. Для проживання поліцаї розселились у квартирах містян¹³.

З наближенням фронту, в серпні 1943 року поліцейських відкликали додому для подальшого відступу на Захід з німцями і доля кожного з них складалась по-різному.

В архівній справі наявна копія “Акта про руйнування, грабування, злодіяння німецько-фашистських загарбників у місті Новгород-Сіверський”. Акт був складений на основі документальних матеріалів, показів свідків та технічної експертизи.

“Город Новгород-Северский существует 900 лет. За свое существование город подвергался более 15 раз нападениям и разрушениям. Но больше всего пострадал во время немецкой оккупации. Оккупация города длилась с 26 августа 1941 года по 16 сентября 1943 года.

Разрушения:

Разрушили дом Горсовета, школу № 2, электростанцию, водонапорную башню, почту, дом НКВД, мельницу, 2 МТС, железнодорожную станцию, исторический музей, педагогическое училище, в котором учился К. Ушинский, превратили в конюшню. Разрушили целые кварталы жилых домов. Вывезли оборудование пенькозавода, ватной фабрики, известкового завода, больницы, поликлиники.

Ограбление государственных учреждений и гражданского населения:

Немцы грабили население. Из городского музея забрали книги, экспонаты, картины. Грабили квартиры, лучшее отправляли в Германию.

Истребление мирных граждан и военнопленных:

Расстрел евреев – 174 человека (ноябрь 1941 года) за мостом через Десну в противотанковом рву.

Расстрел цыган – 387 человек (ноябрь 1942 года): 118 мужчин, 222 женщины, 47 детей.

Лагерь для военнопленных находился на берегу реки Десна, был обнесен колючей проволокой. Люди находились под открытым небом, потом лагерь перенесли на территорию монастыря. Помещение не отапливалось. В лагере погибло около 20 тысяч человек. Люди гибли от голода, жажды, холода. Кормили баландой из порченой гречки и картофельных очистков. Зимой стали давать хлеб. Были вспышки сыпного тифа. В случае побега из лагеря – за бежавшего расстреливали 5 человек. При повторном случае – 10. Заключенных истязали собаками, били резиновыми палками, раскаленные иголки загоняли под ногти. Был строгий раздел командного состава от рядового. Командиров и политсостав расстреливали. Лагерное управление находилось в руках СС, позднее – “службы безопасности”, в которой офицерский состав состоял из бывших белогвардейцев. Во главе концлагеря – офицер в чине капитана – Чейкис, помощник – фельдфебель Кретцер. Административным шефом был комендант г. Н.-Северска майор В. Пальм.

Новгород-Северская тюрьма была переполнена. По средам и пятницам закрытыми машинами из тюрьмы вывозили на расстрел арестантов – 40–50 человек. Расстреливали за Десной.

Лагерь для военнопленных был расположен в трех местах: в монастыре, на скотном дворе колхоза им. Шевченко и в тюрьме.

Заключение судмедэкспертизы:

10.02.44 г. – 15.03.44 г. извлечение трупов из мест захоронения.

На территории колхоза им. Шевченко на месте расположения лагеря – 68 могил и в оврагах 28 могил по 50–100 человек.

В монастыре – 21 могила по 100 человек, 55 могил по 25–50 человек.

Возле тюрьмы по Крестьянской улице – 50 могил по 20–30 человек в каждой.

Противотанковый ров за мостом через Десну:

300 человек белорусских партизан;

Могила с семьями партизан – 300 человек;

Еврейская могила – 174 человека;

Цыганская могила – 387 человек;

Партизанская могила – 120 человек;

Холменские девушки – 30–45 человек.

В Германию было отправлено около 300 человек молодежи.

Комендант г. Новгород-Северский майор Вильгельм Пальм, заместитель – Науман, начальник жандармерии – Альфред Пипер.

Акт составлен 18 мая 1944 года.

Председатель комиссии: Артозеев Г.С. – председатель Н.-Северского райисполкома, член комиссии: Карасев – секретарь Н.-Северского горисполкома”¹⁴.

Отже, вивчаючи та аналізуючи матеріали лише однієї архівної справи, ми можемо отримати об’єктивну, незаангажовану інформацію щодо подій періоду окупації як в Україні взагалі, так і окремо взятої території.

-
1. Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины /Авторы-составители: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. – Украинский Издательский Союз, 2011. – С. 10.
 2. Галузевий державний архів Управління Служби безпеки України в Чернігівській області (далі – ГДА УСБУ ЧО). – Спр. О.Ф. – 13962. – Т. 1–4.
 3. Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. – С. 62–63.
 4. ГДА УСБУ ЧО. – Спр. О.Ф. – 13962. – Т. 1. – Арк. 116.
 5. ГДА УСБУ ЧО. – Ф 6. – Спр. П. – 4936. – Арк. 18.
 6. ГДА УСБУ ЧО. – Спр. О.Ф.– 13962. – Т. 2. – Арк. 36.
 7. Там само. – Т.1. – Арк. 262.
 8. Воїнов С.С. Село Чайкине. – Чернігів, 1998. – С. 37–40.
 9. ГДА УСБУ ЧО. – Спр. О.Ф.– 13962. – Т. 1. – Арк. 330.
 10. Там само. – Т. 2. – Арк. 81–84.
 11. Там само. – Т. 2. – Арк. 81–84.
 12. Там само. – Т. 2. – Арк. 262–266.
 13. Там само. – Т. 1. – Арк. 78.
 14. Там само. – Т. 2. – Арк. 31–38.

ІВАНОВ Є.

З позитивом про негатив (до історії фотографії)

Більша частина старих фотографій, які дійшли до нашого часу, належать до кінця ХІХ – початку ХХ ст., якраз до того часу, коли фотографія стала масовим і модним захопленням.

Фотографія, за визначенням словника В.І. Даля: «...ж. греч. искусство снимать предметы на бумагу посредством света; светопись, солнцопись. Картина, сим способом снятая, фотографическое изображение. Заведенье, устройство, мастерская художника фотографа, светописца»¹. Як казав історик фотографії Г. Гернсхайм²: «Фотография – единственный «язык», понятный во всех странах мира; она служит мостом между народами и культурами, скрепляет семью человеческую. Независимая от политических влияний – там, где люди свободны, – она правдиво отражает жизнь и события, позволяет нам разделить надежды и отчаяние других и освещает политические и социальные условия. Мы становимся очевидцами человечности и бесчеловечности людского рода...»³.

Коли до рук потрапляє стара фотографія чи родинний альбом, дивуєшся не лише культурі портретування, але й культурі оформлення – майстерності підібрати відповідне зображенню паспарту, точне наклеювання відбитка, володіння секретами найрізноманітніших клеїв, які жодним чином не позначатимуться на якості фотографії з часом.

Як відомо, основою для винаходу фотографії послужило спостереження грецького історика Арістотеля⁴. У ІV ст. до н.е. він описав наступне явище: світло, яке проходить крізь маленький отвір у віконній ставні, малює на стіні такий самий пейзаж, який можна побачити за вікном. Зображення виходить перевернутим і дуже тьмяним, але відтворює оригінал без спотворення. Вже в середні віки наприкінці Х ст. арабські вчені створили «camera obscura» (з лат. «темна кімната») – ящик з маленьким отвором на передній стінці – винахід для точного малювання пейзажів та натюрмортів. Цей пристрій дозволяв отримати зображення, але не давав змогу зафіксувати, утримати його.

Камера обскура Д.Н. Н'єпса.

Джозеф Нісефор Н'єпс.

Д.Н. Н'єпс. Перша у світі фотографія, зроблена на сплаві олова і свинцю. 1826 р.

Час минав, і лише у XIX ст. вперше людині вдалося «зупинити миттєвість». Француз Жозеф Нісефор Н'епс⁵ почав вкривати мідні посріблені пластини бітумним лаком (сухий порошкоподібний асфальт, розчинений у лавандовій олії). Потім він підігрівав пластину і вміщував її у камеру обскура.

Під впливом світла лак ставав нерозчинним, на різних ділянках мав різний вигляд в залежності від яскравості освітлення. Світлі місця на отриманому зображенні відповідали тінювим (неосвітленим) частинам предмета, темні – освітленим. На світлих частинах блищав метал. Після обробки пластини хімікатами, які виїдали відкриті частини пластини, на ній з'являвся рельєф, подібний гравірованому. Фактично, Н'епс наблизився до виготовлення сьгоднішніх кліше.

Свій спосіб Н'епс назвав гелеографією. Зйомка за методом Н'епса тривала 6–8 годин на яскравому сонці.

Справжньою епохою в історії фотографії можна вважати винахід дагеротипа – зображення, зробленого на мідній пластині, вкритій тонким шаром срібла, обробленого парами йоду, яке у 1839 р. винайшов і запатентував француз Луї Жак Манде Дагер⁶. Поверхня дагеротипа була дуже чутливою до механічних ушкоджень, тому його вкривали тонким склом, а периметр герметизували хімічно інертним складом. Дагеротип у такому вигляді мав товарний вигляд і являв собою декоративний витвір, який ставав окрасою стіни, стола, полиці. Якщо подивитися на інтер'єри помеш-

Луї Жак Манде Дагер.

Л.Ж.М. Дагер. Паризький бульвар. Дагеротип. 1839 р.

кань середини XIX ст., можна помітити безліч «картинок», розвішаних по стінах кабінетів, але ніде на них не зазначене авторство, не вказане ім'я фотографа. Адже дагеротип був щільно захований всередині рамочки, а місця для наліпки з ім'ям фотографа або штампом ательє просто не вистачало. Дагеротипи відрізнялись від гелеографії високою якістю зображення, але дозволяли отримати також лише одне зображення. Дагеротип вважався комерційним продуктом, а його виробник – торговцем.

Третьою людиною, яка зробила значний внесок у розвиток фотографії та увійшла в її історію, був англієць Уїльям Генрі Фокс Тальбот, який восени 1840 р. виготовив фото на папері, насиченому солями срібла. Вже у лютому 1841 року він отримав англійський патент за свій винахід⁷. Отримане негативне зображення Тальбот друкував контактним способом зі збільшенням. Він назвав це калотипією (з грец. «чудовий відбиток»). Калотипи ходили нарівні з дагеротипами. Головна перевага процесу калотипії полягала у тому, що вона дозволяла надрукувати на папері декілька копій. Новий метод отримання зображення відразу

Уїльям Генрі Фокс Тальбот.

набув широкого розповсюдження на території Європи та Російської імперії. Калотипії віддавали перевагу аристократи, котрі займались любительською фотографією. У 40-х роках XIX ст., після того як член-кореспондент Академії наук Росії І. Гамель відвідав Англію для вивчення метода калотипії, на теренах Росії відкрилось багато фотостудій. З Англії він відправив до Академії детальний опис метода та декілька фотографій. Згодом Гамель відвідав Францію, де познайомився з Л.Ж.М. Дагером і під його наглядом зробив декілька знімків.

Із середини 1850-х років з'явився новий спосіб друку, поєднаний з іншою новинкою – друком знімків на альбомному папері. З цього часу розпочався новий етап в історії фотографії.

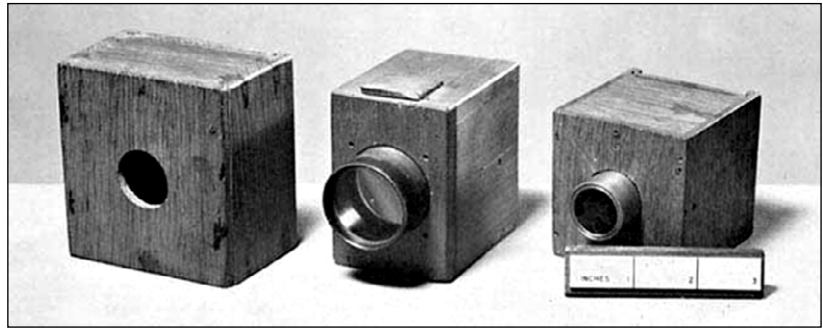
Дагеротип продовжували використовувати майже до кінця 1850-х років, переважно вже для портретування.

Що стосується калотипа, то він так само, як і дагеротип поступово зійшов нанівець і вже у 1857 році майже не використовувався.

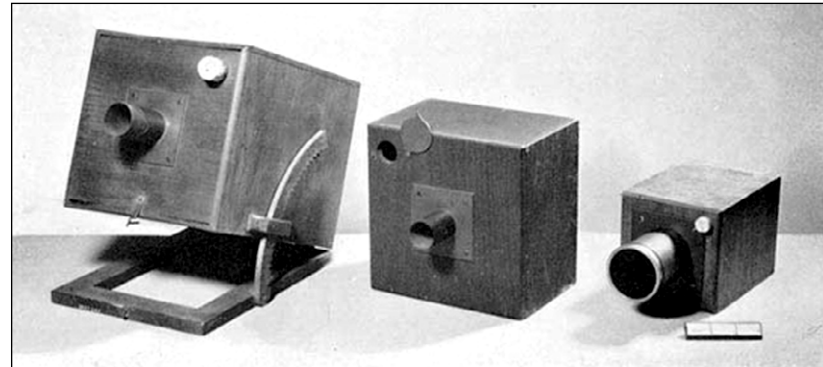
Так, можна сказати – безславно, у другій половині XIX ст. закінчилася розпочата з тріумфом історія винаходу, який збуджував уми тогочасних людей, штовхав на відкриття, породжував суперечки і виборював своє місце в історії людської цивілізації.

Але майже у той самий час розпочинається нова сторінка в історії світлин. Їй судилося стати однією з найвідоміших сторінок в історії фотомистецтва. Вона змінила ставлення до процесу, змусила говорити про фотографію як про витвір мистецтва і високотехнологічний, на той час, продукт. Саме вона дуже яскраво і безумовно засвідчила, що прогрес людської думки не має меж. Ніхто у 50-х роках XIX ст. не здогадувався, що стає свідком історії – і особистої, і фотографічної, залишаючи по собі звичайні сімейні, портретні або побутові світлини.

В середині 60-х років XIX ст. у Франції з легкої руки фотографа А. Диздері (1819–1890) з'явилися так звані «візитівки» – фотографії невеликого стандартного розміру, які призвели майже до революції у фотосправі і фотобізнесі. Треба сказати, що фотографія тоді ще залишалася дорогим, коштовним витвором і тому користуватися нею могли лише заможні верстви населення. Перехід до виготовлення невеликих фотовідбитків, уніфікація здешевили процес, що, у свою чергу, збільшило кількість фотоательє. Це нововведення швидко розповсюдилося по Європі й Америці. Наскільки популярною і модною стала фотографія може свідчити той факт, що останній імператор Російської імперії Микола II також захоплювався фотографуванням, хоча відомо що члени родини Романових захоплювалися фотографуванням майже від самого початку появи фотографії⁸. Він користувався камерою маловідомої на той час американської компанії «Kodak», яка розвивалася. Для нього і для його родини ця фірма виготовила спеціальну фотокамеру, яка дозволяла робити панорамні знімки, знімати під час прогулянок у парку, на яхті, в купе поїзда. Перші досліди любительської фотографії Миколи II та Олександри Федорівни припадають на 1896 р., коли після коронації царська сім'я відпочивала у підмосковному Іллінському. Було зроблено понад 500 знімків. Відомий знімок, зроблений рукою імператора. На фотографії зображена княжна Тетяна під час хвороби. Це захоплення, у певному сенсі, зближувало помазаника Божого зі своїми підданими.

Фотокамери, які використовував Тальбот у 1830-і роки.

Фотокамери, які використовував Тальбот у 1840-і роки.

Але все ж таки слід зазначити, що фотографією більше займалась Олександра Федорівна. Наприклад, у 1896 році вона оплатила два рахунки. Перший – англійській фірмі за фотографічне приладдя (на 9 фунтів стерлінгів або 85 руб. 65 коп). Другий – 25 руб. за дві коробки плівок та чохол для об'єктива. А у серпні 1914 року імператриця оплатила одній з фотографічних фірм п'ять рахунків на суму 4800 руб. З часом захоплення фотографією охопило всю царську родину. Свої апарати мали і Марія Федорівна, і Олександра Федорівна, і цесаревич Олексій, і сам імператор, тому в одному з паркових павільйонів біля Олександрівського палацу в Царському Селі облаштували фотомайстерню. Після заклоту 1917 року, коли взимку 1920 року близька подруга імператриці Олександри Федорівни – Ганна Олександрівна Вирубова, полишала по льоду Фінської затоки революційну Росію, вона вивезла із собою альбоми з фотографіями імператорської родини. Всі вони тепер зберігаються в бібліотеці Єльського університету.

Одним з тих, хто стояв на порозі розвитку фотосправи в Україні, був і наш земляк Володимир Олексійович Беца⁹. І хоча у нього не було власного ательє і він не заробляв собі цим на життя, його внесок у розвиток прикладної фотосправи незаперечний. Як фундатора першої київської фототипії В.О. Беца згадує дослідник історії Києва О. Сімзен-Сичевський¹⁰.

Він був одним з тих, кого називають піонером фотографічної справи в Києві: при Анатомічному театрі створив фотолaboratorію. Почавши у 1872 році вивчати фотографію та фототипію у Відні і власноруч виготовивши знімки малюнків своїх препаратів, продемонстрував їх на Всесвітній Віденській виставці. Протягом 1873–1874 навчального року В.О. Беца виготовив способом фототипії фото кліше. Вчений зробив атлас мозкових півкуль у трьох площинах, щоб наочно показати анатомію розташування звивин на поверхні мозку¹¹. Для цього йому довелося виготовити майже 200 знімків з препаратів та 150 кліше. Праця тривала понад три роки. До червня 1879 року, за словами Беца, атлас був надрукований. Нині примірник атласу зберігається на кафедрі анатомії Національного медичного університету імені О.О. Богомольця.

Розвиток техніки та науково-технічний прогрес у світі в цілому дозволив фотомистецтву «піти в маси». «Отримавши доступ» до більш широкого загалу, фотографія тим самим дала змогу зафіксувати те, що сьогодні являє собою неабиякий інтерес для дослідників, аматорів і науковців.

Окремої розповіді заслуговує паспарту, або як ще його називали – фотографічний бланк. Але це тема зовсім іншої розповіді.

1. Даль В. Толковий словарь живого великорусского языка. – Т 4. – М., 1956. – С. 538.

2. Гельмут Гернсхайм (1913–1995) – відомий англійський історик та дослідник фотографії.

3. Електронний ресурс: <http://www.mcluhan.ru/about-media/kratkaya-antologiya-citat-o-fotografii/>

4. Електронний ресурс: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%B0-%D0%BE%D0%B1%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%B0#cite_note-2

5. Томилин М. Жозеф Нисефор Ньепс и открытие фотографии //Фотомагазин. – 1998. – № 9. – С. 14.

6. Електронний ресурс: www.Fotolyar.ru

7. Електронний ресурс: www.Fotolyar.ru

8. Електронний ресурс: statehistory.ru

9. Володимир Олексійович Беца – великий український вчений, чії праці відкрили нову епоху у вивченні центральної нервової системи людини.

10. Сімзен-Сичевський О. Давні Київські фотографи та їхні знімки старого Києва //Ювілейний збірник на пошану акад. Грушевського. – К., 1928. – Режим доступу: http://www.pfotograf.rider.com.ua/table_kiev.htm.

11. Назаренко Д. Володимир Беца: у медицині і поза нею //Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 14. – Чернігів, 2012. – С. 261.

Участь чернігівців у роботі Української Центральної Ради

З моменту свого виникнення 3–7 березня 1917 року Українська Центральна Рада (УЦР) стає організатором і лідером національно-визвольного руху. Незмінним її головою протягом всього часу існування залишався український історик Михайло Сергійович Грушевський.

Етапною подією в розвитку української революції та УЦР став Всеукраїнський національний конгрес (6–8 квітня 1917 р.), який завершив перший період української революції – національно-культурницький і розпочав другий – національно-політичної боротьби. Український народ зміг виявити свою волю і водночас заявити перед цілим світом про своє існування. На конгресі делегати від різних військових, селянських, робітничих, просвітніх, економічних тощо громадських організацій та політичних партій таємним голосуванням обрали до складу оновленого українського парламенту – Української Центральної Ради 118 депутатів.

Протягом кількох місяців кількість депутатів збільшилась до 798 (така цифра була затверджена мандатною комісією Шостих загальних зборів (сесії) Центральної Ради (УЦР) 8 серпня 1917 року, але не всі мандати були використані, і реальна кількість депутатів на момент зборів становила 639 дійсних членів та 4 кандидати з вирішальним голосом)¹. До складу УЦР увійшли представники Всеукраїнської Ради селянських депутатів, Всеукраїнської Ради військових депутатів, Всеукраїнської Ради робітничих депутатів, Українського генерального військового комітету, українських політичних партій, українських колоній – громад поза Україною, національних меншин, депутати, обрані за територіальною квотою. На Восьмих загальних зборах (12 грудня 1917 р.) М. Грушевський запропонував поповнити УЦР на правах членів з дорадчим голосом 137 депутатами Всеросійських установчих зборів від України².

Починаючи з Національного конгресу і до січня 1918 року відбулось десять загальних зборів УЦР, але всі найважливіші ініціативи формулювались та опрацьовувались в її політичному ядрі, виконавчому органі – Комітеті (квітень 1917), перейменованому в липні 1917 року на Малу Раду. Чернігівці (ті, хто народився на теренах Чернігівської губернії та сучасної Чернігівської області) – потужна частина депутатського корпусу – входили до складу УЦР та її Комітету з перших днів їх створення, обіймали відповідальні посади у керівному апараті Ради. Так, 15 березня 1917 року, на першому засіданні УЦР, яке відбувалося під головуванням М. Грушевського, за пропозицією останнього було ухвалено запросити до співпраці Миколу Прокоповича Василенка, уродженця с. Єсмань Глухівського повіту Чернігівської губернії, та Володимира Павловича Науменка, уродженця м. Новгорода-Сіверського Чернігівської губернії, поважних громадських і педагогічних діячів, істориків, причому другого – заступником голови УЦР. Невдовзі Тимчасовий уряд призначив спочатку М. Василенка, а згодом В. Науменка кураторами Київської шкільної округи. Відтак діяльної участі у роботі УЦР вони не брали.

Дмитра Івановича Дорошенка, нащадка старовинного козацького роду з хутора Дорошенків Глухівського повіту на Чернігівщині, уродженця м. Вільно, громадського діяча, історика 7 березня 1917 року було обрано товаришем голови ЦР і призначено заступником губерньського комісара (віце-губернатором) Київщини. Велике навантаження справами змусило Д. Дорошенка звернутись до М. Грушевського з проханням звільнити його від обов'язків товариша голови Ради. В перший день роботи Всеукраїнського національного конгресу, 6 квітня 1917 року, Д. Дорошенко зачитав реферат “Державне право і федеративні змагання на Україні”. Вже наступного дня Грушевський повідомив учасникам конгресу про затвердження Тимчасовим урядом Дмитра Дорошенка комісаром Галичини і Буковини. Всі присутні радісно сприйняли цей факт як приклад того, що уряд рахується з голосом організованого українства, яке в особі УЦР запропонувало Дорошенка кандидатом на цю посаду³.

Працюючи губерньським комісаром на заході, Д. Дорошенко періодично доповідав про по-

літичне становище у регіоні. Так, 2 червня 1917 року на Четвертій сесії він розповів про труднощі політико-національного характеру, з якими стикнувся на Галичині, наголосивши зокрема, що намагаючись навести лад на ввіреній йому території, завжди виступав як представник УЦР. У резолюції засідання сесії було записано: “Українська Ц.Р., заслухавши звіт повідомлення крайового комісара в Галичині і Буковині, Дмитра Дорошенка, висловлює йому повне своє довіря і дає йому право у відповідних справах говорити і працювати від імені Центральної Ради, як національно-українського представництва”⁴. На засіданні Малої Ради 16 липня 1917 року прочитали телеграму Дорошенка про те, що “темні сили” намагаються учинити погроми у Чернівцях, а контррозвідка 8-ої армії проводить арешти українців цілковито лояльних до російського Тимчасового уряду. На засіданні Малої Ради 22 липня Д. Дорошенко виступив з ґрунтовною доповіддю про українське населення на окупованій території, розповів про факти зловживань окупаційних російських сил на Галичині і Буковині, зосередившись при цьому на нагальних заходах, які має вжити УЦР, щоб покращити становище українців.

Наприкінці серпня 1917 року Д. Дорошенка обрали губернським комісаром Чернігівщини. Цю звістку він сприйняв доволі охоче, бо на той час все більше відчував, що його бачення шляхів розбудови української автономії не збігається з поглядами керівників УЦР. Дещо пізніше у своїх спогадах він писав: “Я гадав, що розмах національного почуття, викликаний революцією, треба було звернути не стільки на боротьбу за формальні рамки відносин до Петербурга, скільки на внутрішнє будівництво і переведення націоналізації цілого суспільного життя на Україні”⁵. На його думку, до цього треба було залучити якнайширші кола українського населення, не забуваючи і великих землевласників, чий інтерес був міцно пов’язаний з рідним краєм. Д. Дорошенко, зокрема, зазначав: “... будувати нову Україну за допомогою, в значній мірі вже здекласованих кіл, що наповняли своїми представниками ряди членів Центральної Ради, і на космополітичній “революційній демократії”, що засідала там же яко меншості, я вважав ледве що здійсненим”⁶.

На третій день роботи Всеукраїнського національного конгресу, 8 квітня 1917 року М. Грушевський наголосив на необхідності переобрання УЦР, яка ставала центром українського політичного життя. За територіальною квотою, ухваленою на підготовчому зібранні, від Чернігівської губернії, де проживало і неукраїнське населення, до УЦР мали обрати трьох представників. У той же день депутатами від Чернігівщини стали Гаврило Матвійович Одинець, Ілля Людвігович Шраг та Микола Костянтинович Рубісов. Взявши слово, новообраний депутат-селянин Г. Одинець просив конгрес прийняти резолюцію про землю і підтримати Селянську спілку. Свою промову він закінчив словами Шевченка: “Обніміте, брати мої, найменшого брата!” Бура оплесків вкрила ці слова, а М. Грушевський розцілувався з промовцем. Тоді ж Г. Одинця обрали до складу Комітету Центральної Ради⁷.

Народився Г.М. Одинець у с. Одиці Остерського повіту Чернігівської губернії. За політичними переконаннями належав до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Як депутат УЦР перше відповідальне завдання отримав у травні 1917 року, коли у складі великої делегації на чолі з М. Ковалевським виїхав до Петрограда. Делегати мали домогтися від Тимчасового уряду позитивного вирішення низки важливих питань, зокрема: погодитись видати акт з принциповою згодою на право України на національно-територіальну автономію; призначити комісара у справах України при Тимчасовому уряді і урядового комісара на всю Україну з крайовою при ньому Радою; надати гроші на культурно-національні потреби українського народу тощо. Розглянувши всі вимоги української делегації, урядова комісія відповіла відмовою, заявивши, що виконати їх немає можливості.

Невдалі переговори з урядовцями, шалена більшовицька агітація, яка заповонила північну столицю, невизначеність із земельного питання вплинули на світогляд селянина-депутата: його погляди ставали все більш лівими. Як член Селянської спілки та Всеукраїнської Ради селянських депутатів Г. Одинець послідовно обстоював інтереси найбіднішого селянства. Так, коли 6 квітня 1918 року головнокомандуючий німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршал Ейхгорн видав наказ про засівання полів, який суперечив земельному закону УЦР і повертав частину землі колишнім власникам, Г. Одинець виступив з різкою критикою самоуправства німців та потурання їм з боку деяких міністрів. На засіданні Малої Ради 27 квітня 1918 року він назвав німецьке коман-

дування поміщицьким і додав: “Нехай поміщики не сподіваються, що їм німці щось допоможуть. Коли щось можна зробити в Києві, то того неможна буде зробити в селі”. Згадав і про те, що з приходом німців у військові загони почали об’єднуватися “всякі офіцери і панки”, що іноді називали себе гайдамаками, яких уряд не розформував, не зважаючи на прохання селян, поки останні самі їх не розформували⁸.

Значно поміркованішим у поглядах на розбудову України був товариш Г. Одинця по територіальних виборах – І.Л. Шраг, уродженець містечка Седнів Чернігівського повіту. Найбільш поважний за віком член УЦР, відомий громадсько-політичний діяч, український автономіст-федераліст за політичними переконаннями, він і в УЦР послідовно відстоював ідеї демократії, свободи слова, автономії України. На П’ятій сесії УЦР, у червні 1917 року, він від Пленуму УЦР увійшов до складу постійної комісії з розроблення проекту статуту автономії України. На Сьомій сесії, 31 жовтня 1917 року, після більшовицького перевороту І.Л. Шраг виступив з рішучим протестом проти спроби київських більшовиків запровадити цензуру щодо партійного органу “Бунду” та запропонував доручити українському уряду – Генеральному секретаріатові “вжити всіх потрібних заходів для забезпечення волі слова”⁹. Саме з УЦР пов’язував І. Шраг свої сподівання на демократичну розбудову України. Так, на позачерговому зібранні Чернігівської міської думи 8 листопада 1917 року він наголошував, що УЦР є тимчасовим (до Установчих зборів) парламентом – законодавчим органом України, адже у Раді представлені селяни, робітники, солдати, військові від двохмільйонного українського війська. Крім українців, є росіяни, євреї, поляки, представники інших народів, тому Рада стала виразником волі всіх народів, що населяють Україну¹⁰.

У травні 1917 року до складу УЦР від Чернігівської губернії замість лікаря М.К. Рубісова було кооптовано Євгена Дементійовича Онацького, уродженця м. Глухів Чернігівської губернії. Є. Онацький ще у квітні 1917 року став завідуючим секретаріатом УЦР, його підпис стоїть на багатьох протоколах засідань Комітету УЦР. У січні–березні 1918 року Є. Онацький обіймав посаду секретаря ЦР. Належав він до української Партії соціалістів-федералістів, брав активну участь у роботі селянських та українського з’їздів на Чернігівщині. На П’ятій сесії УЦР, 21 червня 1917 року, доповідаючи про роботу другого селянського з’їзду, зазначив, що селяни північних повітів губернії – Суразького, Стародубського, Мглинського, Новозибківського, визнають себе українцями і разом з переважною більшістю сільського населення Чернігівщини підтримують Центральну Раду. “Глуха боротьба, яка від самого початку революції велась на Чернігівщині між українцями та общеросами, закінчилась перемогою українців”, – наголосив Є. Онацький¹¹. Тоді ж він докладно розповів про свою роль в усуненні з посади Чернігівського губернського комісара М.А. Іскрицького, який, за словами депутата, “неприхильно ставився до українства”¹². У грудні 1917 року за дорученням УЦР разом з М. Галаганом вів переговори з регіональними урядами козацьких військ у Катеринодарі (тепер – Краснодар) та Новочеркаську про створення федеративного уряду Росії. Саме Є. Онацький у перший день роботи Восьмої сесії УЦР, 15 січня 1918 року, зачитав депутатам текст IV Універсалу про суверенітет України, прийнятий на засіданні Малої Ради 9 січня 1918 року.

Товариш Є.Д. Онацького по спільній подорожі Микола Михайлович Галаган – уродженець с. Требухів Остерського повіту Чернігівської губернії (тепер Броварського району Київської області), прапорщик Українського полку імені Б. Хмельницького. Увійшов до складу Малої Ради від фракції Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). 20 грудня 1917 року він виступив на засіданні Малої Ради з повідомленням про поїздку на Дон і Кубань, в якому зазначив, що союзний уряд в Катеринодарі не вважав Раду Народних Комісарів урядом Великої Росії і тому не бачив сенсу у федерацію з ним. У 1918 році М. Галаган був представником УНР при урядах Південно-Східного Союзу (кубанських козаків), Дону, Закавказзя.

Одним з найактивніших діячів Центральної і Малої Рад був 23-річний Микола Шраг, син І.Л. Шрага, історик права, економіст, український соціаліст-революціонер, уродженець Чернігова. Приїхавши разом з М. Грушевським з Москви до Києва в березні 1917 року, він брав участь у роботі Національного конгресу як делегат від української громади Москви, тоді ж увійшов до УЦР. Наприкінці квітня став членом Президії УЦР та товаришем голови. За відсутності Грушевського головував на загальних зборах Центральної і Малої Рад. На П’ятих загальних зборах УЦР (20 червня – 1 липня 1917 року) від українських есерів увійшов до складу комісії з підготовки до роз-

роблення статуту автономії України. Виступаючи на цих зборах з доповіддю, зазначив, що “комісія зрозуміла своє завдання у тому, що має скласти другу комісію, котра вже займеться виробленням самого статуту”. Зрештою Рада прийняла всі пропозиції доповідача та доручила виробити статут автономії комісії зі 100 осіб, обраних з представників українців і всіх народів, що живуть в Україні, з розрахунку 1 представник на 1 відсоток неукраїнського населення¹³. На тих же зборах, коли розглядалися питання щодо нових складу та функцій Комітету УЦР (з формуванням уряду – Генерального Секретаріату – Комітет втратив виконавчі повноваження), М. Шраг запропонував перейменувати Комітет на Малу Раду і наполягав, щоб на час розпуску УЦР Комітет (Мала Рада) мав всі повноваження останньої з правом законодавчої ініціативи¹⁴. На екстремому засіданні Комітету 27 липня 1917 року з приводу розстрілу козаків полку імені Б. Хмельницького, що їхали на фронт, кірасирами та донськими козаками, М. Шраг рішуче засудив сили, що намагались розпалити “національні страсті”. “Винна в цьому і преса – не лише чорносотенна, а і соціалістична, котра на травляє одну націю проти іншої”, – відмітив М. Шраг¹⁵. На надзвичайному засіданні Малої Ради 21 листопада 1917 року, виступаючи з приводу перемир’я на фронті за умов більшовицького перевороту, М. Шраг наголошував на необхідності України розпочати мирні переговори з країнами Четверного союзу. Задля запевнення не українців, що УЦР не зійшла зі шляху федералізму, М. Шраг зачитав резолюцію фракції українських есерів: “Не визнаючи влади народних комісарів владою всеросійською і не входячи в оцінку того, чи ця влада відповідає волі всієї великоруської демократії, ЦР числиться з Радою Народних Комісарів, як з фактичною владою великоруського центру”¹⁶. 11 квітня 1918 року М. Шраг палко наполягав на необхідності скликання Українських установчих зборів: “Установчі збори є одним з важливих факторів творення добробуту українського народу. Про це свідчить той крик землі, який ми чуємо з місць, крик селянства, яке зневірилось, може дякуючи нам, що народу все дадуть Установчі збори. Центральна Рада видала закон, значить вона повинна виконувати його. А закон цей гласить: коли буде обрана половина членів Установчих зборів, вони повинні бути скликані”¹⁷. Мала Рада ухвалила: скликати Установчі збори на 12 травня 1918 року. Відбутись їм, як відомо, так і не судилось. Український уряд (із січня 1918 р. – Рада Народних Міністрів України) 19 квітня 1918 року призначив М. Шрага членом дипломатичної делегації уряду в нейтральні держави.

Найбільшою фракцією УЦР, затвердженою мандатною комісією Шостої сесії, стала Всеукраїнська рада селянських депутатів, що була обрана на 1-ому Всеукраїнському селянському з’їзді (28 червня – 2 липня 1917 року) і на Четвертій сесії, 1–3 червня 1917 року, увійшла до складу Центральної Ради. Селянська Рада складалася з членів Української селянської спілки – професійно-класової організації незаможних селян України.

Серед її активних діячів – політик, кооператор, публіцист Микола Миколайович Ковалевський, уродженець хут. Іванівка Сосницького повіту Чернігівської губернії, лідер УПСР, голова ЦК Селянської спілки, генеральний секретар (міністр) продовольчих справ. До УЦР увійшов на Всеукраїнському національному конгресі від Полтавської губернії. У складі делегації УЦР і Військового генерального комітету у травні 1917 року брав участь у переговорах з Тимчасовим урядом у Петрограді, був одним з авторів есерівського варіанта I Універсалу – стислого повідомлення про те, що український народ через УЦР оголошує Україну автономною державою з власними збройними силами і законодавчою системою. За пропозицією есерів український уряд мав здійснити політичні і соціально-економічні перетворення, забезпечити вибори до Українських установчих зборів, озвучив яку М. Ковалевський на Четвертих загальних зборах УЦР. Трохи пізніше Комітет УЦР відхилив цей проект як занадто радикальний. На П’ятій сесії М. Ковалевський брав активну участь у дискусії про статус Генерального секретаріату, вважаючи, що він мав бути повноцінним і повноправним урядом України. Під час збройного повстання більшовиків у Петрограді Мала Рада 25 жовтня 1917 року утворила Крайовий комітет охорони революції, до складу якого було обрано і М. Ковалевського. Сьомі загальні збори затвердили його генеральним секретарем продовольчих справ у розширеному складі Генерального секретаріату. На цій посаді він перебував до останнього дня існування УЦР.

Разом з М.М. Ковалевським до Центральної Ради від ЦК Селянської спілки увійшли Тихон Іванович Осадчий, (уродженець Конотопського повіту Чернігівської губернії), голова Чернігівської

губернської Ради селянських депутатів та Андрій Заливчий (уродженець Полтавської губернії), письменник і публіцист, український есер, який підтримував політичну орієнтацію лівого крила УПСР. Останній у листопаді 1918 року від імені Українського повстанського комітету приїхав до Чернігова для організації антигетьманського повстання, керуючи бойовими діями на вулицях міста, загинув 13 листопада 1918 року. Похований А. Заливчий на міському кладовищі.

З рядового складу Селянської спілки депутатами Центральної Ради стали чернігівці: від Борзнянського повіту – Микола Журик, Федір Копітець; Глухівського – Олекса Коломієць; Козелецького – Григорій Сергієнко, Федір Яценко (на П'ятій сесії розповів про антиукраїнську агітацію в повіті); Конотопського – Іван Довгий; Ніжинського – Василь Помазан, Кузьма Макаренко; Остерського – Степан Сагайдак, Петро Кривда-Соколенко, повітовий комісар, голова повітової Селянської спілки; Сосницького – Йосип Брусило, Петро Велигорський; Прилуцького повіту Полтавської губернії – Кіндрат Букша¹⁸.

Всеукраїнська Рада робітничих депутатів дала Центральній Раді 100 депутатів, серед них були робітники з Конотопа Чернігівської губернії: Здрастуй Степан Якович, Рожченко Іван Григорович, Саган Іван Данилович, Сулизь Панас Харитонович¹⁹.

У складі представництва національних меншин до Ради увійшов Роман Ганжа (уродженець Чернігівського повіту – "Ганжовщини"), помічник чернігівського губернського комісара, що належав до партії російських соціал-демократів (меншовиків).

12 грудня 1917 року на Восьмих загальних зборах М. Грушевський запропонував поповнити УЦР на правах членів з дорадчим голосом депутатами Всеросійських Установчих зборів. Від Чернігівщини до УЦР таким чином потрапили українські есери та представники Селянської спілки, обрані до Установчих зборів за списком № 10. Серед них – М. Шраг і Г. Одинець, які вже були депутатами УЦР з квітня 1917 року, та Микита Шаповал, уродженець с. Сріблянка Бахмутського повіту Катеринославської губернії, який у складі Центральної Ради перебував з березня 1917 року від громади Трубчевського лісництва. Миколу Саєнка (разом з Федором Коломійченком) Борзнянська повітова Селянська спілка обрала до УЦР своїм рішенням від 13 серпня 1917 року²⁰. Решта – Іполит Ковалевський, студент з Ніжина, згодом Ніжинський повітовий комісар, Андрій Кузьменко з Сосниці, В'ячеслав Лашкевич з Конотопа, Василь Костенецький із с. Веркіївка Ніжинського повіту, Тит Ковбаса з с. Локотки Глухівського повіту вперше увійшли до складу УЦР. Від більшовиків Чернігівщини за списком № 9 до УЦР потрапили Федір Мотора та Адріан Риндич – обидва із Семенівки та кияни Георгій Пятаков і Євгенія Бош. Від російських есерів за списком № 1 – жителька Петрограда Катерина Брешко-Брешковська.

За територіальною квотою від просвітницьких організацій м. Києва депутатом УЦР стала Софія Федорівна Русова, уродженка с. Олешня Чернігівського повіту, громадська і педагогічна діячка, засновниця українських жіночих організацій.

Повітовий агроном з Борзни громадський діяч Михайло Олександрович Савченко-Більський у серпні–листопаді 1917 року працював генеральним секретарем із земельних справ в українському уряді. Подав у відставку, не погоджуючись зі змістом III Універсалу.

Уродженець Чернігівщини політичний діяч, правник Михайло Степанович Ткаченко на Всеукраїнському національному конгресі виступив з доповіддю "Автономія України в федеративній республіці" і був обраний до Центральної Ради від Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Від партійної фракції входив до складу Малої Ради, працював у Крайовому комітеті охорони революції в Україні та тимчасовій комісії з охорони порядку, створеній Генеральним секретаріатом у грудні 1917 року. Сьомі загальні збори УЦР затвердили його на посаді генерального секретаря судових справ²¹. Формальним приводом повалення ЦР в Україні для німецького командування став арешт (фактично – викрадення) 24 квітня 1918 року від імені до того часу нікому не відомого Комітету порятунку України члена торговельно-економічної комісії УНР и впливового банкіра А. Доброго, який тісно співпрацював з німецькими партнерами. Після розколу УСДРП у січні 1919 року очолював ліву фракцію незалежників.

Підводячи підсумки, зазначимо, що чернігівці – члени Української Центральної Ради зробили свій внесок у загальну справу розбудови української державності. Вони вирізнялися за багатьма чинниками: активністю, політичними переконаннями, національною самосвідомістю, соціаль-

ним станом, рівнем освіти, життєвим досвідом тощо. Деякі з них відігравали провідну роль у діяльності українського парламенту, інші залишались пасивними спостерігачами, ще якась частина належала до опонентів національно-визвольного руху.

Кількісний склад Центральної Ради остаточно не встановлений. Це пояснюється тим, що протягом її діяльності постійно відбувалась ротація депутатів, тому через членство в УЦР пройшло набагато більше осіб, ніж зафіксовано у списку мандатної комісії Шостих загальних зборів. Неможливість встановити точну кількість чернігівців – членів УЦР пов'язана і з невизначеністю місця народження депутатів від військових і робітничих рад, національних меншин, професійно-освітніх та економічних організацій. З огляду на розміри Чернігівської губернії сподіваємось, що серед цього широкого представництва чернігівці склали значний відсоток.

-
1. Верстюк В. Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник – К., 1998. – С. 13.
 2. Там само. – С. 230.
 3. Українська Центральна Рада. – К., 1996. – Т. 1. – С. 37.
 4. Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 100.
 5. Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920р.р.) – К., 2007. – С. 159.
 6. Там само.
 7. Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 60–61.
 8. Там само. – Т. 2. – С. 323.
 9. Там само. – Т. 1. – С. 378.
 10. Черниговская земская газета (далі ЧЗГ) – 1917. – 17 ноября. – С. 6–7.
 11. Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 536–537.
 12. Там само.
 13. ЧЗГ. – 1917. – 7 июля. – С. 10.
 14. Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 541.
 15. Там само. – С. 202.
 16. Там само. – С. 467.
 17. Там само. – Т. 2. – С. 269.
 18. Верстюк В. Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. – С. 212–214.
 19. Там само. – С. 219–220.
 20. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 1819. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 30.
 21. Верстюк В. Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. – С. 173.

ДЕМЧЕНКО Т.

Чернігівський осередок Української партії соціалістів-федералістів (1918 р.)

Скромна брошура¹, яка зберігається в бібліотеці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, дає змогу дещо по-іншому, глибше й конкретніше, підійти до з'ясування програмових цілей та практичної діяльності, а також чіткіше окреслити коло членів Чернігівського відділення Української партії соціалістів-федералістів (далі – УПСФ або есефи).

Як відомо, партія під початковою назвою – Союз українських соціалістів-федералістів – була заснована на з'їзді ТУПу в березні 1917 р., у червні того ж року прибрала назву УПСФ. Соціалістичний характер її політичних цілей був підданий сумніву ще в діаспорній літературі. Так, А. Жуківський писав, що назва партії «скоріше віддавала данину духові часу (соціалізм її був поміркований), фактично ж вона стояла на позиціях консерватизму, а федералізм розуміла як світову форму міждержавних взаємин і децентралізовану адміністративну побудову». Водночас автор наголосив: УПСФ мала «найкращі з усіх партій фахові кадри»². Роль цієї партії в організаційних заходах українського державо- та націєтворення, зокрема, Української Центральної Ради, важко переоцінити. У сучасній історіографії стверджується: «не підлягає сумніву, що провідну роль у діяльності Ради відігравали українські політичні партії: УСДРП, УПСР, УПСФ»³.

Чернігів був одним з тих губернських міст України, де авторитет партії у 1917–1918 роках перебував на належній висоті. Ця обставина визначалася двома суттєвими факторами: потужним підґрунтям у вигляді місцевої «Громади» (1896 р.), «Просвіти» (1907 р.), осередків Української демократичної партії, згодом Товариства українських поступовців, і наявністю кадрів. Чернігів по праву пишався своїм «заслуженим діячем» Іллею Людвиговичем Шрагом (1847–1919), який багато років очолював списки чернігівських «українців», брав участь у численних практичних заходах, мав неабияку вагу у всеукраїнському національно-визвольному русі.

Вище названа брошура містить інформацію про 18 осіб, котрі входили до складу Чернігівської губернської громади УПСФ⁴. Декількох із них охарактеризовано «старий» або «давній» український діяч» чи «громадянин». Така почесна відзнака крім І. Шрага стосується міського голови Чернігова Аркадія Васильовича Верзилова (1867–1931), лікаря Миколи Пантелеймоновича Дяконенка, земського діяча Глухова, педагога Домета (Дометія) Григоровича Онацького (1865(?)–1921), громадських діячів Віри Устимівни Коцюбинської (1863–1921), Феодосії Степанівни Левицької (Шкуркиної) (1863–1945), педагога Іоіля (Юіля) Мефодійовича Руденка (близько 1868 – після 1917), Лева Андрійовича Плюща. Прокій (можливо, Прокіп – Т. Д.) Андрійович Ганжара атестований як «відомий громадський діяч на Конотопщині»⁵. Тим самим засвідчено кровну спорідненість партії соціалістів-федералістів з попередніми організаціями та товариствами українського руху. Лівий кадет (у 1907 р.), лікар з Конотопу Микола Костянтинович Рубісов (1866–1919), депутат Другої Державної думи Росії і один з керівників Трудової Громади у ній⁶, очолив раду українців у Конотопі⁷, а згодом і партійний осередок есефів у місті.

Отже, партія приваблювала людей середнього і старшого віку, представників інтелігенції з вищою освітою (два лікарі, ветеринарний лікар, гірничий інженер, юрист, педагоги) та без вищої освіти, як-от вчителі – Іван Омелянович Коновал (1875–1925) та Василь Флорович Адаменко (1868–1920). Найстаршим членом був І. Шраг (у 1918 р. йому виповнився 71 рік), наймолодшим – Гнат Васильович Стаднюк (29 років). Члени губернської громади УПСФ мешкали у Чернігові, Борзні, Глухові, Козельці, Конотопі, Сосниці. Багато хто з них був урядовцем губернського та повітового рівнів за УНР, а І. Шраг та М. Рубісов обиралися до УЦР. Серед цього кола осіб бачимо також певну кількість земських діячів, членів міської думи. Тобто, йдеться про людей громадськи активних, зі значним досвідом практичної роботи на багатьох теренах управлінської діяльності. До речі, ніхто з тих осіб, що внесені до списку, не піддавався, згідно з нашими даними, репресіям

з боку гетьманської влади, дехто навіть зберіг свої посади. Іншими словами, у цих представників середнього класу тогочасного суспільства не було або майже не було особистих причин виступати проти нової влади. Проте, як відомо, УПСФ на своєму з'їзді 11–12 травня 1918 р. виступила проти нового режиму, а «головне вістря невдоволення» спрямовувала проти уряду, який оголошувався «реакційним і протидержавним»⁸.

Змістом збірника засвідчується опозиційність авторів, узгодженість їхніх тверджень і висновків з рішеннями партійного з'їзду та документами Українського національно-державного союзу, до якого входили есефи. Приховувати своє ставлення до нової влади та її мету своєї діяльності члени Чернігівської громади не хотіли. У передньому слові дещо туманно, але все ж таки пролунав осуд гетьманської політики: «життя Української Держави опинилося в такому стані, коли напевно ніхто не може сказати, чи зостануться у нас хоч елементарні здобутки революції, чи все загине». Щоправда, чернігівські есефи заявили, що для них головним завданням є «будування Української Держави, чи то вона буде республікою, чи гетьманщиною»⁹. У вступі також багато говорилося про те, що есефи як старші й мудріші, бо склалися «з найсвідомішої частини українців», постійно застерігали молодших і нетерплячіших колег по боротьбі від поспіху у вирішенні соціальних проблем: «Соціалісти-федералісти казали українському народу: з'єднаймося перш на національному ґрунті, а потім, коли ми станем з сього боку свідомими, міцними, ми зумієм вирішити свої соціальні справи як найкраще для трудового люду, без впливу чужих нам людей...»¹⁰. Цей заклик набув особливої актуальності в умовах гетьманату, сліди його спостерігаються в усіх статтях. Всього їх 5. Усі підписані псевдонімами. Ми впевнені, що автором найбільшої публікації «Через віщо так сталося», підписаної «Чернигівець», був І. Шраг. Це – усталений і відомий псевдонім чернігівського громадського діяча, зафіксований у науковій літературі¹¹. Решту криптонімів і псевдонімів розшифрувати не пощастило.

Стаття І. Шрага й сьогодні вражає глибиною аналізу, співзвучністю з тогочасною громадсько-політичною думкою та доробком сучасних учених. Варто також наголосити на стриманості й виваженості авторських оцінок. У публікації майже відсутні мітинговий пафос, заклики до негайної боротьби, бажання затаврувати противника, навісити йому ярлики, принизити або висміяти. На нашу думку, головним лейтмотивом публіцистики старого правника виступає прагнення розібратися у сучасних йому подіях.

Схема міркувань І. Шрага проста й логічна: «українське національне відродження» «вимагало» об'єднуючого центру, і такою організацією стала УЦР. Вона утворила «українську владу, українську державу», однак їй довелося вести вперту боротьбу не тільки з Тимчасовим урядом, але й з «російським суспільством». Революційні зміни відбувалися в умовах світової війни, яка справедливо трактується як дестабілізуючий фактор¹². Якщо відносини з Тимчасовим урядом були ворожими, то більшовики зробили те, на що їхні попередники не наважилися: пішли війною на Україну й перемогли. Цікаво, що у автора не викликають жодних сумнівів цілі російського більшовизму: вони «бажали утворити на Україні свою владу, повернути її до Москви, знищити її волю та самостійність»¹³. Як бачимо, прагнення до соціалістичних перетворень як серйозну причину агресії він навіть не розглядав, аналізуючи її мету в рамках незмінно імперіалістичної політики Москви. Ця точка зору ледь не дослівно збігається з міркуваннями І. Кедрина, висловленими у 1975 р.: «Перед Наддніпрянщиною виринав новий, ближчий і страшніший ворог, який із перших таки днів-тижнів революції погрожував зліквідувати всі великі українські пориви й змагання, винесені на верх революцією. Цим ворогом була Великоросія, спершу в особі демократичного Тимчасового Уряду, потім комуністичної Ради Народніх Комісарів. Мир із центральними державами ставав для пробудженої України питанням життя»¹⁴.

Аналізуючи причини поразки УЦР, «Чернигівець» зосередив свою увагу на діях керманічів УНР. Він уважав фатальною помилкою партійну зміну складу УЦР, що відбулася в умовах війни. І. Шраг звинуватив есерів у тому, що вони стали на «непевний шлях», збільшили «анархію»: «почалося якесь біговисько на випередки з большевиками, що ні до чого доброго не довело: випередити большевиків, яких ніщо не спиняло в їх руйнуючих заходах, не довелося, а шлях, на який перейшла Рада, побільшив тільки реакцію і викликав ворогування до неї серед широких кол людности». Серед непопулярних заходів УЦР перше місце відводиться соціалізації землі. Автор вважав, що

переважна більшість дрібних власників негативно поставилася до цього гасла. І рух, спрямований проти земельного закону, використали у своїх інтересах вороги Ради – «Союз собственников»¹⁵. Другою помилкою пануючих в УЦР есерів стало сподівання, що їхнє становище зміцнить «Установча Рада» (Українські Установчі Збори), відкриття яких було призначене на 12 травня 1918 р. На думку І. Шрага, коли б навіть і пощастило завершити виборчий процес, перерваний війною, то терор більшовиків перешкодив би волевиявленню населення. Ці висновки постали не на пустому місці. Збереглися дані, що у Чернігівській губернії, й, до речі, не тільки в її північних повітах – більшовицькі елементи буквально тероризували місцеве населення, прагнучи не допустити людей до виборів до Українських Установчих Зборів або ж змусити голосувати за свою партію: «Повстання большевиків стало на перешкоді вільному та таємному переведенню виборів, що дало більшість голосів списку большевиків», – доповідала Чернігівська губернська виборча комісія¹⁶.

Отак і сталося, сумно констатує І. Шраг, що, незважаючи на всі позитивні заходи, внесок УЦР у побудову нової держави, «ніхто не повстав на її оборону...»¹⁷.

Оцінка «Черниговцем» гетьманського уряду однозначно негативна: «Склався новий уряд, – саркастично підкреслює він, – уряд самостійної України, – без українців, склався уряд з октябристів і кадетів, що завжди ставилися вороже до українського руху, що ставили всілякі перешкоди утворенню самостійної української держави». Характеризуючи сутність «реставрації», автор звертає увагу насамперед на заміну кадрів у вищих державних органах: на посади призначаються люди, які «нічому не навчилися», [...] всі події 1904–1918 рр. минули для них даремно»¹⁸. Це спостереження сучасника повністю корелюється з висновками сучасних істориків. Так, Р. Пиріг зазначив, «розгляд лише кількох аспектів внутрішньої політики Української Держави дозволяє зробити висновок про наявність у її проведенні доволі виразних реставраційних тенденцій». Їх прояви науковець вбачає у тому, що «задеклароване урядом наведення ладу і спокою, соціальне партнерство усіх класів фактично вилилося в обмеження демократичних свобод, ліквідацію органів місцевого самоуправління, посилення репресивних функцій держави»¹⁹.

Проте І. Шраг та його партійні товариші, перебуваючи в ідейній та певною мірою й політичній опозиції до гетьманської влади, зовсім не збиралися закликати до негайного руйнування її. По-перше, тому, що для них, як і для переважної більшості «старих українських діячів», національна держава була найвищим пріоритетом у шкалі цінностей. Безумовно, вони боялися, що разом з брудною водою легко вихлопнеться і дитина. Тільки виразний поворот гетьманського уряду в бік білої промонархічної Росії змусив їх до жорсткої критики, яка досягла свого апогею в публіцистиці С. Єфремова, котрий з обуренням писав: «З Великої Росії, а надто з колишніх центрів, Петербургу й Москви, ринули на Україну хмари “фаховців” і просто спекулянтів, яким вже небезпечно, та й ні на чому мародерствувати в класичній стороні совдепів. Київ по самі вінця заповнився новітніми аргонавтами, які знайшли нарешті золоте руно – і навіть не постригли його, а навіть з живим м'ясом виривали. [...] І місяць–другий не минув, як з України зроблено цитадель реакції, надію реставраторів, пристановище всього, що найгірше було колись у царській Росії»²⁰. По-друге, есефи вбачали небезпечність ситуації в тому, що «реставрація» «викличе нові заколоти, нове безладдя, нове лихо»²¹. При цьому І. Шраг помітив грізні тенденції не тільки в діях каральних експедицій, розгортанні «ганебної течії доносів, наклепів, зведення особистих рахунків, жорсткої помсти за колишні вчинки», але і в тому, що заходи уряду з «паціфікації» села сприяють посиленню «тих анархічних елементів», які тягнуть руку за більшовиками. Цитуючи «Нову Раду», І. Шраг закликає: «Вдержати од безладдя і того, що внизу коїться, і того, що з гори прокидається – це єдине завдання сіх державних елементів на Україні»²².

Надзвичайно суттєвим моментом у вищеназваній статті нам видається повна відсутність згадок щодо ідеї автономії України у складі федеративної Росії. Слушно наголосив з цього приводу Д. Дорошенко: «Шраг одним із перших ясно і без вагань став під прапор нової державної самостійності і ніякі особисті симпатії, зв'язки, традиції і многолітні звички не мали на нього ніякого впливу, не відіграли жодної ролі»²³.

Проте у 1918 р. федералізм, заявлений одразу після соціалізму як визначальної цілі партійної діяльності есефів, ще не вичерпав себе остаточно, отримавши нове смислове наповнення. Хтось під прізвиськом (а, ймовірніше, псевдонімом) «Никоненко» у статті «Чому ми є соціалісти.

(Яке значіння має соціалізм в нашому партійному програмі)» зазначив, що і перше, й друге є ідеалом, здобутком далекого майбутнього у сфері політичній та соціальній, посилаючись на авторитет М. Драгоманова: «Як в політичній житті партія соціалістів-федералістів кладе ідеалом *федералізм* [курсив у тексті – Т. Д.], так в житті соціальним чи громадським вона ставить *соціалізм*, або *громадівство*, як назвав вперше соціалізм покійний проф. М.П. Драгоманів, ще в 1876 р. у “передньому слові” свого закордонного видання “Громада”, в якому він так яскраво ще тоді з’ясував соціалізм в першій соціалістичній українській партії»²⁴. У будь-якому випадку ці два визначальні поняття трактуються як щось дуже далеке не тільки від більшовицького розуміння їх, але, вірогідно, не збігаються з трактуванням українських есеїстів та есерів. І щоб не виникало й сумніву щодо відмінності підходів до найважливішого тогочасного питання – про власність на землю, наступна невелика стаття названа «Чому ми не підтримуємо повної соціалізації землі». Автор, що сховався за криптонімом А., посилаючись на «доклад» К. Мацієвича на з’їзді есеїстів у травні 1918 р., прямо пише, що в Україні в основі землеробської культури лежить «дрібна земельна власність», водночас досвіду ж соціалізації землі та аграрного сектору економіки не існує ніде у світі. Україна не готова стати піонером у цій справі. Автор вважає, що дійсний розмір трудової норми має залежати від місцевих умов, надлишок землі повинен викуповуватися й надходити до державного земельного фонду. Всі питання щодо конкретних артикулів земельного законодавства передаються на розгляд Всеукраїнського Союму²⁵. Відклавши розв’язання актуального питання на невизначений термін, есеїсти, з одного боку, немовби розписалися у власному безсиллі, але, з іншого, вчинили чесно, бо не бачили шляху вирішення проблеми, який би задовольнив усіх зацікавлених і не призвів до нового спалаху агресії. Есеїсти, мабуть, глибше усвідомлювали численні небезпеки й пастки швидкого й ефективного перерозподілу землі, бо розуміли під народом українським усе селянство, а не тільки наймитів та незаможників, як це робили їхні опоненти з лівого табору.

Наступна публікація збірника називається «Православна церква на Україні». Її автор, який, до речі, підписався «Православний», зі знанням справи описує історію появи національних християнських церков у Європі, вважає, що цей процес носить закономірний характер і тісно пов’язаний з формуванням нації та боротьбою за національну державу і не бачить причин, чому український народ не може мати своєї автокефальної церкви. Єдина перешкода – протидія московської церкви, її потужний вплив на «учительські й батьківські союзи», «приходские советы», на відсталі, «майже чорносотенні елементи», міста та села. Це все – «вороги української культури, молоді державности», а відтак і Української церкви²⁶.

У останній статті – «Українське селянство і наші чергові обов’язки перед ним» підводяться підсумки попередніх публікацій і накреслюються практичні завдання партії²⁷. Авторство ніяк не зазначене. Тут вперше зустрічаємо згадку про німецькі окупаційні війська в Україні. На відміну від сучасних трактувань²⁸, анонімний автор оцінює їхню появу позитивно, в інтересах України, наголошуючи, що їх запросила УЦР²⁹. Це зовсім не випадково, адже керівництво Українського національно-державного союзу звернулося із зверненням «до німецького народу», викривальний пафос якого спрямований проти гетьманського перевороту, котрий «віддав усю владу на Україні в руки чужинців, ворогів українського народу»³⁰. Чернігівські есеїсти виступили в опозиції до «нинішнього уряду», цілі якого – «реставрація національна та соціальна», що шкодить «широким верствам українського народу»³¹. Як і в публікації І. Шрага, в цій статті не схвалюються селянські повстання і збройні робітничі виступи. Натомість, автор закликає до організованої боротьби, під якою розуміє створення широкого позапартійного демократичного блоку. Останній розглядається як предтеча «Селянського Союзу», що має об’єднати представників есеїстів, соціалістів-самостійників, трудовиків, хліборобів-демократів³². До блоку не запрошуються, як бачимо, українські соціал-демократи й есери, що свідчить про правий характер планованої коаліції. Далі зазначено 9 принципів, на яких буде будуватися практична діяльність блоку: «1. Оборона і зміцнення незалежності Української Держави шляхом установлення сталого демократичного ладу і організація міцної армії та фльоти. 2. Забезпечення розвитку української національної культури, як основи української державности», але «без порушення справедливих національних прав інших народів». 3. Запровадження закону про українське громадянство. 4. Захист політичних свобод і збереження демократичних принципів виборчого законодавства на виборах до українського парламенту та органів місцевого самовряду-

вання. «Проведення демократичної земельної реформи на підставі трудового господарства з примусовим одібранням землі від великих власників за певну плату в державний фонд для передачі її селянам за плату у власність або в оренду». 5. Сприяння торгівлі і промисловості на засадах приватної ініціативи та державного контролю. 6. Запровадження української валюти. 7. «Найширша допомога розвитку всіх галузів кооперації, як головної підвалини для розвою народного добробуту і самодіяльності». 8. Забезпечення робітничого класу «демократичним соціальним законодавством». 9. «Оборона незалежності (автокефальності) Української православної церкви»³³. Зміст цих принципів (вимог) підтверджує, що вони носили не регіональний характер, і могли бути реалізовані тільки у всеукраїнському масштабі. Очевидно, що це й є програмові цілі Українського національно-державного союзу, з яких для підцензурного видання вилучено прямиий заклик до повалення гетьманського уряду. Наостанок есефи ще раз звертаються до українських партій, «вільного козацтва», кооперації та «Просвіти» із закликом до об'єднання та створення «Селянського Союзу», який забезпечив би соціальні та національні інтереси народу і захистив би незалежність Української Держави³⁴.

Наскільки реалістичними виглядають ці наміри, орієнтовані на політичну боротьбу, а не бунт? Як і гетьманату в цілому, опозиціонерам бракувало часу на формування лав своїх прибічників, розгортання агітації й пропаганди, набуття певного досвіду, структурування своїх сил. Якби вся ця діяльність здійснювалася у нормальній обстановці, а не за військової окупації та ще в умовах закінчення світової війни, то можна було б сподіватися на успіх, принаймні, існували певні шанси. Хоча, з іншого боку, і гетьманський режим міг утвердитися лише при підтримці австро-німецьких багнетів. Скидати ж з рахунку або не брати до уваги наміри більшовиків, котрі тільки й вичікували, коли з України підуть окупаційні війська, було великим прорахунком Українського національного союзу.

Вище названі принципи вирізняються виваженістю, загальнодемократичним характером і спрямованістю на захист незалежності України. В сукупності вони підтверджують оцінки есефів як ліберально-демократичної партії центристського характеру. І в цьому полягала ще одна причина невдач, котрими закінчувалися всі партійні заходи: в умовах революції, коли загострюється до крайньої межі поляризація суспільства, найтяжче стає центристам, які прагнуть до компромісу, до згладжування гострих кутів, бояться бунту й кровопролиття. Утім, у цих вельми симпатичних представників українських консерваторів є одна безумовна заслуга перед народом і історією: їхні руки чисті від крові, яку щедро проливали їхні противники.

Чернігівські есефи розділили долю своєї партії, не досягли перемоги, але назавжди залишили слід в історії своєї малої Батьківщини своєю громадсько-політичною, культурно-просвітницькою та організаційною діяльністю.

-
1. Наше слово. 1918 рік /Чернігівська громада українських соціалістів-федералістів. – Чернігов: Типографія Губернского Земства, 1918. – 29 с.
 2. Енциклопедія українознавства /Гол. ред. В. Кубійович. – [Мюнхен?]: Вид-во «Молоде життя», Б. р. – Т. 9. – С. 3377.
 3. Нариси Української революції 1917–1921 років: У двох кн. – К., 2011. – Кн. 1. – С. 128.
 4. Можна припустити, що насправді членів партії було значно більше, тим паче, що ще на Установчому з'їзді постановили: члени партії, які входять до автономних груп чи окремих груп, «можуть вільно належати до тих чи інших партій». Див. докладніше: Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. /Упоряд. Т. Гунчака і Р. Сольчаника. – К., 2001. – Т. VI (90-ті роки XIX – 20-ті роки XX ст.). – С. 246.
 5. Наше слово... – С. 28–29.
 6. Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1917 рр.). – Дніпропетровськ, 2013. – С. 178–179.
 7. Черниговская земская газета. – 1917. – 14 апреля. – С. 9–10.
 8. Нариси Української революції 1917–1921 років... – С. 350–351.
 9. Наше слово... – С. 4.
 10. Там само. – С. 1–2.
 11. Тулуб О. Матеріали до «Словника псевдонімів українських письменників» //Записки історично-філологічного

- відділу /Українська Академія наук; за редактуванням голови відділу А. Кримського. – К., (1928). – Вип. XVI. – С. 244; Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – С. 391.
12. Наше слово... – С. 5–6.
13. Там само. – С. 6–7.
14. Кедрин І. Берестейський мир //Кедрин І. У межах зацікавлення /Наукове Товариство ім. Шевченка. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1986. – С. 50–51. – (Бібліотека українознавства, т. 53).
15. Наше слово... – С. 7–8.
16. Вісти Головної комісії по справах виборів до Установчих Зборів Української Народньої Республіки. – 1918. – 4 квітня (нов. ст.). – № 16. – С. 6–7.
17. Наше слово... – С. 9.
18. Там само. – С. 9–10.
19. Пиріг Р. Реставраторські тенденції у внутрішній політиці Української Держави (квітень – грудень 1918 року) //Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наук. ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – Вип. 8. – С. 97–98.
20. Цит. за: Верстюк В. Ф. Сергій Єфремов проти Павла Скоропадського //Укр. іст. журнал. – 2013. – № 3. – С. 67.
21. Наше слово... – С. 10.
22. Там само. – С. 9–10.
23. Дорошенко Д. De Profundis. Пам'яті І.Л. Шрага, Ф.П. Матушевського й А.Г. Вязлова //Хліборобська Україна (Відень). – 1920–1921. – Зб. II, III, IV. – С. 142.
24. Наше слово... – С. 14–15.
25. Там само. – С. 16–17.
26. Там само. – С. 20–21.
27. Там само. – С. 22–27.
28. Так, Р. Пиріг переконливо доводить, що хоча «зайняття території України арміями Німеччини й Австро-Угорщини на етапі звільнення від більшовицьких військ не було типовою окупацією», але досить швидко набуло відповідних ознак. Див. докладніше: Пиріг Р. Я. Німецько-австрійська окупація України 1918 р.: до питання про термінологічну визначеність //Укр. іст. журнал. – 2013. – № 3. – С. 30.
29. Наше слово... – С. 22–23.
30. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т. VI. – С. 366.
31. Наше слово... – С. 23.
32. Там само. – С. 25.
33. Там само. – С. 25–26.
34. Там само. – С. 27.

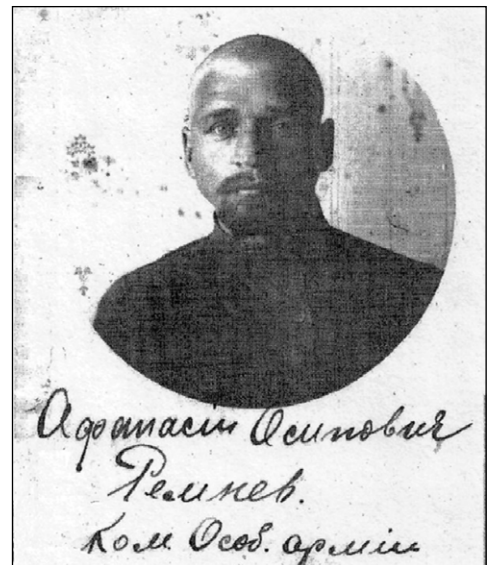
КИРИЄВСЬКИЙ В.

Есерівське повстання в Шостці

9 лютого 1918 р. Центральна Рада підписала з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією Брестський мирний договір, що визначив державні кордони України. За додатковими угодами договору Німеччина та Австро-Угорщина надавали молодій державі збройну допомогу в боротьбі з більшовиками. Останнім нічого не залишалось, як тікати з України, прихоплюючи все на своєму шляху. За спогадами шосткинського більшовика П.С. Успенського, йому особисто В.О. Антоновим-Овсієнком, командувачем усіх більшовицьких військ в Україні, було доручено організувати «евакуацію вглиб страны Советов вооружения и стратегических материалов из Коропа, Кролевца, Шостки, Новгород-Северска, Глухова» [28]. Часу на евакуацію було обмаль, бо німці вже на початку березня були в Києві.

С.В. Петлюра.

О.О. Ремнев.

З метою уповільнення наступу німців командувач Західного фронту по боротьбі з контрреволюцією Р.І. Берзін організував заслони з озброєних загонів Першої та Другої (Особливої) армій. У березні 1918 р. Друга (Особлива) армія під командуванням анархіста Опанаса Осиповича Ремньова (1889–1919) зайняла територію з опорними пунктами Короп–Шостка. У середині березня сам командарм особливців підійшов до 8 тисячної Шостки з «отрядом из 300 стрелков-красногвардейцев и моряков с четырьмя пулеметами, имея резерв на станции Терещенской из 100 стрелков при 3 пулеметах и двух броневиках» [28]. Водночас на Шосткинському пороховому заводі (ШПЗ) почала діяти евакуаційна комісія, у складі якої перебував більшовик Павло Семенович Успенський. Комісії допомагали місцеві «красногвардейцы». Начальником заводу тоді був полковник гвардії Микола Степанович Юркевич (1875–1937). Був при заводі і представник Центральної Ради. Генеральний секретар військових справ соціал-демократ (меншовик) С.В. Петлюра опікувався і военними заводами, у тім числі й Шосткинським пороховим.

Шосткинські однопартійці С. Петлюри разом з есерами ще з грудня 1917 р., коли відбулася перша більшовицька окупація Шостки «красногвардейским» загonom московських робітників, перебували у підпіллі. Перед приходом німців вони знову об'єдналися і створили спільний підпільний штаб, що розташувався в будівлі заводууправління (вул. Леніна, 36) [12, арк. 17]. Це був, так би мовити, неприступний для шосткинських більшовиків «Зимний дворец», де засіли «запеклі вороги революції», які підтримували «буржуазно-націоналістичну» Центральну Раду. За розвіданими

більшовиків, «вороже підпілля очолювали офіцери-дворяни Юркевич, Тархов, Синявський, купець Шашура, командири артилерійських батарей Каблицький і Янковський, меншовики Бичков, Вердрієвський, Ахтирко, Євсеєнко-Бондаревський, Шматко, комендант Шостки Петров, поліцейський пристав Ліщинський, провокатор розвідки Литовченко» [13, 106]. Узагалі шосткинські більшовики П. Дубок, П. Успенський, Ф. Садовий, М. Мойсеєнко, Т. Гончаров, А. Безкровний, Д. Кукарешников вважали Шостку «пристаніщем білогвардійців і петлюрівців, вогнищем контрреволюційного заколоту, яким під диктовку німецької розвідки керував сам Петлюра» [29]. У шосткинських партійних осередках, меншовицькому та есерівському, нараховувалося тоді до 200 членів [22, 91] – набагато більше за правлячу в містечку з грудня 1917 р. групу більшовиків на чолі зі студентом Петром Безкровним. Меншовики та есери користувалися неабиякою підтримкою серед робітників ШПЗ ще з перших страйків 1905 р. Зовсім не випадково вони очолили перший демократично обраний 5 (18) березня 1917 р. Шосткинський Совет робітничих депутатів [31, 33]. У заводському «Советі старост» також головував меншовицько-есерівський блок [10, акр. 36]. Більшовики з промосковськи налаштованими шосткинцями склали меншість, панувала «самостійницька» більшість. Перевага проукраїнських настроїв у Шостці була закономірною, бо 80% (6,5 тис. людей) її населення становили українці. Так, на об'єднаному засіданні президій політичних, профспілкових, суспільних та економічних організацій Шостки, що відбулося 13 (26) грудня 1917 р., із 95 присутніх тільки 11 були більшовиками, які закликали боротися проти Центральної Ради, отже, проти незалежності України [27]. Зрозуміло, більшовики не мали сил штурмувати заводоуправління, щоби захопити владу в селищі. Вони сподівалися на збройну допомогу московських пролетарів, як це сталося у грудні 1917 р. Тоді, за відсутності у Центральної Ради українського війська, край захопив великий московський загін № 1 Червоної гвардії, сформований з робітників – учасників жовтневих боїв у Москві. Очолював його більшовик А.О. Знаменський. Петлюрівський загін відступив з Шостки [21]. Шосткинські більшовики одразу

Заводоуправління.

Ревком.

зорганізували свій перший революційний комітет. Він розмістився у двоповерховому будинку на Садовій вулиці (нині Леніна, 51/73), в якому донедавна мешкав генерал – помічник начальника заводу [1]. Ревкомівці негайно розформували «буржуазну поліцію» Шостки та встановили 8-годинний робочий день на ледь працюючому заводі [27]. На всіх афішних тумбах з'явилися ленінські декрети, перші закони, звернення Советської влади [7].

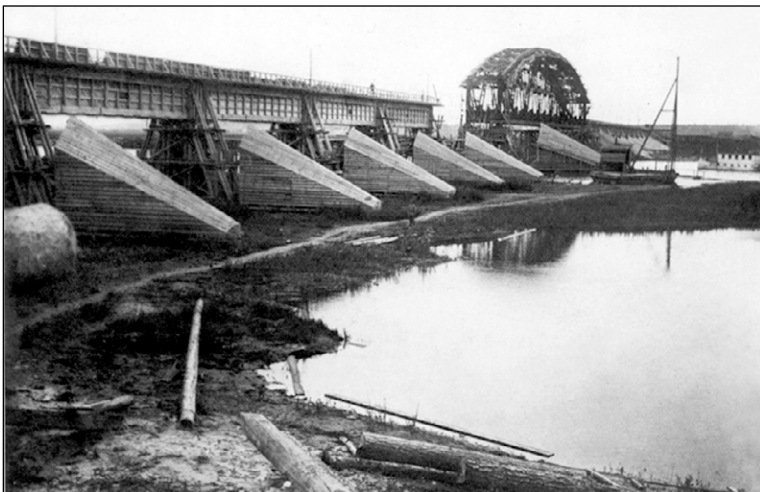
Невдовзі московські «красногвардейці» рушили додому, маючи запаси харчів та заводського спирту. Шосткинські більшовики змушені були створити свій загін. Його за до-

рученням П. Безкровного зорганізував молодий робітник ШПЗ Петро Машицький [2, арк. 17]. Загін виявився нечисленним, тож шосткинські більшовики звернулися по допомогу до своїх новгород-сіверських однопартійців, звідки в лютому прибула підтримка на чолі з 26-річним Дмитром Моргуном, уродженцем придеснянського села Журавка Середино-Будського району [24]. Дмитро Варфоломійович Моргун став першим військовим комісаром Шостки. Він і зайнявся демонтажем цінного обладнання ШПЗ для вивезення його в Москву.

З появою армії Ремньова в Шостці есери провели збори у приміщенні «Военного собрания» на третьому поверсі заводууправління. Лідери есерів, які, за свідченням більшовика Андрія Безкровного, були занепокоєні швидкими темпами демонтажу обладнання ШПЗ, «пропонували підняти повстання проти Ремньова і більшовиків, яких називали бандитами» та закликали боротися «За єдину, неділиму Україну» [4, арк. 150]. Одразу після зібрання підпільний меншовицько-есерівський штаб спрямував своїх делегатів до німецького війська з проханням якнайшвидше окупувати Шостку, інакше більшовики розберуть та підірвуть пороховий завод [23]. Одним з делегатів був есер Андрій Миронович Ковальов, поштовий чиновник [9, арк. 38].

20 березня 1918 р. у дворі заводської казарми відбувся мітинг, організований меншовиками та есерами, які закликали робітників до зброї та вигнання більшовицьких евакуаторів – грабіжників заводу. Коли робітники кинулися до складу зброї, біля дверей постала постать комісара Моргуна. Під час його палкої промови на захист братів-ремньовців «пролунав постріл, і Д. Моргун, похитнувшись, став повільно опускатися на східці складу» [13, 107; 24; 29]. Оволодівши зброєю, повстанці захопили більшовицький ревком, заарештували його членів, один з яких, А. Безкровний, був поранений [4, арк. 150]. Були заарештовані й шосткинські «красногвардейці». За свідченням колишнього (з 1905 р.) есера Івана Івановича Машицького (1887–1938), повстанці увірвалися до його квартири, де переховувався молодший брат Петро. Тож боячись, щоби брата не розстріляли як головного «красногвардейця», Іван разом з Петром приєдналися до повстанців [2, арк. 18]. Повстанці розігнали «местный Совет, большевистский комитет, эвакуационную комиссию» та ще й обстріляли загін Особливої армії О. Ремньова, що стояв у вагонах на залізничній станції Шостка [23]. Ремньов змушений був залишити Шостку, не бажаючи, за словами командира загону новгород-сіверських «красногвардейцев» Михайла Ромченка, «проливать кровь рабочих» [23]. Насправді це був не відступ, а маневр. Його зрозуміли, і в повстанському штабі почали готуватися до «крупных операций против красных».

Організаторами повстання стали чиновники і офіцери ШПЗ на чолі з Лашковським, Юркевичем, Вердеревським [2, арк. 18]. Доволі швидко «им удалось из антисоветского элемента собрать значительное количество личного состава», створити добре озброєні загони, які мали «достаточно патронов и около 10 орудий» [23]. Робітники Ділового двору (мехзаводу) встигли завершити броньовик, що спочатку призначався для Ремньова, а врешті буа використаний проти нього [5, арк.

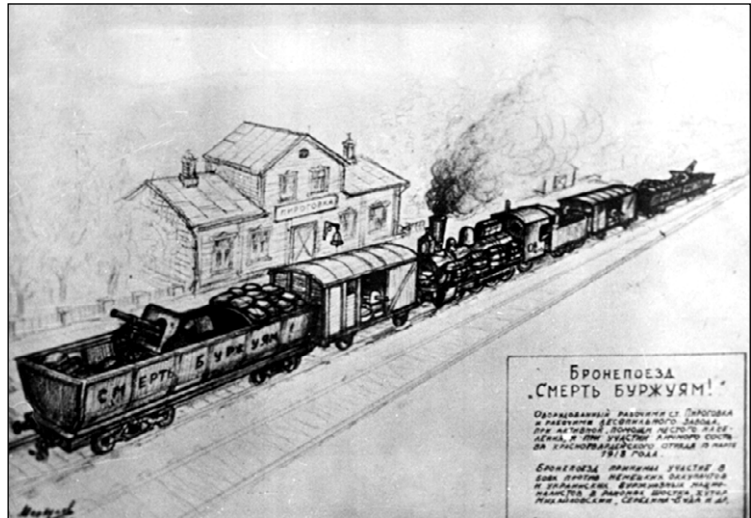

*Залізничний міст через Десну біля села Пирогівка.
1916 р.*

29зв]. Повстанська батарея з трьохдюймовок, з відповідними земляними укріпленнями та окопами, була встановлена на Ярмарковій площі (нині площа–пустир імені Героїв Хасана на початку вулиці імені більшовика С. Кірова). Штаб розпочав заготовляти харчі для повстанців. У навколишні села були відряджені люди, які обмінювали отриманий у штабі заводський спирт на харчі. Зокрема, прикажчик заводу Антон Кудос, який працював у крамниці «потребительского общества», т. зв. «офіцерському магазині», обмінював спирт на харчі в селі Ображіївці [4, арк. 20].

З відступом із Шостки Особливої армії частина новгород-сіверського загону Ромченка, що охороняла залізничний міст через Десну біля села Пирогівка, потрапила в дуже скрутне становище. Наприкінці березня 1918 р. загін нараховував «более двухсот человек, четыре станковых пулемета, две трехдюймовые пушки и десять кавалеристов» [23]. Боячись знищення пирогівської залогою, Ромченко вирішив прориватися з оточення залізницею. Кабіну машиніста потягу та дві платформи, на яких встановили 2 гармати й 4 станкові кулемети, обладнали листами заліза, уздовж стін двох товарних вагонів поклали мішки з піском та влаштували амбразури для стрільби з гвинтівок. На стінах вагонів «бронепотяга» написали фарбою назву – «Смерть буржуям!» й вирушили на ньому з Пирогівки через Шостку до Брянська. Біля хутора Лазарівка «бронепотяг» зупинили шосткинські повстанці. Ромченко пішов на переговори з ними у штаб у будинок заводоуправління, а «главарь контрреволюционеров» з невеликою групою офіцерів перебував на той час на території заводу в хімічному корпусі (нині – ЦЗЛ, центральна заводська лабораторія) [23]. У своїх спогадах Ромченко називає офіцерів порохового заводу «белогвардейцами» за те, що були у формі царських офіцерів, він запам'ятав прізвище підполковника Пилипенка, «у которого никелированная шашка на колесике эффектно скользила по паркетному полу заводоуправления». На переговорах «красные» домовилися з «белыми» пропустити «бронепотяг» через Шостку за умови, що не буде гарматної стрілянини з нього по заводу. «Бронепотяг» оминув Шостку, незважаючи на перешкоди «врагов революции», які зірвали рейки на шляху слідування [25, 102], далі проїхав станцію Терещенську і рушив на Хутір-Михайлівський, Зерново [23].

З контрнаступом ремньовців на Шостку заревли на всю міць заводські «тревожные гудки», як свідчить учасник тих подій есер Мирон Рудченко, мешканець Депутатської вулиці [3, арк. 96]. Робітники, які вже знали, що мета Ремньова – не тільки пограбувати завод, а й забрати гроші «которые были присланы в Шостку для расплаты с рабочими» [5, арк. 22зв.], зібралися біля управління охорони заводу. Там вони отримали берданки і були направлені до міського училища (нині – гімназія №3), де відбувся перший бій з ремньовцями [5, арк. 22]. У повстанні, як зазначено в аналітичній записці Міністерства державної безпеки (МДБ) по Сумській області 1950 року [22, 91], взяло участь до 3-х тисяч шосткинців. Виходить, що майже всі дорослі чоловіки, окрім незначної промосковської групи більшовиків, виявилися в 1918 р. «антисоветским элементом», який героїчно боровся з Особливою армією. Меншовик Федір Григорович Петруненко свідчить, що у повстанні брали участь і шосткинські жінки, зокрема есерки Марія Іванівна Маглей та Марія Олександрівна Каменська-Луцкіна [10, арк. 37].

Бронепотяг «Смерть буржуям».

Хімічний корпус.

Ремньов наказав придушити «мятеж на Шосткинском заводе партизанскому отряду из Брянска». Загін брянців тільки-но прибув на посилення Особливої армії. За спогадами командира батареї загону Павла Пшерадського, бійці сподівалися, що їх перекинуть до Новозибкова, але потрапили у Хутір-Михайлівський та ще й до анархіста Ремньова, армія якого «польовувалась дурною репутацією, да и о самом командующем ходили нелестные слухи» [30, 12]. В армії, що складалася з розрізнених загонів, панували анархістські настрої, схильність до мародерства та пияцтво – це була армія знахабнелих анархо-бандитських загонів. Серед бійців армії Ремньова, як свідчить більшовик із села Івот М. Мойсеєнко, була група добровольців з придеснянського села Погрібки, у тому числі й Дем'ян Сергійович Коротченко (1894–1969), майбутній Голова Президії Ради Міністрів і Верховної Ради УРСР [17].

На допомогу ремньовцям прибув з Новгорода-Сіверського ще й загін Ромченка. Разом вони «разогнали мятежников» [24]. Як свідчить учасник тих подій І. Машицький, запеклі бої шосткинців проти армії Ремньова тривали дві доби [2, арк. 18]. Те саме пише й учитель-історик Борис Степанович Стогнут (1918–2000) на підставі отриманої від старожилів інформації [26].

М. Рудченко та О. Григор'єв стверджують, що загалом повстання тривало 5–6 днів (з 20 по 26 березня) [3, арк. 151; 12, арк. 18]. Підтверджує це й інший есер, Костянтин Михайлович Рева [8, арк. 37], який працював санітаром у лікарні й разом зі своїм однопартійцем фельдшером Іваненком надавав допомогу пораненим «участникам эсеровской организации».

Повстанці зазнали поразки. Були вбиті й поранені з обох боків, констатує М. Рудченко [3, арк. 151]. За спогадами робітника ШПЗ Якова Яковича Франчика (1864–1932), його старший син Григорій, заряджаючий тридюймової гармати повстанців, загинув біля своєї батареї на Ярмарковій площі. Яків Якович знайшов сина в той момент, коли якийсь ремньовець уже стягував з мерця чоботи. Він відштовхнув мародера й сказав, що є ще кому з молодших п'ятьох синів носити чоботи. Варвара Яківна Франчик (1903–1996) говорила, що повстанці припинили спротив, усвідомивши, що вони воюють проти своїх. Учасник боїв Андрій Олексійович Віник (1896 р.н.) вважав, що «исход боя» вирішила агітація матросів загону, що підійшов до Шостки з боку Хутора-Михайлівського. Вони переконали робітників, що їх спровокували есери та німці, а саме матроси їдуть у Конотоп на фронт [5, арк. 30зв.]. Беззастережно повіривши агітації, робітники розійшлися [5, арк. 23]. Факт «придушення контрреволюційного повстання спільними зусиллями загону т. Ремньова, новгород-сіверських більшовиків при підтримці місцевих робітників і селян» констатують і вже згадувані шосткинські більшовики [13, 107].

Увірвавшись на Садову вулицю, «красные партизаны» Пшерадського та сосницького загону пограбували Шосткинське казначейство [6, арк. 5]. Особисто Ремньов зайнявся пограбуванням заводу. Він наказав провести обшук і знайшов у цеху «платиновые чаши», хоча перед цим начальник заводу Юркевич запевняв, що чаші вкрадені ще в 1901 р. [30, 12]. Ремньовцям таки вдалося «демонтировать и вывезти с завода платиновые испарители (чашки)» [14, 24], проте не всі, бо, за переказом, найбільш важливі для роботи заводу випарники заховав робітник заводу Іван Кокошко, що проживав на Моховій вулиці (нині вул. Енгельса). Потім розпочали нашвидкоруч вантажити у вагони порох та цінне обладнання. Загалом було відправлено з заводу 35 вагонів обладнання та 40 тисяч пудів пороху [26]. Наостанок пограбували села навколо Шостки, хоча, за словами шосткинських більшовиків, «красногвардейские» зағони начебто не здійснювали ніяких каральних експедицій, єврейських погромів та пограбувань селян, за них це нібито робив «якийсь пройдисвіт Григорій Юрченко та провокатор Григорій Литовченко з контрреволюційного підпілля» [13, 107]. Литовченко насправді звався Романом. Очевидно, саме Роман Діомидович Литовченко, есер з 1904 р., який за спробу вбити шосткинського пристава в 1907 р. відбув вісім років каторги (1908–1917), зі своїми повстанцями «обстрелял солдат-окопников (ремньовцев – В.К.), которые ехали с позиции в баню», мабуть, уже після придушення повстання [30, 12]. Заводська лазня, як відомо, була на території заводу, у лісі над річкою Шосткою. Друга, єврейська лазня, була за кілометр-півтора від неї на Галенківці (нині вул. Партизан, 12). Там, неподалік єврейської лазні, за переказом старожилів вулиці, була аж до 1960-х років якась братська могила «красноармейцев», яку потім перенесли в парк Карла Маркса.

Особлива армія Ремньова відступила на 150 верст до Брянська. Незабаром, 25 квітня 1918 р. зі штабу Брянського району у Вищий військовий совет надійшла телеграма про необхідність арешту Ремньова та членів його штабу. Ремньова звинувачували в тому, що його загони є не революційною армією, а бандою, яка займається грабунками та погромами. Загони Ремньова залишили фронт, коли дізналися, що Ремньов та його «сподвижники» будуть заарештовані. Загони таки були роззброєні, і, як повідомлялося в телеграмі, «у многих солдат, арестованных нами, находим при обыске до 100 000 рублей. Крестьянство озлоблено этими бандитскими отрядами» [15]. У цей час Ремньов перебував у Москві. 26 квітня 1918 р. він звітував Льву Троцькому в Раднаркомі, а наступного дня був заарештований, незважаючи на особисте знайомство з Троцьким як «сокамерником» по петербурзькій в'язниці «Кресты», куди вони разом потрапили в липні 1917 р. за наказом голови Тимчасового уряду О.Ф. Керенського. Цього разу Ремньова тримали в Бутирській в'язниці, потім направили до психлікарні, звідки він утік по весні 1919 р. Спіймали його влітку і 3 серпня 1919 р. розстріляли без суду «как афериста и контрреволюционера» [30, 12].

10 квітня 1918 р. голова спецвідділу українського військового міністерства, обговорюючи з помічником губерніяльного коменданта Чернігівщини плановане захоплення Шостки, повідомив останнього, що він звернувся до місцевого вільного козацтва з проханням йти разом з німцями на визволення міста, оскільки «...з політичного боку треба, щоб попереду німецьких частин йшли українці... Бо то як німці поставлять свою варту раніш нашої, то вони об'являть Шостку воєнною добычею» [16]. Але, першими в Шостку увійшли німці [3, арк. 151; 12, арк. 19]. Їхньому командуванню у повній справності передали воєнні заводи: і пороховий, і капсульний [12, арк. 18].

Шостка стала українсько-німецькою. Була запроваджена німецька комендатура. З приходом до влади в Україні гетьмана Павла Скоропадського в травні 1918 р. з'явилася ще й українська комендатура. Комендантом був призначений один з керівників есерівської організації лікар Георгій Павлович Філіпенко [9, арк. 37]. Начальником охорони ШПЗ став колишній штабс-капітан царської армії Федір Петрович Васильєв [3, арк. 32], він сформував гетьманський загін для охорони заводу. Мабуть, саме ці озброєні «гетманцы», за спогадами старожилів, ходили по Шостці з «голубими хвостами на шапках» [19, 6]. Командиром загону став Р.Д. Литовченко. У його загоні нараховувалося до 70 чоловік [22, 91]. Меншовики перейшли в опозицію, згодом їх почали арештовувати, зокрема есдек Тит Ковбаса просидів місяць у Глухівській в'язниці [2, арк. 28].

Майже через двадцять років після есерівського повстання в Шостці 20–26 березня 1918 р., 4 грудня 1937 р. був розстріляний у м. Медвежьегорську (Республіка Карелія, Росія) начальник Шосткинського порохового заводу 1917–1918 років М.С. Юркевич [18]. Загалом з нагоди 20-річчя повстання більшовики розстріляли майже всіх шосткинських повстанців – есерів та меншовиків, які дожили до 1938 р. [9; 10; 11]. Вони були засуджені за кримінальними справами, сфальшованими гепоушниками. З виявлених на сьогодні 207 імен розстріляних в 1937–1938 роках шосткинців більше половини становлять есери та меншовики. Усі вони в 1956–1957 роках були реабілітовані [20].

У 1957 р. на честь загиблого 20 березня 1918 р. комісара Моргуна за рішенням Шосткинського міськвиконкому депутатів трудящих від 23 вересня було названо вулицю в Артемівському мікрорайоні (Петухівці) [8, арк. 21]. Могила його залишилася «безвестной» [24]. Вона, мабуть, була на кладовищі біля Володимирської церкви, там, де й братська могила «придушенных» ремньовцями повстанців (поблизу нинішнього розважального закладу «Місто розваг» на вулиці Короленка). У цій могилі, за розповіддю Варвари Яківни Франчик (1903–1996), був похований її старший брат. Могилу зрівняли з землею наприкінці 1950-х років. Безумовно її треба відновити вже як меморіальний комплекс «Героїв березневого повстання», написавши імена і розстріляних у 1937–1938 роках повстанців.

1. Безкровний А. Незабутні дні //Зоря (Шостка). – 1957. – 25 грудня.

2. Галузевий державний архів Управління Служби безпеки України в Сумській області (далі – ГДА УСБУ в СО). – Спр. П-1772.

3. ГДА УСБУ в СО. – Спр. П-8170. – Т. 1.

4. ГДА УСБУ в СО. – Спр. П-13312.

5. ГДА УСБУ в СО. – Спр. П-12141.
6. Государственный архив Брянской области. – Ф. Р-594. – Оп.1.
7. Гончаров О. Жовтень в Шостці //Зоря. – 1957. – 22 грудня.
8. Державний архів Сумської області (ДАСО). – Ф. Р-4315. – Оп.1. – Спр. 30.
9. ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 1. – Спр. 545. – Арк. 36–41.
10. ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 1. – Спр. 488. – Арк. 35–42.
11. ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 1. – Спр. 545.
12. ДАСО. – Ф. Р-7641. – Оп. 1. – Спр. 896.
13. Дубок П., Успенський П., Садовой Ф., Мойсенко М., Гончаров Т., Безкровний А., Кукарешников Д. Герої-більшовики Ремньов і Моргун //Жовтень на Сумщині. Спогади учасників ВЖСР на Україні. – Суми, 1958.
14. Завод и его люди (страницы истории). Шосткинское производственное объединение «Десна». – Шостка, 1991.
15. Кляцкин С. Рождение Рабоче-Крестьянской Красной Армии //Вопросы истории. – 1941. – № 7–8. – Ч. 1.
16. Лободаев В., Савченко Г. Загони Вільного козацтва у лютому–квітні 1918 року //Воєнна історія. – 2008. – № 1 (37).
17. Мойсенко Н.А. Страницы былого //Советское Полесье (Шостка). – 1967. – 3 октября.
18. «Московский комсомолец» в Україні. – 2007. – 13–20 червня.
19. Приходько А.И. Воспоминания. Рукопись. – 1990. – Музей заводу «Зірка», Шостка.
20. Про реабілітацію заводських працівників //Заводське життя (Шостка). – 2007. – 26 грудня.
21. Пустовойтов В. Великий Октябрь в Шостке //Советское Полесье. – 1987. – 27 октября.
22. Реабілітовані історією. Сумська область. Книга друга. – Суми, 2013.
23. Ромченко М. Броня из песка //Советское Полесье. – 1966. – 21, 25 января.
24. Ромченко М. Первый военный комиссар Шостки //Советское Полесье. – 1966. – 23 марта.
25. Ромченко С.В. Партизанський край //Жовтень на Сумщині. Спогади учасників ВЖСР на Україні. – Суми, 1958.
26. Стогнут Б. Это было начало //Советское Полесье. – 1987. – 17 декабря.
27. Сушко Л. Борьба за установление Советской власти в Шостке //Советское Полесье. – 1965. – 17 декабря.
28. Успенский П. Шосткинщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции //Советское Полесье. – 1966. – 5 января.
29. Успенський П. Шляхом історії нашого краю //Маяк Комунізму (Кролевець). – 1964. – 25 лютого.
30. Федосов А. Яд платиновой чаши //Аргументы и факты. Брянск. – 2005. – № 28.
31. Шостка. Историко-краеведческий очерк. – Харьков, 1970.

ЛЕЙБЕРОВ О.

“А положиться на красноармейцев нельзя...” – частини Червоної армії на Чернігівщині у 1919 році

Останнім часом стало не популярно писати про Червону армію. Утворена в 1918 році, вона стала не лише дітищем, а й одним із головних символів революції. Історична та художня література, кінематограф радянських часів сформували і поширювали в масовій свідомості образ червоноармійця як полум'яного борця за ідеали нового життя, суспільства, соціального ладу. Зі здобуттям Україною незалежності, ситуація починає кардинально змінюватися. Відкриття архівних фондів, що були засекречені в радянський період, дали можливість дослідникам по-новому дивитися на історичні події, аналізувати їх, робити неупереджені висновки та давати об'єктивну оцінку. Особливий інтерес дослідників-краєзнавців викликає період національно-визвольної революції 1917–1921 років та громадянської війни на Чернігівщині. Перебування на території губернії військових формувань Червоної армії, їхні стосунки з місцевою владою та населенням, політичні настрої, повсякденне життя не були об'єктом окремого, самостійного наукового дослідження.

Деякі аспекти проблеми знайшли своє відображення у дослідженнях радянських істориків. Це, як правило, питання військово-політичного характеру – дислокація військ, чисельність, мобілізаційні кампанії. На жаль, радянська історіографія не відзначалася історичною об'єктивністю [1–5]. Навіть збірники документів, що видавалися у радянські часи, відзначалися тенденційним добором матеріалів, ідеологічною упередженістю та відсутністю історичної об'єктивності [6].

На початку січня 1919 року на північному та північно-східному кордоні Української Народної Республіки з'явилися війська Радянської Росії і розпочали наступ на Гомель, Чернігів та Київ. У доповіді від 22 січня 1919 року на ім'я голови ВРК України Чернігівський губернський уповноважений Чайковський повідомляв: “Чернігівщина у теперішній час являє собою доволі значну частину нашої території, звільненої від буржуазної влади; 11 повітів повністю відвойовані нашими військами у петлюрівців. Сильна, розвинена промисловість – суконна, коноплепрядильна, цукрова, лісова, паперова, шкіряна, сірникова, багаті хлібом південні повіти – все це за наявності доволі значних запасів сировини та готової продукції дає можливість добувати з цієї губернії велику кількість товарів для обміну з Росією та Білоруссю... задовольняти потреби постачання Червоної армії хлібом та іншими продуктами, взуттям та одягом, для задоволення нарешті потреб інших губерній нашої Республіки” [7]. Підтвердження цього знаходимо у рапорті політкомісара 1-ї радянської дивізії Панафідіна, який 26 січня повідомляв з Корюківки про те, що “нашими частинами зайняті Конотоп, Бахмач, Крути, Ромни, Козелець, Носівка та ряд сіл та хуторів навколо. У Крутах захоплено 150 полонених, у Конотопі – інтендантські склади... у Конотопі є 0,5 млн. пудів картоплі, 200 тис. пудів сушених фруктів та значні запаси військової амуніції” [8].

Стрімкий наступ військ Українського фронту проти частин Директорії УНР швидко перетворив Чернігівщину на глибокий тил. Все це дало можливість активно використовувати економічний потенціал губернії та зосередити на її теренах значні військові формування. На кінець січня на Чернігівщині були зосереджені резервні частини Київської групи військ, яка наступала на Козятин, Жмеринку та Одесу – 1-а та 3-а стрілецькі дивізії, 1-й, 4-й і 5-й радянські полки, Тарашанський, Богунський полки, загін Кропив'янського та численні партизанські формування. В середині лютого 1919 року їх кількість зросла. У доповідній записці наркомвоєна УСРР про стратегічну ситуацію в Україні йшлося про те, що: “У резерв фронту в районі Києва, Чернігова, Ніжина передислоковуються три окремі бригади прикордонної охорони. У той самий резерв будуть направлятися частини військ 9-ї Курської дивізії (шість полків та 3-а бригада прикордонної охорони)... 1-а дивізія – 17 тис. багнетів, 9-а дивізія – 9 тис. багнетів, прикордонні бригади – 3 тис., а всього – 55 тис. бійців” [9]. Так, у липні тільки в містечку Бахмачі перебували п'ять башкирських бригад, караульний батальйон повного складу, а також військовий шпиталь [10]. Зрозуміло, що така кількість військових частин аж ніяк не сприяла нормалізації становища в губернії.

Перше, з чим довелося стикнутися місцевій владі, стало небажання військових підкорятися їй. “Втручання військових частин у розпорядження місцевої влади, панування темного елемента та невміння місцевої влади приборкати все це сіють невдоволення серед населення радянською владою”, – повідомлялося з Мутинської волості Кролевецького повіту [11], “У Коропському повіті стоять партизанські загони, які тримають себе незалежно і жодній владі не підкорюються” [12]. Ситуація доходила навіть до курйозів. У Конотопі анархістськи налаштовані кавалерійські частини захопили голову повітового виконкому, арештували, забрали печатку та гроші, кричали: “Смерть комуністам” [13]. В Остерському повіті, де “військові, цивільні та партійні організації перебували у ворожих стосунках, дійшло до того, що партійний комітет шість разів викидали з приміщення...” [14.] Така ситуація обумовлювалася, в першу чергу, тим фактом, що Чернігівщина певний час перебувала під управлінням урядових та військових структур РСФРР і не мала жодного зв’язку з Харковом, де розташовувалися всі урядові установи УСРР. Вище згадуваний губуповноважений Чайковський скаржився: “Ненормальним є становище Губернського військового комісаріату. Згідно з угодою між урядами – нашим та РСФРР – Чернігівщина тимчасово у військово-адміністративному відношенні є частиною Орловського воєнного округу Росії. Я глибоко переконаний, що довго таке становище тривати не може, бо питання постачання, питання комплектування караульних територіальних військ, мобілізації та політичного керівництва не може перебувати поза контролем та керівництвом Українського Уряду” [15]. Гостро стояла і кадрова проблема. Чайковський продовжував: “Військові частини, що тут розташовані, мають бути у стройовому відношенні підпорядковані такому начальнику гарнізону, який би викликав повну довіру в питаннях втілення політики уряду. Між тим, губвоєнком Горбачевський виявився людиною, дії якої, без сумніву, компрометують Радянську Владу та зокрема Владу Радянського Уряду України – коли він був викритий у справі покарання селян батогами” [16]. Зрозуміло, що такі дії, аж ніяк не могли сприяти формуванню позитивного ставлення місцевого населення до нової влади. Спеціалістів не вистачало і їх масово присилали з Радянської Росії. Але не знаючи мови, національної специфіки населення та місцевих особливостей політичної ситуації, вони своїм намаганням швидко утвердити російський досвід, тільки шкодили справі. Це призвело до того, що губвійськкомат був змушений видати наказ, в якому застерігав “своїх інструкторів від спроб одним ударом створити складний механізм управління з усіма деталями, розробленими у Радянській Росії”. Він радив “в основу плану, зрозуміло, закладати законодавство та інструкції, прийняті в РСФРР, але обов’язково враховувати умови моменту та місцеві можливості” [17]. Навіть ті спеціалісти та інструктори, що працювали в радянських установах, часто не вирізнялися кращими людськими якостями. Шосткинський комуніст т. П’єр, член міського військового комісаріату, так описував ситуацію, що панувала в цій установі: “...лизоблюдство, лакейство, казенщина, шкурництво і здириництво, які навіть революція не змогла розкачати” [18].

Виникли і проблема з перебуванням та утриманням значної маси військових. Після відступу німців, а потім військ Директорії УНР практично всі казарми та житлові приміщення, які можна було використати для розміщення солдат, виявилися непридатними для цього. Червоноармійців розселяли по приватних квартирах, що вкрай негативно відбивалося на їхній дисципліні та безздатності. Але якщо проблему розселення вдавалося хоч якось контролювати, то харчування та забезпечення військових частин зброєю та амуніцією залишалися не вирішеними. З Новгорода-Сіверського повідомляли, що “червоноармійські частини недостатньо забезпечені продовольством, що може викликати небажані явища на ґрунті недоотримання продуктів” [19]. У квітневому протоколі Глухівського комітету УКП/б/ читаємо: “В повіті продовольства немає. Червоноармійці не отримують харчів, однострою та платні. Хвилювання на цьому ґрунті серед червоноармійців виллюються у форму повстань. Ми перебуваємо у безвихідному становищі. Заберіть негайно звідси війська або негайно їх нагодуйте. Становище більш ніж трагічне. Чекаємо від вас допомоги” [20]. Причинами критичної продовольчої ситуації були не стільки воєнні дії, як наслідки політики “військового комунізму” з його адміністративно-розподільчими принципами. Прогодувати самі себе червоноармійці не могли. Так, для бійців загону ім. Кропив’янського, що дислокувалися в Ніжині, була встановлена наступна платня: рядовому червоноармійцю – 500 крб. (тільки з 27.10.1919 року оклад червоноармійця зріс до 800 крб. – Л.О.), відокремленому – 600 крб., взводному командирі –

700 крб. та командирів загону – 1000 крб. на місяць, при цьому червоноармійці користуються такими самими правами, як радянські службовці та комуністи. На початку березня політкомісар загону повідомляв: “У результаті наступу революційних військ остаточно припинився зв’язок з м. Києвом, тому загін втратив джерело отримання грошей, необхідних для утримання загону, бо асигнування надходили з київського інтендантства”. За лютий на утримання особового складу інтендантство заборгувало 19787 крб. 17 коп. (харчі, мило, тютюн, канцелярія). Підсумовуючи, він писав: “Тому ми опинилися перед повним фінансовим крахом, який може призвести до самих серйозних наслідків” [21]. У цей час ціни на продукти в губернії становили: гречана крупа – 35 крб., пшенична – 25 крб., м’ясо – 80–90 крб. за фунт, склянка молока – 25 крб., масло – 150–180 крб., сіль – 120–130 крб. Тож не дивно, що не отримавши коштів, штабом загону було прийняте рішення про проведення повального обшуку “для з’ясування підозрілих осіб”, а також стягнення контрибуції “з буржуазного елемента міста” [22]. Зловживання з боку штабу та грабунки населення червоноармійцями стали причиною того, що 5 червня 1919 р. загін був роззброєний 3-ю стрілецькою дивізією, спеціально викликаною до Ніжина [23]. Така сама ситуація склалася із забезпеченням червоноармійців військовим спорядженням. Комісар 8-ї бригади, що дислокувалася в Гомелі, так описував ситуацію: “Немає ніякого обмундирування: шинелей, взуття та всього іншого. Зараз регулярно прибуває поповнення в частини. Люди залишаються в личаках та домашньому одязі” [24].

Невдоволення військових напівголодним існуванням почало все частіше проявлятися в формі непокори, а подекуди й у прямих антибільшовицьких виступах. Вже через місяць після зайняття Чернігівщини червоними військами у губернський ревком надійшло повідомлення про те, що 20-й радянський полк, що стоїть у Бахмачі, “починає уражатися провокаційними ідеями контрреволюції” [25]. З часом ситуація тільки ускладнювалася: 1-й радянський полк (окрім 5-ї роти) відмовився йти на фронт у Білу Церкву, 5-й радянський полк роззброїв виконком [26]. З Борзни повідомляли, що “полк, що квартирує в містечку, охоплений бандитизмом, безперервними грабунками, пияцтвом, безконтрольністю, розстрілами та погромами”, необхідні заходи для приборкання бунтівних солдат [27]. На початку червня червоноармійці 4-го радянського полку вчинили дебош у Корюківці. Місцева влада була змушена констатувати, що бійці Таращанського та Богунського полків, повертаючись у відпустку на батьківщину, чинять безлад. Губвиконком був змушений просити “направити у губернію двох прокурорів воєнного трибуналу” [28]. Дійшло до того, що у Новгороді-Сіверському це питання розглядалося на спеціальному об’єднаному засіданні повітового ревкому та міського парткому. В ході обговорення воєнком Душин заявив: “...товариші кавалеристи не розуміють ідеї та завдань революційної боротьби, прибуваючи сюди вже починають зривати червоноармійські значки та ведуть себе темно ... ця маса налаштована далеко не революційно” [29]. Його підтримав місцевий комуніст Ромченко, який зазначав, що військові частини, що розташовуються в Новгороді-Сіверському, особливо кавалеристи, поводять себе дуже погано у ставленні до влади та комуністичної партії. “Ці червоноармійські частини неодноразово заявляли, що вони ще почистять усіх. Такі випадки вже були зафіксовані в деяких місцях, коли військові частини робили протизаконні справи і цим нищили справу захисту та оборони Республіки” [30]. Збори ухвалили постанову про видачу кожному працівнику радянських установ особистої вогнепальної зброї для захисту від червоноармійців.

Часто такі виступи відбувалися під антисемітськими гаслами, на що звертало увагу губернське керівництво [31]. Але крім констатації фактів жодних дієвих заходів для їх ліквідації не вживалося. Для більшості офіцерів та солдат червоноармійських частин єврейське населення несло на собі “комплекс вини” за політичну та економічну ситуацію в губернії. Міське керівництво було змушене констатувати, що “антисемітські настрої у червоних військах і раніше були сильними, а так, як продовольче питання загострилося та всі відповідальні робітники були євреями, то антисемітські настрої в масах на момент організації радянської влади посилювалися... боротися з антисемітизмом було дуже важко, бо більшість робітників були євреями” [32]. Стихійні мітинги під гаслами “Бий жидів та жидівських наймитів”, “Теть жидів з рад та комітетів”, “Ми за Ради, але без жидів та комуністів” були зафіксовані в Ічні, Борзни, Шостці, Погарі, Городні, Остерському та Ніжинському повітах [33].

Іншою проблемою, яку випало вирішувати місцевій більшовицькій владі, була мобілізація до лав Червоної армії. Планувалося, що у Чернігові, Ніжині та інших повітових містах будуть створені пункти формування нових територіальних частин та переформування військових частин, що виводилися з фронту. У зв'язку з цим у спеціальній директиві військового наркомату зазначалося, що “поповнення перерахованих частин до штатного складу буде відбуватися шляхом призову (мобілізації)... Поки створюється для прийому призовників шість запасних батальйонів, але їхня кількість буде поступово збільшуватися до доведення кількості запасних батальйонів з розрахунку – один на кожний полк, тобто до 36” [34]. На місцях організація та проведення мобілізації поклалися на партійні органи та місцеві владні установи. Але мобілізаційні заходи одразу наštтовхнулися на опір населення. “Особливо свою діяльність Погарській партійній організації прийшлося виявляти у зв'язку з мобілізацією. На першому мітингу ... партія відчула, що вона має справу з контрреволюційною масою, яка готова кинутися та порвати на шматки за одне необережне слово. Відвертими були заклики до повалення радянської влади та знищення комуністичної партії. Майже всі мобілізовані агітували, що не треба боротися проти Колчака, та закликали до єврейських погромів”. А коли місцеві комуністи спробували провести ще один агітаційний мітинг, він перетворився “у знущання над товаришами комуністами” [35]. Такі випадки були не поодинокими. Небажання служити у Червоній армії пояснювалося рядом причин. Населення Чернігівщини дуже постраждало від попередніх мобілізацій – часів Першої світової війни, перших років революції та громадянської війни. Крім того, політичні симпатії більшості населення губернії були не на боці червоних, що постійно відзначалося у зведеннях Чернігівської губчека. Тому при проведенні мобілізаційних кампаній влада все частіше вдавалася до застосування репресивних заходів. У доповіді уповноважених ЦК КПУ т. Черних та Могілевського від 3 липня 1919 року повідомлялося: “У місті (Конотоп) в перший день мобілізація пройшла в'яло, як з'ясувалося, це пояснювалося тим, що місцеві профспілки вважали, що їх це не стосується. Роз'ясненням цього непорозуміння та облавами в місті була посилена явка на призовні пункти на другий та третій день мобілізації” [36]. У Ніжині для проведення мобілізації доводилося застосовувати збройні сили [37]. У звіті Центральної мобілізаційної комісії читаємо: “... всіх підбурювачів арештовувати, а декого з них навіть розстрілювати. Це дало гарні результати. Мобілізовані самі стали приходити та навіть виказувати тих негідників, які їх підмовляли”. Такі заходи доводилося втілювати по всій губернії за винятком 2–3 повітів. Було видано спеціальний наказ, згідно з яким, якщо мобілізовані прийдуть до свого села або хутора, то вся відповідальність за приховування їх лягала на голів виконкому та комнезаму. Як свідчать документи, “цей прийом дав доволі позитивні результати” [38]. Завдяки таким “драконівським” методам на середину літа в результаті кількох мобілізаційних кампаній, було призвано та відправлено до місць призначення понад 33 тис. чоловік [39]. Ця цифра стає вагомішою, якщо додати, що у травні в арміях Директорії УНР налічувалося всього 15 тис. вояків. Разом з тим, місцеве керівництво було змушене визнати, що при мобілізації не дотримувалося правило про призов до лав Червоної армії лише робітників та незаможних селян. У Новгороді-Сіверському з представників “буржуазного елементу” навіть сформували допоміжний батальйон тилової служби.

Численні більшовицькі мобілізаційні кампанії породили масове дезертирство. Цей процес значно посилювався у серпні, напередодні окупації губернії білогвардійськими арміями Денікіна. З-поміж усіх губерній України Чернігівщина посідала перше місце за кількістю дезертирів. Так, у Полтавській губернії було відмічено всього 278 випадків дезертирства, в Харківській – 1161, на Чернігівщині – 6079, тобто 18% усієї кількості мобілізованих [40]. І це – цифра за офіційною статистикою, насправді дезертирів було на порядок більше. Саме тому, за спеціальним наказом українського радянського уряду для боротьби з дезертирами були створені “загороджувальні заони та висунуті на лінію Ніжин–Крути–Бахмач–Ічня”. Цей крок приніс реальні результати: “спіймано до 600 чоловік” [41]. Усі схоплені дезертири були повернуті до своїх військових з'єднань, де частина з них була розстріляна перед лавою. Однак, не дивлячись на всі зусилля центральної та місцевої влади, зупинити наступ збройних сил Півдня Росії більшовики так і не змогли. Вже на початку вересня територія губернії практично вся була зайнята білогвардійцями, що продовжували свій наступ на Москву.

Перед самим відступом більшовиків з території губернії, 20 серпня в Чернігові відбулася об'єднана партійна конференція, на якій були розглянуті питання невдачі революційного будівництва на Чернігівщині. Аналізуючи стан та результати роботи, місцеві більшовики наголосили: “Наші невдачі через те, що наша армія дезорганізована, що вона не дисциплінована, а не тому, що ворог сильніше. Необхідно створити сильну Червону армію. Але зараз ми можемо тільки оборонятися, а не наступати”. Вказувалося на слабку революційну роботу на місцях. “Взагалі завдяки нашій розхлябаності наша армія була розкладена ворожими елементами, що проникли в її ряди. Для виправлення цієї помилки необхідно вести зараз найенергійнішу боротьбу з дезертирами та всякими шкідниками і ворожими елементами”. Підсумував ситуацію комуніст із Сосниці Попков, який заявив: “А покластися на червоноармійців не можна” [42]. Київський комуніст Я. Менс, що довго працював на Чернігівщині, у статті “Більше уваги провінції” влучно зауважив, що “якщо до складної політичної та економічної ситуації в губернії додати самочинні реквізиції, що чиняться червоноармійцями, то виходить якийсь “безобразний большевизм”, який протиставляє проти себе не лише дрібну буржуазію, а й селян та робітників” [43].

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що причини поразки більшовиків у 1919 році на Чернігівщині та в цілому в Україні були обумовлені невдалою політикою військового будівництва. Відсутність єдиного керівного центру, недостатня координація дій між місцевою владою та військовим керівництвом, постійні втручання військових частин у місцеві справи, неможливість в умовах громадянської війни забезпечити військові частини усім необхідним, слабка дисципліна та низький бойовий дух червоноармійців, недостатня компетенція командирів, зловживання та репресивні методи під час проведення мобілізаційних кампаній – все це призвело до розгортання широкомасштабного повстанського руху, поспішного відступу більшовиків та зайняття губернії білогвардійцями. Разом з тим, практично всі соціально-політичні та економічні кроки українського та російського більшовицького керівництва в Україні викликали невдоволення й опір місцевого населення. Розуміння цього дозволило комуністичному проводу не повторити помилки їх уже наступного року, коли в Україні остаточно утвердилася більшовицька влада.

1. Супруненко М. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни 1918–1920. – К., 1951. – 343 с.
2. Білан Ю.Я. Героїчна боротьба трудящих України проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів у 1918–1920 роках. – К., 1957. – 47 с.
3. Українська РСР в період громадянської війни: В 3 т. – Т. 2. – К., 1968. – 423 с.
4. В борьбе за власть советов на Украине. Из истории борьбы большевистских организаций за завоевание и укрепление Советской власти на Украине. – К., 1977. – 347 с.
5. Костенко И.П., Симоненко В.И. Черниговщина в годы гражданской войны. 1919–1920. – К., 1976. – 230 с.
6. Черниговщина в годы гражданской войны. 1919–1920: Сб. документов и материалов /Сост.: В.И. Кудряшова, П.Я. Кудряшов, Г.П. Петров, Ф.П. Спиридонов и др. – К., 1975. – 456 с.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 55.
8. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 122, арк. 1зв.
9. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 122, арк. 5зв.
10. ДАЧО ф. р-1394, оп. 9, спр. 16, арк. 9.
11. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 53.
12. ЦДАГО України ф. 57, оп. 2, спр. 305, арк. 59.
13. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 53зв.
14. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 16, арк. 10.
15. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 55.
16. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 55зв.
17. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 12, арк. 67.
18. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 145.
19. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 53зв.
20. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 72, арк. 135зв.
21. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області ф. р-5272, оп. 1, спр. 6 арк. 20–20зв.
22. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 2.
23. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 3.

24. Російський державний архів соціально-політичної історії ф. 17, оп. 84, спр. 17, арк. 44.
25. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 3.
26. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 35зв.
27. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 11.
28. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 75, арк. 36.
29. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 53зв.
30. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 72, арк. 27.
31. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 53зв.
32. Російський державний архів соціально-політичної історії ф. 17, оп. 84, спр. 17, арк. 44.
33. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 9, 18.
34. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 122, арк. 5зв.
35. ЦДАГО України ф. 57, оп. 2, спр.305, арк. 43.
36. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 73, арк. 98.
37. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 9.
38. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 56зв.
39. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 57.
40. ЦДАГО України ф. 57, оп. 2, спр.305, арк. 51.
41. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 16, арк. 44.
42. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 74, арк. 17зв.–18.
43. ЦДАГО України ф. 1, оп. 20, спр. 44, арк. 38.

ХІЛЬЧЕНКО Т.

Спогади учасника революційних подій

Революційні події 1917–1920 років докорінно змінили долі мільйонів наших співвітчизників. Про цей надзвичайно складний історичний період йдеться у спогадах Трифона Павловича Хільченка, що зберігаються в архівному відділі бібліотеки Державного історико-культурного заповідника у місті Путивлі. Автор висвітлює події, які відбувалися в Чернігівській (Чернігів, Конотоп) та Курській (Курськ, Путивль, Грузчанська волость Путивльського повіту) губерніях.

За десятки років панування радянської влади суспільству нав'язувалася думка про велич революційних звершень, про воістину всенародну підтримку більшовицької партії. Проте реалії були зовсім іншими. На території Курської губернії вплив більшовиків восени 1917 р. був незначним. Більш того, в самому Курську, а також і в Путивлі самостійну більшовицьку організацію на той час було тільки створено. У жовтні більшовикам не вдалося навіть скликати губернську конференцію, оскільки не прибули представники з місць [1, 4]. Серед революційних партій найбільшим авторитетом користувалися соціалісти-революціонери, які вважали, що умови для звершення соціалістичної революції ще не назріли. Не користувалися ані впливом, ані повагою основної частини населення представники більшовицької партії й на Чернігівщині.

То був період неймовірно тяжких випробувань для населення. У Державних архівах Сумської та Курської областей роками припадали пилом правдиві документи про те, як і ким втілювалися в життя ідеї пролетарської революції на території згаданих губерній. Достатньо декількох епізодів, щоб мати уявлення про це. Наприклад, ось як описав очевидець картину втечі більшовиків перед тим, як війська УНР у березні 1918 р. зайняли частину Курщини та Чернігівщини: «...здавалося півміста обивателів переїздили на нові квартири. Візники і підводи, навантажені усяким домашнім скарбом, подушками, самоварами, перинами, стільцями... Й усе це неслося похапцем, під охороною одного–двох солдатів червоної армії, озброєних гвинтівками». У багатьох містах були пограбовані каси, забрані телефонні апарати. У Конотопі при втечі реквізували в казначействі 273 тис. карбованців, у Глухові розстріляли близько 400 чоловік, у тому числі й учнів місцевої гімназії як «майбутніх буржуїв» [2, 16]. А в Путивлі місцеві більшовики на чолі з головою ревкому Хільченком та його заступником Красавіним відчайдушно намагалися провести мобілізацію населення для захисту «завоювань революції», однак виник стихійний мітинг, учасники якого, не бажаючи воювати за владу рад, почали поводити себе дуже агресивно. Наступного разу комуністи врахували цей сумний досвід і на зустріч із селянами вийшли у супроводі десяткох червоноармійців з двома кулеметами [1, 48].

У листі, написаному Климентом Ворошиловим рік по тому, чітко охарактеризовано становище в армії більшовиків на території України: «Армії як організму нема. Штаби, різні установи при армії – це в кращому випадку групи нероб, а в гіршому – п'яниці та саботажники» [2, 38]. На Курщині ситуація була не кращою: «У всіх повітах спостерігається страшенна гризня між комуністами на особистому ґрунті, боротьба за владу» [1, 68]. У 1920 р. Путивльський військовий комісар повідомляв про факти деградації більшовицького керівництва в с. Нова Слобода: «Виконком весь час пиячить... навіть пропив 80 мішків гречки, яку належало роздати сім'ям червоноармійців. Населення відноситься до радянської влади вороже» [2, 48].

Протягом 1919 р. в Україну було перекинуто значні більшовицькі сили і радянська влада встановилась остаточно. Проте невдоволення населення не вщухало. У лютому 1920 р. потужні селянські повстання спалахнули у Глухівському, Конотопському, Кролевецькому, Путивльському повітах. На їх придушення було кинуте 7-му стрілецьку дивізію. Це довгі роки старанно замовчувалося. Однак в архівних документах рясніють повідомлення про численні повстанські формування та заходи, що здійснювалися проти них. Зокрема, в Чернігів губвоєнкому доповідали, що на кордоні Конотопського та Путивльського повітів біля села Бочечки з'явилася банда під командуванням Борисова, яка заарештувала закупівельну комісію [2, 80]. З протоколу наради керівників Кролевецького та Конотопського повітів дізнаємося про першочергове на той час завдання влад-

них структур у Кролевецькому, Конотопському, Глухівському та Путивльському повітах: «Для повної ліквідації в цих повітах бандитизму і місцевих партизанських загонів необхідно просити реальну силу армії в кількості не менше 2500 штиків піхоти, 200 штиків кавалерії при 4 гарматах...» [2, 79–80]. На початку 1921 р. у своєму рапорті начальник гарнізону м. Путивля просить дозволу всіх комуністів міста перевести на казармене становище, оскільки в районі Ворожби було виявлено велику кількість повстанців [2, 78]. «Знищений на поверхні бандитизм, майже не займаний залишився всередині села, що підтверджується відкриттям ряду повстанкомів у Чернігівському, Городнянському, Конотопському, Ніжинському, Козелецькому, Остерському повітах», – повідомляється в бюлетні секретно-інформаційного відділу за 1922 р. [2, 41].

У своїх мемуарах Т.П. Хільченко, приділяючи особливу увагу діяльності більшовиків, певною мірою вимальовує загальну картину перебігу тих доленосних подій. Передусім це стосується розділу про Путивль. Зрозуміло, що Трифон Павлович як безпосередній учасник революції, «вірний лєнінець» схвалював усі більшовицькі перетворення. Проте, він не уникав моментів, де представники нової влади компрометували її. Текст ніким не рецензувався, не пройшов цензуру, бо нерідко зустрічаються епізоди, де дається об'єктивна оцінка діям борців за радянську владу; проявам пияцтва, мародерства, недисциплінованості. А фразою: «Життя в Путивлі було спокійним, тихим і дешевим» (мається на увазі до 1914 р.), – автор ставить під сумнів доцільність тих кардинальних змін, які відбулися в суспільстві.

Загалом, спогади, що залишив нащадкам Трифон Павлович, нині є досить важливим джерелом для дослідження революційних подій початку ХХ століття.

Про особу автора спогадів немає інших відомостей, крім тих, що він зафіксував у своїй праці. Так, відомо, що Т.П. Хільченко – учасник революції 1905 року. До речі, на той час він перебував у Глухові. У 1915 р. працював токарем у механічному цеху Конотопських головних майстерень. Наступного року він уже трудився на Конотопському механічному заводі токарем-інструктором і одночасно був головою лікарняної каси. На початку 1917 р. Трифона Павловича обрали головою ради робочих депутатів заводу.

З 1 квітня 1917 р. Т.П. Хільченко – член РСДРП(б).

У січні 1918 р. був обраний головою Грузчанської волосної управи. Через деякий час – головою повітового виконавчого комітету робітничих, селянських та солдатських депутатів, головою революційного комітету в місті Путивлі. У квітні 1918 р. Хільченка направлено до Курська для «радянської та партійної роботи». У червні 1918 р. обраний головою губраднаргоспу. Наприкінці того ж року повернувся до Путивля, де знову став головою повітового виконавчого комітету. У липні 1919 р. його відізвано до Курська і призначено старшим інструктором Курського губернського виконавчого комітету.

На цьому біографічні дані Трифона Павловича Хільченка вичерпані.

Спогади потрапили до бібліотеки заповідника в 1997 р. Документ має вигляд альбому прямокутної форми, розміром 21 x 29,3 см. Обкладинка дермаїнова, чорного кольору, в накид скріплена корінцем з тканини. Вірогідніше за все, альбом виготовлено в місцевій друкарні. Стан збереження документа задовільний, але папір пожовк, місцями з невеликими плямами. Текст розміщено на 49 сторінках, надруковано його на друкарській машинці російською мовою. На розвороті напис у три рядки: «Личные воспоминания //участника революционных событий 1917–1919 годов //Хильченко Трифона Павловича».

Текст розподіляється за розділами: «Конотоп», «Чернигов», «Опять в Конотопе», «По гудку», «Путивль», «В Курске», «Опять Путивль».

Деякі речення або окремі слова у тексті підкреслено червоним олівцем, є правки, виконані фіолетовим чорнилом і простим олівцем. На сторінках 5, 20, 42 пропущені нерозбірливі слова, місця їх пропуску підкреслено. Номер кожної сторінки виправлено зеленим олівцем.

Н. Сторчака

1. Емельянов С.Н., Зорин А.В., Шпилев А.Г. Курский край в Гражданской войне 1917–1921 гг. (очерк военно-политической истории). – Курск, 2013.

2. Иванущенко Г.М. Залізом і кров'ю. Історико-документальні нариси. – Суми: «Собор», 2001.

Личные воспоминания участника революционных событий

Конотоп

В августе месяце 1915 года я поступил работать токарем в механический цех Конотопских главных железнодорожных мастерских М.К.В. ж/д. В железнодорожных мастерских я проработал недолго и в апреле месяце 1916 года я был вынужден, из-за неосторожных высказываний о положении на фронте и в тылу и нарастающем среди рабочих революционных настроениях, уйти из мастерских.

Пользуясь тем, что в городе Конотопе, на месте бывшей бани был вновь построен и оборудован механический (снарядный) завод, где был назначен директором инженер Войткевич В.И., бывший мастер механического цеха главных мастерских, а его заместителем бывший главный инженер мастерских Кослан В.О., которые оба меня знали по прежней работе, а потому меня приняли на работу без особенных трудностей.

До поступления в Конотопский завод я пытался устроиться на некоторых заводах в г. Киеве, но несмотря на недостачу квалификационных рабочих, поступить мне не удалось.

В июле 1916 г. были произведены выборы в Конотопскую больничную кассу, куда я был избран от рабочих в качестве заместителя председателя больничной кассы, работая в то же время токарем-инструктором на производстве.

На заводе в тот период не было никаких рабочих организаций, а потому единственным местом для бесед рабочих, наиболее сознательной их части, являлось помещение больничной кассы, а устроителями этих бесед были члены больничной кассы – рабочие.

Беседы велись на темы внутризаводских вопросов и экономических нужд и постепенно переходили к вопросам о положении на фронте и внутри страны. В беседах чувствовался повышенный интерес к революционным вопросам и такие беседы проводились с большим оживлением и интересом.

Среди зачинщиков бесед был один рабочий токарь Дорошенко, он, с его слов, пострадал за участие в революционном движении в 1905 г. и, что он работал в социал-демократических кружках, я также, как принимавший участие в революции 1905 г. в г. Глухове Черниговской губернии делился своими воспоминаниями о событиях того времени, о размножении и распространении прокламаций. Зимой активность рабочих и повышение их революционного настроения была особенно заметна, а после убийства Распутина, многие рабочие начали более смело высказывать свое отношение к существующему в стране строю и царскому правительству.

28 февраля 1917 г. по старому стилю, идя домой после дневной смены мы встретили рабочих железнодорожных мастерских с возбужденным настроением и сияющими лицами. С возгласами «Долой самодержавие! Да здравствует революция!» рабочие мастерских начали нас поздравлять с совершившейся в Петербурге революцией и свержением Николая Кровавого.

Узнав от железнодорожников, которые имели прямую телеграфную связь с Петроградом, некоторые данные о происшедших событиях в Петрограде, мы все немедленно вернулись на свой завод остановили работу ночных смен и устроили летучий митинг. На митинге мы поделились сведениями узанными от железнодорожников и тут-же было вынесено решение об организации на заводе Совета Рабочих Депутатов.

В состав Совета было выдвинуто 10 человек, в том числе и я. На первом организационном заседании я был избран председателем Совета рабочих депутатов, а секретарем Коломинцев. Таким образом в г. Конотопе первым был организован Совет Р.Д. на снарядном заводе, в то время как в железнодорожном узле избрали своих делегатов в Викжедор.

Узнав об организации на заводе Совета рабочих депутатов к нам начали поступать от разных коллективов рабочих и служащих и от солдат, расквартированных в Конотопе, предложения о включении избранных ими депутатов в Совет, а спустя два-три дня в Совет начали прибывать депутаты от крестьян из сел уезда. Президиум Совета Рабочих Депутатов не имел возможности создать съезд РС и КД, а потому было решено кооптировать всех прибывших от организаций деле-

готов в Совет, а сам Заводской Совет Раб. Депутатов переименовать в Конотопский Совет Рабочих, Крестьянских и Солдатских Депутатов, что и было сделано.

Работа в Совете кипела днем и ночью, кроме организационной работы – выборов на предприятиях цеховых старост, в Совет поступали многочисленные личные и письменные заявления, жалобы и ходатайства как от городского населения, так и крестьян. В ходатайствах, просили о материальной помощи, имущественных и бытовых спорах, земельные споры, забота о сиротах, оставленных после гибели родителей на войне или их смерти вообще, об оказании помощи топливом, одеждой, питанием и целый ряд других вопросов, перечислить которые не представляется возможности, но в то же время много отвлекавшие наши силы от основной политической борьбы и переустройства органов общественного устройства.

Как только был организован Конотопский Совет Р.С. и КД первой заботой его было ликвидация царской полиции, которая в Конотопе была довольно многочисленна. Рабочие организации Конотопского узла занялись ликвидацией жандармерии узла, а Совет организовал выявление и обезоруживание полицейских чинов.

Работа эта была не легкая, так как Совет не имел достаточных данных ни о ее составе, ни их местожительстве, а ни об агентах тайной полиции, которой руководил гроза всего Конотопа, жестко расправлявшийся с революционерами и участниками революционных событий 1905 г. надзиратель Жуков. Если с Конотопским исправником Павловским, по характеру довольно трусливым, легко было справиться, то с арестом и разоружением Жукова пришлось вести борьбу с 12 часов ночи до 6 часов утра.

Жуков имел свой большой кирпичный дом, в котором, будучи вооружен до зубов и хорошо забаррикадировавшись с тремя городскими, оказывали нам сильное сопротивление. Операцией ареста Жукова руководил я.

Как только было сломлено сопротивление, и Жуков с городскими находились под направленными на них револьверами, на улице раздалась частая перестрелка. Оказалось, что Жуков не надеясь удержаться против нашего напора, тайной сигнализацией вызвал к себе на помощь 12 вооруженных полицейских, которые начали стрелять по оставленному нами наружному охранению.

Как только раздалась на улице стрельба, вся дружина рабочих, ворвавшаяся в помещение квартиры надзирателя Жукова, выбежала на улицу и начала усиленно отстреливаться от прибывшего полицейского подкрепления.

Это было так внезапно и вследствие нашей недостаточной организованности, что я не успел подать надлежащей команды, как я остался один, имея в руках два револьвера, против трех городских и одного надзирателя. К моему счастью все четыре полицейских к тому времени были уже обезоружены и мне не трудно их было заставить стоять на месте не двигаясь.

Как только было покончено с прибывшим полицейским подкреплением, которое к нашему неудовольствию и стыду сумели скрыться в темных переулках и убежать, мы тот же час приступили к обыску и нашли много огнестрельного и холодного оружия, что позволило нам вооружить полностью свой отряд.

К 6 часам Жуков был препровожден в Конотопскую тюрьму, где мы натолкнулись на новое препятствие. Тюремная администрация на отрез отказывалась принять в тюрьму Жукова и только после угроз начальнику тюрьмы, Жуков был водворен в одну из камер, куда он сам сажал революционеров.

Чернигов

Числа 10–12 марта 1917 года по ст. ст. в городе Чернигове был создан Организационный губернский съезд для избрания губернского комиссара и губернского исполнительного комитета. На съезд прибыли представители Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов, кооперативных организаций, земств, городских управ и других организаций.

Во время съезда завязалась фракционная борьба. Особенно бурно проходила борьба между большевиками, которыми руководил Шимановский и эсерами, руководимыми братьями Савич

и Равич. На съезде кроме выделявшихся большевиков и эсеров более слабо были представлены меньшевики во главе с Селивановым (сотрудник земства) и Образцовым (преподаватель коммерческого училища), трудовики во главе Курочкина, украинские федералисты, кадеты, октябристы, народные социалисты во главе Осадчего.

Съездом, не смотря на борьбу соц. демократов, был избран губернским комиссаром – крупный помещик Искрицкий – кадет и губернский исполнительный комитет под председательством старого украинского федералиста _____, в президиум вошли представители рабочих организаций, в том числе я в качестве первого секретаря, вторым секретарем был избран трудовик Курочки, от рабочих Конотопских жел.дор. главных мастерских был избран эсэр Бакулин (виправлено Бакуленко (анархист) – Н.С.)

1 апреля 1917 г. я оформил свое вступление членом РСДРП(б) и с этого момента я имел непрерывную связь с большевистской партией, председателем Черниговского комитета большевиков был Гордон, один из активных работников комитета, в летнее каникулярное время была Соня Соколова и др. фамилии, которых сейчас не могу припомнить. Часто из г. Мглина Черниговской губернии приезжал Шимановский, который своей энергией и кипучестью заражал окружающих его большевиков.

Летом активно велась борьба между партиями за завоевание на свою сторону рабочих масс. Особенно борьба усилилась после июльских событий в Петрограде.

Буржуазные и соглашательские партии терявшие свое влияние среди масс и усиление влияния большевиков и одновременного революционного подъема трудящихся, не на шутку были встревожены и они вынуждены были обратиться в Киев в Центральную раду за оказанием помощи в борьбе с нарастающей, по ее мнению, анархическими событиями в г. Чернигове.

В результате этих обращений и ходатайства в Чернигове был расквартирован Украинский шовинистический полк имени Василия Полуботко. Полк этот был сформирован из «добровольцев» и состоял в своей основной массе из уголовных и люмпельпролетариев, причем характерным было то, что среди солдат, украинцев было 30–35 процентов, а остальные русские и другие национальности. Состав полка Полуботковцев и явное их моральное разложение, не скрывающее от масс, дало нам, большевикам, повод показать трудящимся на кого опирается центральная рада.

С прибытием в Чернигов Полуботковцев открытые массовые митинги стали затруднительными, т.к. распоясавшиеся, пьяные солдаты с дракой разгоняли народ, а ораторов с угрозой избития нагайками и арестом стаскивали насильно с трибун.

В конце июля или в августе к нам в Чернигов прибыла старая большевичка Р.С. Землячка (проездом в Одессу).

Тов. Землячка провела с нами ряд бесед и наставлений о проведении пропагандистской и агитационной работы во вновь создавшихся условиях после июльских событий.

В то время, вернее немного раньше, в Чернигове был создан кружок по изучению рабочего движения в России и за границей, вел этот кружок старый политкаторжанин социал-демократ Дроздов, относивший себя к интернационалистам с.д. Дроздов вел занятия интересно и содержательно и посещаемость его лекций была полная, а беседы и лекции его давали хорошие знания по рабочему движению и политическим партиям в России и Европе.

Опять в Конотопе

В августе месяце 1917 г. состоялся пленум губернского Исполнительного комитета и был переизбран президиум Исполкома и я, как единственный большевик, во вновь переизбранный президиум губернского исполкома не был избран.

Будучи освобожденным от постоянной работы в исполкоме, я с согласия партийного комитета большевиков возвратился опять в Конотоп на свой завод.

Возвратившись, в Конотопе я наткнулся на значительные изменения политической обстановки. В то время как на снарядном заводе безраздельно орудовали эсеры, в Конотопских главных железнодорожных мастерских велась усиленная борьба между большевиками и эсерами за преобладающее влияние в массах.

В железнодорожном узле к тому времени была сильная большевистская организация, в которую входили: Гирконт, Овсянников Алексей, Новиков, Марута, Вилинский, Санжаревский, Алексеев и др.

Железнодорожная большевистская группа хотя и была достаточно сильная, но все же она мало уделяла внимания городу в то время, как эсеры, особенно в расквартированном в Конотопе полку, были сильны и имели в своих рядах сильного организатора и красноречивого оратора Табакова, юриста по образованию, впоследствии я встречал его как большевика в г. Харькове в 1921 г.

Большевистская партия в Конотопских главных мастерских и во всем Конотопском узле имела большое влияние тем, что их крепко поддерживал Киевский центр РСДРП(б), который еженедельно проводил митинги мастерских в одной крупной столовой железнодорожного узла. На митинги приезжали прекрасные и опытные докладчики и несколько раз приезжала Евгения Бош.

Поэтому хотя в узле существовала сильная эсеровская организация, которой руководили эсеровские политкаторжане, все же большевистская партия имела большее влияние и успех среди рабочих, чем эсеры.

Не лишнее отметить, что митинги проходили очень шумно и не редко заканчивались скандалами между большевицки настроенными рабочими и эсеровско-провокационной группой, организованной руководителями эсерами.

У нас на механическом заводе, как уже я отмечал, было засилие эсеров, а потому большевицки настроенных рабочих ораторов, в том числе и автора настоящих воспоминаний, стаскивали с трибуны и не давали им говорить, обвиняя их в продажности, и что они являются немецкими агентами. После одного из таких шумных, почти скандальных проявлений с эсеровской стороны, мы вынуждены обратиться за помощью к партийцам железнодорожникам, которые на ближайший митинг пришли к нам. Из большевиков пришли Овсянников, Марута, Новиков и еще один, фамилии не помню, также на митинг пришел левый эсер Табаков и один видный старый анархист, фамилию его я позабыл.

Выступления прибывших ораторов, в том числе как ни странно и эсера Табакова было не в пользу местных эсеров и их хулиганских приемов.

После этого митинга положение значительно изменилось в лучшую сторону для нас большевиков. Не лишнее отметить, что в этой части значительно помог инженер Кослан В.О., который хотя будучи беспартийным и держался в стороне от партийной борьбы, но внутренне сочувствовал нам большевикам. Пользуясь любовью к себе рабочих, пользуясь заслуженным авторитетом поделаясь впечатлениями с рабочими о выступлениях и речах ораторов на митингах, осуждал строптивых и не разбиравшихся сторонников эсеров, говорил им, что мнения ораторов любого политического направления нужно выслушать не только с уважением, но спокойно и внимательно, только при таких условиях можно разобраться в истине, что полезно для рабочих и народа и, что вредно для него, при этом открыто заявлял, что большевики во многом высказываются правильно и защищают интересы рабочих.

В октябре месяце за большевиками уже шло большинство рабочих даже не только коренных рабочих, а и прибывших не так давно из деревень и нам удалось провести своих делегатов в старостат и завком.

По гудку

1 января 1917 г. (ст.ст.) (треба – 1918 – Н.С.) в 7 часов утра раздался необычный тревожный гудок главных железнодорожных мастерских, по которому все рабочие не только железнодорожники, но и рабочие остальных предприятий города, собрались в новом большом паровозосборочном цехе мастерских. Несмотря на большие размеры помещения не всем желающим удалось попасть на чрезвычайное собрание по гудку в помещение цеха и многие вынуждены были стоять во дворе, ожидая новостей. Присутствовало на митинге более шести тысяч человек.

На созванном собрании сделал доклад делегат Всероссийского съезда Советов Гнидин (неустойчивый анархист) и другие товарищи бывшие в Петрограде во время величайших событий в истории, когда буржуазное правительство было свергнуто и восторжествовала Октябрьская революция.

На собрание проникли сотни полторы солдат и офицеров, расквартировавшегося в Конотопе шовинистического контрреволюционного украинского полка «курень смерти», которые при наличии многочисленного собрания рабочих вели себя, относительно, сдержанно, пытались открыто угрожать всем выступающим ораторам, записывая их фамилии.

В этот же день в зале I класса ст. Конотоп часов в 5 вечера состоялось собрание солдат гайдамацкого полка «курень смерти», где офицеры побывавшие на митинге рабочих мастерских доложили, что происходило на этом митинге и, что на нем было вынесено рабочими решение о направлении в город Нежин делегацию, которая должна была обратиться к расквартированному в г. Нежине революционно-настроенным солдатам полка имени Т.Г. Шевченко и просить их помочь рабочим удалить из Конотопа «курень смерти».

Офицеры, докладывавшие своему собранию многое искажали о решении рабочих, до предела разжигали страсти своих пьяных солдат, которые требовали изловить делегатов посылаемых в Нежин, а заодно Гирконта, Гнидина, Новикова, Овсянникова и др. в том числе и меня, как выступавшего на прошедшем утром митинге.

Эти решения я лично услышал придя на станции к своей квартирной хозяйке за газетой, которая продавалась в киоске 1-го класса вокзала.

О всем слышанном на пьяном контрреволюционном собрании и их решениях я передал товарищам-большевикам, инициаторам митинга и его решения. Были приняты соответствующие предосторожности и комиссия успешно выполнила свое задание по поездке в г. Нежин.

В ближайшие дни я уехал из Конотопа в Грузское.

Путивль

В воскресенье первых чисел января 1918 года, после моего ухода из Конотопа, я приехал в село Грузское Путивльского уезда б. Курской губернии (по новому административному делению Сумская область УССР). Прибыв в Грузское я попал на пленарное заседание Волостной управы, на котором делал свой отчет председатель Управы П.С. Авдиенко.

Авдиенко крупный кулак села, но был избран председателем Волостной управы ввиду его грамотности, а главное, что у него были два сына революционера и один из сыновей погиб в стенах тюрьмы.

Авдиенко придерживался старых буржуазных порядков, новая революционная эпоха его тяготила. Особенно Авдиенко защищал помещиков и крупных кулаков, за что был подвергнут на этой сессии Волостной управы резкой критике и был поставлен вопрос о снятии его с поста председателя.

На этом же собрании абсолютным большинством Авдиенко был освобожден и единогласным решением в Волостную управу был кооптирован я и избран председателем Грузчанской Волостной управы.

Выборам меня председателем Волостной управы предшествовало мое выступление о международном и внутреннем положении и в частности коснулся и положения в Путивльском уезде, где тогда господствовали эсеры и сторонники центральной рады.

На следующий день, в понедельник, я выехал в деревню Землянку (она же Коршиков хутор), где провел собрание, на котором было вынесено решение распределить между малоземельными крестьянами всю помещичью землю, скот, рабочий инвентарь и семенной фонд помещика.

Для выполнения этого решения на сходе была избрана комиссия, которая немедленно приступила к выполнению порученной ей работы, которая успешно была закончена в короткий срок.

На следующий день, т.е. во вторник, я выехал в слободу Дубинку и село Вязовое, а два других члена Волостной управы выехали в с. Салтыково и в с. Ракитное.

В слободе Дубинке я также успешно провел сельский сход, как и в Землянке и выбранная комиссия по распределению земельных угодий, инвентаря и скота также быстро справились с порученным делом, но запасы зерна находившегося у помещика Черепов были еще осенью розданы крестьянам, а потому комиссией были приняты меры к бронированию семян к посеву, непосредственно в крестьянских хозяйствах.

В селе же Вязовом моя работа в части распределения земельных и инвентарных фондов встретила крупное сопротивление со стороны кулачества, предводимого крупным кулаком бывшим подрядчиком железной дороги Владимиром Гайдуком.

Необходимо заметить, что в селе Вязовое крупных кулаков было 5–6 хозяйств, но большее число хозяйств было зажиточных, бедняков хотя было и много, но в момент нашего собрания они находились или на работе на железной дороге и в городе Конотопе, или батрачили в ближайших селах.

В силу этой ситуации, сложилась довольно невыгодная обстановка для агитации, тем более, что кулачье под предводительством Гайдука, за которым шла значительная группа зажиточных и предмет обсуждения был тем труден, что местных помещиков не было, а вблизи села была расположена земля, принадлежавшая капиталисту Терещенко (бывший министр временного правительства) и что земля крупным массивом была расположена в двух уездах: Путивльском и Конотопском, охватывающая малоземельные многочисленные селения и требовала предварительного размежевания.

Начавшееся собрание безрезультатно тянулось с 3 часов дня до 6 часов вечера и неизвестно чем бы это кончилось, если бы к тому времени не возвратились бедняки с работы, которые по личной инициативе пришли на собрание. С появлением на собрании бедноты и особенно рабочих конотопских мастерских, которые проживали в с. Вязовом, собрание сразу приобрело другое направление и кулаки с их приспешниками были прижаты вновь прибывшими, которые внесли предложение прежде, чем будет размежевано угодие Терещенко, изъять земельные излишки и скот от местных кулаков.

Учитывая, что в данном районе еще не была организована советская власть, а действовали дерективы Центральной рады, категорически воспрепятствующие изъятию излишков не только от кулаков, но даже считали неприкосновенным имуществом помещиков, собрание вынуждено было вынести свое постоянное решение о скорейшей организации советской власти в уезде и размежевании земельных угодий, принадлежащих Терещенко, между прилегающими к ним селам.

Не лишнее напомнить, что один из селян с. Вязовое Савченко Иван, впоследствии избранный членом Путивльского Исполкома, мне помог в работе села Вязовое. Это тем важно, что один из членов Волостной Управы эсер Стрижак, к которому обратились зажиточные селяне, во многом нам мешал, которого помогла устранить его же родная дочь, работавшая на железной дороге в Конотопе и была сочувственно настроена к большевистскому движению рабочих Конотопского ж.д. узла.

Так как работы в то время было очень много, особенно по вопросам разъяснения совершающих событий и политики большевистской партии, за которыми все чаще и чаще обращались крестьяне и демобилизовавшиеся солдаты, мне приходилось находиться все время в Управе. Это необходимо нужно было потому, что имея телефонную связь с другими волостями и в частности с Бурынской и Казацкой, я все время осведомлялся о настроениях крестьян левобережья, как проходит в их селах захват помещичьих земель, инвентаря, семян и проч.

В один из вечеров часов в 12 ночи раздался телефонный звонок. Это звонил из города Путивля командир Гайдамацкого отряда «курень смерти» (дописано і закреслено – Ступницький – Н.С.), осведомившись, что с ним говорит председатель местной волостной управы он сообщил, что «только что получена телеграмма из Киева, о том, что в Петрограде совершились события и, что Ленин бежал и оставил Совнарком, что Троцкий повесился, и что власть Временного правительства восстановлена не только в Петрограде, но и во всей России». Он предложил мне, как председателю волостной управы, немедленно собрать сход, объявить им о совершившихся событиях в Петрограде и одновременно организовать силами села разборку железнодорожных путей, не менее, чем на пять верст. Этим он хотел помешать продвижению со стороны Ворожбы к Киеву большевистского Московского отряда под командованием Знаменского.

Я ответил командиру отряда «курень смерти» (дописано – Ступницкому – Н.С.), что если он со своим отрядом не покинет г. Путивль до 6 часов утра, то он со своим отрядом найдет смерть в Путивле. Он возмутился моей дерзостью, начал кричать на меня, спрашивать мою фамилию и

обещал меня к утру повесить, я его не дослушал и повесил трубку. Он еще раз пытался со мной говорить по телефону, но я все время вешал телефонную трубку на свое место.

До этого разговора я побывал в Бурьни, Казацком, Духановке, Гвинтовой и др. селах, не считая сел своей волости, где договорился провести съезд в Путивле и избрать уездный Совет Р.К. и С.Д. К тому времени в нашей волости был организован отряд красной гвардии, в основном из демобилизованных солдат и рабочих, численностью 50–60 человек, из которых всегда дежурило при Правлении человек 12–15.

По нашей инициативе, до созыва съезда в Путивле, был созван в с. Бурьни съезд представителей сел и предприятий левобережной части уезда. На этом съезде были намечены вопросы, подлежащие рассмотрению на уездном съезде и намечено наше общее поведение на этом съезде. Съезд в Путивле был назначен на 14 января, который и состоялся в назначенный день.

До назначенного срока созыва уездного съезда депутатов оставалось два дня. Срок созыва съезда был назначен за много дней до бегства из Путивля отряда полка «курень смерти».

О бегстве из Путивля контрреволюционного отряда я был осведомлен крестьянином села Грузского Григорием Радченко, ездившим по моим заданиям в Путивль. Скорое бегство отряда «курень смерти» послужило прибытием в район московского отряда красной гвардии под командованием Знаменского.

После бегства «курень смерти» (хвалившегося перед населением города и уезда, что они принесут свободу им на конце нагаек, указывая на их свинцовые наконечники), утром был созван на базарной площади митинг, на котором до образования постоянной власти была избрана тройка в составе Гузеева Ивана, он же был председателем тройки, членами которой были Григорович, сын местного помещика, студент, считавший себя большевиком и третий тоже студент Новиков.

Основным руководителем и активнейшим среди них был Гузеев. Гузеев по своей натуре был увлекателен, непостоянен и быстро от одного увлечения переходил к другому и часто их менял. Ранее Гузеев был преданнейшим толстовцем – непротивленцем, под влиянием революционных событий, будучи в окопах, он стал сочувствующим большевиком. Возвратясь с фронта в Путивль он стал ярким большевиком.

Организованную тройку сосредоточившую в своих руках всю полноту власти, горожане в шутку называли их «триумvirат». Неустойчивость характера и взглядов Гузеева местная буржуазия использовала в своих интересах и усыпляла его бдительность, что позволило белогвардейским офицерам Ступницкому и Колпакову заниматься своими гнусными контрреволюционными делишками, им помогал усердно правый эсер – бандит Лукьяненко.

Не лишним будет отметить на то положение, какое было создано в Путивле во времена неслыханных исторических событий революционного перехода и особенно в начале когда еще не были окончательно определены силы классов, участвовавших в этих революционных событиях.

Город Путивль один из стариннейших городов России. В нем княжил князь Игорь, на стенах Путивля плакала княгиня Ярославна, ожидавшая возвращения с похода своего возлюбленного мужа-князя. Путивль воспет в первом поэтическом творении «Слово о полку князя Игоря».

Путивль стоит от железной дороги на 12–17 километров, окаймлен ранее судоходной рекой Сейм. Сам город расположен на возвышенности. В самом городе не было никакой промышленности, если не считать монастырских мельниц на запрудах Сейма, но в то же время в Путивльском уезде была сильно развита сахарная и винокурная промышленности. Одних только сахарных заводов было 5 и один рафинадный. В городе отсутствовал пролетариат, если не принимать некоторых из горожан, работающих на железной дороге и в ее предприятиях, приезжавших в свою семью не чаще одного раза в неделю. Но в то же время в Путивле было много высококвалифицированных строительных рабочих-отходников, работавших на стройках городов Киева, Харькова, Москвы и многих других городов.

В уезде имеются богатые залежи огнеупорных и фарфоровых глин, мела и известняка. Путивльский и Глуховский каолин известен во многих странах Европы.

Жизнь в Путивле была спокойная, тихая и дешевая, т.к. уезд был богат сельскохозяйственными продуктами, овощами, фруктами, ягодами, грибами и особенно продуктами животноводства.

Стоимость жизни в Путивле была почти в два раза дешевле, чем в других уездных городах, не говоря уже о больших губернских городах.

Дешевая и спокойная жизнь в Путивле давно уже привлекала в город крупных государственных чиновников – пенсионеров и пенсионеров военных.

Революция в России потрясла все основы исторически сложившейся капиталистическо-помещичьей страны. Крупнейшие государственные чиновники и военные искали себе убежища в таких тихих и спокойных городах, как Путивль. В Путивле к тому времени поселились на жительство бывший атаман всех казачьих войск царской России генерал-адъютант Покотило, генералы Глазенап, Врангель и другие. Тут также проживал Черниговский губернатор Радионов, прокурор Кетриц и много других бывших видных людей царской России.

Вся эта свора, еще до установления Советской власти в Путивле, сколотила довольно достаточную группу белогвардейцев – офицеров во главе со Ступницким.

Эта группа имела свою многочисленную агентуру, как в городе, так и в селах уезда. В уезде особенно сильно развел свою контрреволюционную и террористическую работу правый эсер Лукьяненко.

Позднее, при ликвидации этой банды было установлено о регулярных их сборах на квартире Черниговского губернатора Радионова, где обсуждали и намечали свои гнусные планы убийства советских работников и большевиков. Ими же был разработан план восстания и уничтожения всех работников Совета и в первую очередь членов РСДРП/б/.

В январе 14 дня, в воскресенье, 9 часов утра в г. Путивле, в доме Черепова, был открыт Первый Путивльський уездный съезд Рабочих, Крестьянских и Солдатских Депутатов.

Кроме заслушанных докладов о международном и внутреннем положении, были рассмотрены также вопросы о положении в уезде, о выполнении земельного декрета Совнаркома РСФСР, об организации и укреплении советской власти, ее органов на местах и выборы Исполнительного Комитета Р.К. и С.Д.

В Путивле в то время хотя и была партийная организация, но по своему составу, качеству и организационно она была слаба и среди членов партии не было крепкой, организаторской личности, в то время, как прибывшие на съезд большевики с уезда, выгодно отличались от путивлян как пониманием стоящим перед партией задач, революционной решимостью, так и организаторскими наклонностями. Поэтому по предварительному соглашению с парторганизацией г. Путивля, в лице Гузеева И. и Григоровича Б., руководство съездом было поручено фракции большевиков, в основном состоящей из приехавших из уезда.

Съезд по предложению фракций большевиков и левых эсеров избрал уездный Исполнительный Комитет из пятнадцати членов.

В состав первого Исполнительного Комитета Советов Р.К. и С.Д. были избраны: председателем Хильченко Т.П. /большевик/, заместителями: Красавин Н.В. /лев. эсер/ и Григорович Б. /большевик/, секретарем Веремеев /лев. эсер/, членами уисполкома: большевики Нестеренко А., Нестеренко К., Демин (виправлено – Демихов – *Н.С.*), Плохих, Поляков, Прахников М., Савченко И., левый эсер Клименко, меньшевик Чистилин П. и еще кто-то – не помню.

После распределения обязанностей между членами Исполкома и назначения комиссарами отделов, в то время даже именовавших себя народными комиссарами, ситуация в уезде вызвала необходимость организации более гибкого, решительного, оперативного революционного аппарата, вследствие чего был создан Революционный комитет во главе меня – Т.П. Хильченко.

С первых дней организации к нам начали поступать тревожные сведения об оживлении подпольной деятельности контрреволюционеров и местной крупной буржуазии.

Необходимо напомнить, что к тому времени в Путивле не было никакого более-менее дисциплинированного отряда, имевшего у себя достаточное вооружение, могущего дать отпор противнику в случае его неожиданного нападения на нас.

Впоследствии того нами был командирован в г. Конотоп т. Поляков П. с моим письмом к секретарю Укома РСДРП/б/ И. Новикову о временной нам помощи отрядом и вооружением.

К утру следующего дня из Конотопа под командованием опытного и решительного коман-

дира Савицького к нам прибув отряд красногвардейцев 50 человек при полном вооружении и двух пулеметах, с достаточным запасом боеприпасов.

Наша предосторожность не была напрасной, дальнейшие события подтвердили это.

В первые дни были сделаны обыски. В квартирах подозрительных лиц и в частности на квартире купца Маклакова и у других, где предполагалось хранение оружия, что дало нам возможность и необходимость организации и укрепления своего отряда под командованием Шитикова Евгения /младшего/.

Числа 28 января 1918 г. (есть надпись – По словам Быкова это было в 1919 году. – Н.С.) в воскресенье был обычный наплыв крестьян на местный рынок, результаты право-эсеровской агитации на селе. В своем составе прибывших крестьян преобладало кулачество. В городе было также приподнято настроение жителей. Стало проявляться открыто недовольство новой властью. Этому способствовала подпольная контрреволюционная агитация, использовавшая недобросовестное отношение заведующего хлебопекарней Карнацкого, выпустившего плохо испеченный хлеб, сыроватый.

Карнацкий, как потом было установлено, сознательно спровоцировал население выпуском недоброкачественного хлеба и во время ропота и недовольства населения, вышедшего на улицу, скрылся. Все недовольство населения подстрекаемого контрреволюционерами и эсерами, вылилось не на прямого виновника Карнацкого, а на совет и его руководство в лице председателя Уисполкома Хильченко Т.П. и его зама Красавина.

Мне и Красавину пришлось выступить на рынке /базар/ перед крестьянами с разоблачением кулацкой затеи и намерений контрреволюционеров. Значительная часть крестьян, особенно из прибывших из фронта солдат, нас поддержала и они фронтовики начали выявлять среди крестьян, прибывших на базар, кулаков и других темных личностей. В результате такой поддержки фронтовиков недовольство приехавших крестьян и горожан было ликвидировано, некоторые из зачинщиков были арестованы и наметилось временное успокоение. Но к 11 часам вторично почти все население города, некоторые из-за любопытства, а некоторые подстрекаемые контрреволюционными агентами, вышли на улицу, выражая свои недовольства снабжением и особенно недоброкачественным хлебом.

Совет находился в весьма трудных условиях и собрать его не представлялось никакой возможности, тем более, что некоторых из членов исполкома и совета не удалось найти.

Мне и Красавину пришлось опять выступить перед населением, сначала на улице, около городского клуба, потом около здания бывшей Земской управы и, наконец, в зале б. Земской управы. Было проведено пять митингов, в результате чего население успокоилось и разошлось по домам.

Ранее приведенных событий, т.е. числа 17–18 января была создана в б. доме Черепова, где находился исполком (по улице _____) крупная буржуазия города и им было объявлено о наложении на них контрибуции в сумме один миллион рублей, необходимых в то время для поддержания красных отрядов, сражавшихся против гайдамацких войск Украинской Рады, находившихся в районе Конотопа и Бахмача.

На собрании будущих плательщиков контрибуции, было предложено избрать из состава плательщиков контрибуции комиссию, которая зная достатки каждого своего члена могла бы правильно определить размеры взноса контрибуции.

Местные буржуи избрали комиссию в составе трех человек, возглавляемых бывшим прокурором Кетрицем, которая весьма недобросовестно подошла к определению размера взноса наложенной контрибуции, на лиц с ограниченными имущественными возможностями были определены крупные размеры взносов, а на лиц более богатых значительно меньше, чем на «бедняков». Причем комиссия во главе Кетрица в список плательщиков контрибуции внесла чуть ли не половину граждан города Путивля и совершенно не тронула уездных помещиков.

Такие действия комиссии преследовали цель вызвать недовольство населения новой Советской властью.

Но инициаторы такого похода против Ревкома и Уисполкома в своих расчетах просчитались.

Недовольные граждане, несправедливо обложенные взносом, явились в Ревком и подали

жалобу на крупную буржуазию, имевшую свое влияние на комиссию, одновременно сообщив нам их имущественную возможность.

Ревком дал распоряжение о взятии заложников из крупных буржуа, в том числе и Кетрица, возглавлявшего комиссию, которые были заключены в тюрьму. Одновременно было названо 40 человек крупных буржуа, которые в 36 часовой срок должны были внести 1 миллион рублей контрибуции.

Деньги были внесены полностью и наибольшую сумму внес генерал Глазенап. Атаман казачьих войск генерал Покотило внес свое серебро, адресованное ему императорской семьей, в том числе больших серебряные блюда, чаши и пр.

Одновременно комиссией Ревкома были изъяты ценности из монастырей. Не во всех монастырях изъятие ценностей проходило гладко. Когда комиссия Ревкома, с небольшим отрядом, прибыла в Сафронтиев монастырь (Софрониевский – *Н.С.*) поздно вечером 15 февраля под праздник Сретение, они тут-же не приступили к изъятию ценностей, а отложили до утра, чем положили большую ошибку. Монахи за ночь успели припрятать все ценности и, кроме того, один из монахов напал на нашего часового, хотел разоружить его, но сам тут же был убит.

Утром в монастырь прибыло, по сигналу монахов, много крестьян и крестьянок, которые потребовали комиссию Ревкома с его отрядом удалиться из монастыря и не нарушать праздничного богослужения. Комиссия не знала, как поступить, запросила от Ревкома помощи и подкрепления. Во время этих переговоров, казначей монастыря сумел скрыться.

Когда прибыло подкрепление, то в монастыре, за незначительным исключением, никаких ценностей не было найдено. Находившиеся в монастыре крестьяне никакого возражения или противодействия не оказывали, а некоторые из них даже своими указаниями помогли обнаружить ценности.

Все эти события привожу для характеристики того периода и той неопытности, какова была у местной советской власти.

Во второй половине февраля 1918 г. в Ревком поступила телеграмма от командующего красногвардейскими отрядами под Конотопом т. Руднева и его начальника штаба Белоконя, чтобы я немедленно выехал в штаб для получения важной информации. Прибыв в Конотоп в штабной вагон, меня встретили Руднев и Белоконь, которые тут же сообщили, что положение на фронте складывается не в нашу пользу, что немцы двинули против красных много своих и гайдамацких войск, подкрепленных артиллерией, броневиками и бронепоездом, и что нам необходимо срочно эвакуироваться. На мой вопрос как срочно, Белоконь мне ответил, что они покидают Конотоп ночью, и что некоторые наши эшелоны отступают на Хутор-Михайловск, а другие к Ворожбе и далее к Курску и Харькову.

Кроме меня из Путивля ездили со мной Шеваров (виправлено – Шеварев – *Н.С.*) и еще кто-то третий, не помню фамилию. Совместно посоветовавшись, мы немедленно на паровозе выехали на ст. Путивль.

В беседе с Рудневым и Белоконем я предупредил их, что в Путивльском уезде подготовлено к вывозке несколько сот тысяч пудов хлеба и около полумиллиона пудов сахара и просил их не могут ли они продержаться день-два, чтобы можно вывезти из уезда хотя бы часть хлеба и сахара, но мне тут же было повторено, что Конотоп они оставляют наступающей ночью.

Прибыв на ст. Путивль я обнаружил на Бурынском заводе 60 вагонов погруженного сахара, но по известной причине почему то неотправленных вглубь России.

Разыскать начальника станции нам не удалось, но мы нашли его заместителя Андрея Моисеевича, фамилии не помню, которому под его личной ответственностью и страхом предложено немедленно отправить в сторону Курска погруженные составы, кроме того были организованы бригады из рабочих завода, которые ночью должны были загрузить имевшихся тридцать вагонов порожняка. В нашем присутствии и при нашем содействии из Ворожбы были затребованы паровозы и все шестьдесят вагонов сахара были направлены через Ворожбу и Курск.

Рано утром 24/11 по н/с мы прибыли в Путивль и тут же созвали исполком и Ревком, которых информировали о положении на фронте. Было решено, что через Путивль эвакуироваться уже поздно, а нужно пробиваться через Крупец, мне же, Красавину и еще другим товарищам предложено

ехать в штаб отрядов и держать с Ревкомом и Уисполкомом связь.

Прибыв на ст. Путивль мы узнали, что штабной поезд проследовал в Ворожбу. Нам пришлось направиться в Ворожбу, где также поезда не застали, как не догнали его и в Глушково и нам пришлось вернуться в Путивль.

На обратном пути мы узнали, что красные отряды, находившиеся на фронте также отсутствуют, в чем мы лично убедились. Прибыв в Путивль мы информировали Ревком и Уисполком о создавшемся положении и между прочим высказали свое мнение, что гайдамацкие, а главное немецкие части раньше трех-четырёх дней не появлялись в нашем уезде.

На совещании было решено послать на станцию в Путивль тт. Прахнина (виправлено – Прахникова – *Н.С.*) и Рыбкина, которые должны связаться со станциями, расположенными в сторону Конотопа, а также с комендантом ст. Ворожба. Прибыв на ст. Путивль, они увидели поезда с красногвардейцами во главе с их начальником Шаровым, который расспросил их откуда они прибыли, далеко ли от станции город Путивль и есть ли связь с городом. Ему ответили утвердительно, после чего т. Прахнину Шаров предложил вызвать меня к телефону. Когда я подошел к телефону, первый вопрос, который задал Шаров, это: «все ли ценности подготовлены к эвакуации и много ли денег в казначействе», в том числе в золотой монете. После моего ответа Шаров именем командующего фронтом, как он себя именовал, приказал Исполкому немедленно эвакуироваться, а ценности немедленно ему вывезти, для чего он направляет навстречу свой небольшой отряд.

После переговоров с Шаровым, немедленно был созван Уисполком, на котором я информировал о сложившейся обстановке и о предложении Шарова.

Уисполком считал невозможным эвакуироваться через ст. Путивль, т.к. с одной стороны это было небезопасно и с другой стороны была возможность более безопасно эвакуироваться через Шалыгино, ст.. Крупен или Глухов, в то же время меня, Красавина, Демидова и Плоких уполномочили побывать у Шарова, а также у командующего фронтом т. Сиверса и обстоятельно изучать обстановку и положение на фронте.

Когда мы прибыли на станцию Путивль, встретивший нас Шаров в первую очередь спросил, а где же ценности?, необходимо заметить, что нас никакой отряд обещанный Шаровым не встречал и мы прибыли одни.

На заданный Шаровым вопрос о ценностях, мы ответили, что мы нашли более надежный способ эвакуации ценностей, и что об этом ему не следует беспокоиться. Он было вздумал шуметь на нас, что мы не подчиняемся ему, которого уполномочило его советское правительство на эвакуацию всех ценностей с Украины, и что он для этого имеет два железнодорожных состава и 500 человек красногвардейцев. Мы ему ответили, что так как нам его полномочия не были известны, а потому решение Уисполкома было вынесено не так, как ему было желательно и, что это правильно, если он предъявит на это свои полномочия. Шаров ответил нам, что полномочия на это он прикажет своему адъютанту показать, но это он сделает позже. Мы согласились не торопиться с ознакомлением его полномочий и оправились на телеграф для вызова к прямому проводу тов. Сиверса. Когда мы связались с Сиверсом и информировали об угрожающем состоянии на фронте, о котором нас информировал Шаров и о требовании сдачи ему ценностей, тов. Сиверс заявил, что положение на фронте не так опасно и, что с эвакуацией пока надо воздержаться, до приезда на ст. Путивль главнокомандующего Украинским фронтом Антонова-Овсиенко, который, как потом мы узнали, присутствовал при наших переговорах по прямому проводу, заинтересовался разговором и пообещал быть через час-полтора у нас.

Ждать нам пришлось недолго. По прибытии Антонова, он в первую очередь принял нас, а Шарову заявил, что он прилетит за ним. После краткой нашей информации, Антонов вызвал Шарова, потребовал от него полномочия на эвакуацию ценностей, о которых Шаров нам заявлял раньше. Но полномочий у него не оказалось, да и не могло их быть, о чем хорошо знал Антонов, который проверял это через Москву.

На в упор поставленный Антоновым вопрос Шарову, кто его уполномочил производить разгром банков и казначейства в Нежине, Батуристине, Конотопе и других городах, Шаров не смущаясь заявил Антонову, что это он сделал по собственной инициативе, что у него в салон-вагоне несколько ящиков золота и что ему – Шарову, и Антонову хватит, только прикажите куда его до-

ставити йому. Антонов тут же объявил, что он арестован и приказал обезоружить его, что было немедленно сделано. После этого Антонов приказал Красавину совместно с Демиховым и Плоких пойти с Шаровым в его эшелон и все ценности, находившиеся в его эшелоне доставить ему в поезд. В помощь Красавину с товарищами он выделил своих человек 5–8 красногвардейцев. После их ухода мне было предложено зайти в вагон-салон, в котором помещался Шаров и забрать всю находящуюся у него переписку. Когда я вошел в салон, где уже находились Красавин, Демихов и другие, в том числе и Шаров, я обратился к нему с вопросом, где его делопроизводство, кроме тех папок, которые я взял у него на столе, Шаров полез под подушку лежавшую на диване салона, выхватил из под нее револьвер – Кольт и поднес к своему виску, но выстрелить ему не удалось, так как моментально был выхвачен из его рук револьвер и он был обезоружен, после чего в полуобморочном состоянии Шаров был доставлен в вагон Антонова, куда были перенесены сундуки с валютой и ценностями.

Вызвав нас вторично, Антонов приказал расформировать отряд Шарова и другой отряд, который скоро прибудет на станцию Путивль, это отряд под командой эсера Чернова, для чего он вышлет со ст. Ворожба помощь, но до прибытия помощи отряд Чернова из Путивля не выпускать.

Рано утром следующего дня при помощи отряда высланного т. Сиверсом, отряды Шарова и Чернова были расформированы, часть которых была передана в другие отряды, а другая, меньшая часть отряда упорно отстаивающих свою независимость и не желавшие оставаться на фронте, была направлена в Ворожбу в распоряжение т. Сиверса.

После проделанной работы, а также ознакомившись с положением на фронте, я по телефону информировал Президиум Уисполкома и предложил некоторым товарищам, в том числе Третьякову и Шитикову Степану выехать на станцию Путивль для принятия командования над формируемыми отрядами из местных солдат и крестьян.

Необходимо заметить, что к тому времени к нам на станцию Путивль начали прибывать сотнями местные крестьяне со всех прилегающих сел Путивльского уезда, с Дубовязовки, Вязового, Дубинки, Землянки, Салтыково, Ракитного, Поповой Слободы, Бурьни, Бочечек, Гвинтового, Духановки и других многих сел.

Затруднений в формировании новых отрядов не испытывалось, тем более, что Сиверс нам прислал со ст. Ворожба винтовки и пулеметы, да кроме того у нас осталось вооружение из излишков и запасов бывшего отряда Шарова. Крестьяне десятками саней подвозили хлеб, сало, мясо и крупные подарки от Сельсоветов, отозвавшихся на наши к ним обращения.

Еще до прибытия Третьякова и Шитикова уже был организован один отряд под командованием матроса т. Кондрушенко из деревни Землянки. Кроме того, прибывший из Поповой Слободы молодой матрос Хильченко, как специалист артиллерист попросил артиллерию, которой к сожалению у нас к тому времени еще не было, а потому я его направил в Ворожбу к т. Сиверсу. В Ворожбе у Сиверса матросу Хильченко удалось получить паровоз и две оборудованные броней платформы, в которых были установлены, кроме пулеметов, трехдюймовые орудия. На этом примитивном броневике Хильченко продолжительное время вел успешный бой с немецко-гайдамацкими войсками.

По прибытии Третьякова ему также был организован отряд человек 500–600, а прибывший Шитиков, тоже как артиллерист также был направлен в Ворожбу к Сиверсу, где ему были переданы два шестидюймовых орудия, а прислугу к орудию он набрали з Путиловских (вирогідно – путивльських – *Н.С.*) крестьян и солдат-артиллеристов.

В конце февраля или в начале марта, точную дату не могу припомнить, я выехал в ставку т. Сиверса для информации о состоянии ближайшего фронта, с которым я лично ознакомился и участвовал в проведении ряда операций.

В одном из помещений станции Ворожба было устроено совещание командиров отрядов, в котором приняли участие: командир 1-го Луганского отряда т. Ворошилов К.Е., командир Люботинского отряда т. Арбузов, командиры Змиевского, Макеевского и других отрядов, где был поставлен на обсуждение вопрос о дальнейшей нашей боевой тактике и наших ближайших боевых задачах.

На этом совещании было решено, что в ту же ночь несколько отрядов, во главе 1-го Луган-

ского отряда т. Ворошилова и его броневика должны к 3–4 часам утра подойти поближе к Конотопу, принять бой с немцами и постараться их задержать дальнейшее продвижение: одновременно подготовить к следующей ночи, к обходу Конотопских вражеских сил через Дубовязовку за Конотоп, чтобы с одной стороны отрезать силы немцев и гайдамаков, занявших к тому времени Конотоп и с другой перерезать коммуникации со стороны Киева, учитывая, что Ромны левее ж.д. магистрали Киев–Курск были заняты красными отрядами, таким образом при удачной операции, вся группа немецко-гайдамацких войск, находящихся в Конотопе, грозило уничтожение.

Начатые рано утром операции сначала имели успех и немцы пришли в замешательство. Броневику т. Ворошилова подошедший к Лобкивке, где немцы построили траншеи и небольшими силами их заняли, отряд т. Ворошилова быстро их выбил и начал успешно обстреливать станцию Конотоп. Попадание орудия из броневика было исключительно удачное, часам к 9 прибыл второй броневику Орловского отряда, которым командовал левый эссер Черепанов, а броневиком его молодой морской офицер с анархическими наклонностями к самостоятельным действиям и не желавший согласовать свои действия с общими задачами. Недисциплинированность его привела к тому, что не зная расположения наших отрядов и по занятым нами позициям он открыл огонь по нашим наступающим отрядам, кроме того, обстрелял из пулемета наш наблюдательный пункт, на котором находился представитель Харьковского Ревкома Петрикевич (точно фамилию не помню).

Самостоятельность действий этого командира и очевидная его вредность побудила т. Сиверса срочно его отозвать в Ворожбу, как с ним поступили я не имел сведений, но знаю, что он больше у нас не появлялся.

Начатый нами успешный бой, после указанного выше действия Орловского броневика, наши ряды пришли в недоумение и расстройство, так как в цепи, залегшей в поле, распространился провокационный слух о том, что немцы обошли наши отряды и с тыла начали их обстреливать.

Много усилий было затрачено для того, чтобы рассеять такое настроение бойцов, для чего нами был выслан в сторону села Савинки на единственно, хотя и трудно проходимую дорогу автоброневик, обязанность которого была охранять наш правый фланг. С левого фланга была послана конная разведка, которой было вменено в обязанность связаться с отрядами в Ромнах, где были Бош, Примаков и другие. Несмотря на принятые меры, некоторые отряды начали медленно отступать, для задержания отступления которых тов. Ворошилов с небольшим отрядом луганцев вышли на передовые позиции.

В это время мы успешно готовились к намеченному обходу Конотопа через Дубовязовку, который должен был начаться в 1 час ночи. Но часов в 10 вечера нам сообщили по прямому проводу, что к нам выехал главнокомандующий всеми революционными силами т. Муравьев и, что до его прибытия и ознакомления его с обстановкой, никаких самостоятельных действий не предпринимать.

Примерно в час ночи, штабной поезд Муравьева прибыл на железнодорожный разъезд Дубовязовку, в место расположения наших отрядов. Собрав всех командиров отрядов, по быстро задаваемым вопросам командиров, он интересовался сколько в каждом отряде бойцов, какое вооружение и сколько его, какое настроение бойцов, где наши отряды пришли в столкновение с немцами, какие его силы и вооружение. Таким образом он просовещался с нами до 4–5 часов утра, хотя ему было доложено, что нами подготовлен обход и, что люди и лошади с обозом подготовлены к выступлению, которое нельзя откладывать дольше 2 часов ночи. Несмотря на это Муравьев ни одного командира от себя не отпустил и когда мы вышли из его вагон-салона, настроение командиров было подавленное и некоторые из них открыто начали высказывать мнение, что Муравьев действовал сознательно во вред нашим вооруженным силам и, что он спредательствовал.

Предположение о предательстве вскоре, т.е. к 8–9 часам оправдалось, наше наступление в обход было сорвано, а немцы к тому времени подтянули свои силы и броневики к нашим позициям и установили на Дубовязовском сахарном заводе дальнобойную артиллерию калибров 3–6 мм 8 дюймов, что превышало значительно и по технике и по количеству наши силы. Несмотря на это мы решили держаться крепко и не отступать. К этому времени для усиления нашего боевого состояния к нам прибыло два тяжелых орудия 6-ти дюймовые, которыми командовал Степан Шитиков.

Когда луганский броневик вышел на позиции и начал обстреливать немецкие цепи и в то же время из орудий обстреливал тыл немцев, Шитиков установил одно орудие недалеко за станцией, а другое подтянул под прикрытием броневика ближе к с. Лобкивка, где и установил в небольшом леске из пирамидальных тополей, куда были подвезены три вагона снарядов. Установленное орудие начало успешно обстреливать станцию Конотоп. Удачным попаданием был разрушен дом кондукторских бригад на станции Конотоп, где был размещен штаб немецких войск и несколько удачных попаданий снарядов разрушили на станции железнодорожные пути и некоторые строения. В Конотопе началась паника. Немецкие цепи начали постепенно отступать. Наши бойцы начали захватывать немецкие окопы и подготовились к вторжению в г. Конотоп со стороны пивоваренного завода и паровой мельницы. Но в это время произошел неожиданный случай. Артиллерия немцев, установленная на Дубовязовском сахарном заводе, заметила продвижение паровоза с вагонами, подвозившие снаряды к установленному в леску, нашему дальнобойному шестидюймовому орудью, начала по ним бить из орудий.

В тот момент, когда нам донесли с позиций, что наши передовые отряды ворвались в пригород Конотопа, один снаряд немцев попал в вагон со снарядами и зажег его. Снаряды начали взрываться, прислуга орудия отступила, а в рядах наступающих наших отрядов, появилось недоумение и как в прежний случай, пошли по рядам слухи, что немцы начали обход наших позиций, но этим слухам уже мало кто верил, но в то же время продвижение было приостановлено. Вскоре было установлено, что взорванные вагоны со снарядами разрушили железнодорожный путь и, таким образом, отрезали возвращение луганскому броневика в Дубовязовку для пополнения снарядами и свежими силами бойцов. Броневик остался отрезанным, но прислуга его не оставляла, а пытавшиеся подобраться к нему немецкие цепи успешно обстреливались с пулеметов и только после наступления темноты, броневик был оставлен, а вся прислуга его благополучно возвратилась в расположение своих войск.

К тому времени из Конотопа пробралась к нам группа рабочих, сообщили о происшедшей панике в немецком штабе, который отступил к Бахмачу и выражали удивление, почему мы приостановили свое наступление, которое с нетерпением ждут конотопские рабочие, подготовившиеся оказать нам помощь. Мы им объяснили о создавшемся положении и особенно о том, что мы лишились единственного броневика, оставшегося в расположении близко находящихся немецких войск.

Посоветовавшись с ними, мы решили с их помощью спасти свой броневик. Ночи тогда были темными, в трех шагах ничего не было видно и вот группа луганцев во главе с т. Ворошиловым и железнодорожники, вооружившись гаечными путевыми ключами, ломом, лопатами, захватив рельсовое скрепление, абсолютно темной ночью отправились спасать броневик. Операция спасения была проделана исключительно успешно. Заранее обдумав действие небольшой отряд луганцев занял сторожевое охранение места аварии, т.к. там имелись два пути, железнодорожники разъединили левый железнодорожный путь и присоединили его к правому пути. Путь был соединен в обход разрушенного правого, на котором валялись груда разрушенных вагонов и снарядов. К этому времени был затребован паровоз для выведения застрявшего броневика. Но к нашему счастью паровоз броневика хотя и снизил давление пара, все же мог двигаться сам со скоростью 4–6 километров в час. К моменту прибытия вспомогательного паровоза, броневик собственными силами миновал место аварии приближался к ст. Дубовязовка.

Спасение броневика привело всех наших бойцов в неописуемую радость и хотя никто в ту ночь не спал, но все от командиров до бойцов чувствовали в себе силу и неиссякаемую энергию.

К шести часам утра, подняв пары паровоза броневика, мы были готовы вступить в новый бой, хотя фронт наш был ограничен, так как задуманный обход Конотопа с юга был сорван и к Конотопу были подтянуты крупные немецкие силы.

Нашим отрядам пришлось заняться задержанием продвижения немецких войск в сторону Ворожбы по линии железной дороги.

Немецко-гайдамацкие войска заняв себе весьма удобные позиции на Дубовязовском сахарном заводе и укрепившись там, начали обстреливать левый фланг наших отрядов, расположившись на ст. Дубовязовка.

Так как немецко-гайдамацкие войска имели значительный численный перевес и обладали достаточной подвижной техникой, они угрожали обходом наших отрядов с левого фланга через села Ракитное, Дуброву, Терновку и Попову слободу, что могло угрожать нашим отрядам отход и прижатие к трудно проходимым болотам «Кросны» и совершенно отрезать отступление наших эшелонов по железной дороге в сторону ст. Ворожбы.

Наше отступление было не легкое. Оба пути железной дороги были заняты нашими эшелонами, которые продвигались по направлению ст. Грузское в сторону ст. Ворожба. Немецкая артиллерия непрерывно бомбила по отходящим эшелонам, но помешать их отходу на новые позиции, им не удалось по причине, с одной стороны из-за недостаточно меткого их огня, с недостатком или перелетом и снаряды падавшие вблизи эшелонов и отступающих отрядов попадали в мягкую мокро рыхлую вспаханную землю, не давали разрывов.

Отойдя километров 4–5 наши отряды заняли оборону успешно продолжавшуюся 10–12 дней. Наш левый фланг, откуда нам угрожал обход врагом был хорошо обеспечен высланными в с. Николаевку и Попову слободу отрядами Путивльским под командованием Третьякова и присланным из Ворожбы тов. Сиверсом Орловским отрядом под командой левого эсера Черепанова. Необходимо отметить, что Орловский отряд, а главное его командир Черепанов не чувствовали ответственность за боевую дисциплину и в своих действиях проявляли вольность, что снижало эффективность их помощи.

Удачная боевая работа проявлялась бронепоездом под командованием матроса Хильченко, который своими налетами, особенно ночными, сильно тревожил немцев и мешал их дальнейшему продвижению вперед.

Ввиду длительного нахождения некоторых отрядов, в том числе наиболее боевого и стойкого 1-го Луганского отряда под командованием К.Е. Ворошилова, командование группой войск т. Сиверсом, уставшие отряды были отозваны на отдых, а их основные позиции заняли другие отряды в частности отрядом под командованием Черепанова. Так как стойкость и боевая дисциплина присланных в замен новых отрядов была сравнительно невысокая, немцам, на второй день их прибытия, удалось сбить с занимаемых позиций и занять ст. Грузское и село Грузское.

При своем отступлении Черепанов не принял никаких мер к задержанию наступающего врага. Поэтому под руководством тов. К.Е. Ворошилова была организована небольшая группа подрывников (3 человека) несколько артиллеристов и я на платформе прицепленной впереди паровоза, на которой было установлено артиллерийское орудие, мы со ст. Путивль направились в сторону Грузское. За четыре километра, не доезжая ст. Грузское, поезд был остановлен и были даны указания об открытии огня по селу Грузское, где находились немцы, как только дан нам сигнал. Набрав в мешки пироксилиновых шашек и бикфордовы шнуры и лопатки т. Ворошилов, я и подрывники пошли пешком на ст. Грузское пользуясь прикрытием лесозащитных железнодорожных насаждений.

Скрытно пробравшись на станцию, где было все мертво и ни одной человеческой души не находилось, мы заложили взрывчатку, на входные и выходные стрелочные переводы, а также единственный на этой станции небольшой мост-труба, после чего был дан сигнал к запалу шнуров, этот же сигнал служил и для открытия огня арторудия стоявшего на платформе нашей летучки.

Путевое хозяйство станции и мостик были разрушены, а мы под прикрытием огня своего орудия вернулись к своей летучке.

Одновременные взрывы на станции и огонь орудия, как потом я узнал от очевидцев, создал панику в немецких войсках, временно занявших село Грузское и ждавших подкрепления по железной дороге, быстро отошли обратно в дер. Дубинку.

В это время 1-й луганский отряд был отозван на отдых в Ворожбу и передовую линию, по распоряжению Сиверса занял отряд под командованием Черепанова.

Насколько 1-й луганский отряд был стойкий, отважный и дисциплинированный, настолько Орловский в боевом отношении был слаб, мало дисциплинированный и уже тогда имел признаки анархического разложения.

Если К.Е. Ворошилов пользовался среди своих бойцов любовью, преданностью и исключительным авторитетом, я не помню ни одного случая, даже намеков на непослушание, ка-

кие бы опасные боевые задания не давал командир луганцев, они выполнялись без малейших колебаний и с охотой. В то же время в Орловском отряде имелись частые разговорчики при намечении боевых заданий митингования и даже нередкие случаи пьянки среди бойцов.

Боевая стойкость упрочала наши позиции, в то время, как недостаточная дисциплинированность и слабая стойкость орловцев привела к тому, что им не пришлось и трех дней удерживать свои позиции. Ночью перед рассветом противник сбил их с позиции и сумел прорваться на станции Путивль, где он учинил расправу с мирными жителями и партизанами, находившимися на станции. Сотни людей было порублено, расстреляно и повешено.

В это время я находился в Путивле. Часа в четыре утра со ст. Путивль, находящейся от города по прямой линии в восьми–девяти километрах, послышалась артиллерийская канонада, а часа через два к городу бежали люди, которым удалось уйти от зверской расправы гайдамаков и немцев.

Войска врага преследовали беженцев и рассчитывали на их плечах ворваться в город, но были встречены нашими, хотя и небольшими, но отважными отрядами партизан, расположенных за Прудами в лесу в деревне Вшивка и по главному шоссе. Натолкнувшись на сопротивление, неприятель потеряв несколько человек убитыми вынужден был отступить обратно на станцию.

Нашим отрядам и Уисполкому с парткомом, путь к эвакуации по железной дороге был отрезан и враг далеко продвинулся вперед и угрожал со стороны Ворожбы и Хутора-Михайловска, в случае их быстрого захвата, полному окружению путивлян.

Было принято решение немедленно эвакуировать через Шалыгино, Крупец и Хутор-Михайловск и дальше через Навлю, Льгов, Курск.

Наше отступление (эвакуация) была не легкая, весенняя распутица, недостаток транспорта затрудняли наш отход. Отход был еще тем затруднительней, что с нашего левого фланга, в сторону железной магистрали появились конные разъезды противника, а потому кроме арьергардного отряда партизан и красногвардейцев, были высланы небольшие отряды для охраны нашего фланга.

На всем пути нашего отхода к нам начали присоединяться группы демобилизованных солдат из местных крестьян, которые имели с собой винтовки и патроны и даже дисковые пулеметы. Так как присоединившиеся к нам солдаты не были организованы, мы вынуждены были сделать остановку в селе Берюх. Среди примкнувших добровольцев пожелавших стать бойцами красной гвардии, оказался унтер-офицер или подпрапорщик, хорошо знавший строй и прекрасно владел всеми видами оружия, находившегося в нашем расположении. Этому добровольцу к великому сожалению фамилию его я не помню, было поручено формирование нового отряда в количестве 500 человек.

Вновь организованный отряд был направлен к городу Путивль, который хотя еще не был занят военными силами, но внутри города много было скрывавшихся белогвардейцев и буржуазии, которые воспользовавшись нашим отступлением из города успели захватить несколько наших товарищей не успевших уйти из города и в том числе секретаря Уисполкома тов. Веремеева и заключить в тюрьму. В тот же вечер была организована городская власть, которая часов в 12 ночи разрешала участь о захваченных большевиках. О ходе спора о том расстрелять ли захваченных большевиков немедленно или после прибытия немецких воинских частей – нас информировал по телефону инспектор Ремесленного училища Лабунец, присутствовавший при обсуждении вопроса о расправе. Лабунец также сообщил, что значительная часть присутствующих колеблется и возражает против расправы с захваченными большевиками без судебного разбирательства, а некоторые из присутствующих указывали на опасность такого акта, т.к. большевицкие отряды еще находятся недалеко от города и могут вернуться в Путивль.

Воспользовавшись разногласием временного органа власти, я вызвал к телефону бывшего городского голову, возглавлявшего собрание и в ультимативной форме предъявил требование о немедленном освобождении задержанных которые в случае их неприбытия к 2 часам ночи в распоряжение наших отрядов, стоящих у самого города, будет дана команда об орудийном обстреле города, в знак чего сейчас будет дано несколько орудийных выстрелов.

Эта угроза имела свое действие и данная пулеметная очередь и взрывы пироксилиновых шашек, вместо орудийных выстрелов, которые мы не могли произвести из-за отсутствия их, ускорили решение об освобождении арестованных, которые были встречены нашим отрядом вновь вошедшим в город.

С возвращением задержанных в городе товарищей, мы отступили к Шальгинскому сахарному заводу, а дальше – к ст. Крупец, где погрузили эвакуированное имущество, лошадей, людей и т.к. ст. Ворожба к тому времени была занята немцами, а связь с Северсом была прервана, наш эшелон направился на ст. Хутор-Михайловск через Глухов.

В то время Хутор-Михайловск был занят красными отрядами, в том числе отрядом под командованием Ремнева. Отряд Ремнева внешне представлял себя, таким же анархическим отрядом, каким был отряд Шарова, о котором я писал выше. Он допускал вольности и позволял себе больше спорить и скандалить за имущество более слабых отрядов и часто под угрозами отбирал их имущество, ценности и вооружение, добытое в боях.

Наш отряд подвергся также и бесшабашному и категорическому требованию о выдаче ценностей (золото, серебро, алмазы и др.), которые мы везли для сдачи по акту в государственный банк г. Курска. Также было предъявлено ультимативное требование о передаче им всех племенных лошадей, которые мы эвакуировали из государственных и земских конюшен.

Когда их требование нами было наотрез отклонено, то группа матросов, возможно переодетыми матросами людей человек 30–40, окружили наш штабной вагон и хотели силой расправиться с нами, угрожая бомбами и револьверами требовали выдачи им хотя бы половину ценностей. Я было попытался выйти к ним объясниться, но тов. Красавин Н.В., т. Демихов и т. Плохих и другие члены Ревкома и Уисполкома загородили мне дорогу к выходу, боясь провокационного выстрела в меня. Тогда один из членов нашего Ревкома через выход на другую сторону пробрался к Ремневу и потребовал команды, немедленно убрать своих людей, в противном случае будет дана команда разогнать их пулеметным огнем, что неизбежно повлечет к нежелательным репрессиям. К нашему счастью перед этим Ремнев был вызван к прямому проводу Главкомом, который знал уже о художествах его отдельных групп бойцов и, который предупредил Ремнева, что если он не способен дисциплинировать своих людей, отряд должен быть расформирован.

Ремнев был расстроен и тут же послал своего адъютанта к нашему эшелону, для наведения порядка среди своих бойцов, окружавших наш эшелон. Ночью того же дня мы направились через станцию Навля, Льгов в Курск.

Прибыв в Курск и после сдачи эвакуированного имущества, в основном драгоценности, которые были сданы в государственный банк, Курский Губком и Губисполкомом всех нас прибывших раскомандировали на советскую и партийную работу, так как к этому периоду уже было заключено на фронте перемирие с немцами.

В Курске

В апреле месяце 1918 года мы прибыли в г. Курск.

В Курске нас приняли не вполне радушно и несмотря на наличие в городе многих свободных квартир и номеров в гостиницах, нас разместили в вагонах на ж/д. ветке, причем количество размещенных людей в каждом вагоне было столько, сколько было спальных полоков в вагоне.

В губернском Исполкоме и в городе господствовало засилие «левых» эсеров во главе с Зубицким, Трубецким, Одоевским Зеровым, Чайкин и др. В исполкоме были большевики Казацкий / студент/, Лукьянов, поп Ломакин Иосиф, считавший себя большевиком, но не снимавший с себя священного сана, которого по нашему прибытию в Курск пришлось вывести из президиума Губисполкома, да и вообще из Исполкома. В состав Губ-исполкома входили считавшие себя старыми большевиками Воробьев, Рогов, Гуляев и др. и интернационалист Аристархов. Как ни странно курские старые большевики находились под большим влиянием Аристархова, в результате чего Воробьев в начале 1920 года разошелся во взглядах с большевиками по ряду вопросов и уехал из Курска.

Вскоре в Курск прибыли белгородцы и с других мест, среди них Пахомов, Озембловский, Островский, Островская, Таран, Каменский и др., некоторые из них бывшие донбасовцы.

В июне месяце был переизбран Губисполком, куда вошло абсолютное большинство большевиков. Губернский комитет РСДРП/б/ был усилен и председателем его был испытанный старый и опытный большевик Рындыч. Бывшие воротилы Курска эсеры и их руководители Зубицкий и Трубицкий были забалотированы и в Исполком не прошли. Я был избран председателем губернского

Совета Народного хозяйства. Тов. Пахомов был избран председателем Курского Городского Совета вместо Аристархова, Мазуров военкомом, Воробьев и Таран в Земельном отделе, Казацкий финансовом отделе. Во всех губернских органах во главе их были назначены только большевики, а эсеры где они не находились были изгнаны из всех советских организаций, председателем Губисполкома был Шелехес.

Прибывший со мной и другими путивлянами левый эсер Красавин в один из дней скрылся неизвестно куда и потом стало известно мне, что он уехал в Среднюю Азию и вел там борьбу против большевиков, как эсер.

В Курске находился большой вооруженный отряд, состоявший в основном из эсеров, который не подчинялся не только Губисполкому, но мало слушался и своих идейных руководителей эсеров. Выполнить решение Исполкома об отправке на фронт и влиться в формируемую Красную Армию, отряд грубо и резко отказался, в этом, как потом было выяснено, поощрял их Зубицкий, боявшийся при усилении большевиков остаться без своей вооруженной поддержки.

Чтобы ослабить сопротивление эсеровского отряда большевики вынуждены были полностью мобилизовать себя и предъявить им ультимативное требование и подчиниться решению Исполкома. В течение недели происходили стычки большевиков с отрядом и только в одну из ночей удалось отряд разоружить и расформировать их. Этому предшествовала непрерывная терпеливая агитация среди бойцов, некоторые из них начали колебаться и переходить на сторону большевиков. Ликвидация эсеровского отряда вовремя, спасла большевиков и местную советскую власть от готовившегося под руководством Зубицкого, Трубецкого, Зерова и других эсеров восстания против большевиков, которое они готовили поднять летом 1918 года.

В начале лета в Курске, с инспекционной поездкой, прибыли Рыков, Карпов и Шоцман, руководители ВСНХ. Они побывали в Губсовнархозе, беседовали со мной и членами президиума Тверитиновым и Фридманом, никаких указаний или советов нам не было дано, хотя в них мы очень нуждались, тем более, что на наш Губсовнархоз была возложена большая задача по заготовке зимнего обмундирования для Красной Армии. В конце лета в Курск, проездом, прибыл поезд с Ворошиловым К.Е. и его сотрудники, узнав, что я руковожу Губсовнархозом, зная меня лично, обратились ко мне за разрешением заготовить в Старооскольском и Новооскольском уездах шубное обмундирование для частей Красной Армии, которыми руководил К.Е.Ворошилов. Разрешение я дал с большой охотой и, кроме того, часть полушубков выдал из своего резерва, чем «луганцы» были весьма довольны.

Еще раньше этого времени, в апреле месяце, когда у власти еще было большинство эсеров, была выделена комиссия из трех человек: меня, Красавина и Зерова (двух эсеров и одного большевика), которая направлялась в Смоленск для участия в переговорах по установлению демаркационной линии между захваченной немцами Украиной и советской страной. Наша поездка в Смоленск оказалась безрезультатной. Никакой комиссии в Смоленске не оказалось и мы связавшись по прямому проводу с Кремлем, получили разъяснение, что переговоры с немцами и правительством Скоропадского будут происходить в Киеве с участием Раковского и Манильского, а потому нам следует возвращаться домой.

Обратно мы возвращались через Москву, виделись лично со многими руководителями Советского государства и с В.И. Лениным. К великому моему сожалению мне лично у Ленина не пришлось побывать, так как я был чрезвычайно занят оформлением и получением вооружения и боеприпасов, которых целый эшелон доставил в Курск, а мои товарищи по комиссии Озеров и Красавин, к которым присоединился Курский эсер Каплан, даже не предупредили о назначенном часе приема нас Лениным В.И.

Снаряжение, которое я доставил в Курск для наших большевицких отрядов, находившихся в Беленихиной и под Корневым, явились большим подкреплением и особенно оснастило вооружением большевиков г. Курска, которые как я сообщил выше, успешно справились с разложившимся эсеровским отрядом.

В начале ноября 1918 года был проведен первый губернский съезд представителей работников местных Советов Народного Хозяйства.

Еще раньше до съезда _____ парторганизация г. Курска была потрясена зверским нападением

эсерки Каплан на В.И. Ленина и его тяжелым ранением. Как только стало известно о террористическом нападении на В.И. Ленина, о котором руководители эсеров узнали немного раньше нас, была организована поимка активных эсеров, но которые за несколько часов до получения нами печального сообщения, скрылись из г. Курска. Оставшиеся эсеры массами отрекались от своей партии, осуждали террористический акт против Ленина и просили коллективного приема их в партию большевиков.

Эсеровское коллективное ходатайство о приеме их в ряды нашей партии было нами отклонено и их пришлось индивидуально каждого принимать с тщательной проверкой, многим было отказано, но основная масса бывших рядовых эсеров были приняты в партию.

Прием в партию большого числа бывших эсеров создало в рядах большевистской партии напряженность и подозрительность к некоторым вновь влившимся членам и вызвало необходимость со стороны старых партийцев к большей бдительности. Во время работы съезда работников Совнархозов, съезду стало известно, что 9 ноября в Германии было свергнуто Вильгельмское правительство и, что по всей Германии восторжествовала революция. Нужно было наблюдать в этот период с каким восторженным чувством и радостью мы все переживали все эти события, чуть ли не через каждый час мы получали все новые и новые сведения о развертывании революции в одной из бывших цитаделей империалистического капитализма. Для нас украинцев, в том числе и лично для меня, организатора советской власти в одном из украинских уездов – Путивльском, радость была вдвойне, так как мы почувствовали неизбежное освобождение нашей милой, цветущей Украины от немецкого башмака, от предателей своей Родины, продажного правительства Скоропадского и поддерживавших его кулацкого союза «хлеборобов».

Получив сообщения о революционных событиях в Германии и воодушевленные ими мы уже не могли спокойно спать ночью, так как все наши мысли были направлены на Украину, которая еще не была освобождена. Мы все наблюдали как части Красной Армии каждодневно направлялись в сторону Харькова.

Примерно в ноябре месяце, точно время я не помню, ко мне в Губсовнархоз пришел командующий группой войск действовавших в направлении Ворожба–Конотоп, прославленный в свое время по революционным событиям и в Кронштадте и Петрограде матрос т. Дыбенко, громаднейшего роста, каких кстати сообщить, я в свою жизнь не видел таких крупно-рослых мужчин. Он ко мне обратился за помощью, в которой он очень нуждался, а именно: направляя его на фронт, ему сделали сапоги, которые так его беспокоили, что он ни минуты не мог находиться без судорожно-болезненного состояния, опуская поочередно то одну, то другую ногу.

Когда я посмотрел на его сапоги, то я был немало удивлен их размерами, это буквально были не сапоги, а какие то дредноуты, номер был 46 или 48. Я с сожалением ему сказал, что колодок для изготовления ему сапог не только невозможно найти в г. Курске, но пожалуй не найдутся и во всей губернии. Какая же у него появилась болезненная гримаса после моего ответа, но увидев это я его успокоил, что он должен проехать со мной в протезную мастерскую, где имеется прекрасный мастер-колодочник. В протезной мастерской в течении одного дня были изготовлены по ноге Дыбенко колодки, по которым в двухдневный срок были изготовлены сапоги. Получив сапоги Дыбенко уехал в свой штаб в Волфино, но не прошло двух дней, как от него прибыл вестовой с запиской, в которой Дыбенко благодарит за услуги, и что он теперь спокоен, и ему это придает большую жизнедеятельность и одновременно просил изготовить ему вторую пару в запас и отдать ему колодки. Его просьба была выполнена.

В это время в Курск зачастил Троцкий в своем поезде, который очень и очень тревожил своими претензиями и капризами курян, и в частности меня за то, что по его сведениям Совнархоз плохо обеспечивает дровами казармы, в которых кстати не было ни одного стекла в окнах и натопить, которые при любых нормах не было никакой возможности. И когда я об этом заикнулся ему и, что в Курске нет стекла, а наши просьбы в Москву и к нему лично остались без ответа, он на мое замечание начал кричать и угрожать отдачей меня Ревтрибуналу. Свою угрозу он не оставил и добился перед ВЦИК о расследовании деятельности Губсовнархоза в части топзаготовок и обеспечении Армии топливом. В январе 1919 года, когда уже меня не было в Курске, комиссия ВЦИК выезжала на место, делала тщательную проверку деятельности Губсовнархоза в этой части. Комиссия нашла, что Курский Губсовнархоз в части заготовки дров выполнил план полностью, а вывозку выполнил на

67%, невыполнение вывозки объяснялось отсутствием транспорта в распоряжении Губсовнархоза и отказа в помощи по вывозке дров со стороны военного командования, в распоряжении которого эти возможности были.

ВЦИК вынес постановление о выражении благодарности Курскому Губсовнархозу по выполнению заготовки дров. Тем и кончилась попытка Троцкого наказать руководство Губсовнархоза на его критические замечания по адресу Наркомвоенмора.

В декабре месяце 1918 года после непродолжительного совещания в Губкоме компартии и учитывая молниеносное развертывание действий на фронте по освобождению Украины, мне было предложено немедленно выбыть в Путивль для восстановления в Путивле и его уезде советской власти.

Опять в Путивле

Продвижение мое в Путивль через фронт было затруднительным и только благодаря знакомству с командующим группой советских войск Дыбенко, о котором я сообщал выше, продвижение мое было более чем успешное. И так как по железной дороге продвигаться мне было невозможно, вследствие непрерывных боев, мне пришлось пробиваться окружным путем через Волфино, Теткино, Крупец, Шалыгино и наконец Путивль. Продвижение мое было затруднительным еще потому, что в Теткино действовал какой-то дикий полубандитский отряд, во главе Дубинского, точно фамилию не помню, который напал как на немцев и гайдамаков, так и на представителей советской власти. В Шалыгинском сахарном заводе я встретил остатки коняевского отряда, считавшие своей обязанностью охранять сахарный завод, благо, что он находился вблизи их сел. Основные силы отряда Григория Коняева выбыли в Путивль, который они заняли, где организовали свой Ревком.

Прибыв в Путивль я встретил там Григория Коняева с его отрядом, он же являлся председателем Ревкома. Отряд Коняева состоял из его односельчан и крестьян ближайших к его селу сел. (дописано – (Коняев родом из д. Веселое) – *Н.С.*)

Когда явился я в Ревком к Коняеву, который кстати приезжал в июле месяце 1918 г. ко мне в Курск из занятой зоны немцами, за помощью – вооружением, я его узнал и показал ему распоряжение Курского Губисполкома и Губкома партии, о том, что мне поручено восстановить советскую власть в Путивльском уезде. На это Коняев ответил, что власть он уже восстановил и, что он есть председателем Уисполкома и уполномоченный Украинского штаба Красной Армии. На мой вопрос, кто же поведет его отряд на фронт, он мне ответил, что отряд его остается в Путивле и будет охранять город.

После бесплодных переговоров с Коняевым и имея информацию от советски-настроенных жителей города, жаловавшихся на порядки, установленные отрядом и его командованием в городе, я связался по прямому проводу с Курском. Курский Губисполком и Губвоенком дали жесткое распоряжение Коняеву немедленно отбыть на фронт и оставить Путивль и его уезд.

Несмотря на наличие такого распоряжения Коняев категорически отказался его выполнить, ссылаясь, что его назначил Артем (Сергеев) и, что он никому больше не подчиняется.

Но упрямство Коняева было сломлено и по распоряжению командования Красной Армии Коняев со своим отрядом двинулся на фронт.

По уходу Коняева с отрядом из города Путивля, я как уполномоченный Губисполкома и Губкома в ближайшие 3–4 дня назначил 2-й съезд депутатов рабочих и крестьян, на котором был избран новый, т.е. второй по счету Уисполком, председателем которого единогласно был избран я, моим заместителем избран путивлянин, рабочий Конотопских железнодорожных мастерских, большевик Дубовик, а секретарем тоже большевик, рабочий Конотопских мастерских Скрыпченко.

Восстановление советской власти в Путивльском уезде пошло быстрыми темпами и советские органы начали восстанавливать порядок в городе и уезде.

В 1919 году из остатков «диких» отрядов, действовавших в Путивльском уезде в период изгнания немцев и гайдамаков, не пожелавших отправиться на фронт и влиться в ряды Красной Армии, организовался бандитский отряд в основном из кулацких элементов сел Шалыгинского района, которым командовал правый эсер Скитейкин Алексей из села Бояролежачи.

Много вреда советской власти на местах причинили эти бандиты. Грабили население, убивали советских работников на местах и в одну из ночей, вследствие беспечности председателя уездной ВЧК Набловского ворвались в помещение ВЧК, учинили там разгром и грабеж конфискованных ценностей, ворвались в тюрьму и выпустили заключенных, в том числе и своих бандитов, которые частично были выловлены ЧК и все скрылись в направлении Софронтьевских лесов. Мне пришлось наскоро организовать отряд вооруженных большевиков для преследования бандитов. Это происходило в феврале–марте 19__ г., т.е. месяца через два после ухода из Путивля Коняевского отряда.

Бандитов мы настигли в лесу Софроновского (Софрониевского – *Н.С.*) монастыря. Лес был нами окружен и просачивая (прочесывая – *Н.С.*) его мы стиснули бандитов в глубине леса, началась взаимная перестрелка, в результате которой было убито и ранено человек 25, а 15 бандитов было захвачено живыми. Остальные бандиты со своим главарем, вследствие малочисленности нашего отряда и усталости от суточного непрерывного преследования и боев, ночью ушли от нашего преследования.

В результате разгрома бандитов в уезде стало спокойно, но во второй половине 1919 года бандиты в результате пополнения местным кулачеством возобновили свои действия, но на сей раз были окружены и разгромлены, а их главарь Скитейкин был пойман в селе Бояролежачи и доставлен в г. Курск, где в сентябре месяце 1919 года был расстрелян, не дождавшись прихода своего спасителя и бандита Деникина.

В конце июня в Путивль, после своего рейда по Курской губернии, прибыл Бухарин с группой человек 25 своих работников, где пробыл с неделю. Бухарин потребовал от меня срочного созыва чрезвычайного съезда советов, имея при себе на это постановление губернского Исполкома.

Числа 2–3 июля 1919 года съезд советов состоялся. На съезде Бухарин выступил с большим докладом, перед тем он провел в Путивле два–три митинга.

Во время выборов членов Уисполкома он предложил из прибывших с ним товарищей, человек 8 кандидатами в члены Уисполкома, которых он рекомендовал как хорошо проверенных и надежных большевиков, прошедших его бухаринскую школу. Одновременно усиленно доказывал поменьше выбирать своих в Уисполком, т.к. он говорил, свои не могут быть пророками и, что давнишняя связь своих людей со своим же народом может только вредить хорошему управлению.

Несмотря на усиленную и обстоятельную обработку делегатов съезда как с трибуны, так и в одиночку, а обработка эта тянулась более суток и несмотря на мой категорический отказ балотироваться, мой отказ не был принят и как я, так и остальные члены б. Уисполкома получили почти единогласное избрание. Из кандидатов, предложенных Бухариным, один только Ильюшин получил немного больше половины голосовавших делегатов.

Этим не была еще кончена борьба за избрание руководителей Уисполкома, которая продолжалась еще полтора дня. В то время как Бухарин в категорической форме настаивал на кооптации забалотированных 6 человек из его группы и избрании председателем Уисполкома Ильюшина, большинство пленума возражало против нарушения демократии и воли съезда Советов. После продолжительных дебатов в конце концов предложение Бухарина было принято незначительным большинством.

Некоторые из избранных членов Уисполкома, в частности Дубовик, Скрипченко и другие в знак своего несогласия вышли из состава Уисполкома, чем была облегчена кооптация в Уисполком нескольких человек из группы приехавших вместе с Бухариным.

Настойчивость и энергия с какой проводил Бухарин обновление состава Уисполкомом по всей Курской губернии для всех нас была непонятна. Не понимали этого и многие члены Губкома и Губисполкома, которые также в скором времени были заменены другими.

Таким образом председателем Уисполкома был избран Ильюшин я был избран первым заместителем, заведующими уездных отделов были назначены бухаринцы.

Через неделю я уехал в Курск и после переговоров в Губкоме, я был отозван из Путивля и назначен старшим инструктором Курского Губернского Исполнительного Комитета. Это было в конце июля 1919 года.

БЕВЗ Л.

Постать гетьмана Павла Скоропадського в історичній пам'яті сучасних українців (на прикладі відвідувачів Музею гетьманства)

2013 рік – ювілейний рік для історичної постаті гетьмана Павла Скоропадського. Адже 16 травня – 140-й день народження Павла Петровича, а 29 квітня виповнилося 95 років з часу заснування Української Держави 1918 р., що проіснувала сім з половиною місяців. Як до гетьмана, так і до заснованої ним держави ставлення суспільства в 1918 р. було неоднозначним. Частина громадськості визнавала владу гетьмана, вбачаючи в ньому сильну, цілеспрямовану людину, військового з досвідом, спадкоємця гетьманського роду, якому вдасться навести лад та припинити анархію. Інші – навпаки, відзначали його як колишнього царського генерала із заможних поміщиків, який буде противником усіх соціальних перетворень.

Неоднозначність думки в минулому вплинула і на сучасне сприйняття громадськістю історичних подій 1918 р. Зокрема, в історіографії існує три напрямки дослідження Гетьманату П. Скоропадського, які умовно дістали назви уенерівський, прогетьманський та радянський¹. За часів незалежності України інтерес до цієї теми значно зріс, зокрема, після проведення у 1993 р. міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 120-ї річниці від дня народження П. Скоропадського і 75-ї річниці проголошення Української Держави 1918 р., в якій взяла участь і молодша донька гетьмана її світлість Олена Павлівна Отт-Скоропадська. Це був уже третій приїзд гетьманівни до України².

Поряд з науковими колами постаттю П. Скоропадського зацікавилися і пересічні українці. Ось як про це згадує О.П. Отт-Скоропадська: «Важко собі уявити, як швидко змінилася ситуація на Україні. Ще 5–6 років тому про Гетьманат 1918 року і діяльність мого батька зовсім замовчували або говорили про нього як про «ворога народу», а тепер зацікавлення цим періодом української історії таке сильне...»³.

Влітку 1993 р. Олена Павлівна дізналася про те, що з березня в Києві розпочав роботу Музей гетьманства. Перше її знайомство з музеєм відбулося в 1994 р. Весною 1995 р. у Музеї гетьманства була представлена фотодокументальна виставка «Гетьман – нащадок гетьмана». З цієї ж теми була проведена науково-практична конференція. Восени гетьманівна знову приїздила до України і познайомила з новоствореною експозицією. З того часу в Музеї гетьманства почала формуватися колекція матеріалів родини Скоропадських. А речово-документальна виставка, присвячена гетьману Скоропадському та Українській Державі 1918 р., що була урочисто відкрита в 1998 р., стала постійно діючою. Доба правління Павла Скоропадського представлена численними матеріалами: боністика, філателія, книги, документи (у тому числі в копіях) і речі з родини Скоропадських, що передала до Музею Олена Павлівна.

Після зречення гетьманом влади 14 грудня 1918 р. та виїзду з України він не полишив українських справ. З 1920 р. на умовляння засновників Українського союзу хліборобів-державників у еміграції П. Скоропадський очолив гетьманський рух⁴. Рідні гетьмана завжди підтримували справу та ідеї батька як за його життя, так і після смерті. Кожний з членів родини долучився до розбудови української ідеї, яку плекав гетьман. Дружина гетьмана Олександра Петрівна Скоропадська всі роки була його вірною супутницею, порадицею і після загибелі чоловіка очолила гетьманський рух, чого від неї не очікували. Для гетьмана єдиною надією успадкування та втілення державницьких ідей був син Данило⁵, але в 1945 р., коли помер П. Скоропадський, він за дорученням батька перебував у Лондоні. В 1948–1957 роках гетьманський рух очолював Д. Скоропадський, а потім його сестри: 1957–1959 – Марія Скоропадська-Монтрезор, 1959–1976 – Єлизавета Скоропадська-Кужім. Після смерті сестер наймолодша донька гетьмана, Олена Отт-Скоропадська, лише номінально

очолила гетьманський рух⁶; свої зусилля вона спрямувала на збирання документальних матеріалів про життя та діяльність родини. Після здобуття Україною незалежності Олені Павлівні довелося активно зайнятися відновленням історичної пам'яті про П.П. Скоропадського, тобто здатності людей розуміти і зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин та формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній⁷.

Кожний приїзд Олени Павлівни в Україну супроводжувався передачею науковим установам української держави, зокрема і Музею гетьманства, різних матеріалів з метою впровадження їх у наукове та суспільне користування.

Саме особисті речі гетьманської родини викликають найбільший інтерес та захоплення відвідувачів Музею гетьманства. Відвідувачі, спираючись на власні переконання та отримані знання, формують особисту думку, що трансформується в історичну пам'ять і, відповідно, ідентифікують себе з певною культурою. З якою саме – залежить від початкових уявлень з даної теми, від місця проживання, віку, рівня освіти тощо⁸.

Відвідувачі Музею гетьманства у своїй більшості – громадяни України, тому сприймають експозицію «Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918-го року» як частку власної історії, але ставлення до особи гетьмана у них різне. На людей старшого віку більший вплив мала радянська історіографія та ідеологія, тому вони глибше, прискіпливіше, з певною обережністю сприймають нову для них інформацію та знання. Навіть для людей з вищою освітою матеріали, подані в експозиції музею, є новими, ширше висвітленими. Так, доктор фізико-математичних наук Л.С. Стайкова у травні 2001 р. відвідавши музей, записала у книзі відгуків: «Відкрили для себе новий і такий дивний, цікавий світ України, Української Держави за часів Гетьманату»⁹. Молодше покоління, виховане в незалежній Україні, сприймає постать гетьмана як національного лідера. Студенти та учні, що відвідують Музей гетьманства, сприймають подані їм матеріали як продовження навчального процесу. Наприклад, учні Економіко-правового ліцею з Києва у книзі відгуків залишили слова: «Ми дізналися багато нового (те, що не входить в шкільну програму)»¹⁰.

Теоретичну інформацію підсилює наявність музейних предметів, що раніше належали родині Скоропадських, адже наочне підтвердження справляє значний вплив на людину, допомагає відчувати та зрозуміти, в якому оточенні, історичному часі, психологічному стані перебував гетьман та його родина під час будівництва Української Держави. Серед них: особиста печатка гетьмана, виготовлена в 1920-х роках у Берліні¹¹; фрагменти плахти гетьманівни Єлизавети¹²; гравюри художника В. Масютина «Гетьман Богдан Хмельницький»¹³ та «Гетьман Іван Мазепа»¹⁴, подаровані автором гетьману в Берліні в 1930-х роках; малюнки зразків для вишивання 1920-х – 1930-х років¹⁵; малюнок герба роду Скоропадських, створений О.П. Скоропадською в Берліні, 1920-ті рр.¹⁶; сорочка гетьманівни Єлизавети, вишита білими нитками по білій тканині на початку 1920-х років¹⁷; дитяча сорочка Олени, вишита мамою¹⁸.

У 2004 році Музей отримав від Олени Отт-Скоропадської 8 мистецьких творів. Серед них 7 портретів: гетьманів Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Самойловича, Д. Апостола, наказного гетьмана П. Полуботка, жіночі портрети Н. Скоропадської і Н. Розумихи та барельєф П.П. Скоропадського¹⁹. Портрети-оригінали були знищені під час революції. В 1920 р. на згадку про дідівський маєток у Тростянці П. Скоропадський замовив у Берліні художниці Ользі Мордвінової копії зі світлин, зроблених дружиною.

Відповідно до соціологічного опитування²⁰ громадян України про їхнє ставлення до історичних постатей П. Скоропадський став лідером за показниками: «Я не знаю такого» (25%) та «Важко сказати» (30,9%). Але більшість відвідувачів Музею гетьманства приходять оглядати експозицію уже з певними знаннями та уявленнями про гетьмана.

Оскільки серед українців до П. Скоропадського переважає позитивне ставлення, то науковці рекомендують активніше використовувати постать гетьмана для пропагування ідей українського державотворення²¹. Такі рекомендації дуже близькі Музею гетьманства, адже за 20-річну роботу зібралася значна колекція матеріалів, що стосуються історії Української Держави 1918 р., гетьмана Скоропадського та його родини. На її основі відвідувачі музею розуміють не лише зовнішні мотиви рішень та дій П. Скоропадського, але і внутрішні його переживання, думки, починають глибше розуміти політичне становище українських земель і умови, в яких працював гетьман. І відповідно,

сприймають гетьмана Павла Скоропадського як будівничого Української Держави, об'єктивно оцінюючи його діяльність, ототожнюючи себе та гетьмана українцями. Таке розуміння періоду Гетьманату 1918 р. сприяє формуванню української національної свідомості та вихованню патріотизму.

1. Калакура Я.С. Три образи гетьманату П.Скоропадського в українській історіографії //Національна та історична пам'ять. Спецвипуск: Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження). Зб. наук. праць. – Вип. 7. – К., 2013. – С. 56–65.
2. Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. – Львів, 2013 р. – С. 499–524.
3. Там само. – С. 500.
4. Коваль Б. Павло Скоропадський та гетьманський рух в еміграції //Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945. – К., 1993. – С. 155–166.
5. Гай-Нижник П. Гетьманіч Данило Скоропадський (1904–1957). До історії встановлення старшинства в Гетьманському Роді та спадкоємства в українському монархічному рухові //Київська старовина. – 2002. – № 4. – С. 110–125.
6. Гай-Нижник П. Марія та Лізавета Скоропадські: нариси до історії українського Гетьманського руху //Київська старовина. – 2006. – № 2. – С. 152–167.
7. Зашкільняк Л. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії //Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 15/2006–2007. – С. 855.
8. Божко О.І., Калініч Г.Ю. Козацька проблематика в просторі пам'яті студентів (на прикладі історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка) //Запорізька січ і українське козацтво. Зб. наук. праць. – К., 2012. – С. 190.
9. Книга відгуків Музею гетьманства. 1998–2013 рр. – С. 25.
10. Сторожук Катерина //Там само. – С. 17.
11. Музей Гетьманства. Книга надходжень (далі – МГ КН). – № 1681.
12. МГ КН-642/1; МГ КН 642/2.
13. МГ КН-639 Г-81.
14. МГ КН.-640 Г-82.
15. МГ КН-734, МГ КН-737, МГ КН-717, МГ КН-659.
16. МГ КН-645.
17. МГ КН- 680.
18. МГ КН -1679.
19. Ярова Г.І. Матеріали родини Скоропадських у збірці Музею гетьманства //Національна та історична пам'ять. Спецвипуск: Павло Скоропадський ... – С. 109.
20. Вишняк О.І. Соціологічний аналіз ставлення громадян України до історичних постатей //Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – К., 2012. – С. 168–176.
21. Любавець О.М. Напрями історіографічних досліджень та перспективи вивчення феномену гетьманату П. Скоропадського //Національна та історична пам'ять. Спецвипуск: Павло Скоропадський... – С. 21.

ЖУРАВЛЬОВА Т.

Діячі Української революції 1917–1921 років у пам'ятних монетах Національного банку України

Пам'ятні та ювілейні монети – це своєрідний літопис країни. Кожна держава, яка поважає себе, піклується про його форму і зміст. У більшості країн на державному рівні розробляються і реалізуються програми створення пам'ятних і ювілейних монет, призначення яких – відобразити в історії видатних людей, увічнити пам'ять про найвизначніші події на історичному шляху держави.

Перші кроки до налагодження випуску в Україні власних пам'ятних і ювілейних монет було зроблено у квітні 1994 р. Кабінет Міністрів України і Національний банк України прийняли спільну постанову, якою передбачили весь комплекс відповідних заходів. Перша ювілейна монета України була присвячена 50-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні і випущена в обіг 7 травня 1995 р. Виготовлена вона з мельхіору (сплав міді з нікелем – 75% Cu, 25% Ni), діаметр – 33 мм, наклад – 250000, номінал – 200000 карбованців¹. Дизайн створив український художник О.А. Івахненко. Викарбувана на Московському монетному дворі. До 1998 р., доки в Україні не було власного монетного двору, вітчизняні колекційні монети, створені українськими художниками, карбувалися також в Австрії, Великій Британії, Польщі та Словаччині.

23 серпня 1995 р. вийшла у світ ціла серія мельхіорових пам'ятних монет, присвячених українським містам-героям – Києву, Одесі, Севастополю і Керчі. В тому ж році випущена перша срібна колекційна монета – присвячена 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького.

В лютому 1996 р. Національний банк України (НБУ) вперше взяв участь в авторитетному міжнародному нумізматичному форумі – 25-й Базельській європейській монетній конвенції, де свою продукцію представляли провідні державні та приватні монетні двори з усього світу. Інформацію про українські монети надав один з найавторитетніших у світі німецький каталог Г. Шьона. Станом на 7 травня 2010 р., тобто за 15 років карбування, НБУ ввів в обіг 440 видів пам'ятних і ювілейних монет України.

Монети, присвячені діячам Української революції 1917–1921 років, увійшли до започаткованої 1996 року серії “Видатні особистості України”, яка присвячена громадським діячам, ученим, митцям і за кількістю викарбуваних монет – найбільша: на 1 жовтня 2013 р. нараховувала понад 100 монет, 17 з яких випущені на честь 14 діячів національно-політичного і державного відродження України.

Першу з них – “Михайло Грушевський” – було введено в обіг 9 серпня 1996 р. Монета, карбована у сріблі номіналом 100000 карбованців і мельхіорі номіналом 200000 карбованців, присвячена 130-річчю від дня народження видатного українського вченого-історика, академіка, громадського і політичного діяча, першого Президента Української Народної Республіки Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934). Срібна монета: 925-ї проби, вага чистого металу – 15,55 г, діаметр – 33 мм, якість карбування – “пруф”, тираж 10000. Монета в мельхіорі: маса – 14,35 г, діаметр – 33 мм, якість карбування – “пруф-лайк”, тираж – 75000. Гурт обох монет рифлений².

Автор її ескізів художник Олександр Андрійович Івахненко (1931–2003), заслужений діяч мистецтв України (1992), працював у станковій та книжковій графіці, станковому та монументальному живопису, створив перші марки Пошти України – стандартні (1990) та марку до 100-річчя переселення українців до Канади (1992), був головним художнім консультантом з випуску

ювілейних монет при Національному банку України³. О. Івахненко створив проект української медалі “50 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.” (1993–1994). Постанову Верховної Ради України про її заснування було прийнято 19 жовтня 1993 року, 12 квітня 1994 року затверджено Положення і Опис медалі⁴. Однак 14 грудня 1994 року Президент України підтримав пропозицію ветеранських організацій та ветеранів про спільну для країн СНД ювілейну медаль до 50-річчя Перемоги і постанова Верховної Ради втратила чинність⁵. Проект так і залишився проектом. Так була похована ідея першої державної нагороди незалежної України. Автор моделей монет “Михайло Грушевський” Штефан Новотні⁶, працівник монетного двору Словаччини.

На аверсі монет: в центрі кола, утвореного намистовим узором, зображений малий Державний герб України в обрамленні з обох боків гілок калини; над гербом – дата карбування, під гербом – позначення металу, його проба та вага у чистоті; по колу написи: “Україна”(вгорі), номінал (внизу). На реверсі: портрет М.С. Грушевського, роки життя, ліворуч на другому плані – будинок Центральної Ради, де працював перший Президент України.

Монета “Михайло Грушевський” – одна з перших колекційних монет держави. Вона стала 4-ю в серії “Видатні особистості України” після монет “Богдан Хмельницький”, “Леся Українка” і “Григорій Сковорода”, а також останньою колекційною українською монетою з карбованцевим номіналом. Всі наступні монети вже мали гривневий номінал.

До 140-річчя від дня народження М.С. Грушевського 27 вересня 2006 р. було випущено ще дві монети, присвячені цій особистості: у сріблі – номіналом 5 гривень і в нейзильбері – 2 гривні. Срібна монета: 925-ї проби, мала таку саму вагу чистого металу, як і монета 1996 р. номіналом 1000000 крб. – 15,55 г, і такий самий діаметр – 33,0 мм, якість карбування “пруф”, наклад – 5000. Нейзильбер: сплав міді з нікелем і цинком (40%–82% Cu, 5%–15% Ni, 13%–45% Zn), як і мельхіор, схожий на срібло, тільки ще дешевший, якість карбування – “спеціальний анциркулейтед”, вага – 12,8 г, діаметр – 31,0 мм, тираж – 45000. Автори монет: художники Володимир Таран, Сергій Харук і Олександр Харук, скульптор Володимир Атаманчук⁷.

На аверсі монет: угорі – малий Державний герб України, під яким напис – “Національний банк/України”, по діагоналі – фрагменти стилізованого орнаменту, ліворуч – номінал, рік карбування; на монеті зі срібла також позначення металу, його проба і маса в чистоті. На реверсі: портрет М.С. Грушевського, ліворуч – вертикальний напис: “Михайло/Грушевський”, унизу роки життя.

Всього на честь М.С. Грушевського випущено чотири монети, на честь інших діячів українського революційного руху першої чверті ХХ ст. – по одній монеті, всі вони викарбувані з нейзильберу.

В 2005 р. побачили світ дві монети номіналом 2 гривні тиражем 20000 кожна:

– 30 листопада Нацбанк України випустив монету “Володимир Винниченко”, присвячену 125-річчю від дня народження громадського і політичного діяча, письменника Володимира Кириловича Винниченка (1880–1951), однієї з ключових постатей української історії й культури перших десятиліть ХХ ст.: заступник голови Центральної Ради, голова першого українського Уряду, ініціатор формування і перший голова Директорії УНР. Аверс монети: в центрі – малий Державний герб України, під ним – рік карбування, по колу написи: “Національний банк України” (угорі), “Дві гривні” (унизу)⁸. Реверс: портрет, по боках якого вертикально розміщені написи: “Володимир/ Винниченко” (ліворуч) та роки життя (праворуч). Автори дизайну: художники Святослав Іваненко (аверс), В. Таран, О. і С. Харуки (реверс), скульптори Святослав Іваненко і Володимир Дем’яненко⁸.

– 20 грудня 2005 р. введено в обіг ювілейну монету “Всеволод Голубович”, присвячену 120-річчю від дня народження українського політичного і державного діяча Всеволода Олександровича Голубовича (1885–1939). Його внесок у процес українського право- і державотворення

досить значний: з 18 січня 1918 року – перший голова Ради народних міністрів, міністр закордонних справ УНР; у грудні 1917 – січні 1918 року очолював делегацію УНР на мирних переговорах з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. На реверсі монети – портрет і напис по колу: “Всеволод Голубович” (угорі), роки життя (унизу). Художники і скульптори – В. Дем’яненко (аверс), С. Іваненко (реверс)⁹.

10 квітня 2006 р. НБУ випустив ювілейну монету, присвячену 125-річчю від дня народження В’ячеслава Костянтиновича Прокоповича (1881–1942), українського політичного і громадського діяча, педагога, історика, публіциста, одного із засновників Української Центральної Ради; у січні–квітні 1918 р. – міністра народної освіти УНР, у 1920 р. – голови Ради Міністрів УНР; в еміграції один із соратників С. Петлюри обіймав ключові посади в уряді УНР в екзилі.

На реверсі монети – портрет, ліворуч якого вертикально розміщений напис: “В’ячеслав /Прокопович”, праворуч – роки життя. Художники – В. Дем’яненко (аверс); В. Таран, О. і С. Харуки (реверс); скульптори – С. Іваненко, В. Атаманчук¹⁰.

11 липня 2006 р. вийшла ювілейна монета, присвячена 140-річчю від дня народження Миколи Прокоповича Василенка (1866–1935), правознавця, історика, державного і громадського діяча, єдина із сімнадцяти монет, присвячених діячам української революції, випущена на честь нашого земляка. М.П. Василенко народився 14 лютого 1866 р. в с. Есмань Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині смт Червоне Глухівського району Сумської області). В 1890 р. закінчив історико-філологічний факультет Дерптського університету. Став родоначальником української історико-правової науки. Після лютневої революції М. Василенка запросили до Центральної Ради на посаду заступника голови та діяльної участі в її роботі він не брав, бо Тимчасовий уряд призначив його куратором Київської шкільної округи, до якої входила й Чернігівська губернія. 19 серпня 1917 р. став товаришем (заступником) міністра освіти Росії С.Ф. Ольденбурга, другим заступником якого був В.І. Вернадський. Як згадував останній: “Піднімалися питання про Грузинську Академію наук та про академії на Україні та в Сибіру. В той час я познайомився з другим товаришем міністра професором М.П. Василенком, істориком України, що був представником України в питаннях, пов’язаних з вищою школою. У нього першого з’явилася думка про заснування Української Академії Наук. У нас з ним відразу ж створився дорогий нам обом дружній зв’язок”¹¹. Після жовтневих подій 1917 р. Василенко повернувся в Україну. Виконувач обов’язків голови Ради Міністрів, міністра закордонних справ, міністра освіти Української Держави. Доклав багато зусиль для створення Української Академії наук, національної книгозбірні, відкриття українських університетів. Помер 3 жовтня 1935 р., похований у Києві на Лук’янівському кладовищі. 1991 року одну з вулиць столиці перейменовано на честь Миколи Василенка.

На реверсі монети – портрет, ліворуч на тлі стилізованого орнаменту 1920-х років – роки життя та ім’я. Художники – В. Дем’яненко (аверс), С. Іваненко (реверс); скульптор – С. Іваненко¹⁸.

19 липня 2006 р. введено в обіг ювілейну монету, присвячену 130-річчю від дня народження Володимира Мусійовича Чехівського (1876–1937), українського громадського, державного, політичного і релігійного діяча. Член Української Центральної Ради, працював у міністерствах віросповідань УНР, Української Держави, при Директорії очолював Раду Міністрів

і Міністерство закордонних справ УНР. За його ініціативи 1 січня 1919 р. була проголошена автокефалія Української православної церкви. У 1929 р. році заарештований за справою “Спільки визволення України”, перебував на Соловках, розстріляний в урочищі Сандармох. На реверсі монети – портрет Чехівського на тлі стилізованого хреста, написи: “Володи-/мир Чехів-/ський” і роки життя. Художники – В. Дем’яненко (аверс), В. Таран, О. і С. Харуки (реверс); скульптори – В. Дем’яненко, В. Атаманчук¹⁹.

30 жовтня 2006 р., продовжуючи серію “Видатні особистості України”, НБУ випустив ювілейну монету, присвячену 125-річчю від дня народження Сергія Степановича Остапенка (1881–1937), українського державного діяча, економіста, професора, який був консультантом з економічних питань делегації УНР на переговорах у Брест-Литовському; міністром торгівлі і промисловості, Головою Ради народних міністрів УНР. У 1920-х – 1930-х роках викладав у вишах Києва і Харкова. Заарештований і страчений у 1937 р. На реверсі монети – портрет і напис: “лютий – /квітень /1919 /Голова Ради Народних Міністрів УНР”. Художники – В. Дем’яненко (аверс), В. Таран, О. і С. Харуки (реверс); скульптор В. Дем’яненко²⁰.

Всі, вище згадані монети, введені в обіг у 2006 р., мали тираж 30 000.

12 червня 2007 р. НБУ випустив ювілейну монету, присвячену 125-річчю від дня народження Івана Івановича Огієнка (1882–1972), видатного українського вченого, громадського та церковного діяча, філолога, літературознавця, який зробив значний внесок у розвиток української культури і мовознавства. Був міністром освіти та міністром віросповідань УНР, засновником і ректором Кам’янець-Подільського українського державного університету. В 1920 р. емігрував, до 1924 р. – міністр у справах віровизнання уряду УНР в екзилі. У жовтні 1940 р. на Соборі українських православних єпископів висвячений під ім’ям Іларіона архієпископом Холмським і Підляським. З 1951 р. глава Української греко-православної церкви в Канаді. Здійснив переклад Святого Письма українською мовою (виданий в 1962 р.)²¹. На аверсі монети в центрі – напис: “Національний банк України”, над яким малий Державний герб України, унизу – номінал і рік карбування; чотири трикутні сектори, прикрашені рослинним орнаментом у стилі бароко, створюють стилізований мальтійський хрест. На реверсі – портрет І. Огієнка зі складеними у молитві долонями, обабіч портрета на трикутних сегментах – роки життя. Художники – В.Таран, О. і С. Харуки; скульптори – С. Іваненко, В. Атаманчук²². Наклад цієї та всіх наступних монет, присвячених українським діячам, – 35000.

27 лютого 2008 р. введено в обіг ювілейну монету “Сидір Голубович”, першу, випущену на честь діячів Західно-Української Народної Республіки. Сидір Тимофійович Голубович (1873–1938),

український політичний і державний діяч. У жовтні 1918 р. обраний до Української Національної Ради ЗУНР, з січня 1919 р. – голова Державного секретаріату ЗУНР–ЗО УНР. На реверсі – портрет, роки життя, написи: “ЗУНР” і “Сидір Голубович”. Художники – В. Дем’яненко (аверс), В. Таран, О. і С. Харуки (реверс); скульптори – В. Дем’яненко, Анатолій Дем’яненко²³.

23 травня 2008 р. НБУ введено в обіг ювілейну монету, присвячену Євгену Омеляновичу Петрушевичу (1863–1940), українському правникові, діячу українського національно-визвольного руху в Галичині, одному з організаторів ЗУНР, голові її парламенту – Української Національної Ради (фактично – президентові ЗУНР). На реверсі – портрет, роки життя, ліворуч – галицький лев. Художники – В. Дем’яненко (аверс), В. Таран, О. і С. Харуки (реверс); скульптори – В. Дем’яненко, В. Атаманчук²⁴.

В 2009 р. випущено чотири монети:

– 27 березня – ювілейна монета, присвячена 130-річчю від дня народження Андрія Миколайовича Ливицького (1879–1954), українського правознавця, державного і громадсько-політичного діяча. Член Центральної Ради і ЦК Селянської спілки, в 1919 р. – міністр юстиції і заступник голови Ради Міністрів у кабінеті Б. Мартоса, заступник голови Ради Міністрів в уряді І. Мазепи, він протягом 1920–1921 та 1922–1926 років очолював уряд УНР в екзилі, після загибелі С. Петлюри – Директорію та був Головним отаманом Армії УНР. На реверсі – портрет, роки життя і напис: “Андрій Ливицький. Президент УНР в екзилі”. Художники – В. Таран, О. і С. Харуки; скульптори – С. Іваненко, В. Дем’яненко²⁵.

– 29 травня – присвячена 130-річчю від дня народження Бориса Михайловича Мартоса (1879–1977), українського державного, громадського і кооперативного діяча, економіста, педагога. Член Центральної і Малої Рад, один з лідерів Селянської спілки, він був серед авторів проекту Земельного закону УЦР, міністром продовольчих справ, головою Ради народних міністрів і міністром фінансів Директорії УНР. На реверсі монети – портрет, ім’я, роки життя, ліворуч – фрагмент великого герба УНР. Художники – В. Дем’яненко, В. Таран, О. і С. Харуки; скульптори – В. і А. Дем’яненки²⁶.

– Того ж дня, 29 травня, введено в обіг і монету, присвячену 130-річчю від дня народження Симона Васильовича Петлюри (1879–1926), державного і громадсько-політичного діяча, публіциста, члена Центральної Ради, голови Українського військового генерального комітету, генерального секретаря військових справ, Головного отамана Армії УНР, голови Директорії УНР. На аверсі монети – два військовики часів УНР та профіль українки у вінкю, що символізує молоду державу. Цей мотив, але у профіль вліво, використаний Г. Нарбутом на малюнках перших українських паперових грошей 1918 року – розмінній марці номіналом 30 шагів і державному кредитовому

білеті УНР номіналом 500 гривень. Зображення стало своєрідною “візитною картою” Г. Нарбута і набуло навіть окремого терміну “українізована античність”. На реверсі монети – портрет, роки життя і напис: “Симон Петлюра”. Художники – В. Таран, О. і С. Харуки; скульптори – В. Дем’яненко, С. Іваненко²⁷.

– 29 листопада випущено ювілейну монету “Кость Левицький”, присвячену українському юристу, громадському і державному діячу, голові уряду Західно-Української Народної Республіки Костю Антоновичу Левицькому (1859–1941), одному з найвизначніших політичних діячів Галичини кінця XIX – першої половини XX ст., співзасновнику Української народно-демократичної партії, голові першого уряду – Державного секретаріату ЗУНР, міністру фінансів ЗУНР. Художники – В. Таран, О. і С. Харуки; скульптори – А. Дем’яненко, С. Іваненко²⁸.

На аверсі всіх названих монет з гривневим номіналом є логотип Монетного двору НБУ.

Із 17 монет, присвячених діячам української революції, в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігається 15. Вони придбані в управлінні Нацбанку України в Чернігівській області. Сподіваємось, згодом музей буде мати змогу придбати і монети “Михайло Грушевський” 2006 р. випуску в сріблі і нейзильбері, які поки що відсутні в музейному зібранні.

1. Гроші в Україні. Факти і документи. – К., 1998. – С. 126.
2. Там само. – С. 127.
3. Художники України. Енциклопедичний довідник. Випуск перший. – К., 2006. – С. 260–261.
4. Нагороди України. Історія, факти, документи. – Т. 3. – К., 1996. – С. 84–85.
5. Там само. – С. 89–90.
6. Українська нумізMATика і боністика. Додаток до журналу “Вісник Національного банку України”. – 1999. – № 1. – С. 31.
7. НумізMATика і фалеристика. – 2006. – № 4. – С. 6.
8. * В описанні інших монет аверс не згадується, якщо він однаковий з аверсом монети “Володимир Винниченко”.
9. НумізMATика і фалеристика. – 2006. – № 1. – С. 5.
10. НумізMATика і фалеристика. – 2006. – № 1. – С. 6.
11. НумізMATика і фалеристика. – 2006. – № 2. – С. 6.
12. Матвеева Л. М.П. Василенко та його роль в утворенні Української Академії Наук //Вісник Національної академії наук України. – 2006. – № 6. – С. 35.
13. НумізMATика і фалеристика. – 2006. – № 3. – С. 3.
14. Там само. – С.5.
15. НумізMATика і фалеристика. – 2006. – № 4. – С. 5.
16. Довідник з історії України. – К., 2001. – С. 523–524.
17. НумізMATика і фалеристика. – 2007. – № 3. – С. 3.
18. НумізMATика і фалеристика. – 2008. – № 2. – С. 2.
19. НумізMATика і фалеристика. – 2008. – № 3. – С. 2.
20. НумізMATика і фалеристика. – 2009. – № 2. – С. 3.
21. НумізMATика і фалеристика. – 2009. – № 3. – С. 2.
22. Там само.
23. НумізMATика і фалеристика. – 2010. – № 1. – С. 4.

РУДЕНОК В., НОВИК Т.

Таємне чернецтво Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря (нотатки до історії підпільного церковного руху на Чернігівщині у першій половині ХХ століття)

В листопаді 1917 р. була відновлена патріарша форма правління Руської православної церкви, скасована за часів царювання Петра I, після чого з 1721 по 1917 рік церковне управління в Російській імперії здійснював Святіший правлячий синод на чолі з обер-прокурором, який не мав духовного сану. Всі очікували, що з обранням патріарха відбудеться зміцнення православ'я, але ці сподівання виявилися марними.

Політична та збройна боротьба, міжнаціональні конфлікти виявилися сильнішими за духовну єдність православної спільноти. Під тиском зовсім не церковних чинників Руська православна церква розкололася за національними, ідеологічними та політичними принципами. З одного боку, радянсько-більшовицьке керівництво, серед якого було багато іновірців та атеїстично налаштованих осіб, виявило зневагу та нетерпимість до православних традицій і світогляду переважної більшості населення європейської частини колишньої Російської імперії, що сприяло поділу єдиної Руської православної церкви на окремі національні автокефалії. З іншого боку, обраний патріархом Московським та всієї Русі Тихон (Белавін Василій Іванович, 1865–1925) став на позиції повного несприйняття радянської влади, оголосив їй анафему та підтримував тих, хто боровся з нею зі зброєю в руках.

Все це стало не тільки причиною судового переслідування бунтівного патріарха і позбавлення його у 1923 р. духовного сану, наслідком став і розкол самої православної церкви, поява різноманітних течій, які вирізнялися одна від одної суто політично та ініціювали церковні реформи. Деякі з них стояли на більш-менш лояльних позиціях до радянської влади, інші були налаштовані вкрай негативно до неї. Однією з найчисельніших та найвпливовіших непримиренних до існуючого соціально-політичного устрою церковних течій стала так звана Істинно православна церква (ІПЦ). Вона виникла в середині 1920-х років серед певної частини православного духовенства та чернецтва і організаційно оформилася у 1928 р. Прибічники ІПЦ були переконаними послідовниками духовних заповітів патріарха Тихона і виступали проти лояльності РПЦ до радянської влади.

Не минули ці негативні процеси і Чернігівщину, де вони виявилися у самотній формі і розтягнулися у часі на два десятиліття. Треба зазначити, що ця тема з цілком зрозумілих причин довгий час залишалася поза увагою істориків і тому вивчена вкрай недостатньо. А сьогодні, коли вже пішли з життя всі безпосередні учасники тих подій, а доступ до певного числа документів обмежений, перед дослідниками церковної історії означеного періоду постає дуже непросте завдання. Тому автори пропонованої розвідки не ставили перед собою завдання всебічно розкрити цю досить важливу та багатовекторну тему, а лише мали на меті звернути на неї увагу фахівців і висвітлити одну з її сторінок, яка безпосередньо стосується історії Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря, вивченню якої ми присвятили багато років.

Йдеться про так зване таємне чернецтво, яке виникло у Чернігові після Жовтневої революції і було пов'язане з групою непересічних постатей, окремі з яких і сьогодні добре відомі не тільки історикам, а і широкому загалу. Започаткована ця церковна течія було ієромонахом Троїцького Іллінського монастиря Аліпієм.

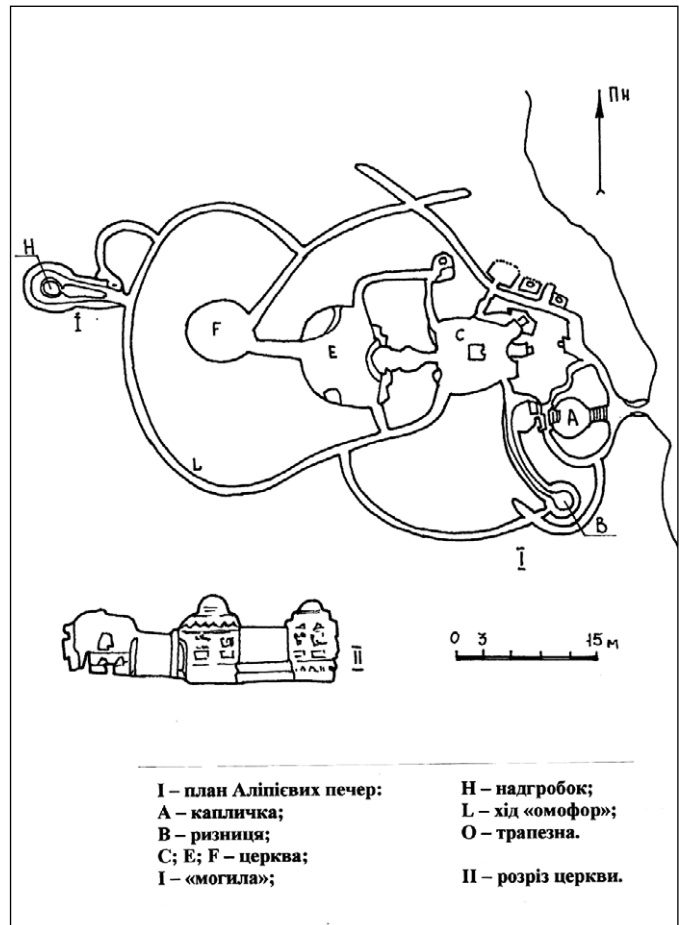
У травні 1918 р. на схилі виступу Болдиної гори за 40–50 м від садової брами Троїцького монастиря він розпочав роботи по створенню нового печерного монастирського комплексу. Вперше його описав чернігівський історик Б. Пилипенко¹, він же надав і стислої характеристики Аліпію як людині малоосвіченій, але енергійній, упертій та фанатичній. Завдяки цим якостям Аліпій зумів зібрати навколо себе групу прибічників – черниць і ченців, які допомагали йому у справі, а для важкої роботи використовував навіть випадкових прочан. Ще один опис цього печерного комплексу

було надруковано в 1931 р. у праці С. Баран-Бутовича «Чернігів як об'єкт історично-краснознавчих екскурсій»². Розбіжність в наданій обома авторами інформації вбачається тільки в одному: Б. Пилипенко стверджує, що будівництво печер розпочалося у травні 1918 р., а з публікації С. Баран-Бутовича виходить, що Аліпій розпочав роботи ще до Жовтневої революції.

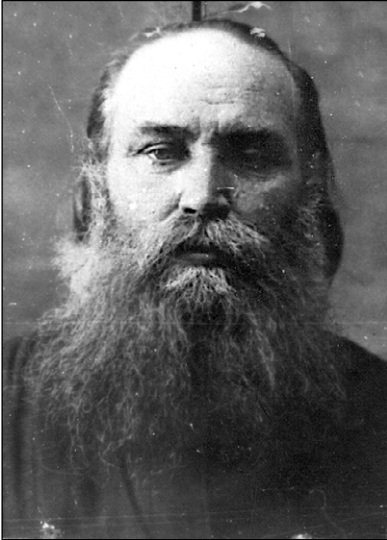
Додаткова інформація була отримана в 1975 р., коли одному з авторів пощастило особисто поспілкуватися з безпосереднім учасником будівництва Аліпіївських печер. Ним був Максим Тимофійович Клодько, 1900 р. народження, який мешкав у селі Довжик Чернігівського району і, за його ж словами, сповідував євангельську віру. Як повідомив Максим Тимофійович, він залучався до будівництва печер у 1922 р., коли роботи були вже на стадії завершення, і брав участь у спорудженні великої підземної церкви.

В цій частині свідчення М.Т. Клодька суперечать інформації, наданій Б. Пилипенком, який пише, що після того, як 25 листопада 1919 р. печери були освячені чернігівським єпископом Пахомієм, роботи у них повністю припинилися. Не довіряти професійному історичному – практично сучаснику подій, недоречно. Важко ставити під сумнів і свідчення М. Клодька, бо названа ним дата (1922 р.) пов'язана з конкретними подіями його власного життя, так що помилитися він не міг: в 1921 р. Клодько через хворобу звільняється з лав Червоної армії і приїздить до Чернігова, де працює на залізницю.

Причину розбіжностей авторів інформації знаходимо у тій самій публікації Б. Пилипенка. Він пише про офіційні етапи історії створення печерного комплексу, тобто про початок робіт та ритуал освячення «Нової» підземної культової споруди єпископом Пахомієм, які не були таємницею для широкого загалу віруючих. І це цілком природно, бо початок будівництва – з 12 березня 1918 р. до початку 1919 р. – припадає на період УНР, гетьманату та Директорії. Як відомо, Павло Скоропадський виявляв інтерес до церковних справ і намагався вирішувати їх не виходячи за канонічні межі. Інша ситуація склалася після встановлення радянської влади, яка розпочала активну боротьбу з Церквою. Малоімовірно, що в цей період були сприятливі умови для проведення значних будівельних робіт у печерах, розташованих біля самої огорожі Троїцького монастиря в заселеному районі міста. Після захоплення 12 жовтня 1919 р. Чернігова частинами армії Денікіна, знову стало можливим продовження робіт і, ймовірно за все, Аліпій цим одразу скористався. Війська Денікіна пробули у Чернігові майже місяць. 6 листопада в місто знову повернулася радянська влада. Певний час більшовикам було не до церковних справ, тому 25 листопада, мабуть, сподіваючись, що невдовзі влада знову зміниться, Пахомій освячує печери. У серпні 1920 р. постановою Ради Народних Комісарів УРСР всі релігійні громади в Україні були позбавлені прав юридичної особи. Наприкінці 1920 – на початку 1921 років по всій країні розгорнулася повномасштабна антицерковна акція. Ось чому добудова печерного комплексу в цей період здійснюється таємно. За словами М.Т. Клодька, роботи здійснювалися винятково вночі, оскільки Аліпій боявся чекістів: працювали групами по 10–30 осіб, землю виносили у мішках у порослий кущами та деревами яр, щоб вона не кидалася в очі.

План Аліпіївських печер у Чернігові. 1928 р.

С.О. Нілус.

*Єпископ Стефан (в центрі) та отець Лаврентій (ліворуч).
Чернігів. Фото 1941 (?) р.*

Очевидно, створення печерного комплексу на Болдиних горах відбувалося за ініціативою не лише одного Аліпія. Швидше за все, це була частина якогось релігійного проекту, розробленого не без участі керівництва єпархії, яке перебувало в опозиції до тої частини Руської православної церкви, яка визнала радянську владу. Центром опозиції стала створена на базі Троїцького монастиря громада, члени якої вважали себе причетними до ІПЦ і були згуртовані у створену в Чернігові організацію таємного чернецтва. Ключовими фігурами цієї громади стали С.О. Нілус, ієромонах Аліпій та псаломщик Іллінської церкви Лаврентій (Проскура Лаврентій Євсейович), який вважався духовним батьком багатьох ченців і мав великий вплив на прочан. Після закриття Троїцького собору центром опозиції стала Іллінська церква, настоятелем якої був Єфрем Іванович Кислий. Доцільно зупинитися на постаті Аліпія, що може певною мірою пояснити, чому саме він став лідером таємного чернецтва у Чернігові.

Аліпій – в миру Яковенко Олександр Андрійович – народився у 1881 р. в с. Плехтіївка (тепер Ріпкинського району Чернігівської області). За його особистими свідченнями, наданими під час допитів у радянських правоохоронних органах, походив він з бідної селянської родини і був малописьменним. У 1903 р. О. Яковенка призвали на військову службу, яку він відбував у Кронштадті. Там матрос Яковенко зустрівся з настоятелем Андріївського собору відомим церковним діячем Іоанном Кронштадтським і став його прихильником. Після демобілізації у 1908 р. повертається до Плехтіївки. На той час батьки Олександра вже померли, а їхнє господарство опинилося у власності родичів, тому демобілізований матрос був змушений піти з села шукати заробітків. Доля розпорядилася так, що Яковенко потрапив на роботу у господарство Чернігівського Троїцького монастиря. Два роки він виконував там «чорну» роботу, після чого ігуменом Климентом був переведений власне до монастиря – спочатку простим робітником, але невдовзі раптом одразу стає ієромонахом. Погодьтеся, дуже дивна кар'єра для малоосвіченого незаможного селянина (адже ієромонах це – чернець у священницькому сані, тобто людина освічена, яка править службу), тим більше у Троїцькому монастирі, на

Ієромонах Аліпій (О.А. Яковенко).

той час архієрейському домі, в губернському центрі, де тоді існували духовне училище та духовна семінарія, і, зрозуміло, освічених кадрів не бракувало.

Та й подальші події дають підстави піддавати сумніву правдивість «автобіографії» Аліпія. Так, малоосвічений монах мав великий вплив на архієпископа Пахомія; підтримував певні стосунки з С.О. Нілусом, дворянином, який закінчив юридичний факультет Московського університету; отримав благословення самого Іоанна Кронштадтського, послушником якого був і якого наважувався шанувати як святого ще до офіційної канонізації. Після отримання у 1921 р. парафії в с. Свинь (тепер Улянівка Чернігівського району) Аліпій будує й оздоблює там аж дві церкви, створює таємний печерний монастир – і це у ті часи, коли по всій Україні закривали храми. Його двічі, в 1927 та 1930 роках, заарештовують за антирадянську діяльність та зрив колективізації у селі, але звільняють: у першому випадку через 4 місяці, у другому – через 3 роки, хоча за подібні дії в ті часи «зачиняли» надовго або навіть страчували.

Після повернення з місць позбавлення волі Яковенко, за словами місцевих мешканців, таємно прибуває до с. Свинь, де мешкає близько двох місяців, а потім повертається до Чернігова. Він не припиняє антирадянської діяльності, про що свідчить його перебування на нелегальному становищі, в розшуку. З приходом німців у 1941 р. Аліпій повертається в село, де керує своєю парафією та очолює таємне чернецтво. За офіційною версією, загинув священник у 1943 р. від вибуху німецького снаряда під час визволення села Червоною армією.

До речі, коли у 1989 р. ми опитували старих мешканців Улянівки, то почули та побачили чимало цікавого. Селяни добре пам'ятали про те, що сам Аліпій підкреслював у розмовах зі своїми прочанами, що був рукопокладений у сан священника особисто Іоанном Кронштадтським. Знайшли ми там і підтвердження амбіційності О. Яковенка як людини – ікону «Святий Аліпій Стовпник» у Вознесенській церкві, лик якої написаний з Аліпія. І ще одна цікава деталь: за свідченням мешканців села, коли почався артобстріл, Аліпій наказав своїм черниціям сховатися у печері, а сам чомусь, побіг в інший бік і вліз у водостічну трубу під дорогою, де його і накрив снаряд; на місці загибелі Аліпія знайшли тільки його чобіт та наперсний хрест, які й поховали. Але чим пояснити, чому на цвинтарі біля церкви сьогодні бачимо аж дві його могили? До речі, всі, з ким нам довелося спілкуватися, дуже неохоче і плутано відповідали на наші запитання. Як бачимо, питань більше ніж відповідей³.

Та повернемося до подій двадцятих років ХХ ст. У 1917 р. главою Чернігівської єпархії стає єпископ Пахомій (Кедров Пахомій Петрович, 30 липня 1876 р. – 11 листопада 1937 р.), який служіння в єпархії розпочав у 1911 р. вікарієм. Він безперервно керував єпархією за часів і УНР, і Української Держави Скоропадського, і при Петлюрі, і при Денікіні, причому, є відомості, що для допомоги останньому навіть організував збір коштів. Був переконаним противником радянської влади, не підтримував політику церковного обновленства і, як вже було зазначено, сприяв діяльності радикально налаштованої частини чернігівського духовенства. В 1921 р. за протидію антицерковним акціям радянської адміністрації його затримують й у 1922 р. засуджують до заслання за межі Чернігова. До 1928 р. опальний єпископ перебував у автономній області Комі. Після повернення до Чернігова мешкав за адресою: пров. Волі, 12. Чернігівську єпархію в цей час очолював єпископ Філарет.

Вірогідно, заслання певною мірою змінило ставлення Пахомія до існуючих реалій і змусило відійти від підтримки ІПЦ. Про це свідчить той факт, що громада таємного чернецтва Аліпія напередодні повернення Пахомія із заслання висунула йому ультиматум: якщо він буде продовжувати підтримувати політику митрополита Сергія і не повернеться в лоно ІПЦ, то в Чернігові його не приймуть. Коли ж Пахомій прибув до Чернігова, відбулися таємні збори, на яких прихильники патріарха Тихона, знову таки завдяки Аліпію, все ж таки переконали його повернутися до ІПЦ. Це, врешті-решт, коштувало Пахомію свободи і кінець-кінцем – життя: 4 листопада 1930 р. його знову засудили, цього разу до 6 років перебування у таборі, а в 1937 р. Кедров помер⁴.

Головними напрямками діяльності чернігівського таємного чернецтва, керівником якого весь час залишався Аліпій, була протидія органам радянської влади і боротьба із синодальною (обновленською) течією в Руській православній церкві, причому агітація проти неї відбувалася не тільки на терені Чернігівської округи, а й за її межами – на території Київської, Гомельської і на-

віль Брянської округ, куди Аліпій неодноразово навідувався особисто, і звідки до нього часто приїздили однодумці. Про це свідчить лист адмінвідділу Чернігівського окрвиконкому НКВС УСРР від 1 вересня 1926 р. «Про запровадження більш жорсткого контролю за переміщенням службовців культу», в якому висловлювалося прохання до НКВС дозволити зобов'язати всіх службовців культу, у разі їхнього виїзду до іншої парафії, отримувати на це дозвіл від окр- чи райадмінвідділів, що сприятиме контролю за мандрівними агітаторами проти синодальної течії⁵.

Наскільки вагомим був вплив Аліпія на своїх прихильників і яку небезпеку являв він для синодальної церкви та радянської влади можна гадати з огляду на «Звіт про діяльність Чернігівської губерньської ліквідаційної комісії відокремлення церкви від держави за 1 півріччя 1924 р.»: «Примером «тихоновского гнезда» может служить с. Свинь Бобровицкого района Черниговского округа, где подвизается бывший монах старых времен, еле грамотный, не могущий даже расписаться Олимпий, пользующийся большой популярностью как бывший послушник Иоанна Кронштадтского. Вокруг него образовалась сильная группа из зажиточного элемента, монахов, монахинь и баб-кликуш, причем эта группа имеет тесную связь не только с селами соседнего Сновского округа, но Гомельской и Минской губерниями, откуда стекаются толпы богомольцев. К ликвидации указанного «гнезда» губликвидкомом принят ряд решительных мер, а также даны надлежащие материалы и чрезвычайным органам»⁶.

Цікаву інформацію про керований Аліпієм чернечий осередок надає газета «Червоний стяг» від 14 грудня 1928 р.: «З цим селом неминуче пов'язувалася думка про відомого попа Олімпія і К, з цим селом завжди пов'язували посилену роботу фанатично-релігійної банди, що цупко обплутала своїм впливом селянство... У с. Свинь релігійний штаб Олімпія... В дні храмів пустир біля приміщень релігійної братії, що захопила собі великі ділянки землі та багато будівель, заповнюється сотнями возів селян, що приїждять поклонитися «святителеві». Збори на підтримку «тлінного життя святих» завжди користувалися успіхом, в той час як грошові компанії сільради збирали копійки. Для характеристики села в минулому досить згадати про боротьбу сільради за передачу їй однієї будівлі, яка закінчилася поразкою сільради»⁷.

Говорячи про матеріальний статок церковної громади с. Свинь та успіхи Аліпія в її діяльності, варто зупинитися на особі одного з його соратників – Пожарському Кирилу Юхимовичу. Інформації про цю людину небагато. Відомо, що народився він у 1880 р. у с. Тупичів Городнянського повіту Чернігівської губернії в заможній родині (про це свідчить те, що, коли в 1905 р. селяни розгромили в Тупичеві маєток поміщика Свечина, Пожарський як заможний куркуль допомагав козакам-карателям шукати повсталих). З 1914 р. він, за його особистим свідченням, починає відвідувати монастирі Чернігова, де знайомиться з Аліпієм. В тому ж році здійснює тримісячну подорож до Єрусалима. З 1922 р. Пожарський почав відвідувати с. Свинь, де став церковним старостою й у 1923–1924 роках на свій кошт збудував дерев'яну Вознесенську церкву, для якої наказав намалювати з себе ікону в образі святого угодника Кирила. За свідченням Є. Кислого, який мешкав за адресою: вул. Гліба Успенського, 37, під час існування у с. Свинь нелегального монастиря Пожарський був наближеною до Аліпія особою і займався організацією контрреволюційного руху на селі. Відомо, що в 1931 р. в оселі Пожарського в с. Тупичів якийсь час переховувалася банда Рябченка, але його безпосередня участь у ній доведена не була. У 1921 р. Пожарський придбав у Чернігові на вул. Межовій

*Вознесенська церква в с. Улянівка
Чернігівського району.*

за 2400 карбованців садибу з будинком, відому під назвою «Аліпівське подвір'я». Там мешкали дві черниці – Ващенко Єфросинія Кіндратівна з с. Довжик та Гладченко Євлампія Інокентіївна з с. Рудка, які, вірогідно, були серед тих, хто допомагав Аліпію у створенні печерного комплексу біля Троїцького монастиря. До речі, за свідченням колишньої ігумені Чернігівського Єлецького монастиря Амвросії, на цій садибі теж існувала якась печера. Відомо, що у 1941 р., перебуваючи на нелегальному становищі, Аліпій мешкав саме за цією адресою. Там же до окупації Чернігова німцями переховувався і його племінник Петро Яковенко, який у 1943 р. був повішений за рішенням Військового трибуналу за співробітництво з фашистами, звірства та знущання над мешканцями с. Плехтіївка. Що стосується К. Пожарського, то 22 жовтня 1937 р. його було засуджено до 10 років виправних таборів і відправлено для відбування покарання в м. Казань.

Таким чином, є підстави вважати, що після приходу Аліпія до с. Свинь та облаштування там нелегального монастиря таємне чернецтво не припинило своєї діяльності й у Чернігові, і, як і раніше, його центром залишалася Іллінська церква – єдиний у місті храм, що діяв у 1936 р.

Треба сказати, що органи радянської влади, в тому числі і силові структури, докладали чимало зусиль, намагаючись ліквідувати «Тихоновщину», у тому числі й таємне чернецтво. До 1929 р. одним з методів цього була офіційна державна підтримка так званої «Живої церкви», що підтримувала більшовицький уряд. Щоб проілюструвати, як це робилося на практиці, наведемо уривок з обіжника Чернігівського губвідділу ДПУ для адмінвідділів окрвиконкомів про підтримку обновленського руху від 22 вересня 1924 р., який мав гриф «Совершенно секретно»: «В целях создания материальной базы (обновленского руху – *авт.*) предлагается по примеру губликвидкома провести следующие мероприятия:

1. Организовать особые комиссии по обследованию зданий культа всех течений, исключая обновленческие и сектантские, на предмет обложения тихоновских, автокефальных и еврейских общин штрафами за нарушения договоров, а именно: непроизводство ремонтов, неисполнение требований окрликвидкомов и т.д.

2. Наметить 2–8 богатых приходов в окружном городе, преимущественно из тихоновских, на предмет передачи их обновленцам. Причем мотивом должно служить нарушение договоров...»⁸.

За часів окупації Аліпій, як послідовний ворог радянської влади, швидко знайшов спільну мову з німецькою адміністрацією. В цей час він має можливість здійснити ремонт Вознесенської церкви та відновити жіночу чернечу громаду, діяльність якої остаточно припинилася після загибелі її духовного батька та визволення села радянською армією.

1. Пилипенко Б. Нові печери //Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятої річниці життя та сороковин наукової діяльності. – Київ, 1928. – С. 105–129.

2. Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. – Чернігів, 1931.

3. Руденок В.Я., Новик Т.Г. Аліпіїв печери в Чернігові. Проблема дослідження та збереження //Сіверщина в історії України. – Вип. 4. – Київ–Глухів, 2011. – С. 60–65.

4. Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірка документів і матеріалів. – Чернігів, 2010. – С. 49–53, 337.

5. Там само. – С. 174–175.

6. Там само. – С. 111–112.

7. Там само. – С. 331–332.

8. Там само. – С. 116–117.

АРЕНДАР Г.

Знахідка чернігівського колекціонера

Нещодавно чернігівським колекціонером О. Ємцем придбано у Харкові срібну дошку розміром 35 x 22 см, вагою 373,5 г яка, вірогідно, була вмонтована в бювар – настільну картонну папку з кишенями для зберігання листів, конвертів, поштового та промокального паперу. Бювари зовні здебільшого обтягувалися шкірою зі срібними прикрасами або з суцільною срібною дошкою на кришці, всередині обклеювалися шовковою тканиною¹. У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігаються дві папки-бювари, всередині яких вміщено вітальні адреси, написані на аркушах паперу, а на чільному боці вставлені орнаментовані срібні дошки із заголовним текстом².

Аналогічне художнє оформлення має дошка, про яку йде мова. У центрі платівки на гладкій поверхні гравіровано вензель “АВ” чи “ВА” (на нашу думку, це – ініціали імені та по-батькові), під ним напис курсивом у п’ять рядків: “1878–1912 г. /Отъ сослуживцевъ /по /Черниговской Женской /Гимназии”. Орнаментальне оздоблення дошки виконано в неокласичному стилі, який отримав значне поширення на початку 1900-х років. По краю дошки різьблено рамку з окремих прямокутних сегментів та рослинних мотивів. У її горішній частині гравіровано кільце та геометризовані фігури, що нагадують будиночки, між ними – завитки пишних стебел аканта з бутонами. По вертикалі з обох боків рамки – звисаючі гірлянди з листя, квітів, грон винограду, нижче – дві пальметки. Долі – стилізований портик з гірляндами та квітами, плодами у конічних вазах. Стримана простота загальної композиції деінде доповнена золоченням червоними та зеленими відтінками рослинних елементів, виконаними амальгамою. Зворотний бік гладкий, по периметру припаяні кляймери – вусики для кріплення дошки на чільному боці папки.

Декоративне оформлення срібної дошки виконано між 1908–1912 роками у Москві майстернею срібних виробів Василя Івановича Андрєєва, яка спеціалізувалася головним чином на виготовленні срібного посуду і столових приборів. Свідченням цього є два тавра на лицевому боці дошки. Перше – Московського пробірною управління 1908–1917 років: у горизонтальному овалі грецька літера “Δ”, голова жінки у кокошнику та цифра “84” (проба срібла, що відповідає сучасній 875 пробі); друге – прямокутник з ледь зрізаними кутами, в який вписано фігурні літери “ВА” (знак майстерні В. Андрєєва, яка працювала в 1897–1917 роках)³. Вензель і напис, напевно, виконані місцевим гравером. (*Кольор. вкл. 12*).

Постає питання, кому був піднесений вітальний адрес? У 1912 році в Чернігівській жіночій гімназії з ініціалами “АВ” чи “ВА” працювали три особи: начальниця навчального закладу Татіщева Варвара Олександрівна (з 1894 р.), викладачка музики Юркевич Варвара Олексіївна (з 1910 р.) та класна наглядка Силич Анна Вікторівна (з 1910 р.)⁴. Звичайно, таким чином оформлене вітання призначалося викладачу, який вніс значний внесок у розбудову гімназії, крім того, воно мало бути пов’язане з якоюсь важливою подією в житті людини. На нашу думку, поздоровлення було вручене В.О. Татіщевій. Саме того року їй виповнилося 65 років. Іншою датою – 1878 роком, можливо, позначено початок її трудової діяльності. Вона народилася 1847 року, походила з дворянської родини Бороздіних, по чоловіку належала до старовинної дворянської сім’ї Саратовської губернії. Освіту отримала в Петербурзькому Павловському інституті. Сім років працювала класною дамою у Маріїнській саратовській гімназії, п’ять років – начальницею Тифліського жіночого закладу святої Ніни, а з 1894 року протягом 21 року була начальницею Чернігівської жіночої гімназії та викладала французьку мову, вважалась найстарішим педагогом у місті⁵. У роки перебування Варвари Олександрівни на останній посаді, у Чернігові було споруджено новий мурований двоповерховий з цоколем будинок жіночої гімназії (нині – Чернігівський художній музей імені Григорія Галагана). У звіті попечителя Київського навчального округу за 1899 рік відзначалося, що цей будинок за своїм зовнішнім виглядом – один з найкращих у місті. 1906 року до нього зробили значну прибудову. В

гімназії були створені, як на той час, всі умови для навчання: 17 класних кімнат, велика актова зала, окремі приміщення для фізичного і природничо-історичного кабінетів, для малювання, рукоділля, бібліотеки, канцелярії, для викладачів та лікаря, а також службова квартира начальниці. Будинок облаштували водогоном, паровим опаленням, вентиляцією, електрикою, їдальнею, роздягальнею, вбиральнями⁶. Якщо до спорудження цього приміщення в гімназії навчалося 440 учениць, то в 1908 р. – 763, а 1915 р. – 840 (на цей рік було 8 основних, 8 паралельних і 2 підготовчі класи)⁷.

За багаторічну і плідну роботу на педагогічній ниві В.О. Татіщева була нагороджена золотою шийною і срібними медалями та отримала царський подарунок – золотий браслет.

У жовтні 1915 р. Чернігівська жіноча гімназія відзначала своє 50-річчя, проте Варварі Олександрівні не судилося дожити кілька місяців до ювілею. Після нетривалої хвороби 16 березня її не стало. Відспівали В.О. Татіщеву у Воздвиженській церкві, поховали на міському кладовищі.

-
1. Гольдберг Т., Мишуков Ф., Платонов Н., Постникова-Лосева М. Русское золотое и серебряное дело XV–XX веков. – М., 1967. – С. 110.
 2. Арендар Г. Пам'ятки XIV Археологічного з'їзду в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського //Скарбниця української культури. – 2009. – Вип. 11. – С. 164–165.
 3. Постникова-Лосева Н.М., Платонова Н.Г., Ульянова Б.Л. Золотое и серебряное дело XV–XX вв. – М. – С. 259, № 3887; С. 210, № 2278; Иванов А.Н. Мастера золотого и серебряного дела в России (1600–1926). Руководство для экспертов-искусствоведов. – Т. 1. – М., 2002. – С. 69, № 150.
 4. Календарь Черниговской губернии на 1895 год. – Чернигов, 1894. – С. 372; Календарь Черниговской губернии на 1911 год. – Чернигов, 1910. – С. 27–28; Календарь Черниговской губернии на 1913 год. – Чернигов, 1912. – С. 29.
 5. Черниговское слово. – 1915. – № 2377. – 17 марта.
 6. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1899 год. – Раздел IV. – К., 1900. – С. 11; Отчет попечителя Киевского учебного округа ... за 1908 год. – Раздел IV. – К., 1909. – С. 32–33.
 7. Отчет попечителя Киевского учебного округа ... за 1899 год. – Раздел IV. Ведомость 6. – К., 1900; Отчет попечителя Киевского учебного округа ... за 1908 год. – Раздел IV. Ведомость 1. – К., 1909; Памятная книжка Киевского учебного округа на 1915/16 учебный год. – К., 1916. – С. 468.

Колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Зайченко В. Жіночі головні убори у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог	3
Гончаренко В. Ічнянська кераміка у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог.	40
Сита Л. Матеріали О.В. Шекуна у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського	54
Луцька В. Раритети з Вейсбахівки.	61
Арендар Г., Пуцко В. Палестинський перламутровий хрест у зібранні музею	67
Аредар Г. Напрестольне Євангеліє з Катерининської церкви	70
Мудрицька М. Монетний скарб із села Перепис Городнянського району.	72
Мудрицька М., Уткін П. Каталог скарбу.	74
Населевець Є. Кавказька кременева вогнепальна зброя в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського	80
Зайченко В. Меморії Андрія Михайловича Миклашевського	85
Горох М. Польові телефонні апарати з колекції Чернігівського історичного музею	88

Історія Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Дрозд Д. Дослідження партизанських таборів у Єлінських лісах. Звіт за 2012–2014 роки	94
---	----

Красзнавство

Бондар О. Просторово-топографічна структура Сосниці доби пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу	99
Рахно О. Будинок спадкоємців чернігівського купця Я.М. Цвета та його доля	105
Блакитний М. З життя Чернігова початку ХХ століття: ресторани, кафе, циркульні, фотосалони	115
Сергєєва С. Забудова Чернігова у 1930-х роках	119
Сергєєва С. Історія кінотеатру імені Щорса у Чернігові	136
Алимов В. Память нетленна (воспоминания о злодеяниях против человечности)	148
Світловська Л. Окупація Чернігівщини через призму однієї справи	155
Іванов Є. З позитивом про негатив (до історії фотографії)	160

Доповіді та повідомлення Третьої наукової конференції “Чернігівщина і чернігівці в Українській революції 1917–1921 років”

Сергєєва С. Участь чернігівців у роботі Української Центральної Ради	164
Демченко Т. Чернігівський осередок Української партії соціалістів-федералістів. 1918 рік. . .	170
Кириєвський В. Есерівське повстання в Шостці.	176
Лейберов О. “А положиться на красноармейцев нельзя...”. Частина Червоної армії на Чернігівщині у 1919 році	183
Хільченко Т. Спогади учасника революційних подій (підготовка до друку і вступ Н. Сторчаки) . .	189
Бевз Л. Постать гетьмана Павла Скоропадського в історичній пам’яті сучасних українців (на прикладі відвідувачів Музею гетьманства)	212
Журавльова Т. Діячі українського революційного руху 1917–1921 років у пам’ятних та ювілейних монетах Національного банку України	215
Руденок В., Новик Т. Таємне товариство Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря (нотатки до історії підпільного церковного руху на Чернігівщині у першій половині ХХ століття)	221

Колекції інші

Арендар Г. Знахідка чернігівського колекціонера	227
--	-----

Про авторів

<i>Алімов Євгеній Абдулайович</i>	– директор Краєзнавчого музею міста Славутича і Чорнобильської АЕС
<i>Арендар Ганна Петрівна</i>	– головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Бевз Людмила Петрівна</i>	– заступник директора з наукової роботи Музею гетьманства, м. Київ, кандидат історичних наук
<i>Блакитний Максим Михайлович</i>	– учений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Бондар Олександр Миколайович</i>	– науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Гончаренко Вікторія Семенівна</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Горох Микола Володимирович</i>	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат історичних наук
<i>Демченко Тамара Павлівна</i>	– доцент кафедри історії та археології України Навчально- наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
<i>Дрозд Денис Сергійович</i>	– молодший науковий співробітник Музейно-меморіального комплексу партизанської слави “Лісоград” – філії Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Журавльова Тетяна Петрівна</i>	– завідувачка II науково-експозиційного відділу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Зайченко Віра Володимирівна</i>	– науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Іванов Євгеній Сергійович</i>	– науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Кириєвський В'ячеслав Дмитрович</i>	– краєзнавець, м. Шостка Сумської області
<i>Лейберов Олексій Олегович</i>	– старший викладач кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені М.В. Гоголя
<i>Луцька Валентина Леонідівна</i>	– завідувачка науково-методичного відділу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Мудрицька Маргарита Геннадіївна</i>	– молодший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
<i>Населевець Євген Володимирович</i>	– науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Новик Тетяна Григорівна	– науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній”
Пуцко Василь Григорович	– заступник директора з наукової роботи Калузького художнього музею, Російська Федерація
Рахно Олександр Якович	– завідувач кафедри історії та археології України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук
Руденок Володимир Якович	завідувач відділу наукових досліджень печер та пам’яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній”
Світловська Леся Петрівна	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
Сергєєва Світлана Миколаївна	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
Сита Людмила Федорівна	– старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського
Сторчака Надія Іванівна	– учений секретар Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль
Уткін Павло Сергійович	– художник-реставратор по металу Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Від редколегії

Редколегія добирає для публікації статті, повідомлення, каталоги тощо, які раніше не друкувалися, залишаючи за собою право скорочувати, редагувати або відхиляти отримані матеріали. Автори публікацій відповідають за достовірність наведених фактів, точність цитат і посилань. Думка редколегії може не співпадати з думкою автора.

Наукове видання

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Збірник наукових праць

Випуск 16

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (голова), С.Л. Лаєвський,

Л.П. Линюк (відповідальний редактор),

С.М. Лихачева, С.О. Половнікова

Технічний редактор В.М. Лозовий

Комп'ютерна верстка В.М. Лозового

Підписано до друку 28.08.2015 р.

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman Cyr.

Ум. друк. арк. 29,0+1,5 вкл. Ум. фарб.-відб. 29,0+1,5 вкл. Обл.-вид. арк. 26,97+1,4 вкл.

Зам. 0070. Наклад 250 прим.

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

14027 м.Чернігів, вул Станіславського, 40